

T.C.

**ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

TANZİMAT SONRASI FİKHİ DÖNÜŞÜM VE FİKİH EĞİTİMİ

DOKTORA TEZİ

ABDULLAH AKIN

Tez Danışmanı

PROF. DR. TEVHİT AYENGİN

ÇANAKKALE – 2022

T.C.

ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM HUKUKU BİLİM DALI

TANZİMAT SONRASI FİKHİ DÖNÜŞÜM VE FİKİH EĞİTİMİ

DOKTORA TEZİ

ABDULLAH AKIN

Tez Danışmanı

PROF. DR. TEVHİT AYENGİN

Bu çalışma, Bilimsel Araştırma Projesi (BAP) olarak Çanakkale Üniversitesi tarafından desteklenmiştir.

Proje No: 3636

ÇANAKKALE – 2022

T.C.
ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

tarafından Prof. Dr. yönetiminde hazırlanan ve tarihinde aşağıdaki jüri karşısında sunulan “” başlıklı çalışma, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü ’nda **DOKTORATEZİ** olarak oy birliği ile kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri

İmza

Prof. Dr.

(Danışman)

Prof. Dr.

Prof. Dr.

Prof. Dr.

Dr. Öğr. Üyesi

.....

.....

.....

.....

.....

Tez No :

Tez Savunma Tarihi :

.....

Doç. Dr.

Enstitü Müdürü

.././2022

ETİK BEYAN

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Kuralları'na uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi taahhüt ve beyan ederim.

01/04/2022

TEŞEKKÜR

Bu tezin gerçekleŐtirilmesinde, çalıŐmam boyunca benden bir an olsun yardımlarımı esirgemeyen saygı değer danışman hocam Prof. Dr. Tevhit AYENGİN'e, çalışma sũresince tũm zorlukları benimle gũęũsleyen hayatımın her evresinde bana destek olan kıymetli eŐim Tũlay Hanıma vedeğerli aileme sonsuz teŐekkũrlerimi sunarım.

anakkale, Nisan 2022

ÖZET

TANZİMAT SONRASI FIKHİ DÖNÜŞÜM VE FIKIH EĞİTİMİ

Abdullah AKIN

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Doktora Tezi

Danışman: Prof. Dr. Tevhit AYENGİN

01/04/2022, 291

Araştırma “Giriş” bölümü ile birlikte beş bölümden şekillenmektedir. Birinci Bölüm’de araştırmanın problemi, önemi, amacı, yöntemi, sınırlılıkları ve önceki çalışmalar ile ilgili hazırlık mahiyetinde bilgiler verilmiştir. İkinci Bölüm’de fıkıh ve siyaset tecrübesine değinilerek sonraki bölümlerin temalarına yönelik siyâsî ve kültürel bir zemin oluşturulmuştur. Üçüncü Bölüm’de fikhî dönüşümü gerçekleştiren reformlara yer verilmiştir. Amaç bir sonraki bölümde ele alınacak fıkıh alanındaki ilmî değişim ve dönüşümleri daha iyi anlamlandırabilmek ve kıyasta bulunabilmektir.

Dördüncü Bölüm’de Tanzimat Dönemi medreselerinde ve diğer eğitim kurumlarında gerçekleştirilen fıkıh eğitimi ele alınmıştır. Özellikle yeni kurulan müesseseler ve gerçekleştirilen ıslahatlar fikhî açıdan incelenmiş ve oluşan müfredattaki fıkıh dersleri analiz edilerek bir bakış açısı oluşturulmak istenmiştir. Yanı sıra fıkıh mesleğinin nasıl icra edildiğine dair kanaat elde edilebilecek tarzda iftâ ve kazâ teşkilâtlarının görev ve sorumlulukları değerlendirilmiştir. Araştırma varılan sonuçların ifadesi olan “Sonuç ve Öneriler” bölümünün ardından “Kaynakça” ve “Ekler” ile tamamlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tanzimat, Medrese, Fıkıh, Fıkıh Eğitimi, Osmanlı Devleti, Hukuk

ABSTRACT

FIQH TRANSFORMATION AFTER THE TANZIMAT AND FIQH EDUCATION

Abdullah AKIN

Çanakkale Onsekiz Mart University

School of Graduate Studies

Doctoral Dissertation in Basic Islamic Sciences

Advisor: Prof. Dr. Tevhit AYENGİN

01/04/2022, 291

The research is shaped in five sections together with the “Introduction” section. In the First Chapter, the problem, importance, purpose, method, limitations of the research and relevant preparatory information about previous studies are given. In the Second Chapter, a political and cultural basis has been created oriented the themes of the next chapters by mentioning the jurisprudence and politicsexperience. In the Third Chapter, reforms that realized the fiqh transformation are included. The aim is to better understand and compare the scientific changes and transformations in the field of fiqh, which will be discussed in the next section.

In the Fourth Chapter, the fiqh education carried out in the Madrasahs and other educational institutions of the Tanzimat Period is discussed. Especially the newly established institutions and the reforms were examined in terms of fiqh and it was desired to create a perspective by analyzing the fiqh lessons in the curriculum. In addition, the duties and responsibilities of iftâ and qada organizations have been evaluated in such a way that an opinion on how the fiqh profession is practiced can be obtained. The research was completed with the “References” and “Appendixes” after the “Conclusion and Suggestions” section, which is the expression of the conclusions reached.

Keywords: Tanzimat, Madrasa, Fiqh, Fiqh Education, Ottoman State, Law

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No
JÜRİ ONAY SAYFASI.....	i
ETİK BEYAN	ii
TEŞEKKÜR	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER.....	vi
SİMGELER VE KISALTMALAR	ix
TABLolar DİZİNİ.....	xi

BİRİNCİ BÖLÜM GİRİŞ

GİRİŞ.....	1
------------	---

İKİNCİ BÖLÜM TANZİMAT DÖNEMİ FIKIH VE SİYASET TECRÜBESİ

2.1. Genel Çerçeve ve Tarihsel Arka Plan.....	5
2.2. Osmanlı Dönemi Fıkıh ve Siyaset Tecrübesi.....	13
2.2.1. Osman Gâzi, Orhan Gâzi ve I. Murad Han (1299-1389).....	13
2.2.2. I. Bâyezid, I. Mehmed ve II. Murad Hanlar (1389-1451).....	15
2.2.3. II. Mehmed Han (1451-1481)	17
2.2.4. II. Bâyezid, I. Selim ve I. Süleyman Hanlar (1481-1566)	20
2.2.5. II. Selim'den II. Mahmud Han'a Kadar (1566-1808).....	22
2.2.6. II. Mahmud Han (1808-1839).....	26
2.3. Tanzimat Dönemi Fıkıhın Kânûnlaşma Süreci	28
2.3.1. Abdülmecîd Han (1839-1861)	28
2.3.2. Abdülaziz Han (1861-1876)	34
2.3.3. V. Murad Han (1876).....	46
2.3.4. II. Abdülhamid Han (1876-1909)	48
2.3.5. V. Mehmed Reşad Han (1909-1918)	56
2.3.6. VI. Mehmed Vahîdüddin Han (1918-1922).....	59

2.3.7. Son Halife Abdülmecîd Efendi (1922-1924).....	65
--	----

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TANZİMAT DÖNEMİ FIKHİ DÖNÜŞÜM VE REFORMLAR

3.1. Tanzimat Fermânı (3 Kasım 1839).....	76
3.2. Islahat Fermânı (18 Şubat 1856).....	78
3.3. Kânûn-i Esâsî (23 Aralık 1876).....	82
3.4. Mecelle-i Ahkâm-ı ‘Adliye (1868-1876).....	85
3.5. Huķuk-ı ‘Âile Kararnâmesi (1917-1919).....	101
3.6. Meşîhat-i İslâmîye ile Şaltanât’ın İlgası (1 Kasım 1922).....	103
3.6.1. Lâyen ‘azil Dönem.....	106
3.6.2. İnhiât Dönemi.....	107
3.6.3. Nazırlık Dönemi.....	111
3.6.4. Kabine Üyeliği Dönemi.....	117
3.7. Şer ‘ıyye ve Evkâf Vekâleti’nin İlgası (3 Mart 1924).....	125
3.8. Tevhid-i Tadrîsât Kânûnu (3 Mart 1924).....	129
3.9. Hilâfetin İlgası (3 Mart 1924).....	134

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TANZİMAT DÖNEMİ FIKIH EĞİTİMİ VE FIKIH MESLEĞİNİN İCRASI

4.1. Genel Medreselerde Fıkıh Eğitimi.....	144
4.1.1. Kuruluş ve Yükseliş Dönemi.....	146
4.1.2. Durgunluk ve Muhâfaza Dönemi.....	150
4.1.3. Islahat Dönemi.....	155
4.2. İhtisâs Medreselerinde Fıkıh Eğitimi.....	178
4.2.1. Kadı Yetiştiren İhtisâs Medreseleri.....	179
4.2.2. Din Görevlisi Yetiştiren İhtisâs Medreseleri.....	190
4.3. Fıkıh Mesleğinin İcrası (İftâ ve Kazâ Teşkilâtı).....	203
4.3.1. Müftülük ve Fetvâ Usûlü.....	205
4.3.2. Kadılık ve Yargılama Usûlü.....	212
4.4. Tanzimat Sonrası Diğer Eğitim Kurumlarında Fıkıh Eğitimi.....	226
4.4.1. Sıbyan ve İbtidâiye Mektepleri.....	227

4.4.2. İdâdiye, Rüşdiye ve Sultâniler	229
4.4.3. Dârü'l-Fünûn vb. Yüksek Öğretim Kurumları	234

BEŞİNCİ BÖLÜM SONUÇ VE ÖNERİLER

SONUÇ VE ÖNERİLER.....	245
KAYNAKÇA	250
EKLER	I
EK 1. Hâlıfe Abdülmecîd Efendi'nin, TBMM'ye Gönderdiği Mektubu.....	II
EK 2. İşlâh-ı Medâris Nizâmnâmesi Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası'nın Orijinal Metni	VII
EK 3. İşlâh-ı Medâris Nizâmnâmesi Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası'nın Latinizesi.....	XII
EK 4. İşlâh-ı Medâris Nizâmnâmesi'nin Orijinal Metni.....	XVI
EK 5. İşlâh-ı Medâris Nizâmnâmesi'nin Latinizesi.....	XXI
EK 6. Dârü'l-Hilâfeti'l- 'Âliyye Medresesi Ders Cetvelinin Orijinal Metni.....	XXIV
EK 7. Beş Senelik Taşra Medreseleri Tadrîsât Cetveli.....	XXVII
EK 8. Şelahattin Eyyûbî Külliyyeyi İslâmîsi Tadrîsât Cetveli.....	XXVIII
EK 9. Medâris-i 'İlmîye Hakkındaki Kânûn'un Orijinal Metni.....	XXXII
EK 10. Medrese-i Süleymâniye, Şahn, İbtidâi Dâhil, İbtidâi Hâriç ve İhzâri Ders Programlarının Orijinal Metinleri.....	XXXV
EK 11. Dârü'l-Hilâfe Medresesiyle Taşra Medârisi Hakkındaki Nizâmnâmenin Orijinal Metni.....	XL
EK 12. Dârü'l-Hilâfe Medresesiyle Taşra Medârisi Hakkındaki Nizâmnâmenin Latinizesi.....	XLIX
EK 13. TBMM'ce Kabul Edilen Medâris-i 'İlmîye Nizâmnâmesi'nin Orijinal Metni.....	LV
EK 14. Nüvvâb Hakkında Nizâmnâme'nin Orijinal Metni.....	LVII
EK 15. Medresetü'l-Kudât (Kuzât) Nizâmnâmesi'nin Orijinal Metni.....	LXI
EK 16. Medresetü'l-Kudât (Kuzât) Nizâmnâmesi'nin Latinizesi.....	LXVII
EK 17. Medresetü'l-Kuzât Nizâmnâmesine Müzeyyel Nizâmnâme'nin Orijinal Metni.....	LXXI
EK 18. Medresetü'l-Kuzât Nizâmnâmesine Müzeyyel Nizâmnâme'nin Latinizesi	LXXV
EK 19. Medresetü'l-Kuzât'ta Tadrîs Olunacak Ders Cetvelinin Orijinal Metni....	LXXVII
EK 20. Medresetü'l-Vâ' izîn Nizâmnâmesi.....	LXXXIII
ÖZGEÇMİŞ	LXXX

SİMGELER VE KISALTMALAR

TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclîsi
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
TTK	Türk Tarih Kurumu
v.	vefatı, vefat tarihi
vb.	ve benzeri
vd.	ve devamı
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
sad.	Sadeleştiren
çev.	Çeviren
DİB	Diyanet İşleri Başkanlığı
M.	Muḥarrem
B.	Receb
S.	Şafer
Ş.	Şaban
Ra.	Rebî' u'l-Evvel
N.	Ramazân
R.	Rebî' u'l-Âḫir
L.	Şevvâl
Ca.	Cemâziye'l-Evvel
Za.	Zilkâde
C.	Cemâziye'l-Âḫir
Z.	Zilhicce
A. DVNS. NZA.d.	Divân-ı Hümâyûn Sicilleri Nizâmât Defterleri
BEO. AYN. D	Bâbî' âli Evrak Odası 'Ayniyât Defterleri
DUIİT	Dosya Usulü İradeler Tasnifi
İ. DH	İrâde Dâḫiliye
İ.HR,	İrâde Ḥariciye
İ. MMS	İrâde Meclîs-i Maḥşûs
MF. MKT	Ma' ârif Nezâreti Mektûbî Kalemi
ŞD	Şûrâyı Devlet Evrakı
SNMU	Şâlnâme-i Nezâret-i Ma' ârif-i Umûmiyye

gen. yön.	Genel Yönetmen
düz.	Düzenleyen
der.	Derleyen
y.y.	Yayın Yeri Yok
N.	No
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
D.	Dosya
TNZ.	Tanzimat
r.	Rûmî
C	Cilt
ed.	Editör
h.	Hicrî
m.	Milâdî
haz.	Hazırlayan
nşr.	Neşreden

TABLULAR DİZİNİ

Tablo No	Tablo Adı	Sayfa No
Tablo 1	Layenazil dönem Osmanlı şeyhülişlâmları	106
Tablo 2	İnhişât dönemi Osmanlı şeyhülişlâmları	108
Tablo 3	Nazırlık dönemi Osmanlı şeyhülişlâmları	112
Tablo 4	Kabine üyeliği dönemi Osmanlı şeyhülişlâmları	117
Tablo 5	1334 (1916) tarihli ‘İlmîye Şâlnâmesine göre meşîhat maiyeti	122
Tablo 6	Medâris-i ‘İlmîye Nizâmnâmesi ders cetvelindeki fıkıh derslerinin senelik dağılımı	161
Tablo 7	“Dâru’l-Hilâfeti’l-‘Âliyye Medresesi” ‘Âli Kısmı şubesi müderrisleri ile rütbeleri	165
Tablo 8	“Dâru’l-Hilâfeti’l-‘Âliyye Medresesi Tâli Kısmı Sâni” şubesi müderrisleri ve rütbeleri	166
Tablo 9	“Dâru’l-Hilâfeti’l-‘Âliyye Medresesi Tâli Kısmı Evvel” şubesi müderrisleri ve rütbeleri	166
Tablo 10	“Dâru’l-Hilâfeti’l-‘Âliyye Medresesi Mütahassisîn Kısmı Fıkıh Şubesi” dersleri haftalık çizelgesi	167
Tablo 11	On yıllık Şelahattin Eyyûbi Külliyyeyi İslâmîsi fıkıh dersleri haftalık ders programı	168
Tablo 12	Medâris-i ‘İlmiye Hakkında Kânûn’un program cetveline göre fıkıh dersleri haftalık çizelgesi	172
Tablo 13	“Medrese-i Süleymâniye Fıkıh ve Uşûl-i Fıkıh Şubesi” fıkıh dersleri haftalık çizelgesi	173
Tablo 14	“Medrese-i Süleymâniye Fıkıh ve Uşûl-i Fıkıh” şubesi kürsileri	174
Tablo 15	1921 Medâris-i ‘İlmiye Nizâmnâmesinin müfredatında fıkıh dersleri	176
Tablo 16	Medresetü’l-Kuzât’ta ders veren müderrisler ve verdiği dersler	186
Tablo 17	Medresetü’l-Kuzât idare heyetinin isimleri ve görevleri	187
Tablo 18	Medresetü’l-Vâ‘izîn programında geçen fıkıh derslerinin haftalık çizelgesi	196

Tablo 19	Dârü'l-Mu'allimîn programında geçen fıkıh derslerinin şubelerine göre haftalık çizelgesi	235
Tablo 20	Dârü'l-Mu'allimât programında geçen fıkıh derslerinin haftalık çizelgesi	236
Tablo 21	Mekteb-i Mülkiyeyi Şahâne programında geçen fıkıh derslerinin haftalık çizelgesi	242
Tablo 22	Mekteb-i Mülkiyeyi Şahâne programında geçen fıkıh derslerinin haftalık ders programı	243
Tablo 23	Mekteb-i Huķūķ-ı Şahâne'nin heyeti idare ve heyeti talimiyesi	244

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

Moğol istilası sebebiyle Anadolu Selçukluları dağıldıktan sonra kurulan Müslüman Türk devletleri içerisinde ömür açısından en uzun, güç bakımından en önde geleni Osmanlı Devleti'ydi. 18'inci asra kadar, halefi olduğu devletlerin siyâsî, hukuki ve eğitim yapısını devam ettiren Osmanlı, modernleşmenin etkisiyle, yüzünü batıya çevirerek, düşünüş, dünya görüşü ve yaşama biçiminde yeniden teşkilâtlanmak için çeşitli reformlara ihtiyaç hissetti. Çağdaş gelişmelere ayak uydurma gibi iyi bir niyetle girişilen bu reform hareketlerinde; eğitimi, görevleri ve yürütme organları daha çok dinî bir nitelik taşıyan hukuki yapıların rolü önemli oldu.

Tanzimat sonrası gerçekleştirilen reformlar, özellikle hukuk ve eğitim başta olmak üzere tüm yapılanmalarda, günümüze kadar etkilerini sürdüren esaslı değişim ve dönüşümlere yol açtı. Bu dönüşümler, devlet eliyle hukuk sisteminin Batı örneğinde dünyevileştirilmesi şeklinde tezahür etti ve bugün var olduğu bilinen, felsefî, içtimâî, idarî problemlerin oluşmasına zemin hazırladı. Bu anlamda dönemin iyi bilinmesinin, güncel hukuk sistemindeki problemlere reaksiyon göstermekten öte, bu problemlerin çözümüne katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Başka bir deyişle, bugünün Türkiye'sindeki hukuk sisteminin problemlerinin iyi anlaşılması, Osmanlı'nın son devrinde hukuki sahada gerçekleştirilen reformların iyi bilinmesine ve hukuk eğitiminin objektif olarak yorumlanmasına muhtaçtır.

Yaşadığımız çağda etken birçok kurumun ve kurumsal yapının köklerini oluşturan bu reformları ve uygulamaları bilmek önemli görülmektedir. Araştırmayı önemli kılan diğer bir etken toplumların ayakta kalabilmesi için öz kültürlerini ve bu kültürlerini oluşturan sistemleri inceleme ve tahlil etme zorunluluğudur. Zira toplumların ilerleyebilmesi ve varlıklarını sürdürebilmesi öz kültür dinamiklerini harekete geçirerek mümkün olabilmektedir.

Amaç, yapılmaması gereken yanlışların, yapılan ve yaşananlardan çok olduğu bir tarihsel fon üzerinde, İslam hukuk sisteminin “eğitim” olgusuyla eşzamanlı olarak hangi safahatı takip ettiğini belirlememeye çalışmaktır. Özellikle, ders programlarının sunumu ile dönemin hukuk felsefesi ve zihniyetini ortaya koymak amaçlanmıştır. Bu amacın zeminini görebilmek için öncelikle fıkıh ve siyaset tecrübesine değinilmiştir. Daha sonra fıkhi dönüşümü gerçekleştiren reformlardan bahsedilerek yapılan ıslahat ve çalışmalar anlamlı hale getirilmeye gayret edilmiştir. Fıkıh eğitimini tamamlayanların hangi görev ve yetkilere sahip olarak mesleklerini icra ettiklerine dair de bir fasıl açılarak dönemle ilgili zihni bütünlük sağlanmak istenmiştir.

“Tanzimat Sonrası Fıkhi Dönüşüm ve Fıkıh Eğitimi” adlı bu araştırma, Osmanlı'nın son dönemlerine ait çalışılan tezler dizinine eklenen yeni bir paragraf olarak özelde günümüz hukukçuları genelde İslâm hukuku tarihi açısından önem arz etmektedir. Araştırmanın kapsamı, ana kırılmanın başlangıcı sayılabilecek Tanzimat Fermânı (3 Kasım 1839) ile başlatılarak; 429, 430, 431 sayılı Kânûnlarla ikinci büyük kırılmanın yaşandığı 3 Mart 1924 tarihi ile sınırlandırılmıştır.

Araştırmanın yöntemi tarihi araştırma olarak belirlenmiştir. Bu yöntem, geçmiş ya da halihazır durumda ilgili herhangi bir olay, motif, şahıs, kurum vs. objeleri olağan koşulları içerisinde tanımlamaya ve yorumlamaya dayanır. Bu objelere “Ne idi?”, “Neden oluşmaktadır?”, “Ne ile ilgilidir?” gibi analizlerle yaklaşılır. Bu anlam çerçevesinde araştırma kapsamını oluşturan dönem eleştirel bir gözle incelenip, elde edilen bütün veriler mümkün olduğu kadar eleştiri yöntemiyle analiz ve senteze tabi tutulmuştur.

Başvurulan kaynaklardan özellikle dönemin fıkıh anlayışını yansıtan ve fıkıh eğitimini ele alan resmî belgeler ve dönemin orijinal metinleri önemli görülmüştür. Çünkü bu tür belge ve eserlerde, önemli mülhazalar, içtihatlar, problemler ve çözüm önerileri yer alır. Kânûn, nizamnâme ve talimatnameleri ihtiva eden Düstûrlar, Kavanin Mecmuaları, Zâbit Cerîdeleri, Devlete, Ma'ârife ve 'İlmiyeye ait Şâlnâmeler (yıllıklar) titiz bir incelemeye tabi tutulmuştur. Konunun tartışmasını, akışını, problemlerini takip etmek süreli yayınların dikkatli bir takibi ve tetkiki ile mümkün olabileceğinden, “Beyânü'l-

Ḥaḳ”, “Cerîdeyi ‘İlmiye”, “Sebîlü’r-reşâd”, “Şîrât-ı Müstakîm”, “Ḥayrû’l-Kelâm” ve “Medrese İtikadları” gibi dönemin yerel basını da kaynaklar arasında bolca yer almıştır.

İslam fıkıh tarihi çalışmaları için çok kıymetli bilgiler içeren, Kur’ân-ı Kerîm, aḥkâm tefsirleri, esbâb-ı nüzûle ve vürûda dair eserler, tabakât kitapları, siyer kitapları, meşhur fakihlerin biyografilerini ele alan eserler imkân nispetinde değerlendirilmiştir. Konunun farklı yönlerini ele alan kitap, makale ve tezler gibi ikincil kaynaklar da şüphesiz ufuk açıcı olmuştur. Alanla ilgili hangi çalışmaların yapıldığını bilmek, çalışmada tekrarları engellediği gibi, detaylarda ve tali konularda katkı sağlamıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

TANZİMAT DÖNEMİ FIKIH VE SİYASET TECRÜBESİ

Fıkıh, çok yönlü özelliklere sahip milletlerden oluşan Müslümanların, iktisadi, ahlâkî, hukuki, toplumsal, siyâsî ve şahsî hayatında ayrı bir ehemmiyete haizdir (Karaman, 2017: 25). Bu sebeptendir ki kuramsal bir sistem olarak ümmetin kenetlenmesine vesile olan fıkıh, uşul ve fûrû' açısından özünde ve ruhunda, otonom bir evrim geçirerek orijinalitesini daima muhâfaza edebilmiş bir müessese olabilmıştır (Köprülü, 1983: 260).

Malum olduğu üzere İslâm'ı benimsemiş toplumlarda, kuramsal anlamda, şer'î hükümler ve müesseseler mer'î gibi gözüксе de tarihi gerçekler, örfî teşkîlâtlanmanın öne geçtiğine tanıklık eder (İnalcık, 2000: 270; Kodaman, 1987: 8; Köprülü, 1983: 271). 19'uncu asra kadar, Osmanlı Devleti de dâhil olmak üzere tüm İslâm ülkelerindeki hem eğitim hem de örfî ve şer'î yargı müesseseleri incelendiğinde “toplumda düzeni sağlayan ve arkasında devlet müeyyidesi bulunan kurallarla ilgili ilim” hakkında “Fıkıh” teriminin kullanıldığı rahatlıkla müşahede edilebilir bir durumdur. Günümüzde cari olan Hukuk kavramı ise o dönemler için sadece hak kelimesinin çoğulu olarak kullanılmıştır (Yıldız ve Yıldırım, 2006: 372-374).

Hukuk kelimesinin, bugünkü terim anlamıyla kullanımına ilk defa Tanzimat Dönemi'nde ihdas edilen “Mekteb-i Hukuku Şahâne (1874)”nin isminde ve müfredatında rastlanmaktadır (Atay, 1982: 34-35). 3 Mart 1340/1924'te yürürlüğe giren 430 sayılı Tevhid-i Tedrîsât Kânûnu'nun dördüncü maddesinin amir hükmü gereğince kurulan İlahiyat Fakültesi'nde okutulan “Târih-i Fıkıh” dersi dikkate alınırca, fıkıh teriminin kullanımına, Cumhûriyet'in kuruluşundan sonra da devam edildiği aşikâr olmaktadır. Hukuk kavramının fikhî literatürde tespit edilebilen ilk kullanımına ise günümüz meşhur fıkıh eserlerinden olan “Huquq-ı İslâmîye ve İştilâhât-ı Fıkhıyye Kâmûşu”nda (1949) rastlanmaktadır (Bilmen, 1985).

Günümüzde İslâm Hukuku tabiri fıkıh kavramından daha yaygın kullanılır olmuştur (Yıldız ve Yıldırım, 2006: 375). Nedeni hakkında biraz analiz yapan herkes, bu

yaygınlaşmanın ana etkeni olarak iki yüz yılı aşkın bir zaman zarfında ivme kazanan Garplılaşma rüzgârının etkisiyle bilimde gelişen oksidentalîst yaklaşımların olduğunu rahatlıkla görebilir. Özetle ifade edilecek olunursa, 16'ncı asırdan itibaren Batılı devletler, hegemonyaları altına aldıkları İslâm beldelerinde menfaatlerini koruyabilmek adına hukuklarını cari kılmışlardı. İslâm ümmetinin çimentosu olan fıkha ise ancak medeni hukuk alanında imkân tanımışlardı. Buna rağmen Müslümanlar arasında fıkıh kavramı yerine başka terimlerin tercih edilmediği görülmektedir.

Batılı devletlerde ise fıkıh ilmi veya şeriat kavramı anlamında “Law (Kânûn)” terimi deyimleştirilerek “Mohammedan Law”, “Muslim Law” veya “Islamic Law” şeklinde kullanılmıştır. Örneğin “Al Sirajiyahor The Mohammedan Law of Inheritance: With a Commentary (1792)” isimli eser böyledir (Jones, 2010). Aynı şekilde Kadı, Hollandalı şarkiyatçı Christiaan Snouck-Hurgronje'nin “De Atjehers (1894)” adlı kitabında “Mohammeda ansche Recht” deyimini fıkıh anlamında kullandığını söyler (Kadı, 2002: 83-110). Günümüzde İslâm Hukuku kavramının artık fıkıh ilmi anlamında kullanıldığına dair bir şüphe yoktur. Ancak fıkıhın kavramlaşma serüveninin akâma istinat etmesi araştırmada tercih sebebi olmuştur.

2.1. Genel Çerçeve ve Tarihsel Arka Plan

Bilindiği üzere ilk insanın yaratılması ve Risâlet ile görevlendirilmesinden bu yana dinlerin yapıları hukuklarının oluşumunda oldukça etkili olmuş ve dönemsel olarak toplumlarda farklı formlarda tezahür etmiştir (Bardakoğlu, 2000: 42-44; Özden, 2017: 10). Osmanlı Devleti'nde de Tanzimat sonrası daha çok Batı eksenli Roma Hukukunun etkili olduğu görülmektedir. Bu sebeple öncelikle araştırmamızın sınırları çerçevesinde kısaca Batı tecrübesine değinilecek, akabinde fıkıhın doğuşundan başlayarak -Tanzimat sonrası biraz daha detaylı olmak üzere- dönemsel olarak fıkıh ve siyaset tecrübesi ele alınacaktır.

Roma Hukuku, Kadîm Roma'nın başlangıç devirlerinde ortaya çıkmasına rağmen altıncı asır Justinianus (Jüstinyen) Kânûnlarıyla kemale ermiş, tedricî olarak inkılâp ve değişimlere uğramış, mütemadiyen şeklini değiştirmiş uzun bir gelişmenin mahsulüdür.

Eğer bir yerde Roma Hukuku'nun diğer modern hukuklarla ilişkisinden veya etkisinden bahsedilecek olursa bu genellikle Jüstinyen hukukunu ifade eder. Roma Hukuku tatbik sahası bakımından sadece Romalı yurttaşlar için geçerli olan “Medenî Hukuk” ve Romalılar nezdinde medeni kabul edilmeyen diğer herkes için “Kavimler Hukuku” diye ikiye münkasımdır. Malum olduğu üzere günümüz Batı ülkeleri ve ülkemizin cari hukuk sisteminin kaynakları arasında Roma Hukuku ağırlığını korumaktadır (Karaman, 2017: 35; Karaman, 1987: 76; Karaman, 1986: 30-35).

Tarihi süreç içerisinde, Roma Hukuku ve Batı'da siyaset tecrübesine bakıldığında daha çok kilise ve devlet arasında geçen rizikolu bir deneyim olduğu görülmektedir. Batı Hıristiyanlık siyâsî tecrübesinde genel olarak teokrasi, Bizantinizm ve lâiklik olmak üzere üç devlet biçimi görülmektedir (Apaydın, 2003: 251-255). Kuramsal olarak Katolik bir yapı arz eden ve değişik şekillerde uygulanan teokraside yönetim dine tâbidir. Tabiatıyla en güzel temsili, dinsel-siyasal gücün patronunun Papa olduğu Roma'dır. Bazı küçük anlam farklılıklarıyla beraber Sezaropapizm ya da Gallikanizm diye de bilinen Bizantinizm'de din yönetime tâbidir. Bu yapıda dinin yönetime tabi olması zamanla “kilise devletleri” ile “devlet kiliseleri” ayrımını getirmiştir. Bu durum Batı'da “laicisation” diğer tabiriyle “secularisation” polemliğini ve kısır döngüsünü başlatmıştır (Berkes, 2002: 22).

Halksallaştırma anlamına gelen Laicisation (lâiklik), Fransız İhtilali ile birlikte Katolikliğin kamusal egemenliği kırılmaya başlayınca devletlerin yapılanmasında önemli bir rol oynamıştır (Apaydın, 2003: 256). Türkçeye de Fransızcadan geçen lâiklik kavramı, günümüzde devletlerin dinler karşısında tarafsız kalması şeklinde yorumlanmasına rağmen Batı ülkelerinin anayasal düzenlerine, siyaset ve din ilişkilerine farklı yansıyabilmektedir (Berkes, 2002: 17-19). Örneğin, Protestanlığın etkili olduğu Danimarka, İsveç, İngiltere, Norveç, İtalya ve Portekiz gibi ülkelerin anayasalarında millî dinler bulunurken, Katolikliğin etkili olduğu Almanya, Belçika, Hollanda ve Fransa gibi ülkeler herhangi bir millî dine sahip değildirler. Görüldüğü üzere, Teokrasi, Bizantinizm ve lâiklik olmak üzere bahsedilen bu üç devlet biçiminin temelinde Roma hukuku vardır (Karaman, 2017: 31).

Batılı Hıristiyan devletlerin hükümet sistemlerine bakıldığında ise genel manada azınlık iktidarı demek olan oligarşi ve çoğunluğun temsili anlamında demokrasi olmak üzere iki farklı hükümet sisteminin öne çıktığı görülmektedir. Günümüz Batı dünyasındaki anayasal monarşiler (meşrûtiyetler) oligarşinin evrim geçirerek demokratikleşmiş halidir. Oligarşi her zaman azınlık bir zümrenin egemenliğine bağlı bir düzeni ifade ederken demokrasi bir ülke halkının ekseriyetinin fikir ve kanaatlerinin temsilidir. Demokrasilerin dejenere olmuş haline demagoji denir. Demagoji bir ülke halkının aldatılmış çoğunluğunu basamak yaparak yükselmiş ayak takımının yönetim biçimini ifade eder (Apaydın, 2003: 255-261).

İslâm'da fıkıh ve siyaset tecrübesi incelendiğinde ise görülecektir ki İslâm, yönetim teorisi ve modeli belirlemeden öte, siyasete yön verebilecek zihniyeti oluşturmayı hedeflemiştir. Kur'ân'da genel itibariyle dinî ve ahlâkî ilkelerin insan merkezli oluşu, siyaset ve devlet yönetim şekli gibi konularla ilgili umumi ilke ve hedefler belirlenmiş olması bu nedendir (Apaydın, 2003: 301). Bu genel yapıda, siyasal düzenlemeler ile Müslümanların meleke, birikim ve yeteneklerine havale edilmek sûretiyle yönetim biçimlerinde farklılık oluşturabilecek izâfî bir bakış açısı kazandırılmıştır. Müslüman devletlerin tarihsel tecrübelerinde bu zihniyet kendinî aşikâr etmektedir. Bu anlamda Kur'ân'da Hıristiyanlıkta olduğu gibi bir devlet modeli ya da siyaset teorisi aramak yersizdir (Apaydın, 2003: 264).

Yüce Allah Kur'ân'da, geçmiş ümmetlerin siyasal yapıları ve devleti yönetme şekilleriyle alakalı hükümleri açıklamış, Hz. Peygamber (s.a.v.) bu ilke ve hükümler doğrultusunda bir siyaset geleneği ve devlet yönetim sistemini oluşturmuştur. Müslümanlar tarihi süreç içerisinde Hz. Peygamber'i örnek alarak oluşturdukları siyaset geleneği çerçevesinde fikhî ve siyâsî doktrinlerini geliştirmişler ve uygulamaya koymuşlardır (Apaydın, 2003: 263). Müslümanların hem dinî hem siyâsî hayatında ayrı bir önemi olan fıkıh, kişisel, toplumsal ve toplumlararası ilişkilerin bütün safhalarında yol gösterici olmuştur (Karaman, 2017: 25).

İslâm fikhının siyâsî ve içtimâî önemine ve şümûlüne kısaca değinildikten sonra, fikhın doğuşu sayılan Hz. Peygamber Devri'nden başlayarak, tarihi süreç içerisinde fikh ve siyaset tecrübesine değinilecektir. Yöntem olarak, İslâm'da dinî otorite kabul edilen halîfeler dikkate alınacak ve fikhın gelişim çağlarına uygun olarak genel bir bakış açısı oluşturulmaya gayret edilecektir.

Hz. Peygamber'in dünyayı şereflendirdiği Arap yarımadasında Yemen gibi birkaç yerde krallık hâkim olsa da kabilecilik önemli bir idari sistemi oluşturuyordu. Herhangi bir başkan veya kral tarafından yönetilmeyen ve Hadarî (yerleşik) kabilelerden biri sayılan Mekke Devleti'nin idarecileri genellikle Kâbe ile ilgili vazifelere bakan görevlilerdi (Sırma, 1994a: 28-29). Bu devletin İslâmiyet'in ilk tebliğ yıllarında göstermiş olduğu toleranssızlık sebebiyle on üç yılda köleler de dahil Müslümanların sayısı bini geçememiştir (Sırma, 1994a: 23). Hz. Peygamber'in Mekke döneminde siyâsî bir talebinin bulunmaması hem misyonuyla hem de bu sosyo-politik durumla yakından alakalıydı (Apaydın, 2003: 264-266).

Mekke'de kuracağı devletin yönetiminde yer alabilecek kadroyu yetiştiren Hz. Peygamber (Atar, 1999: 43), hicretten sonra Medine'de ilk iş olarak İslâmî tebliğin önünü açacak güçlü bir devletin kuruluşunu gerçekleştirerek (Sırma, 1994a: 32) yasama ve yönetme yetkilerinin her ikisini de uhdesinde toplamıştır (Apaydın, 2003: 264-266; Yılmaz ve Demir, 2012: 201). Bu süreçte, Medineli Müslümanlar ile Akabe mevkiinde gerçekleştirilen birinci ve ikinci Akabe Biatları devletleşmeye yönelik teşkilâtlanmanın ciddi adımları sayılır (Algül, 1994: 148-149).

Kur'ân'da itaati emreden ve isyanı yasaklayan ayetler ve benzerleri, Hz. Peygamber'in siyâsî otoritesini de içeren bir yapıdaydı. Bu siyâsî ve hukuki otorite O'nu Hicretin akabinde konjonktürel olarak Medine'deki tüm toplulukların lideri konumuna getirmişti. Bu yapının temelini ilk anayasal metin kabul edilen Medine Vesikası oluşturdu (Algül, 1994: 157; Sırma, 1994a: 37).

Yahudi, Hristiyan ve Müşrik Araplardan müteşekkil Medine halkıyla bütün yükümlülükleri içeren kırk yedi maddeden müteşekkil bu anlaşma (Tuğ, 1969: 343) ile şahısların ve kabilelerin kendi haklarını koruma usulü kaldırılmış, Kur'ân ve Sünnet hakemliğinde merkezi otorite kurulmuştu (Hamidullah, 1969: 181). Öz bir ifadeyle bu Anayasa, sınırları Kur'ân ile belirlenen ilahi nizamın insanî plana tezahür etmesiydi (Apaydın, 2003: 267, 270; es-San'ânî, 1983: 274; İbn Hişâm, 2010: 2/110; Yaman, 2004: 515).

On üç yıla yakın süren Mekke devrinde (610-622) Kur'ân'ın inanç ve ahlâk eksenli bir yapıda yaklaşık yüzde otuzu tamamlanmıştı. Daha sonra muamelat kısmının temelini oluşturun bu iki alanda fıkıh ahkâmı kısıtlı ancak genel bir yapı arz ediyordu (Karaman, 2017: 53). Medine'de ise on yıl kadar bir süre zarfında fıkıh kemale ermiş, Hz. Peygamber tarafından ilkeleri ve iki temel kaynağı tamamlanmış, geliştirilmek ve hayat şartlarına adaptasyonunu sağlamak üzere ümmetin müctehidlerine teslim edilmişti (Karaman, 2017: 26, 54-56).

Yeni kurulan devlet ve yürürlüğe giren anayasa, kabilecilik ruhuyla kendi koydukları kurallara göre yaşayan bölge halkını, İslâm'ın sunduğu evrensel ahlâkı içtenlikle yaşar hale getirmesi açısından da orjinaldir ve büyük bir önem arz etmektedir (Bardakoğlu, 2000: 46; Kelebek, 2000: 351; Kelebek, 2003: 29; Kelebek, 2013: 28; Sırma, 1994a: 34). Medine'de kurulan İslâm'ın bu ilk devleti ve anayasası dönemsel bir reçete olmanın yanı sıra sonraki dönemlere ışık tutmuş ve dönemler değişse de hareket noktasını bu yapı oluşturmuştur (Demirci, 2012: 268-269). Tarihi süreç içerisinde Anayasa'nın, Osmanlı Devleti de dahil Asr-ı Saadet'ten sonra kurulan İslâm devletleri için temel oluşturduğu rahatlıkla görülebilecektir (Özcan, 2000: 107; Yılmaz ve Demir, 2012: 192).

Hz. Peygamber'in ahirete irtihalinden sonra başlayan ve ikinci asrın başlarına kadar uzanan "Sahabe ve Tâbiîn Dönemi (632-750)", fıkıhın gelişme çağı olarak da bilinir (Yılmaz ve Demir, 2012: 202). Bu çağ iktidarın fıkha tesiri bakımından "Râşid Halîfeler" ve "Emevîler" şeklinde iki devreye ayrılır. Çünkü râşid halîfelerin her biri farklı bir tarzda seçilmişlerdir. Hz. Ebû Bekir günümüzde genel şûra diye ifade edilebilecek ehl-i

hâl ve'l-aqd denilen bir yöntemle, Hz. Ömer velâyet-i ahd diye tabir edilen atama yoluyla, Hz. Osman daha farklı bir yöntem olan özel şûra ile Halîfe olmuştur. Bu üç Halîfenin ortak yönü ümmetin tam biatını almış olmalarıdır. Hz. Ali dördüncü raşid Halîfe seçilmesine rağmen maalesef biat etmeyenler çoğunlukta olmuştur (Karaman, 2017: 101).

İlk iki Raşid Halîfe, özellikle toplumsal fıkıh alanında uyumsuzlukları azaltmak, bütünlüğü korumak ve mutlak hüküm sahibi Allah'ın (c.c.) muradını tam anlamıyla gerçekleştirebilmek üzere istişâre (şûra) çözümünü getirmişlerdir. Ahlâk, fazilet, ilim, cihad, tecrübesi güçlü fakihlerden oluşan Şûra'nın ittifakla aldıkları kararlar, icmâ olarak değerlendirilerek şahsi icthadlardan güçlü ve bağlayıcı görülmüştür (Ekinci, 2016: 29; Karaman, 1999: 202; Yılmaz ve Demir, 2012: 194). Re'y şeklinde ifade edilen şahsî görüşler ise herkes için bağlayıcı kabul edilmemiştir. Karaman bu dönemdeki şahsî icthadların (re'y), temel iki kaynağın vâzih olmayan hükümlerini nassî ilkelere uygun çözümlemek anlamına geldiğın vurgular (Karaman, 2017: 104, 149).

Yaklaşık 132/750'ye kadar devam eden ikinci devrede, Emevi Halîfeleri -Ömer b. Abdülaziz hariç- Sünnetin uygulayıcısı olan raşid halîfelerin yolundan ayrılmışlardır (Karaman, 1986: 90; Karaman, 2017: 148). Halîfeliği, kılıç hakkıyla yönetimi ele geçirme (taqallüp ve haqq-ı seyf) şeklinde gerçekleşen ilk Emevi Halîfesi Muâviye, biatleri gönüllü olsun olmasın zorunlu olarak almasıyla başlayan bu siyâsî yapı zamanla saltanata dönüşmüş ve hilafet sembolik bir makam haline gelmiştir (Karaman, 2017: 101).

Bu dönemde sahabenin yetiştirdiği tâbiûn nesli zamanla, İbrahim b. Yezîd b. Esved en-Neḥâ'i'nin (96/714) öncülüğünde Rey (Irak) ve Şaîd b. el-Müseyyeb'in (94/712) öncülüğünde Hadis (Hicaz) ehli olarak iki farklı ekol oluşturmuştur (Karaman, 2017: 150). Bu ekoller Kitap, sünnet ve sahabe icmâına istinad etmişlerdir. İlk defa bablara (konu) ayrılmış sistematik eserlere de bu dönemde rastlanır (Barthold, 1984: 148; Karaman, 2017: 150-153; Karaman, 1975: 98-105; Karaman, 1971: 18-21).

Sahabe döneminin ardından başlayan "Olgunluk ve Tedvin Dönemi (750-1258)", Abbasîlerin 750'de Bağdat'ta kurulması ile başlamış, Moğolların 1258'de Bağdat'ı işgal

etmelerine kadar devam etmiştir. Beş yüz sekiz yıllık bu sürenin, İslâm nesilleri bakımından tâbiîn ve tebeu't-tâbiîni ihtiva eden yaklaşık iki yüz yıllık devresinde (h. 132-350) fıkıh tedvin edilerek inkişaf etmiştir. Bu dönemde fikhî sahada başta günümüz dört ehl-i sünnet mezhebin imamı olmak üzere mezhep sahibi büyük müctehidlerin yetiştiği görülmektedir (Karaman, 2017: 155).

Abbasîler, selefleri gibi dünyevî eğilimlere meyiletmeyerek, dinî ahkâma hürmet göstermiş ve tabi olmuşlardır. Ülkenin sınırlarının genişlemesi üzerine karşılaşılan çeşitli milletlerin örfü âdetleri dönemin fakihleri tarafından değerlendirilmiş, bir kısmı İslâm'a uygun görülmüş, bir kısmı reddedilmiş ve diğer bir kısmı ise gerekli değişiklikler yapılarak düzenlenmiştir (Karaman, 2017: 157). Ayrıca fakihler icihadlarını derleyerek (tedvin) kolayca öğrenilmesi maksadıyla kitaplarda toplamışlardır (Karaman, 1965: 21-26).

Irak ekolünün (re'y ehli) öncülüğünde, Şâfiî ve Mâlikî fakihleri, farazî meseleleri inceleyerek ictheadlarda bulunmuşlardır. Yanı sıra rey ve hadis medreselerinin münakaşa ve münazaraları uşûl-i fikhin ve mezheplerin doğmasını sağlamıştır (Karaman, 2017: 158-162). Fıkıh kitaplarında kullanılan meseleci (kazuistik) yöntemin etkisiyle “fıkıh uşûlü” ilmi de tedvin edilmiştir (Karaman, 2017: 163-164).

Abbasilerin, güç ve otoritesini yavaş yavaş kaybetmeye başlamasıyla, tavâifu'l-mülûk denilen halîfeye şeklen bağlı olsa da başına buyruk hareket eden devletçikler ortaya çıkmıştır. Bunların her biri birbirinden çekinir duruma gelmiş hatta zaman zaman vuruşmuşlardır. Bu sıralarda Selçuklular siyâsî istiklallerini ilan etmiş (426/1035) ve Doğu bölgelerinden başlayarak Batı illerine yürürken Fârisî ve Türkî bir kısım devletleri egemenlikleri altına almayı başarak Büyük Selçuklu devletini kurmuşlardır. Tuğrul Bey önderliğinde 477/1055'te Bağdat'a giren Selçuklular hilâfeti Büveyhîler'in hegemonyasından kurtararak, halîfe Kaim bi-emrillah'ın itibarını tekrar kazandırmışlardır (Karaman, 2017: 235).

Büyük Selçuklu Devleti'nden sonra, özellikle Malazgirt Zaferi (1071) sonrası Anadolu siyâsî ve idârî bakımından bir Türk yurdu haline gelmeye başlamış, Anadolu

Selçukluları zamanında ise tam bir Türk yurdu haline gelmiştir (Kodaman, 1987: 8; Turan, 1971: 27, 62). Bu dönemde başta Anadolu Selçukluları olmak üzere diğer Müslüman ülkeler ve daha sonra Osmanlı Devleti de dâhil olmak üzere, Abbasi Devleti örneği üzerinden siyâsî ve idârî sahadaki müesseseler oluşturulmuştur (Ekinci, 2016: 107).

Bağdat'ı Moğolların işgal ettiği tarihten itibaren fikhın “Duraklama ve Taklid Dönemi (1258-1868)” başlamıştır (Karaman, 2017: 236). Karaman'a göre: özellik vezîr Nizamü'l-Mülk'ün gayretleriyle, kurulan medreselerin tedrîsinde belirli bir mezhebin takip edilmesi taklitçilik ruhunun yerleşmesine etki etmiştir (Karaman, 2017: 240). Taklid devri başladığı tarihten itibaren İslâm aleminde maddî ve manevî olarak bir çöküş devri başlamış, medreselerdeki ilmi tahsil de bu inhiâtattan payını almıştır (Sabit, 1328: 391). Bu inhiâtta medrese müderrislerinin ictihad ikliminden uzak ve ictihadî ilimlerle bağı zayıf olarak okuttıkları derslerin etkili olduğunu ileri sürenler olmuştur (Bölükbaşı, 2021: 74).

Taklid devrinin mimarı moğollar, hem Abbâsîleri hem de Selçukluları yaktıktan sonra, devleti Cengiz Han'ın Kânûnlarıyla yönetmeye başlamış ancak halkı dinlerini yaşamada serbest bırakmışlardır. Halk ise fakihler de dahil döneme damgasını vuran taklitçilik ruhu ile benimsedikleri herhangi bir mezhebe taassup derecesinde sahip çıkmışlardır (Karaman, 2017: 256).

Buralardaki medreseler ve 13'üncü asırda artık çoğalmağa başlayan birtakım tarikatlar umumiyetle bu temayülü muhâfaza ve takviye etmişlerdir (Köprülü, 1991: 95). Hatta Sünni-İslâm fıkıh mezheplerinin birbirinden istifâdesi dâhi tartışılır hale gelmiştir (Karaman, 2017: 256-257). Karaman, fakihlerin aralarındaki irtibatın kesildiği bu dönemde, içtihadı yön veren eserlerin okunup yazılmasından vazgeçilmesi üzerine te'vîl ve hîle kapısının açıldığını belirterek ribâ ve talâk konusundan örnekler sunar (Karaman, 2017: 258).

Moğol istilası Anadolu Selçuklularını da zamanla sosyal ve siyasî bakımdan zayıflatmış ve güçlü Türk aşiretlerinin bağımsızlıklarını ilan etmesine sebebiyet vermiştir (Uzunçarşılı, 1970: 132). Bu yeni kurulan beyliklerin en güçlülerinden birisi Anadolu

Selçuklu Devleti'nin tamamen yıkılışını müteakip (Lütfi, 1979: 1) Söğüt'te 1299'da Oğuz Boyu'nun Kayı aşiretinden Osman Gâzi (1258-1324) tarafından kurulan Osmanlı Beyliği olmuştur (Karaman, 2017: 255; Uzunçarşılı, 1972: 99).

2.2. Osmanlı Dönemi Fıkıh ve Siyaset Tecrübesi

Osmanlı Devleti, 14'üncü asırda kendi idari müesseselerini kurmak mecburiyetinde kaldığı zaman, Selçuklu, İlhanlı ve Memluk müesseselerini bir örnek olarak karşısında bulmuştur. Daha 13'üncü asırda parlak mahsuller vermiş olan Anadolu medreseleri Osmanlıların ihtiyacı olan bürokratları, fakihleri bolca yetiştirmişlerdi (Köprülü, 1986: 165). İnalçık, bu bürokratların, çırak-kalfa-usta sistemi ile idare sanatını, daha İslâmiyet'in yayılmasından önceki dönemlerden başlayarak öğrendiklerini belirtir (İnalçık, 2016: 229). Tahsil hayatlarını medrese ve camilerde yürüten bürokratlar, ileride görüleceği üzere - özellikle Tanzimat sonrası- hukuk sisteminin oluşturulmasında, önemli rol oynamışlardır.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren yaklaşık ilk beş asrı fikhin duraklama (taklid) çağı içerisinde geçmiştir. 1869'da başlayan fikhin uyanış çağı ise son asrı içerisinde kalmakta ve günümüzde halen devam etmektedir. Araştırmanın asıl konusu Tanzimat sonrası gelişmeleri incelemek olması hasebiyle Osmanlı Devleti'nin ilk beş asrında yaşanan fıkıh ve siyaset tecrübesine anlam bütünlüğünü sağlayacak miktarda yer verilecektir. Tanzimat sonrası gelişmeler ise önceki çağlarda olduğu gibi halîfeler dikkate alınarak biraz daha detaylı bir bakış açısı oluşturulmaya çalışılacaktır.

2.2.1. Osman Gâzi, Orhan Gâzi ve I. Murad Han (1299-1389)

Osman Gâzi bir yandan fetihlerle beyliğini genişletirken, diğer taraftan âlimleri himaye etmiş, fethettiği yerlerde sosyal ve ilmî müesseseler kurarak buraları İslamlaştırma çabası içerisinde olmuştur (Lütfi, 1979: 1; Uzunçarşılı, 1984: 1-3). Osman Bey'in bu gayretlerini gerçekleştirmesinde ahîler ve fakıllar ön planda görülmektedir. Fakih teriminin farklı bir şekilde telaffuzu olan Fakılların dereceleri köy imamlarından başlayarak, kadılar

ve vezirlere doğru yükselmekteydi. Tursun Fakih Osman Gâzi zamanında fakıların en meşhuru (İnalcık, 2008: 45).

Kayınpederi Şeyh Edebâli tarafından Karaman'dan getirilen Tursun Fakih, Beyliğin ilk kadısı ve müftüsü unvanını almış ve Osman Gâzi adına Karacabey'de ilk Cuma hutbesini okumuştur (Güngör, 1988: 184; İnalcık, 2008: 33, 38; Kazıcı, 1995: 41). İhtilafı olmasına rağmen bazı belgelere dayanarak Osman Gâzi'nin para da bastırıldığı ve böylece Osmanlı Devleti'nin kuruluş sürecini başlattığı görüşünü ileri sürenler vardır (Yılmaz, 2019: 84-87).

Osman Gâzi hükmü altındaki yerlerin halkına adâletli davranmış, ulemadan istifâde etmeye gayret göstermiş, her biri birer fatih olan yüksek idarecilerine de aynı tavsiyelerde bulunmuştur (Lütfi, 1979: 1). Beyliğin ilk yıllarında, ülkesinin her bir beldesine asrın âlimlerinden seçilmiş birer kadı tayin ederek ilk adliye teşkilâtını kurduğu gibi kendisi de yapacağı her iş için ulemadan fetvâ almış, toplumun hukuku ile ilgili bütün işleri ulemaya bırakmıştır (Lütfi, 1979: 2-3, 5). Bu gelişmeler Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren şer'î hukuku benimsediğinin önemli göstergelerini oluşturmuştur (Akgündüz, 2009: 14)

Osman Bey'in 724/1324'te Bursa kuşatması sırasında vefatı üzerine (İnalcık, 2007a: 443; Lütfi, 1979: 2; Uzunçarşılı, 1972: 112) yerine, vasiyeti üzerine ikinci oğlu Şehzâde Orhan (1324-1362) geçerken, en büyük oğlu Şehzâde Alâeddin de Osmanlı Devleti'nin ilk Sadrazamı oldu (Lütfi, 1979: 6). Orhan Gâzi, devlet statüsünü tamamlamak için dîvân adı altında yeni teşkilâtlar kurup yeni devlet ve hukuk adamları atayarak babası gibi sosyal ve ilmi kurumlara ağırlık verdi. Bu ilmi kurumlardan ilk medreseyi başına ulemadan Dâvûd-i Kayserî'yi tayin ederek İznik'te yaptırdı (İnalcık, 2008: 37; Uzunçarşılı, 1972: 126-128).

Orhan Gâzi harp işlerini üzerine alırken, abisi Alâeddin Paşa da mülkî, adlî ve askerî Kânûnları tanzim ve tatbik ederek devletin gücünü ve şanını yüceltmişlerdir. Osman Gâzi devrinde her bir beldeye kadı tayin etme usulü, devletçe daimî prensip haline getirilmesine rağmen davaların halli ve faslı hususunda hâkimlere henüz tam bir

bağımsızlık verilmemişti. Orhan Gâzi zamanında 727/1327'den itibaren şer'î mahkemeler hukukî meselelerde müstakil bırakılarak herhangi bir askerî ve mülkî müdahaleye karşı devlet tarafından teminat altına alındı (Lütfi, 1979: 7).

Orhan Gâzi 763/1362'de vefat edince (İnalçık, 2007b: 386) yerine Osmanlı Devleti'nin üçüncü büyük kurucusu sayılan Şehzâde I. Murad geçti (Kazıcı, 1995: 99). Murad Hudâvendigâr olarak anılan I. Murad (1362-1389), Edirne'yi pâyitaht yaparak, ülkesinin sınırlarını Balkanlara kadar genişletmeyi başardı (Gibbons, 1928: 157). Bu durum 1385 tarihinde Papa altıncı Urban'e dönemin Ortodoks Patriği tarafından yazılan mektuba şöyle yansımıştır: “Osman, etrafına bir ırk toplamıştır. Orhan bir devlet kurmuştur. İmparatorluğu kuran ise Murad olmuştur” (Gibbons, 1928: 56-57).

Çok sayıda dinî ve sosyal kurumlar kuran Murad Hudâvendigâr ilk özel ihtisas medresesi sayılan Dârü'l-hadisi de açtı (Bilge, 1984: 13; Uzunçarşılı, 1972: 170). Babası ve dedesi zamanında açılan mahkemelerin bağımsızlığını kuvvetlendiren Hudâvendigâr mahkeme ve kadıların durumlarının teftişi ve harp sırasında askerlerin zapt ettikleri yerlerde şer'î hududu aşmamaları için, bunları kontrol ile görevli “Kazaskerlik” makamını (1361-1362) ihdas etti. İlk kazasker olarak da Kara Halil (Çandarlı) Efendi'yi atadı (Danişmend, 2011: 1/44; Lütfi, 1979: 9).

2.2.2. I. Bâyezid, I. Mehmed ve II. Murad Hanlar (1389-1451)

Otuz yedi seferden zaferle dönen Murad Hüdavendigâr'ın 791/1389'da vefatı üzerine (İnalçık, 2006a: 164) yerine hızlı savaş kabiliyeti nedeniyle Yıldırım unvanını alan oğlu Şehzâde I. Bâyezid (1389-1402) geçti (Kazıcı, 1995: 149; Lütfi, 1979: 15). Osmanlı Devleti'nde mutlak otoriteyi sağlamak amacıyla ilk defa kardeşi Yakub'u öldürten Yıldırım Han, devraldığı toprakları yaklaşık iki katına çıkardı (Öztuna, 1983: 111).

Yıldırım Han, zamanında şahsi menfaatleri uğruna halka zulüm ve işkence yapmaya başlayan kadıları tespit edip cezâlandırmak üzere çok sayıda memur ve müfettiş

görevlendirerek kısa sürede bütün Osmanlı ülkesini dolaştırmış, seksen kadar insafsız ve zalim olduğu anlaşılan kadı ve nâibi ibret olsun diye zincirle bağlı olarak 795/1393'te Bursa'ya getirtmiştir. Bunların her birini cezâyâ çarptırmakla birlikte, kadıların bundan böyle, şer'î belgelerden bir miktar harç almaları, kadı ve müderrisliklere ehliyetsiz kimselerin tayin edilmemesi için de birer hususi Nizâmname hazırlatmıştır. Hatta 798/1396'da Şeyh Ramazan Efendi'yi kazaskerlikle görevlendirerek, ülke vilayetlerine teftiş için göndermiştir (Lütfi, 1979: 13-14).

Ne yazık ki hedefini Müslüman ülkelere çeviren Yıldırım Han'ın Timur'a yenilmesi üzerine (Uzunçarşılı, 1972: 260) devlet yara almış ve Fetret Devri denilen on bir on iki yıllık (1402-1413) bir süre şehzâdelerin iktidar mücadelesi ile geçmiştir (Uzunçarşılı, 1972: 375). Yıldırım Han ise esir alınmasından bir yıl sonra 805/1403'te vefat etmiştir (İnalçık, 1992: 234). Ardında bıraktığı beş şehzâdesinden Mustafa Çelebi harp esnasında kaybolmuş, Süleyman Bey Edirne, Musa ve İsa Çelebiler Bursa ve Mehmed Çelebi de Amasya taraflarına çekilerek her biri bölgelerinde istiklallerini ilân etmişlerdir (Lütfi, 1979: 17). Kazıcı, Osmanlı tarihinde önemli bir hadise olan bu "Fetret Devri"nin, Timur Han'ın ince bir siyaseti olduğunu vurgular (Kazıcı, 1995: 193).

İktidar mücadelesi sonrası şehzâdelerden I. Mehmed Çelebi (1413-1421) devleti yeniden bir idare altında toplamaya muvaffak olmuş, kardeş savaşlarına son vererek isyanları bastırabilmiştir (Uzunçarşılı, 1972: 347, 365). Bu dönemde mahkemeler ve kadılar hakkında bir ıslahat teşebbüsüne rastlanılmamaktadır (Lütfi, 1979: 18). Mehmed Çelebi'nin 824/1421'de vefatı üzerine (İnalçık, 2003a: 394; Kazıcı, 1995: 220) yerine geçen oğlu şehzâde II. Murad (1421-1451) da dedelerinden I. Murad gibi fetihlerinin çoğunu Balkanlara yönelterek ileri görüşlü bir siyaset izlemiştir. Türk devletleri ile savaşmama ve onları tanıma politikasını güden II. Murad Han, böylece devletin siyasî ve idarî işlerini düzenleme fırsatı bulabilmiştir (Uzunçarşılı, 1972: 430, 434, 452).

II. Murad Han 1424'te Kazaskerlikten yaklaşık altmış üç yıl sonra "Mesned-i İftâ" denilen Başmüftülük makamını kurmuş başına da ilk Şeyhülislâm sayılan "Şemsüddin-i Fenârî"yi getirmiştir (Danişmend, 2011: 1/45). Ancak babası gibi şer'î memurların ve adlî

mahkemelerin teftiş ve ıslahına dair bir tedbir alma lüzumunu hissetmemiştir. Lütfi'ye göre: bu durum onların bu sahada gerekli dikkati göstermemiş olmalarından değil, Sultan Yıldırım Han'ın yukarıda bahsedilen tedbirleri sayesinde olmuştur (Lütfi, 1979: 18).

2.3.3. II. Mehmed Han (1451-1481)

II. Murad Han'ın 855/1451'de vefatı üzerine (Kazıcı, 1995: 295) yerine 16 M. 855/18 Şubat 1451'de ikinci defa tahta çıkan dördüncü oğlu şehzâde Mehmed geçti (İnalçık, 2006b: 395-396). İstanbul'u 1453'te fethederek Osmanlı Devleti'ne cihan devleti olabilmenin yolunu açan Fatih Sultan Mehmed (1451-1481), temel siyasete bağlı kalarak vefatına kadar gerçekleştirmiş olduğu fetihlerle ülkenin yüzölçümünü 2.214.000 m²'ye ulaştırmıştır (İnalçık, 1954: 130). Sultan, halkının hukukunu korumak amacıyla İstanbul'un muhtelif yerlerinde çok sayıda mahkemeler açıp, bunlara ehliyet ve liyâkat sahibi kadılar tayin ederek, gerekli adli hizmetleri de tamamlamıştır (Lütfi, 1979: 19).

Sultan Fatih, ülkenin büyümesi ve sınırlarının genişlemesi üzerine daha önce Murad Hüdavendigâr zamanında ihdas edilen kazaskerlik kurumunu biri Rumeli'de diğeri de Anadolu'da görev yapmak üzere ikiye çıkarmıştır (Danişmend, 2011: 1/389; Köprülü, 1986: 55). 882/1477'de Rumeli kazaskerliğine Mevlânâ Muslihiddin Kastalâni ve Anadolu Kazaskerliğine de Hacı Hasanzâde efendiler tayin edilmiş ayrıca mahkeme ve hâkimlerin devamlı teftiş edilmesi prensibi kesin bir kayıt altına alınmıştır (Lütfi, 1979: 22). İnalçık, İstanbul'un fethinden sonra Fatih'in yürürlüğe koyduğu bu uygulamalar sayesinde örfî hukukun hâkim konuma yükseldiğini ifade etmektedir (İnalçık, 1958: 102-103, 111).

Lütfi eserinde, Sultan Fatih'in, İslâm şerîatının ve Osmanlı adâletinin yüceliğini gayrimüslimlerin de idrak etmesi maksadıyla gerçekleştirdiği bir hadiseden bahseder. Hadise Patrik ile Pâdişah arasında geçmektedir. Hadiseye göre Sultan, İstanbul'un Fatih semtinde bulunan Fener Kilisesi Patriği'nden dürüstlüğüne kefil olacağı yetenekli iki papazı görevlendirerek kendisine göndermesini istemiştir (Lütfi, 1979: 20). Sultan, görevlendirilen bu iki papaza vazifelerini bildiren bir fermân vererek, üç yıl boyunca başta

Payitaht olmak üzere gizli aşikâr bütün mahkemeleri gezmelerini sağlamıştır. Papazlar, İstanbul'a tekrar döndüklerinde Sultan Fatih'e şu raporu takdim etmişlerdir:

“Yüce Pâdişahımız tarafından eyaletlerde kurulan mahkemeler dâhi İstanbul'da kurulan mahkemeler gibi adâlet icra ediyorlar. İşbu durum devam ettiği sürece, güçlü ve âdil devletlerinin gelişme ve ilerlemenin en son noktasına varacağı, hükümetlerinin de devam edip, halkın saadeti ile ülkenin mamuriyetinin tam anlamıyla sağlanacağını, zât-ı şahânelerine ifadeye cesaret ederiz (Lütfi, 1979: 21).”

Fatih Sultan Mehmed'in bu müsamahasına karşılık muâsırlarından İspanya Kralı Ferdinand, kendisine mağlûp olan Endülüs Meliki Ebû Abdullah'tan, Katolik olmayan halkın mal, can ve mezhebine müdahale edilmemek şartıyla devleti teslim aldığı halde, üzerinden birkaç gün geçer geçmez Müslümanların ibadet yapmasını yasaklayarak ondört yaşından büyük erkeklerle on iki yaşından büyük kızların hepsinin vaftiz olmalarını şart koşmuştu. Kabul etmeyenleri hatta kabul edenleri bile “yine de sağlam Hıristiyan olmadınız” diye Engizisyon mahkemelerinin hükmüyle dayanılmaz cezâlara çarptırdıktan sonra ateşte yakmışlardı. Sadece 1481 yılı içinde iki yüz seksen bin Müslüman yakılmıştı. Hâlbuki Engizisyon mahkemeleri yıllarca bu katliama devam etmiştir (Lütfi, 1979: 22-24, 26; Özdemir, 1994: 223).

Sultan'ın bu büyük ve yüce adâleti sayesinde Balkanlar diye adlandırılan Rumeli bölgesinde yaşayan Boşnak, Arnavut ve Sırp ırkları Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altına hiçbir zorlama olmadan, gönüllü olarak girdikleri tarihi bir gerçektir (Berkes, 2002: 29-30; Fodor, 2000: 189). Zaten dinîmizde zorlama ile inanç mümkün değildir (el-Bakara 2/256; Karagöz, 2000: 101). Kânûnî Sultan Süleyman (1520-1566) zamanında, 1527 yılında İran'dan İstanbul'a gelip de kendisini ulemadan biri olarak tanıtan Molla Kaabız nam bir sapkına gösterilen tolerans Osmanlıların din ve fikir özgürlüğüne tanıdığı müsamahaya güzel bir örnektir (Danişmend, 2011: 2/177-178; Peçevi, 1981: 95-96).

Bugün asırlarca Osmanlı Devleti himayesinde olan Balkan ülkelerinin yanı sıra birçok Kuzey Afrika ülkesinde, Mısır ve Lübnan'da büyük oranda gayrimüslim nüfusun bulunması İslâm dininin bu âdil yönetimini ortaya koyucu nitelikte bir delil olarak hala

gözler önündedir (Bardakoğlu, 2000: 42, 47-48; Özcan, 1999: 97-100). Osmanlı Devleti İslâm dinî sayesinde sağladığı din ve vicdan özgürlüğüne ilâveten fethettiği her bölgede hayır ve eğitim kurumları kurmuş ve var olanları ihya etmiştir (Zirojevic, 2000: 414).

Osmanlıların bu kadar farklı inanç ve kültüre sahip milletleri bir arada huzur içinde yaşatabilmelerinde ana rolü Fatih Sultan Mehmed'in kurmuş olduğu Millet Sistemi üstlenmiştir denilebilir (Ortaylı, 1996a: 63). Dile değil dine dayanan Millet Sistemi'nde aynı dili konuşan milletler dahi kendi içinde dinî ve mezhebî yapılarına göre ayrı millet kabul edilmişlerdi. Örneğin Ermenilerin hepsi Ermenice konuşmalarına rağmen mezhep farklılığından dolayı üç millet sayılmışlardır (Ortaylı, 2007a: 70). Önemine binaen kısaca bu sistemden bahsetmek gerekir.

Kuruluşundan itibaren Osmanlılar, dinî zümreleri bilhassa gayrimüslimlerden oluşan toplulukları ifade etmek için “millet” kavramını kullanmışlardır (Berkes, 2002: 149; Ortaylı, 2005a: 66; Ortaylı, 2004b: 13, 28-30; Şentürk, 2005: 65-66). Fatih Sultan Mehmet Han'ın 15'inci asırda din ayrılıkları üzerine kurduğu ve gayrimüslimlerden oluşan Millet Sistemi, Müslümanlardan oluşan ve resmen “millet” olarak tanınmayan kendine has özelliklere sahip ayrı bir Müslüman topluluğunun gelişimine de yol açmıştı. Asıl önemli olan, Fatih zamanında başlayan bu Osmanlı milletlerarası gelişmenin Rumeli ve Anadolu'da yaşayan fakat farklı dil konuşan, tarihleri ve soy kökenleri ayrı olan Müslümanları ortak dinî bir kimlik altında birleştirmiş olmasıdır (Karpas, 2003: 21).

Medine Vesikası'nın genişletilmiş bir yansıması olan (Demirci, 2012: 268-269) Millet Sistemi, idari ve kültürel bir terim olarak bir bölgenin fethedilmesi sonucu burada yaşayan halka hukuk ve himaye bahşeden bir yapıyı ifade ediyordu (Çolak, 2011: 316). En baştan beri farklı dinlere, mezheplere ve inançlara sahip halkların birlikte hayat sürdükleri (Akarlı, 2000:27) Osmanlılarda, başta adâlet, din ve eğitim olmak üzere devletin dâhili meseleleri Millet Sistemi ile yürütülmüştür (Balta, 2000: 234).

Millet Sistemi'nde, şer'î hukukta detaylı olarak yer almayan konular “örfî hukuk” ile çözüme kavuşturulmuştu. Klasik İslâm fihkinden farklı bir tarza sahip bu süreli Pâdişah

Kânûnları düzenlenirken örf ve âdetlerin yanı sıra zamanın tagayyürü de gözetilmiştir. Örfî hukuk ile şer'î hukuktan oluşan bu ikili yapıya kısaca kamu yönetiminden kaynaklanan hukuk da denilebilir (Aydın, 2007: 515). Dolayısıyla devlet düzeni bu kamu hukuku sayesinde sağlanmıştır (Vırmıça, 2016: 381). Fatih Sultan Mehmed Han otuz bir sene adâletle hükmettikten sonra, yeni bir sefer esnasında Gebze Hünkâr çayırında mola verdiği esnada 4 Ra. 886/3 Mayıs 1481'de vefat etmiştir. Ahmed Lütfi zehirlendiğini yazmıştır (Lütfi, 1979: 20). Ancak İncılık'a göre ölüm sebebi nikris (gut) hastalığıdır (İncılık, 2003b: 405).

2.2.4. II. Bâyezid, I. Selim ve I. Süleyman Hanlar (1481-1566)

Fatih Sultan Han'ın vefatı üzerine 886/1481'de tahta geçen Şehzâde II. Bâyezid, otuz bir yıllık saltanatında ülke içinde çıkan bazı huzursuzlukları yatıştırmış, halkın refahı ve huzuru için her türlü tedbiri almıştı. Lütfi'ye göre: Sultan'ın devrinde adlî meselelere dair herhangi bir icraatına rastlanılmaması babasının va'z etmiş olduğu adâlet esaslarında henüz bir gevşeme olmadığına delil teşkil etmekteydi (Lütfi, 1979: 25). Sultan II. Bâyezid Han daha vefat etmeden çocuklarının en küçüğü olmasına rağmen liyâkatine olan güveninden dolayı kendi rızasıyla tahtını Şehzâde Selim'e bırakmış ve bir süre sonra da 5 Ra. 918/21 Mayıs 1512'de vefa etmiştir (Turan, 1992: 237).

Yavuz Sultan Selim Han, tahta geçer geçmez, Osman Gâzi gibi ülkesindeki hâkimlere gönderdiği adâlet fermânlarında şer'î hükümlerden kıl kadar inhiraf eden ve insanlara zerre kadar zulmeden olursa, şiddetle cezâlandırılacağını kesin olarak bildirmişti. Yine tahta çıktığı yıl kendi zamanına kadar resmi makamlardan sayılmayan "Meşîhat-ı İslâmiye"yi yüksek fetvâ makamı olarak tesis etmiş ve fıkıh ilminin canlı timsali ünlü Zenbilli Ali Cemâlî Efendi'yi Şeyhülislâm ve Müftî'l-Enâm tayin etmişti (Lütfi, 1979: 27). İncılık'a göre Şeyhülislâm Ali Cemâlî Efendi ile halefleri Kemal Paşazâde ve Ebussuûd Efendiler, kânûn ve fermânları şer'î hale getirme noktasında önemli rol oynamışlardır (İncılık, 2008: 119).

Yavuz Sultan Selim Han sekiz senelik saltanatı zarfında ülke hudutlarını bir taraftan İran'a diğer taraftan Afrika'da Cezâyir ve Telmisan'a kadar uzatmıştır. Son olarak Rodos Adası'nın fethine gitmeye hazırlanırken 926/1520'de şirpençesi hastalığı nedeniyle vefat etmiştir (Lütfi, 1979: 29). Bilindiği üzere 923/1517'de kılıç hakkı yoluyla halîfelik Yavuz Sultan Selim ile birlikte Abbâsîler'den Osmanlılar'a geçmesiyle hilâfet ve saltanat bir defa daha birleşmiş ve saltanatla birlikte hilâfet de babadan oğula geçmeye başlamıştır (Apaydın, 2003: 272-274). Hilâfet makamına gelen Yavuz Sultan Selim'e Türk ulemâsı ile Ezher ulemâsından oluşan bir Meclîste hilâfet kılıcı kuşatılmış ve halîfeliği ulemâ tarafından onanmıştır (Apaydın, 2003: 275; İnalçık, 2008: 118).

Yavuz Sultan Selim Han'ın tek erkek çocuğu olan şehzâde Süleyman, 926/1520'de tahta çıkar çıkmaz, devletin şan ve şerefini yükseltmek ve halkın refahını arttırmak için, mülkî, askerî ve adlî sahalarda gerekli nizamları vaz' ve te'sis ederek adâlet ve lüzumlu şeyleri tamamlamıştı. Bugün isminden çok Kânûni unvanıyla tanınan Sultan Süleyman (Ecemen, 2010: 62), üzerinde Fetih ayetinin yer aldığı Osmanlı sancaklarını Asya, Afrika ve Avrupa kıtalarının uzak bölgelerinde dalgalandırdığı gibi on üç defa bizzat iştirak ettiği seferlerle üç yüzden fazla kale ve yeni beldeyi fethederek yeryüzünün hemen hemen yarısını Osmanlı ülkesine dâhil etmiştir (Lütfi, 1979: 30). Bütün bu bölgelerdeki idari ünitelerin hepsi, Sultan tarafından özel Kânûn ve Nizâm-nâmelerle disiplin altına alınmış ve şer'î hükümler de bihakkın icra edilmiştir (Lütfi, 1979: 31). Sultan, kırk altı yıllık saltanatından sonra gittiği Zigetvar seferinde 20-21 S. 974/6-7 Eylül 1566'da eceliyle vefat etmiştir (Ecemen, 2010: 71).

Sultan Süleyman Han zamanında yürürlüğe giren iki önemli Kânûn göze çarpmaktadır. Bunların ilki "Arâzî Kânûnnamesi"dir. Lütfi'nin eserinde tam metnini verdiği bu Kânûnnamenin mukaddimesinde Budin'in yerli halkına verilmiş müsaadelerden bahsedildikten sonra Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi'nin arâzîye dair bazı fetvâ sûretleriyle eski arâzî Kânûnuna yer verilmiştir (Lütfi, 1979: 33-35). Diğerisi ise "Cezâ Kânûnnamesi"dir. Bu Kânûnnamenin her ne kadar tarihi belli olmasa da Lütfi, Kânûni zamanında olduğuna kanidir. Kânûnnamenin iki bölümü Lütfi tarafından eserinde ek olarak verilmiştir. Birinci bölüm; hakaret, döğme ve adam öldürme suçlarıyla bunlara ait

cezâların uygulanması, ikinci bölüm ise; içki, hırsızlık, gasp ve yağmaya müteallik suçlar ve bunlara uygulanacak cezâlar hakkındadır (Lütfi, 1979: 36-47).

2.2.5. II. Selim'den II. Mahmud Han'a Kadar (1566-1808)

Sultan II. Selim de dahil Gâzi Sultan II. Mahmud'a kadar geçen yaklaşık iki buçuk asır (iki yüz kırk iki yıl) on dokuz Osmanlı Pâdişahı tahta çıkmıştır. Neredeyse toplam otuz altı Pâdişahın -Halife Abdülmecîd Efendi hariç- yarısına tekabül eden bu on dokuz Pâdişahın bir kısmı vefatı sebebiyle, bir kısmı hâl' edilerek diğer bir kısmı ise kendi isteğiyle ayrılarak tahtını terk etmiştir. Bu Pâdişahların bir arada zikredilmesinin sebebi Osmanlı Devleti'nin inhiât dönemine rastlayan saltanatlarında iç ve dış gaileler ile uğraşmaktan fikhî meselelere yeteri kadar vakit ayıramamış olmalarındandır.

Bilindiği üzere 16'ncı asrın son yıllarından ve bilhassa 17'nci asırdan itibaren başlayan inhiât dönemine kadar (Danişmend, 2011: 5/130) büyük oranda bağımsızlığını muhâfaza eden fikhî müesseseler ve fakihler bu dönemden sonra hükümdar geleneğinin sarsılması nedeniyle âdeta zorla siyasetin içerisine çekilmişlerdir. Özellikle Şehzâde I. Ahmed gibi Pâdişahların çok küçük yaşlarda tahta çıkmaları üzerine devlet bürokrasisi ulemalar da dâhil sarayda nüfuz elde etmiştir. Zamanla herkesin nüfuzunu kuvvetlendirme çabasına girişmesi, fikhî meseleler ile meşgul olması gereken ulemanın da siyâsî mücadele içinde yıpranmalarına sebep olmuştur (Kazıcı, 1997: 11/434).

16'ncı asır sonunda başlayan bu bunalım dönemine rağmen yine de II. Selim, IV. Murad ve I. Ahmed gibi bazı Pâdişahlar, nitelik olarak Fatih ve Kânûni Kânûnnamelerinden zayıf da olsa bazı yeni Kânûnlar çıkarabilmişlerdir (İnalçık, 2016: 232; Karaman, 1986: 162-168). Genel bir kanaat oluşturabilmek amacıyla bu on dokuz Pâdişahın, devirlerinde fikhî çalışma olsun olmasın çok öz de olsa araştırmanın sınırlarını aşmayacak oranda bahsedilecektir. Kaynak olarak ise daha çok Ahmed Lütfi'nin "Osmanlı Adâlet Düzeni" isimli eserine müracaat edilecektir.

Sultan II. Selim 974/1566'da tahta çıktığı zamandan 28 Ş. 982/13 Aralık 1574'te vefatına kadar geçen sekiz yıllık saltanatı süresince babası Kânûni'nin koyduğu Kânûn ve şer'î şerîf sayesinde Osmanlı Devleti adâlet içinde hüküm sürmüştür (Ecemen, 2009: 418; Lütfi, 1979: 48). III. Murad Han zamanında da dedesinin şer'î ve Kânûnî hükümleri uygun bir şekilde tatbik edilmekle birlikte 991/1583'te arâzî ile ilgili birkaç Kânûni mesele ve şer'î vesika harçları tarifesinde yapılan değişiklikler göze çarpmaktadır (Lütfi, 1979: 49-51). III. Murad Han yirmi bir yıllık saltanat nöbetini tamamlayıp 6 Ca. 1003/17 Ocak 1595'te vefat etmiştir (Kütükoğlu, 2020: 172). Bu iki Sultan zamanında Kânûnî zamanında ulaşılan kuvvet ve azametın korunması Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa'nın şehadetıne kadar korunabilmiştir (Lütfi, 1979: 49).

Sultan III. Mehmed Han, 1003/1595'te tahta geçtikten kısa bir süre sonra şer'îyye memurlarının maîşet ve memuriyetlerini garantilemekle işe başlamıştır. Sultan, 1011/1602'de kazaskerlere hitaben bir fermân yayımlayarak kadılardan ancak liyâkat sahibi olmayanların azledebileceğini bildirerek keyfî yere mülkî memurların kadılarına müdahalesinin önüne geçmeye çalıştı. III. Mehmed Han diğeri bir fermânı ile de hazıneye borçlu olarak ölenlerin borçlarının tasfiyesi için uhdelerinde bulunan mir'î arâzînin satılmayıp, intikâl hakkını kazananlara verilmesini irâde etti (Lütfi, 1979: 52-59). Sultan, 16 B. 1012/20 Aralık 1603'te vefat etmiştir (Ecemen, 2003: 413).

1012/1603'te on dört yaşında tahta geçen I. Ahmed, zamanının büyük kısmını dış harpler ve iç karışıklıklarla geçirmesine rağmen, 1017, 1018, 1019/1609, 1610, 1611 yıllarında Arâzî Kânûnu'nun bazı maddelerinin tadiliyle ilgili birkaç fıkra yayımlayabilmiştir (Lütfi, 1979: 60). Ayrıca 1017/1609'da irâde buyurduğu adâletnâmesi önemlidir. Sultan bu yeni yasa ile daha çok halkını tefecilere ve ehl-i örfün haksız uygulamalarına karşı korumayı amaçlamıştı (Dönmez, 2020: 152). I. Ahmed, on dört yıl saltanat sürdükten sonra on dördüncü Pâdişah olarak 23 Za. 1026/22 Kasım 1617'de ahirete irtihâl etmiştir (İlgürel, 1989: 33). Osman Gâzi'den bu Pâdişah'a dek saltanat verâseti babadan oğula intikâl ediyorken I. Ahmed Han'dan sonra bu usûle nihayet verilerek, büyük oğlu Osman dururken küçük kardeşi Birinci Mustafa tahta çıkarılmak sûretiyle "Ekberıyyet" kaidesinin tatbikine başlanmıştır (Danişmend, 2011: 4/365).

I. Ahmed Han'ın üç oğlundan, Sultan I. Mustafa Han, 1026/1617'de tahta çıkmış ise de 1027/1618'de Sultan II. Osman Pâdişah ilan edilmiş ancak dört yıl sonra tekrar I. Mustafa Han tahta çıkmış ve on sekiz ay sonra da Sultan IV. Murad Han on iki yaşındayken 1032/1623'te Pâdişah olmuştur (Lütfi, 1979: 62). IV. Murad Han, Şeyhülislâmlığa bağlı mahkemelerde görevli kimseleri huzuruna getirterek, din ve devlete bağlılık ve gerektiği şekilde şerîata göre hükmedeceklerinin delili olarak Kur'ân üzerine kasem ettirmiştir. Ayrıca eyaletlere göndermiş olduğu fermânlar tesir etmiş ve taşra hakimleri kendilerine çeki düzen vermişlerdir (Lütfi, 1979: 63). Sultan IV. Murad Han 15 L. 1049/8 Şubat 1640'ta vefat etmiştir (Yılmaz, 2020: 183).

IV. Murad Han'ın vefatı üzerine kardeşi Sultan İbrahim 1049/1640'ta tahta çıkmıştır. Dönemin Sadrazamı Kara Mustafa Paşa'nın gayretlerine rağmen Sultan'ın saltanatı karışık bir durum aldığından 1058/1648'de henüz yedi yaşında olan oğlu Şehzâde Mehmed tahta çıkarılmıştır. Sultan IV. Mehmed'in kırk bir yıllık saltanatı döneminde adliye ile ilgili 1091/1680'de üç bölümden müteşekkil bir Cezâ Kânûnamesinin yürürlüğe konması dikkat çekicidir. Ahmed Lütfi'nin kendi döneminde hala geçerli olduğunu yazdığı ve metnini verdiği bu Cezâ Kânûnamesinin, kitabın baskısına göre (1887), II. Abdülhamid Han zamanına kadar geldiği görülmektedir.

Cezâ Kânûnamesinin birinci bölümü genel suçları, ikinci ve üçüncü bölümleri ticâret erbabının görevlerini tayinle, bunlara verilecek cezâları ihtiva etmektedir. Lütfi şer'î hâkimler tarafından tatbik edilen bu Cezâ Kânûnunu döneminin belediye nizamlarına eş kabul etmiştir (Lütfi, 1979: 66-79). Sultan IV. Mehmed 1100/1687'de tahtan indirilmiş ve altı yıl sonra 28 R. 1104/6 Ocak 1693'te eceli ile vefat etmiştir (Özcan, 2003a: 418). IV. Mehmed tahtan indirilince yerine II. Sultan Süleyman Han aynı tarihte tahta çıkmış ancak dört yıl gibi kısa bir süre sonra 1102/1691'de vefat edince yerine Sultan II. Ahmed gelmiştir. Dört yıl sonra o da 1106/1695'te vefat ederek yerini II. Mustafa Han'a bırakmıştır (Lütfi, 1979: 80-81).

II. Mustafa Han dokuz yıl Pâdişahlık yaptıktan sonra 1115/1703'te kendi isteğiyle tahtını kardeşi III. Ahmed'e terk etmiştir (Özcan, 2020: 280). III. Ahmed Han halkın

durumunu tespit ve tahkik için Rumeli ve Anadolu'ya memurlar göndermiş ve bu teftişlerin sonucuna göre bir süredir bozulmaya başlamış olan hâkimlerin ıslahına girişmiştir. Özellikle müderris ve kadı efendilerin durumlarının düzeltilmesine çalışmış ve bunu temin için de bunların gösterecekleri dürüstlük ve faaliyete göre yükselebilmelerini düzenleyen bir Nizâm-nâme çıkarmıştır (Lütfi, 1979: 82). III. Ahmed Han da yirmi sekiz yıllık saltanatından sonra 1143/1730'da tahtını kardeşinin oğlu I. Mahmud Han'a bırakmış ve altı yıl sonra 14 S. 1149/24 Haziran 1736'da altmış üç yaşında eceliyle vefat etmiştir (Aktepe, 1989: 38).

Sultan I. Mahmud Han, 1187/1754'te vefatına kadar adlî işlere fırsat bulamamıştır. Yerine geçen Sultan III. Osman Han da üç yıl sonra 1171/1757'de vefat etmiş ve yerine III. Mustafa geçmiştir. Bu iki sultan da selefleri I. Mahmud gibi devlet gaileleriyle uğraşmaktan adlî ıslahatlara vakit ayıramamışlardır. III. Mustafa Han'ın on altı yıllık saltanat hayatı 1187/1774'te vefatıyla son bulmuştur (Beydilli, 2020a: 283; Lütfi, 1979: 83-87; Özcan, 2003b: 352; Sarıcaoğlu, 2007: 459).

1887/1774'te tahta çıkan I. Abdülhamid Han da 1203/1789'da vefatına kadar adlî olaylara vakit bulamamıştır (Aktepe, 1988: 213-216). Yirmi sekiz yaşında yirmi sekizinci Pâdişah olarak 1789'da tahta geçen III. Selim Han da aynı şekilde 1222/1807'de tahtı terk edene kadar devlet gaileleriyle çok uğraşmıştır (Beydilli, 2009: 425-426). Ancak yine de hâkimlerle şer'î memurların durumlarını tetkikten asla geri durmamıştır. Lütfi, Sultan'ın kadı ve nâiblerin özlük işlerini ve memuriyetlerini düzenleyen üç irâde-i seniyye çıkardığının 1214/1799 tarihli fermânından anlaşıldığını yazarak kitabında özet bilgilere yer vermiştir.

Bu bilgilere göre bunlardan ilki Anadolu ve Rumeli kazaskerlerine yazılmıştır. Irâde-i seniyye; hâkimlerin vazifelerine bizzat gitmeleri ve şer'îat işleriyle meşgul olan kimselere arpalıklar verilmesi, ancak bunun beşte birini nâiblere bırakmaları, geri kalanı ile de kendilerinin geçinmeleri, bunlar yine eski hallerine devam ederlerse, yalnız kaydının silinmesiyle yetinilmeyip, başka cezâların da verilmesine dairdir. İkinci irâde-i seniyye asrın ileri gelen âlimlerinden Abdullah isimli bir zata, hâkim ve nâiblerin ıslahının hangi

sebeplere bağılı olduğuna ve bunun ne şekilde kabil olabileceğine dair bir lâyiha hazırlanması ile ilgilidir.

Üçüncü irâde-i seniyye ise; öteden beri kadı ve nâiblerle ilgili usûl ve nizamın, iyi bir şekilde korunması, cahillerden asla nâib tayin edilmemesi ve bir kere şer'an görülen davanın tekrar o mahkemede ele alınmaması ve yetimlerin mallarının vâsîler elinde bırakılmayıp, bedestenlerde muhâfazası ile ilgilidir (Lütfi, 1979: 89-91). Abdülaziz Han devrinde de 7 Ra. 1286/17 Haziran 1869'da yetim haklarının muhâfazası ile ilgili bir "Emvâl-ı Eytâm Nizâm-nâmesi"nin yürürlüğe girdiği görülmektedir (Düstûr 1. Tertip, 1289/1872: 1/270-275). III. Selim Han'dan sonra 1222/1807'de tahta geçen Sultan IV. Mustafa ise bir sene kadar süren saltanatı esnasında herhangi bir alanda başarı elde edemeden 1223/1808'de hâl' edilmiştir (Beydilli, 2020b: 283-285; Lütfi, 1979: 91).

2.2.6. II. Mahmud Han (1808-1839)

II. Mahmud Han (1808-1839) tahta çıktığı yıl, iki asırdan beri modernizmin etkisiyle siyâsîleşen (Giddens, 1994: 12) Anadolu ve Rumeli'deki âyan ve hânedanlar problemini çözebilmek için 8 Ş. 1223/29 Eylül 1808 Perşembe bir "Sened-i İttifâk" tanzim ettirmiş ve imza altına aldırılmıştır (Danişmend, 2011: 4/131; İnalçık, 2016: 240). Devlet bağımsızlığına gölge düşürse de alternatifi bulunamayan bu ittifak senedi (Cevdet Paşa, 1309: 9/5-6) ne şer'at kurallarına uygun yazılmış bir fetvâyâ ne de Pâdişah tarafından imzalanmadığı için adâlet fermânı biçiminde düzenlenmiş bir Kânûna benzemiyordu (Berkes, 2002: 138-140).

Yönetim katında fıkhi açıdan dikkat çeken diğeri bir değışim 1253/1838'de üç farklı Meclîsin kurulmasıdır. Daha önce de var olan ve III. Selim Han'a kadar uygulamada kalan "Meşveret Meclîsi"ne benzemeyen bu üç Meclîs; "Meclîs-i Vâlâyı Aşkâm-ı 'Adliyye", "Dâr-ı Şûrâyı Bâbı 'Âlî" ve "Dâr-ı Şûrâyı 'Askerî"dir (Berkes, 2002: 173-175; Beydilli, 2003: 355). Bu üç Meclîsten biri olan "Meclîs-i Vâlâyı Aşkâm-ı 'Adliyye" bugünkü anlamda bir Adâlet Yüksek Kurulu veya Temyiz Mahkemesi görevine sahipti. Sultan

Abdülaziz Han zamanında, 1269/1853'te bu Meclîsin yetkileri “Meclîs-i ‘Âlî-i Tanzîmat”a verildi (Küçük, 1998a: 216).

Böyle bir Meclîsin ihdası İslâm tarihinde bir ilk değildi. Tanzimat'tan çok önceleri de İslâm tarihinde temyiz mahkemesi işlevini gören uygulamalar mevcuttu. Hatta bu tür uygulamaların Hz. Peygamber dönemine kadar gittiği kabul edilmektedir. Emevîler'de devlet marifetiyle temyiz uygulamalarının görüldüğü gibi Abbasiler Dönemi'nde bu uygulamaların mezâlim adıyla kurumsal bir yapıya büründüğü ifade edilmektedir (Yeniçeri, 2004: 516). Daha sonra 1285/1868'de ilgâ edilerek yerine “Dîvân-ı Ahkâm-ı ‘Adliyye” ile “Şûrâyı Devlet” kurulmuştur (Akyıldız, 2010: 236; Aydın, 1994: 387; Aydın, 1995: 423; Okandan, 1959: 61). Bu iki yeni kuruluşun yeri geldiği zaman bahsedilecektir.

II. Mahmud Han'ın önemli ıslahatlarından birisi de birçok şehir ve kasabalarda kadı ve nâibleri öldürüp mallarını yağmalayarak âdetâ adâlet mekanizmasının işlemlerini engelleyen Yeniçerileri kaldırıp “‘Aşâkîr-i Manşûre-i Muhammediye”yi teşkil etmesidir. Tarihte “Vâkâyı Hayriye” olarak anılan bu olay için II. Mahmud Han tam on yedi sene sabır ve sükûnetle fırsat kollamıştır (Lütfi, 1979: 95-96; Özcan, 1991: 457-458). Otuz iki seneye yakın saltanatı süresince canla başla çalışan Sultan, devleti yeni baştan tanzim edip birçok ıslah çalışmalarına girişmesine rağmen, etrafında bu icraatları yürütecek, canla başla çalışacak bir ekibe sahip olamadan 1255/1839 yılında vefat etmiştir (Beydilli, 2003: 357; Ünlü, 1994: 3/54).

II. Mahmut Han devrinde belirli ve bilinçli bir siyâsal görüş haline gelmese de siyâsal anlamda Cumhûriyet'e kadar devam edecek üç farklı yönelimin temeli atılmıştır. Bunlardan birincisi İslâm devleti kurmaktır. Diğerleri merkezi hükümetin yerel güçlerle anlaşmasına bağlı bir yapı oluşturmaktır. Sonuncusu ise hükümdarın yetkilerini kısıtlayan merkezîyetçi monarşiydi. Bu son yönelim II. Mahmud Han'ın vefatından kısa süre sonra Tanzimat olarak ortaya çıkmıştır (Berkes, 2002: 169).

2.3. Tanzimat Dönemi Fıkhın Kânûnlaşma Süreci

2.3.1. Abdülmecîd Han (1839-1861)

Sultan II. Mahmud Han'ın büyük oğlu ve Osmanlı Pâdişahlarının otuz birincisi olan Şehzâde Abdülmecîd, 13 Ş. 1238/25 Nisan 1823 Cuma günü dünyaya gelmiştir. Anasının adı "Bezm-i 'Âlem Vâlide Şultân"dır. R. 1341/1922'de saltanatın ilgâsı üzerine yalnız hilâfet makamında bulunmuş olan yeğeni Abdülmecîd İbni Abdülaziz'e nispetle "Abdülmecîd-i Evvel" sayılabilir. Şehzâde Abdülmecîd'in tahsil ve terbiyesine çok itina edildiğinden ve hatta muntazam konuşacak kadar Fransızca bildiğinden bahsedilir (Danişmend, 2011: 4/169).

18 R. 1255/1 Temmuz 1839 Pazartesi günü on yedi yaşının içinde bulunduğu sırada tahta çıkan Şehzâde Abdülmecîd'in saltanat müddeti tam yirmi bir sene, altı ay tutmuştur (Danişmend, 2011: 4/271). Sultan Abdülmecîd Han genç olmasına rağmen fevkalade zekâsı sayesinde etrafındaki zevatı çok iyi tanıyabilmiştir. Tanzimat Dönemi'nin en önemli devlet adamlarını, zeki ve çaplı insanları himayesi altında çalıştırabilmesi açısından Sultan Abdülmecîd Han tam bir Tanzimat hükümdarı sayılır (Cevdet Paşa, 1960: 13-20/52-61, 85-89, 131-134;Ortaylı, 2014: 48).

Sultan'ın itidalinden, adâlet ve merhametinden, ıslahatçılığında ve bilhassa tebaasına karşı sonsuz şefkatinden dolayı bütün Avrupa'nın hürmetini kazanmış olduğundan da bahsedilir (Danişmend, 2011: 4/271). Sultan, 25 Haziran 1861'de otuz dokuz yaşında iken ahirete irtihal etmiş (Küçük, 1988: 263) ve Yavuz Sultan Selim Han'ın yanına defnedilmiştir (Danişmend, 2011: 4/271; Lütfi, 1979: 119).

Sultan Abdülmecîd Han, babasının teceddüd ve ıslahat fikirlerine tamamıyla varis olmuş ve bilhassa muhâfazakâr devlet erkanına rağmen, tahta çıkar çıkmaz Hariciye Nâzırı Mustafa Reşid Paşa ile gizlice anlaşarak kendi mutlakiyet salâhiyetlerini tahdit eden "Tanẗimât-ı Haṭṭ-ı Hümâyûn"u neşretmekte tereddüt etmemek sûretiyle yaşından umulmayacak bir büyüklük göstermiştir (Danişmend, 2011: 4/169; Lütfi, 1979: 116).

Sultan Abdülmecîd'in tahta çıkış yılında ilan etmiş olduğu Tanzimat Fermânı (1839) ve tamamlayıcısı sayılan Islahat Fermânı (1856) başta İslâm hukuku olmak üzere birçok alanda kırılmaya ve dönüşüme neden olmuştur (Özcan, 2000: 109-110). Önemine binaen bu iki fermândan bir sonraki bölümde bahsedilecektir.

Bu dönemde yapılan Kânûnlaştırmalarda, zaman zaman çatışan, zaman zaman da uzlaşan, biri tedvin diğeri tamamen veya kısmen iktibas olmak üzere genel olarak iki yol takip edilmiştir (Şentop, 2005: 652). Bu dönem aile hukuku ile kısmen de cezâ ve arâzî hukuku hariç diğerkânûnlar önemli oranda Batı'dan etkilenmiştir (Ortaylı, 2007: 82). Bir başka deyişle, ilk defa 18'inci asrın sonlarında Avrupa'da başlayan ve oradan bütün dünyaya yayılan, cezâ Kânûnu, medeni Kânûn ya da Ticâret Kânûnu gibi modern anlamdaki sistematik Kânûnlardan faydalanılarak fıkıh Kânûnlaştırmaya çalışılmıştır denilebilir (Velidedeoğlu, 1940: 143). Bunun bir mecburiyet olup olmadığı tartışılabilir gibi etkenleri arasında, sanayileşme ile birlikte hızla gelişen ticari ve sosyal hayat gösterilebilir.

Bu gelişmeler neticesinde batılı ülkelerle olan ilişkiler yeni hukuki düzenlemelerin yapılmasına yol açmıştır. Bu ilişkiler sonrası çıkan ihtilafların çözümü için açılan davalar mahkemelerin iş yükünü artırmış ve klasik adâlet teşkilâtı bunu karşılayamaz hale gelmiştir (Aydın, 1995: 423). Bu dönemde Kânûnlaştırma çabalarının hızlanmasında genel olarak bu mâlî, hukûkî ve siyâsî sebepler etkili olmuştur (Karaman, 2017: 308; Karaman vd., 1972: 43; Yıldırım, 2021: 25; Velidedeoğlu, 1940: 167).

Tanzimat Devri'nde çok sayıda hazırlanan kânûnlarının meşhurlarının başında cezâ kânûnları gelir. Elbette ki bu bir ilk değildi. Yukarıda bahsedildiği üzere daha önce bazı pâdişahlar cezâ kânûnnameleri çıkarmışlardı (İnalcık, 2016: 270; Karaman, 1986: 162-168). Ancak bu devirde Sultan Abdülmecîd tarafından çıkarılan üç cezâ kânûnu ve daha sonrakiler, öncekilerden farklı olarak Batılı kânûnlardan az ya da çok etkilenecek çıkarılmasının yanı sıra genel itibarıyla Osmanlı fıkıh geleneğine yabancıydı (Velidedeoğlu, 1940: 143).

Bu dönem çıkarılan üç cezâ kânûnundan ikisi (1840, 1851) yerli ve fıkha dayanıyordu. Diğeri ise (1858) Fransa'dan bazı değişikliklerle alınmıştı (Dönmezer ve Erman, 1986: 1/113-125; Karaman, 1986: 159-168; Taner, 1945: 150). Cezâ Kânûnu gibi ticâret ile ilgili de iki kânûn çıkarılmıştı. Bunlardan ilki (1850) tamamen Fransızca'dan tercüme edilmişti (Davison, 1963: 47). Diğeri ise 1864 tarihli “Ticâret-i Bahriyyeyi Kânûnname-i Hümâyûnu”ydu ve yine temeli Fransa'ya dayanıyordu (Düstûr 1. Tertip, 1289/1872: 1/466-537). 1274/1858 tarihinde çıkarılan “Arâzî Kânûnnamesi” ise yerli, İslâmî köke yani şer'î hukûka dayanmaktaydı (Ekinci, 2016: 177; Taner, 1945: 15). Bu kânûnnamelerle ilgili biraz daha detaylı bilgi vermek dönemi anlamlandırma açısında faydalı olacaktır.

Sultan Abdülmecîd Han, Tanzimat Fermânı'ndan sonra ıslahatlarına cezâ kânûnnamelerini çıkarmakla başlamıştır. Şer'î hukuku modernleştirmenin ilk denemesi olan bu cezâ kânûnnamelerinin ilki, bir mukaddime ve kırk bir maddeden müteşekkil olarak 3 Mayıs 1840'te çıkarılmıştı (Lütfi, 1979: 116).

Berkes'e göre iki nedenden ötürü, böyle bir girişimin cezâ alanında başlaması ilginçtir. İlki zamanla uygulamadaki “‘ukübât” ve “ta'zîr” alanında özel hukuka kıyasla daralma meydana gelmesi, diğeri Tanzimat Fermânı'nın temel ilkelerinin şerfattan azat böyle bir cezâ kânûnunu gerektirmesidir (Berkes, 2002: 222-223). Kısa süre sonra 1844'te mürtetlere herhangi bir yaptırım uygulanmayacağıının ilanı (Davison, 1963: 47) Fermân'ın bahsedilen esas maddelerini destekler mahiyetteydi. 1256/1840 tarihli bu “Cezâ Kânûnnamesi” hazırlanıp yürürlüğe konmuşsa da daha çok kamu görevlilerini kapsayacak mahiyette ve sınırlı sayıda suçları düzenlemiştir (Armaoğlu, 1997: 221; Gayretli, 2015: 212; Keleş, 2019: 36; Lütfi, 1979: 117;).

İkinci olarak, 15 R. 1267/1851 tarihinde içerik olarak çok farklı olmayan “Kânûn-ı Cedîd” adıyla üç bölüm ve kırk maddeden ibaret başka bir cezâ kânûnu yürürlüğe konmuştur (Aydın, 1993: 482; Berkes, 2002: 223; Gayretli, 2015: 220; Lütfi, 1979: 139-160; Taner, 1940: 226-228; Velidedeoğlu, 1940: 176-179). Bir önceki kânûnda olduğu gibi

bu kânûnun da mukaddime bölümünde ve bazı maddelerinde Tanzimat Fermânı'na atıfla can, mal ve ırz emniyetine vurgu yapılmıştı (Lütfi, 1979: 139, 146).

Birinci bölümün ikinci maddesinde “Dersaadet’te tatbik edilen idam hükümleri, muhakkak yüce fetvâ makamının fetvâsı alınmış, işlenen fiil tevatür beyyinesi ile sabit olmuş veya şahidlerle tesbit edilmiş olmadıkça ve hattâ Pâdişah’ın fermânı alınmadıkça yerine getirilmemelidir” denilmesi (Lütfi, 1979: 141) kânûnun şerîata olan bağlılığını gösteren örneklerdendir. Yine aynı bölümün 11’inci maddesinde şöyle denilmiştir:

“Kıyası gerektirdiği halde, sonradan bazı varislerin afvı veyahut sulh ile diyete ve mala dönüşen ve önce karşılığı diyetle cezâlandırılan adam öldürme fiilinin, şer’î gereği icra olunduktan sonra, Dersaadet’te ise, bu gibi katil şahıs duruma göre bir seneden beş seneye kadar küreğe, taşra da ise, bulunduğu yerin bağlı bulunduğu büyük şehir neresi ise orada prangaya konularak süflî işlerde çalıştırılmalıdır (Lütfi, 1979: 144).”

Bu madde ile de şerîatta: “adam öldürme ve müessir fiil suçunda mağdur tarafın kıyas ve diyet hakkından ayrı olarak devletin veya yargı organlarının amme nizamı adına suçluya başka bir cezâ takdir edebileceği, şahsî haklardan vazgeçilmesinin bu ikinci nevi cezâyı etkilemeyeceği” (Bardakoğlu, 1994: 479) şeklinde yer alan cezanın, somut bir takdirle belirlendiği görülmektedir.

Üçüncü olarak, 1856 Islahat Fermânı'nın yayımlanışından sonra yaşanan yeni gelişmelerin oluşturduğu ihtiyaçları karşılamak üzere 26 Z. 1274/7 Ağustos 1858'de zeyleri (ek) ile birlikte iki yüz altmış dört maddelik yeni bir “Cezâ Kânûnname” neşir ve tamim olunmuştur (Düstûr 1. Tertip, 1289/1872: 1/537-596). 1810 tarihli “Fransız Cezâ Kânûnu”ndan (Code Pénal) istifâde edilerek hazırlanan kânûn, hükümlerinin infazı memleket meclislerine havale edilmiştir (Davison, 1963: 47; Lütfi, 1979: 117). Başında Ahmet Cevdet Paşa'nın bulunduğu (Aydın, 1993: 482) bir komisyonun hazırladığı metnin hacim olarak “Fransız Cezâ Kânûnu”ndan az olması, Şeyhülislamlığa gönderilerek kânûn için onay alınması, bu cezâ kânûnunun şekil olarak Batılı sisteme sahip olmakla birlikte muhteva olarak milli olduğunu düşündürmektedir (Gayretli, 2015: 229, 233; Kızılay, 2021: 28).

Kânûnda ilgi geçen bir değişiklik, klasik fıkıh kitaplarında “kaş” ve “ta‘ammüd” (tasarlama) ayrımı yapılmazken (Bardakoğlu, 2002: 46) 1858 Cezâ Kânûnunun 177’nci 188’inci maddelerinde görüleceği üzere ayırım yapılmış olmasındır. Kast ve taammüd ayrımı yapılan 177’nci maddenin metni şöyledir: “Bir kimse bir şahsı cerh ya darb ile bir uzvunu kat’ ya ta’dîl eder ise masarifi cerahiyesi ve hükmolunacak diyeti istifâ olunmasıyla beraber üç sene müddetle küreğe konulur. Ve eğer bu cinayeti evvelce tasavvur ve tasımim ederek işlemiş olduğu tayin eyler ise kürek cezâsı on seneye kadar temdîd olunur.” 169’uncu maddede ise taammüd şöyle tarif edilir: “Taammüden katl, bir kimse katl fiilini i’kâından mükaddim zihninde tasavvur ve taşmîm etmiş bulunmasıdır” (Düstûr 1. Tertip, 1289/1872: 1/575).

Tanzimat sonrası gerçekleştirilen kânûnlardan Mecelle gibi en son ilgâ edilen bu kânûnname Batılı kânûnların direkt alınışının da ilk örneğini teşkil eder (Berkes, 2002: 223). 1911 ve 1914’te bazı çeşitli ilaveler ve değişiklikler yapılarak 1918 yılına kadar yürürlükte kalan kânûn (Aydın, 1993: 482; Gayretli, 2015: 220, 227) 1 Temmuz 1926’da işlerlik kesbeden ve temeli bu defa “İtalya Cezâ Kânûnu”na dayanan “Türk Cezâ Kânûnu”yla kaldırılmıştır (Dönmezer ve Erman, 1986: 1/125; Taner, 1945: 150; Karaman, 1986: 168).

Tanzimat döneminin en önemli kânûnlarından bir diğeri bir mukaddime, üç bab ve bir hatimede yüz otuz iki madde olup, yerli, İslâmî köke yani şer‘î hukuka dayanan 1274/1858 tarihli “Arâzî Kânûnnamesi”dir (Düstûr 1. Tertip, 1289/1872: 1/165-200). 1831-1839 arasında kaldırılan tımar sistemi yerine toprak hukukunu tanzim eden bir kânûn çıkarılmamıştı. “Arâzî Kânûnnamesi” ile bu boşluk doldurmuş ve devlet arâzîlerinin artık şahıs mülkiyetlerine dönüşmesinin önü açılmıştır (Eryılmaz, 2017: 233-234; Ekinci, 2016: 177; Lütfi, 1979: 118; Taner, 1945: 15). Buna ilaveten Abdülaziz Han devrinde, 1 B. 1284/29 Ekim 1867’de gayrimüslimlerin mülk edinebilmelerine dair “Teba‘ây-ı Ecnebiyenin Emlâk İstimlakına Dâir Nizâmname” yayımlanmıştır (Düstûr 1. Tertip, 1289/1872: 1/230-236).

Bu Kânûnname de Cevdet Paşa'nın başkanlığındaki bir komisyon tarafından hazırlanmış ve "Cezâ Kânûnu"nda olduğu gibi Şeyhülislâmlığa gönderilerek onay alınmış ve oradan gelen birtakım istekler de dikkate alınarak yürürlüğe konulmuştur (Kızılay, 2021: 29). Şer'î hukuka dayanan bu kânûnun, özel mülkiyet ve miras konularında getirdiği yeniliklerden birisinin kız ve erkek çocukların eşit mirasa sahip olmaları yönünde olması ilginçtir (Ortaylı, 2006a: 428-430).

Abdülmeccid Han zamanında ayrıca kadı ve mahkemelerle ilgili 2 kânûn görülmektedir. Bunlardan ilki, mahkemelerin yapacakları görevle sınırlı olarak, hâkimlerin durumları ve nâiblerin memuriyet şekilleri hakkında 17 B. 1281/5 Nisan 1855'te yayımlanan on iki bentlik "Nüvvâb Hakkında Nizâmnâme"dir (Düstûr 1. Tertip, 1289/1872: 1/321-324). Aynı yıl yine aynı tarihte (17 B. 1281/5 Nisan 1855) kadı atamalarının nasıl yapılacağına dair "Tevcihât-ı Menâşib-ı Kazâ Nizâmnâmesi" adıyla 26 maddelik bir Nizamnâme yayımlanmıştır (Düstûr 1. Tertip, 1289/1872: 1/315-320).

Diğer hususi Nizamnâme, 13 S. 1276/11 Eylül 1859'da yürürlüğe giren yetmiş maddelik "Bil'umûm Mehâkîm-i Şer'îyye Hakkındaki Nizâmnâme"dir (Düstûr 1. Tertip, 1289/1872: 1/301-315). İleride bahsedilecek "Tuna Vilâyet Kânûnu"nun ilgili maddeleri de yine mahkemelerin ilk usûl kânûnlarından sayılır (Ahmed Lutfi, 1979: 167-192). Bu gelişmeler ihtiyaçları karşılamaz bir hale gelince Abdülaziz Han devrinde döneme damgasını vuran "Mecelle" ortaya çıkacaktır (Kayra, 2008: 13).

Ticâret mahkemelerine gelince, Osmanlı Devleti'nde ticari muameleler günden güne genişlediği için, poliçe ve protesto gibi, ticari yönden muameleleri kolaylaştırıcı bazı istisnaî hususlarla ilgili bir ticâret kânûnnamesinin çıkarılması ve buna ait hükümlerin uygulanması için de ayrıca ticâret mahkemelerinin teşkiline lüzum görülmüştür (Lutfi, 1979: 118). Bunun üzerine Fransız modeline uygun, ticâret mahkemeleri (1840), muhtelit (karma) mahkemeler (1847) ve Abdülaziz Han devrinde gelişmiş hallerinden kısmen bahsedilecek olan, "Meclîs-i Tahkîkât" isimli cezâ mahkemelerinin (1270/1853) kurulduğu görülmektedir (Karaman, 2017: 300).

Ticâret karma mahkemeleri, yabancı devlet tebaası ile Osmanlı tebaası arasındaki ticâret münasebetleri nedeniyle çıkan uyuşmazlıklara bakmaktaydı (Karal, 1999: 5/175). Bu ticâret mahkemeleri için tamamen Fransa'dan kopyalanan ilk kânûn, 1850 tarihli “Ticâret Kânûnu” olmuştur (Davison, 1963: 1/52). Bundan başka 1258/1852 tarihinde ilan edilen “Murâbağa Nizâmnâmesi” de önemlidir (Lütfi, 1979: 118). Abdülaziz Han devrinde de aynı şekilde 16 L. 1280/25 Mart 1864'te 16 maddelik bir “Murâbağa Nizâmnâmesi” yayımlanmıştır (Düstûr 1. Tertip, 1289/1872: 1/268-270).

9 L. 1276/30 Nisan 1860'ta üç yüz on beş maddeden ibaret bulunan “Kârâ Ticâret Kânûnu” ilan edilerek, o tarihten itibaren “Şalţanât-ı Şeniyye”nin başşehri ile eyaletlerinin lüzum görülen yerlerinde ticâret mahkemelerinin kurulmasına süratle başlanmış ve “Ticâret Kânûnname”nin yüz iki maddelik zeyli de bu tarihte yürürlüğe girmiştir (Düstûr 1. Tertip, 1289/1872: 1/375-465).

Abdülaziz Han devrinde yayımlanan 6 Ra. 1280/21 Ağustos 1863 tarihli iki yüz seksen iki maddelik “Ticâret-i Bahriyyeyi Kânûnname-i Hümâyûnu”nun hazırlanmasında ise hem denizci toplumların kânûnlarından hem de Fransa'dan faydalanılmıştır (Düstûr 1. Tertip, 1289/1872: 1/466-536). Ticâret mahkemelerinin teşkilâtlanması başta “Zeyl-i Kânûn-ı Ticâret” olmak üzere daha bir dizi kânûnla gerçekleşmiştir (Lütfi, 1979: 118; Kenanoğlu, 2007: 185).

2.3.2. Abdülaziz Han (1861-1876)

Sultan Abdülaziz Han, II. Mahmud'un ikinci oğlu olarak 13/14 Ş. 1245-7/8 Şubat 1830 Pazar/pazartesi gecesine dünyaya geldi. Anasının adı “Pertevniyal Vâlide Şulţân”dır (Danişmend, 2011: 4/160). 25 Haziran 1861'de otuz iki yaşında iken otuz ikinci Osmanlı Pâdişahı olarak tahta çıktı (Danişmend, 2011: 4/273; Mahmud Celaledin Paşa, 1326: 1/122). Pehlivan yapılı, spora hevesli, cirid ve ok atmaya meraklı, denizciliğe aşık bir kişiliğe sahip olan Sultan'ın kendine olan güveni, alafranga ve israf düşmanlığı, ahâlîde büyük bir beklenti oluşturmuştu. İlk icraat olarak, bir Hatt-ı Hümayun ile önceki kânûnları teyit eden Sultan, halkın beklentisini boşa çıkarmamış, sarayda bol maaş alan ne kadar

lüzumsuz memur varsa çıkartmış, mahkumlara da umûmî af ilan etmiştir (Ünlü, 1995: 3/87).

Abdülaziz Han dönemi siyâsî açıdan iki devire ayrılır. On sene iki ay ve on iki gün süren birinci devir, Ali ve Fuad Paşaların mahirane harici siyaseti ve yeni kurumların ihdası ile geçmiştir. Ali Paşa'nın (v. 1871) vefatından 1293/1876'ya kadar geçen dört sene, sekiz ay yirmi üç gün süren ikinci devirde ise umumiyetle Gürcü Mahmud Nedim Paşa gibi ikinci derece birtakım şahsiyetler iş başına gelmiş ve süreli bir hükümet kurmak mümkün olamamıştır (Danişmend, 2011: 4/274). Yaşanan hükümet bunalımı üzerine devlet yapılanmasında üç farklı teori geliştirilmiştir.

Bu teorilerden ilki, din, dil ve milliyet farkı gözetilmeksizin temel bir yasa yapma düşüncesiydi. İkincisi Namık Kemal'in kavimlerin imtizacı şeklinde tarif etmiş olduğu ve İslâm ümmetinin vahdetini sağlayacağını tasavvur ettiği Müslüman Hıristiyan uzlaşısı diye tarif ettiği Osmanlılık ideolojisiydi (Berkes, 2002: 310). Üçüncüsü ise Mithat Paşa'nın öne sürdüğü Alman Birliği modeline göre tasarlanmış, eyaletlerin özerkliğine dayanan federal yapıydı (Berkes, 2002: 312; Davison, 1963: 2/61, 142-144, 167-168). Ancak Namık Kemal, dinî geleneğe aykırı düşünüyordu. Mithat Paşa ise Millet Sistemi'ne yani Osmanlı kadim geleneğine aykırı bir tasavvura kapılmıştı (Berkes, 2002: 170).

Bu dönem bunalımının baş sebepleri arasında; dış borçlar (Blaisdell, 1940: 81) Tanzimat reformlarını Avrupa devletlerinin kontrolü altına alma istekleri (Davison, 1963: 2/89; Engelhardt, 1976:261-262) ve Rusya'nın 93 Harbi diye tarihte meşhur olan 1877 Harbine doğru ilerlerken Slav topluluklarını Rus hakimiyetine bağlama amacı gütmesi sayılabilir (Berkes, 2002: 310; Kurat, 1970: 75; Ünlü, 1995: 3/88-104). Tarihi süreçte sıkça rastlanan durumdan vaziyet çıkarma hadisesi bu bunalımda da kendini göstermiş, daha önce Abdülmecîd devrinde (1859) bir ayaklanma çıkaran medrese talebelerini çeşitli yollardan elde eden "Yeni 'Osmanlılar" Mithat Paşa'nın tahriki ile 15 R. 1293/10 Mayıs 1876'da önce Payitahtın medrese talebelerini ayaklandırmışlardı (Danişmend, 2011: 4/350; Ortaylı, 1983: 109).

Talebeler “Devlet ve memleketin hukuk ve istiklâli ayaklar altına alındığı bir zamanda derslerle meşgul olmak, hamiyet ve diyanet alâmeti değildir. Her tarafta İslâmlar Hıristiyanların tahkîr ve ezâları altında eziliyorlar, buna sebep olan devlet büyüklerini ortadan kaldırmak şer’an hepimize vazîfedir” diyerek Fatih ve Bâyezid meydanlarında toplanarak Şeyhülislâm aleyhinde sözler söylemiş ve Vezîr-i Âzamı istemediklerini ilan etmişlerdi (Mahmud Celaleddin Paşa, 1326: 1/91-92; Ortaylı, 1983: 109). Talebe-i ulûm yaklaşık bin kişiydi ve geneli Rumeli muhariciydi. Mithat Paşa’nın para karşılığı kurduğu bu tertibatta kullandığı vasıtalar içinde ulemâ kisvesi giymiş kişiler, Yeni Osmanlılardan şair Ziyâ Bey (Paşa) gibi aydınlar ve bilhassa nüfuzıyla meşhur Yenikapı Mevlevihânesi şeyhi Osman Efendi’den bahsedilir (Danişmend, 2011: 4/350).

Sultan Abdülaziz 12 Mayıs 1876 Cuma günü kalabalığın artması üzerine - isyancıları dağıtabilecek güçte olmasına rağmen- isyancıların istediği kabine değişikliğini yerine getirmiştir. Ancak bu kabine değişikliği çok da hayırlı olmamış, şahsi kinleri nedeniyle Sultan’a darbe yapmak isteyen ve “Erkân-ı erbe’a (dört kişi)” diye meşhur olan isyancıların baş aktörlerinin takım halinde iktidara gelmesini sağlamıştır. (Danişmend, 2011: 4/351-352; Mahmud Celaleddin Paşa, 1326: 91-96, 100; Ortaylı, 1983: 109).

Bu dört kişiden biri Sadrazam Rüşti Paşa diğer üçü; kiniyle meşhur Hüseyin Avni Paşa, meşrûtiyet taraftarı Mithat Paşa ve Sultan Abdülaziz’in hâl’ine fetvâ vermiş olmakla meşhur Şeyhülislâm Hasan Hayrullah Efendi’dir. Sultan Abdülaziz’in bu adam hakkında şöyle bir sözü vardır: “Hayrullah Efendi bizim dairede iken ‘Müfsid imam’ derler idi! Rüşdi Paşa’nın tavsiyesiyle şimdi Şeyhülislam nasbeyledik. Allah vere bir halt etmeseydi!” (Danişmend, 2011: 4/354-355). Bu darbeciler, hemen ilk iş olarak Şeyhülislâm Hayrullah Efendi’ye birtakım yalan ve iftiradan ibaret kısa bir fetvâ hazırlattılar (İpşirli, 1998: 75). Fetvâ Emîni Kara Halil Efendi tarafından kaleme alınan bu meşhur fetvânın metni şöyledir:

“Emir-ül Mü’minîn olan Zeyd muhtellüşsuûr ve umûr-ı siyâsiyeden bî-behre olup emvâl-i mîriyyeyi mülk-ü milletin tâkat ve tahammül edemeyeceği mertebe masârif-i nefsâniyyesine sarf ve umûr-ı dinîye ve dünyeviyyeyi ihlâl-ü-teşviş ve mülk-ü milleti tahrib edip bakası mülk-ü

millet hakkında muzır olsa hâl'i lâzım olur mu? Beyan buyrula. El-cevâb: Allâhu Teâlâ a'lem olur (Danişmend, 2011: 4/360).”

Fetvânın ardından darbeciler, Sultan tehlikede yalanıyla orduyu yanıltarak, diğer nazırlara haber vermeden, Dolmabahçe sarayını denizden ve karadan kuşatma altına aldılar. 6 Ca. 1293/30 Mayıs 1876 Salı günü Sultan'ı tahtından indirip deniz yoluyla Topkapı sarayına nakleden darbeciler, onu III. Selim Han'ın şehit edildiği daireye koymuşlardır (Danişmend, 2011: 4/358; Mahmud Celaleddin Paşa, 1326: 1/116-119, 163).¹ Erkân-ı erbe'a, daha sonra da Sultan Abdülaziz Han'ın “ittifâk-ı umûmî”yle hâl edildiğine dair bir yalan uydurdu (Danişmend, 2011: 4/367).

Sultan Abdülaziz Han'ın 11 Ca. 1293/4 Haziran 1876 Pazar sabahı ezânî saat ikiye doğru (zevâlî 9.36)² Fer'iyeye'nin deniz tarafındaki odasında kollarından kanlar fışkırarak can çekiştiği görülmüştür. Darbeciler, derhal Müslüman ve Hıristiyan doktorlardan oluşturdukları on dokuz hekimlik bir heyete Sultan'ın bir makasla bileklerini keserek intihar ettiğine dair alelacele resmi bir rapor hazırlatıp, hekimlerden Fahri Bey'e ilan ettirmişlerdir (Cevdet Paşa, 1986: 40/157; Danişmend, 2011: 4/368).

Resmi intihar raporlarının aksine Sultan Abdülaziz'in “Erkan-ı erbe'a” diye anılan ve saltanat tebeddülünde âmil olan kişiler ve avenesi tarafından şehit edildiğinden bahsedilir. Her iki durum için de tafsilatlı deliller ileri sürülmüştür (Danişmend, 2011: 4/370-384). Birçok tarihçiye göre Sultan intihar etmemiş bizzat katledilmiştir (Bayur, 1963: 218; Danişmend, 2011: 4/267-297; Öztuna, 1967: 12/70-79). Özellikle Danişmend'in kitabına aldığı deliller incelendiğinde Sultan'ın şehit edildiği net bir şekilde görülecektir. Sultan Abdülaziz Han şehit edildiği aynı gün (4 Haziran 1876) derhal

¹ Darbeciler, Dolmabahçe halkının hıçkırıkları içinde rıhtıma inen Sultan Abdülaziz'le, aile ve maiyet efradı kayıklarla Sarayburnu'na nakledilmişlerdir. Kendi yaptırdığı donanmanın bayraklarla donanmış zırhlıları arasından nemli gözlerle geçen Sultan Abdülaziz, şiddetli bir yağmur altında sırlıklam olarak Sarayburnu'na çıkmış, orada bekleyen bir tek arabaya kendisi binmiş ve maiyeti de yağmur altında yayan yürümüştür. Bilhassa Üçüncü Selim'in dairesine konulmasından ve istediği bir sıcak çorba ile bir dilim ekmeğin verilmemesinden çok müteessir olduğu rivayet edilir (Danişmend, 2011: 4/362).

² Ezânî (gurûbî/alaturka) saat akşam güneş battıktan sonra başlar. Zevâlî (alafranga) saat ise öğle vakti 12.00'de başlar. Ancak günümüzde yapılan düzenleme ile zevâlî yarım gün öncesinden yani gece 12.00'de başlatılır (Bir ve Kaçar, 2008: 322). Bugün kullanılan zevâlî saate göre bakıldığı zaman, Sultan Abdülaziz Han 21.36'da; ezânî saate göre ise 2022 yılı 4 Haziran günü yatsı ezanı İstanbul'da 22.39'te okunacağından akşam namazı ile yatsı namazı arasında şehit edilmiştir.

Topkapı sarayına nakledilip teçhiz ve tekfin edildikten sonra hemen merasimle kaldırılarak alelacele babası Sultan II. Mahmud Han'ın yanına defnedilmiştir (Danişmend, 2011: 4/385).

Kırk yedi yaşında hal' edilen Sultan Abdülaziz Han'ın saltanatı, on dört sene, on bir ay, beş gün sürmüştür (Danişmend, 2011: 4/363). Bu saltanatın 1868'e kadar olan yaklaşık yarısı, fikhın duraklama ve taklid döneminde diğer yarısı ise 1868'de Mecelle çalışmalarıyla başlayan fikhın kânûnlaştırma döneminde geçmiştir. Tanzimat sonrası Abdülmecîd Han dönemiyle başlayan fikhî gelişme ve kânûnlaştırmaların bu dönemdeki gelişmeleri, konu bütünlüğünü ve insicamı koruyabilmek için fikhın “Kânûnlaştırma Dönemi”nden başlayarak işlenecektir.

Araştırmanın asıl konusunu oluşturan bu devrin fikh çalışmaları Abdülmecîd Han döneminden itibaren değerlendirilecek olunursa, kânûnlaştırma hareketlerinin belirgin bir şekilde döneme mührünü vurduğunu rahatlıkla söylemek mümkündür (Karaman, 2017: 299-301). Abdülaziz Han döneminden önce; kişisel statü, evlilik, boşanma, miras, vesayet ve sözleşmeler gibi hususları ilgilendiren hukuk alanına henüz dokunulmamıştı. Bu alanlardaki mahkemeler halen şer'î hükümleri izlemekteydiler (Sütlüoğlu, 2021: 35). Dîvân-ı Temyiz'ler, Hukuk ve Cinâyet Temyiz Meclîsleri ve Davâ Meclîsleri ise hukuki ve cezâî davalara bakmakla görevli idiler. Ancak eldeki mevcut cezâ ve vilâyet kânûnları ile adâleti sağlamada pek çok zorluklarla karşılaşılıyordu (Lütfi, 1979: 164).

Bu durumda acilen bu yeni kurulan bu nizâmiye (karışık) mahkemelerinde görev alan hâkimlerin kullanılabilecekleri, pratik çözüm üretebilen kânûnlara ihtiyaç duyuldu (Lütfi, 1979: 164; Öztürk, 1973: 34; Çeker, 2017: 7; Şimşirgil ve Ekinci, 2009: 51). Bu yeni kânûn dönemin en önemli kânûnlarından biri olan “Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye” oldu. Bu tür bir çalışmanın ilk nüveleri Abbâsî Hâlifelerinden Mansûr ve Hârûn er-Raşid de konu ile ilgili teşebbüslerde bulunmalarıyla ortaya çıktığı kabul edilirse de Mecelle gibi derli toplu ilk kânûnu çıkarmak bu zamana kalmıştı (Karaman, 2017: 164, 246). Böylece Osmanlı Devleti'nde ve İslâm dünyasında ilk medenî kânûn 1869-1876 yılları arasında

peyderpey hazırlanarak kabul edilen “Mecelle-i Ahkâm-ı ‘Adliyye” olmuştur (Düstûr 1. Tertip, 1289/1872: 1/20-165).

Cevdet Paşa ve ekibi tarafından hazırlanan ve on altı kitaptan oluşan Mecelle’nin “Kitab-ı Şulh”a kadar olan on iki kitabı, Pâdişah Sultan Abdülaziz devrinde tamamlayarak kendisine arz edilmiş ve bütün şer’î ve nizâmî mahkemelerde tatbik ve icrâya konulmuştur (Davison, 1963: 265; Lütfi, 1979: 164). Mecelle’nin tamamlayıcısı olarak kabul edilen dönemin diğer önemli bir kânûnu ise, kararname şeklinde 1917’de yürürlüğe giren ancak ömrü kısa olan yüz elli yedi maddelik “Huķûķ-ı ‘Âile Karamâmesi”dir (Çeker, 2017: 11; Karaman, 2017: 303). Her iki kânûn üçüncü bölümde ayrı başlıklar altında detaylı olarak işlenecektir.

Sultan Abdülaziz Han döneminden önce kurulan ticâret mahkemelerinde davaların cereyan şeklinin mutlaka bir usûle göre olması gerektiği halde bu konuda ortada bir nizâm olmadığı için ticari muhâkemeler düzensiz bir şekilde yapılmaya devam ediliyordu (Lütfi, 1979: 161). Bu durumu gören Sultan, ticâret mahkemelerinin bakacağı davalara esas teşkil etmek üzere 1 R. 1278/6 Ekim 1861’de “Uşûl-i Muhâkeme-i Ticâret Nizâmname-i” adında yüz otuz dokuz maddelik bir Ticâret Kânûnname-i uygulamaya koymuştur (Düstûr 1. Tertip, 1289/1872: 1/780-810).

1864’te ise “Ticâret-i Bahriyye Kânûnname-i Hümâyûnu” kabul edildi (Düstûr 1. Tertip, 1289/1872: 1/466-537). Bu iki kânûnun da temeli diğerleri gibi Fransız’dı. Hatta, ıslahatın devamı ve tamamlanması mahiyetinde olmak üzere “Meħâkîm Cerîdesi” ismiyle yayımlanmakta olan özel bir gazetenin de 1290/1873 tarihinde basım ve yayımına hemen başlanmıştır (Karaman, 2017: 302; Lütfi, 1979: 165). Dördüncü bölümde bu gazete ve benzerlerinden bahsedilecektir.

Bu dönemde, Fransızlardan alınan 1861 tarihli kânûnu, Mecelle’nin yargılama usûlü ile ilgili hükümlerinin nizâmîye mahkemelerinin yapısına uygun olmadığı gerekçesiyle Mecelle Cemiyeti’ne verilen yeni bir hukuk usûlü kânûnu hazırlama yetkisi sonucunda 1297/1880’de “Uşûl-i Muhâkeme-i Huķûķiyye Kânûnu” yürürlüğe konuldu.

Kânûn'un kaynağı tartışmalı da olsa şekil olarak Fransız kânûnlarından iktibas edildiği fakat şer'î kânûnlara uygun olarak hazırlandığı iddia edilmiştir (Gayretli, 2005: 270-281). Tanzimat sonrası kurulan nizâmiye mahkemelerince bu kânûna sıkça atıf yapıldığı ifade edilmiştir (Kızılay, 2021: 30). Kânûnun bir de 1911 tarihli zeyli mevcuttur.

Hukuk usulü ile ilgili 1917 tarihli “Şer'at Mahkemeleri Uşûl-i Muhâkeme Kânûnu” da adlî sahanın önemli adımlarından sayılır (Takvîm-i Vekâyi, 1 Nisan 1333/1917: 2840). 1340/1924'te şer'îyye mahkemelerinin kaldırılmasına kadar yürürlükte kalan kânûn yerini 1927'de “Huquq Uşûlü Muhâkemeleri Kânûnu”na bıraktı. Bu yeni kânûn önekilere göre üç farklı ülkeden (Fransa, İsviçre, Almanya) faydalandığı için biraz daha karma bir yapı arz eder (Karaman, 2017: 302).

Bu dönemde çıkarılan ve genel anlamda ilk cezâ usûl kânûnu kabul edilen “Uşûl-i Muhâkeme-i Cezâiyye (1296/1879)” öncekiler gibi Fransız'dır. Zamanla birtakım değişikliklere uğrayan Kânûn “Alman Cezâ Uşûl Kânûnu”ndan mülhem “Cezâ Muhâkemeleri Uşûlü Kânûnu (20 Nisan 1929)” kabul edilince geçerliliğini yitirmiştir (Karaman, 2017: 302).

Sultan II. Abdülhamid Han, 22 R. 1298/1879'te daha önce kurulmuş olan “Meclîs-i De'âvî” ile “Meclîs-i Temyîz”in isimlerini değiştirerek birincisini “Kazâ Bidâyet Mahkemesi” diğerini ise “Merkez Bidâyet Mahkemesi” yapmıştır. Ayrıca yine 1879'da Kazâ ve Merkez Bidâyet Mahkemeleri ile İstînaf Mahkemesini kurmuştur (Düstûr, 4/703; Taner, 1945: 17). Bu kurumların ilk kuruluşu Abdülaziz Han devrinde 1281/1865'te vilayetlerin idari taksimatına örnek olmak üzere yedi livâ³ ve kırk kazâdan mürekkep Tuna vilâyeti isimli bir vilâyet teşkîli ile başlamıştı (Lütfi, 1979: 162).

Bu yedi livâda “Huquq ve Cinâyet Temyiz Meclîsi” ile kazalarda “Da'vâ Meclîsi” adıyla hukuk ve cezâ davalarına bakmak üzere nizami mahkemeler teşkîl edilmişti. Bunlar için vilâyet merkezinde kurulan ve önceleri “Vilâyet Huquq ve Cinâyet Temyiz Meclîsi”

³ Bu yedi livâ Silistre'nin eyalet merkezi olan Rusçuk, vilâyet merkezi haline getirilerek oluşturulan Rusçuk, Varna, Toicı, Tırnova, Vidin, Niş ve Sofya'dan ibarettir.

adı verilen ve daha sonra “Dîvân-ı Temyiz” ismini alan büyük nizâmî meclîs, istinaf mercii olarak tayin edilmişti. Aynı şekilde vilâyet dâhilinde bulunan ticâret mahkemelerinin gördüğü ticâret davalarını da vilâyet ticâret mahkemesi, “Dîvân-ı İştinâf-ı Ticâret” sıfatıyla istinafen görmek üzere vazifelendirilmişti. Livâ ve kazâ meclîsleri, beldeler şer’iyye hâkimlerinin başkanlığı altında, yarısı Müslim, diğer yarısı gayrimüslim olan önce altı daha sonra dört azadan meydana getirilmişti (Lütfi, 1979: 162).

Ayrıca Tuna vilayetine bağlı bütün mülkî ünitelerin idâresini düzenleyen bir “Nizâmnâme-i Maḥşûşî” de yayımlanmıştır. Bu vilâyetin idâri düzeni ile ilgili usûl, üç yıl sonra bütün Osmanlı ülkesine tamim edildiğinden bu nizâmnâmenin adı “Vilâyetler Nizâmnâmesi” olarak değiştirilmiş ve bütün “Vilâyet-i Şahâne”ye şâmil kılınmıştır (Lütfi, 1979: 163).

Tanzimat sonrası Şer’iyye, Cemâat ve Konsolosluk mahkemelerine iki yenisi daha eklenmiştir. Bunlardan ilki, aşağıda bahsedilecek olan “Ticâret Kârma Mahkemesi” (Karal, 1999: 5/175) diğeri ise 1867 yılında Girit için kabul edilen yeni statü içerisinde oluşturulan karma mahkemeler örnek alınarak 1869 yılında kurulan nizâmiye mahkemeleridir (Eryılmaz, 2017: 241). 25 N. 1284/20 Ocak 1868’da Girit için kabul edilen statüyle ilgili bir de “Girit Vilâyeti Nizâmnâmesi” yayımlanmıştır. 14 kısım 77 maddesi ile oldukça geniş kapsamlı olan Nizâmnâmenin 34 maddelik bir de zeyli mevcuttur (Düstûr 1. Tertip, 1289/1872: 1/652-687).

Eryılmaz’ın nizâmiye mahkemelerinin kuruluşunu 1869 olarak açıkladığı tarih genel kanaati ifade ediyor olsa da (2017: 241) kuruluş tarihi ile ilgili ittifak mevcut değildir (Ceyhan, 2011: 58). Farklılığa sebep olan etkenin bu mahkemelerin resmî ve adlî yetkilerini, ilk olarak 1840 tarihli “Cezâ Kânûnu”na dayanılarak adlî alandaki ıslahat çerçevesinde kurulan meclîsler tarafından yerine getirilmesinin olabileceği tahmin edilmektedir. Küçük çeşitli adlarla anılan bu meclîslerin 1864’e kadar devam ettiğini bu sene “Meclîs-i Taḥkîkât”ların yaygınlaşmasıyla nizâmiyelerin kuruluş sürecinin başladığını söyler (1998a: 261).

Kenanoğlu, bu meclîslerin her ne kadar nizâmî (karma) mahkeme işlevi görmüş olsalar da bu alanla ilgili en önemli gelişme olarak 7 Kasım 1864 tarihli “Vilâyet Nizâmnâmesi”ni gösterir (2007: 185). Bu bilgiler Eryılmaz’ın nizâmiye mahkemeleri için öngördüğü 1869 yılını destekler mahiyettedir. Karaman da “1281/1864 tarihinde Tuna Vilâyeti teşkil edilince nizâmiye mahkemelerinin de temeli atılmıştır” der (Karaman, 2017: 300).

Nizâmiye mahkemelerinin temeli sayılan ve 7 C. 1281/7 Kasım 1864’te Osmanlı’da Tuna vilâyeti ile ilgili yürürlüğe giren bu “Teşkilât-ı Vilâyât Nizâmnâmesi” (Düstûr 1. Tertip, 1289/1872: 1/608-620) ile şehir, sancak ve kazalar için idare meclîsleri ihdas edilerek bu meclîslere Müslim ve gayrimüslim temsilciler seçilmiştir (Akyıldız, 2011: 7). Taşradaki bu yapılaşmaya paralel olarak yargı sisteminde de değişikliklere gidilmiştir. Bu gelişmeler ışığında nizâmiye mahkemelerinin aslında idârî teşkilât yapısında meydana gelen değişikliklerin bir sonucu ortaya çıktığı söylenebilir. (Lutfi, 1979: 179-186) Böylece her kazada bir “De’âvî Meclîsi” kurulmuştur.

Bu meclîsler kaza merkezindeki şer’iyye mahkemesi hâkimi başkanlığında Müslim ve gayrimüslim üyelerden oluşmuştur. Sancaklarda kurulan temyiz meclîsleri ise şer’iyye mahkemesi kadısının başkanlığında Müslim ve gayrimüslim üyelerden oluşan ve “De’âvî Meclîsleri”nden daha yetkili adli kurumlar haline gelmiştir (Kızılay, 2021: 30). Zira “De’âvî Meclîsleri”nin baktığı davalara bir üst mahkeme olarak istînâfen bakmanın yanı sıra, “De’âvî Meclîsleri”nin yetki alanında olmayan hususi davalara da bakabilme yetkisine sahiptirler. Vilayetlerde kurulan dîvân-ı temyizler de Müslim ve gayrimüslim üyelerden oluşmakta ve sancaklardaki davalara istinaf yoluyla bakabilmekteydiler (Akgündüz, 1988: 1/80; Ekinci, 2004: 165-166; Kenanoğlu, 2007: 185-186).

Başlangıçta “Meħakim-i Cedîde (tribunauxréguliers)”, denilen ve sonradan “Nizâmiye Mahkemesi (tribunauxréglementaires)” diye meşhur olan (Berkes, 2002: 249) bu mahkemelerinin kuruluşunda, Batılı devletlerin azınlıkları himaye etmek maksadıyla Devlete yaptığı baskılar gözden uzak tutulmamalıdır (Karaman, 2017: 301). Nihayet nizâmiye mahkemeleriyle ilgili, 21 N. 1288/4 Aralık 1871’de üç bab ve bir hâtime ile 25

maddelik “Dersa’âdet Huḳûḳ-ı ‘Âdiye ve Cezâiye Meḥakim Nizâmnâmesinin Teşkilâtı ve Veżâifine Dâir Nizâmnâme” yayımlanmıştır (Düstûr 1. Tertip, 1289/1872: 1/357-361). Yaklaşık bir ay sonra “Meḥakim-i Nizâmiye Hakkında Nizâmnâme” adıyla on sekiz maddelik bir kânûn neşredilmiştir (Düstûr 1. Tertip, 1289/1872: 1/352-356). Yaklaşık bir buçuk yıl sonra da 21 Ra. 1289/29 Mayıs 1872’de Nizâmnâmenin zeyli olarak altı maddelik bir ek irâdeyi seniyye yürürlüğe girmiştir (Düstûr 1. Tertip, 1289/1872: 1/361-363).

Sultan Abdülaziz zamanında 11 Za. 1284/5 Mart 1868 tarihli Sultan fermânıyla, daha önce ihdas edilen “Meclîs-i Vâlâyı Ahkâm-ı Adliyye” Meclîsi ilgâ edilince yerine yine Fransa örneği dikkate alınarak “Dîvân-ı Ahkâm-ı ‘Adliyye (Adâlet Yüksek Kurulu/Temyiz Mahkemesi)” ile “Şûrây-ı Devlet” kurulmuştu (Berkes, 2002: 220; Aydın, 1995: 423; Aydın, 1994: 387). “Dîvân-ı Ahkâm-ı ‘Adliyye”, bir nevi günümüz temyiz mahkemelerine benzer kurum iken, “Şûrây-ı Devlet” ise bir yüksek idârî yargı müessesesiydi (Okandan, 1959: 61, 80, 95). Ahmed Cevdet Paşa Dîvân’ın Mithat Paşa ise Şûrâ’nın başına getirildi (Akyıldız, 2010: 236).

“Şûrâyı Devlet”in kurulması, 1864 Vilâyet Nizamnâmesi’yle, uygulamaya konulan taşra karma mahkemelerinin temel müessesesi şeklindeydi. “Şûrâyı Devlet”in görevi kânûn tasarıları hazırlama ve üst derece idârî yargı organı olarak çalışmaktı. Bir anlamda bu kurumun kuruluş amaçları arasında günümüzdeki güçler ayrılığı sisteminin temelini oluşturmaktı (Akyıldız, 2010: 236). Sultan Abdülaziz Han da irad ettiği bir hitabesinde “Şûrâyı Devlet”i güçler ayrılığının tezahürü olarak görmüştü (Engelhardt, 1976: 180). Bu dönemin gelişmelerinde Sultan Abdülaziz’in Avrupa’ya yapmış olduğu gezide elde ettiği tecrübelerin önemli payı bulunduğu iddia edilmektedir (Davison, 1963: 248).

Neticede, 8 Z. 1284/1 Nisan 1868’de on dört maddelik “Şûrâyı Devlet Nizâmnâmesi” yayımlanmıştır (Düstûr 1. Tertip, 1289/1872: 1/703-706). “Şûrâyı Devlet Nizâmnâme”sinin üçüncü maddesi ile teşkilatlanmasından bahsedilmektedir. Buna göre teşkilât, neredeyse bir devlet için başat kurumlar olan eğitim (Ma’ârîf) başta olmak üzere Adliye, Nâfia, Mülkiye, Mâliye ve Evkâf’tan oluşmuştu (Düstûr 1. Tertip, 1289/1872:

1/704). Yaklaşık bir yıl sonra “Şûrâyı Devlet”in bünyesine, 25 M. 1286/7 Mayıs 1869’de “Şûrâyı Devlet Nizâmnâme-i Dâhiliyesi” ismiyle yayımlanan altmış maddelik iç tüzüğün mukaddimesinde bahsedilen ve diğer maddelerle açıklanan “Muḥâkemât Dairesi” eklenerek bir üst idare mahkemesi olarak görevlendirilmiştir (Düstûr 1. Tertip, 1289/1872: 1/707-718).

Birçok değişikliğe uğrayan Şûrâ, Cumhûriyet kurulduktan sonra: 21/12/1938 tarihli Resmî Gazetede yayımlanan 3564 nolu 62 maddelik “Devlet Şûrâsı Kânûnu” ile değişikliğe uğramıştır. (Resmî Gazete, 30 Kânûn-ı Evvel 1938: 4098/11043-11047). 24/12/1964’te ise 521 nolu 172 maddelik “Danıştay Kânûnu” ile 1-13 günümüzdeki Danıştay haline gelmiştir (Resmî Gazete, 31 Aralık 1964: 11896/1-13).

Diğer müessesenin kuruluşunda ise, nizâmiye mahkemelerinde verilen kararların bir üst mahkemede (temyiz) denetlenmesi yönünde hâsıl olan ihtiyaç, büyük rol oynamıştı. Bu durum 8 Z. 1284/1 Nisan 1868 tarihli on maddelik “Dîvân-ı Aḥkâm-ı ‘Adliyye Nizâmnâme-i Esâsîsi”nin birinci maddesinde: “Kânûna ve nizâma rü’yet olunan de‘âvî için en büyük mahâli rü’yet olmak üzere Dîvân-ı Aḥkâm-ı ‘Adliyye namıyla bir büyük Maḥkeme-i Kânûniye tesis buyurulmuştur” denilerek belirtilmiştir. İkinci maddesiyle de şer‘iyye ve cemâat mahkemeleri kurumun yetkisinden istisna edilmiştir (Düstûr 1. Tertip, 1289/1872: 1/325-326). Yaklaşık bir yıl sonra da 13 Za. 1286/14 Şubat 1870 tarihli yetmiş üç maddelik “Dîvân-ı Aḥkâm-ı ‘Adliyye Nizâmnâme-i Dâhiliyesi” isimli bir iç tüzük yayımlanmıştır (Düstûr 1. Tertip, 1289/1872: 1/326-342).

Elbette ki bu kurumdan daha önce Dîvân-ı Hümâyun’un temyiz görevi gören bir yanı vardı. Belki bu bir ilk değildi. Ancak Divân-ı Hümâyun sistematik bir temyiz mahkemesi olmayıp daha çok bir yüksek adli merci konumundaydı. Bu sebeple davalarda temyiz mahkemesi işlevini gören ilk adlî kurum olarak “Dîvân-ı Aḥkâm-ı ‘Adliyye” kabul edilmektedir. Bununla beraber Batılı devletlerin Osmanlı Devleti üzerindeki bu türden bir kurum meydana getirmesi yönündeki baskıların da etkili olduğu ifade edilmektedir (Aydın, 1994: 387).

Bu kuruluş ile şer'î ve örfî “Kânûn” kavramının yerini “Adâlet” almış ancak adâlet terimi, hukuktaki manasının aksine eşitlik anlamında kullanılmaya başlanmıştır (Berkes, 2002: 175-176). Örneğin nizami mahkemelerde gayrimüslimlere Müslümanların aleyhine şahitlik hakkı verilmesi bu anlamdaki eşitlikle ilgili önemlidir (Davison, 1963: 1/52). Tabiatıyla bu gelişmeler Osmanlı Millet Sistemi'ni sarstı. Ayrıca kânûnlaştırma hareketleriyle yeni bir sistemin (Cumhûriyet) ayak sesleri duyulur olmuştur (Berkes, 2002: 177; Özcan, 2000: 485).

“Dîvân-ı Ahkâmı 'Adliyye” kurulduktan bir müddet sonra yeni bir düzenlemeye gidilerek İstanbul mahkemelerinin görev ve yetkileri belirlenmiştir. Zira 1864 Vilâyet Nizamnâmesi ile idari yapı yeniden düzenlenirken İstanbul bu düzenlemeden muaf bırakılmıştı (Kızılay, 2021: 33). Buna göre İstanbul vilayeti kurulmuş ve üç livâyâ ayrılmıştı. Ayasofya, Fatih, Samatya, Eyüp, Adalar, Büyükçekmece kazaları İstanbul Livâsı'na; Kasımpaşa, Beşiktaş, Yeniköy, Büyükdere kazaları Beyoğlu Livâsı'na; Anadoluhisarı, Beykoz, Kartal kazaları ise Üsküdar Livâsı'na bağlanmıştı (Bingöl, 2010: 5). Böylece bu kurum İstanbul'daki en yetkili nizâmiye mahkemesi olmanın yanı sıra aynı zamanda bütün nizâmiye mahkemelerinin temyiz mahkemesi konumuna gelmişti (Kenanoğlu, 2007: 186-187).

Tanzimat döneminin ürünü olan Batılı düzenli nizâmiye mahkemeleri ve diğer mahkemeler çok da düzenli değildi (Velidedeoğlu, 1940: 196-197, 203). Herhalde bu mahkemeleri sistemli hale getirmek için olsa gerek 10 L 1292/9 Kasım 1875'te on bir maddelik “Dersa'âdet Cemîyet-i Şulhiyesine Dâir Ta'limât-ı Muvakkâta” adıyla bir tâlimâtname yayımlandığı görülmektedir ((Düstûr, 1293/1876: 3/183-185).

1286/1870 yılında “Dîvân-ı Ahkâm-ı 'Adliyye”ye Nezaretlik (bakanlık) verilince başkanı olan Ahmet Cevdet Paşa'da göreve nâzır olarak devam etmiştir. Fakat bu türden bir kurumun ihdâsı ve bir üst mahkeme statüsünü hâiz olması, şer'îyye mahkemelerinin birtakım yetkilerini bu kurumlara devretmesi sebebiyle halk ve ilmîye sınıfında tepki ile karşılanmıştır. Aydın Cevdet Paşa'nın girişimleriyle bu tepkilerin yumuşadığını ifade etmektedir (Aydın, 1994: 388).

Cevdet Paşa Adliye Nâzırı olduğu zaman, yeni Nizâmnâmeler hazırlayarak mahkemeleri bir hiyerarşi içinde örgütlemişti. Bu hiyerarşinin 1864 Tuna Vilâyet Nizâmnâmesinin birinci maddesine uygun olduğu görülmektedir (Düstûr 1. Tertip, 1289/1872: 1/608). Ayrıca 1288/1877 tarihli “Meḥâkim-i Nizâmiye Hakkında Nizâmnâme”nin birinci maddesi de bu hiyerarşiden bahseder (Düstûr 1. Tertip, 1289/1872: 1/352-356). İki yıl önce de bir irâde-i seniyye ile tüm ticari mahkemeler Cevdet Paşa’nın bakanlığına bağlandı. Nihâyetinde 1879’da bir kânûn daha çıkarılarak nizâmî mahkemelerin teşkilâtlanması tamamlandı (Düstûr, 1299/1882: 4/235). Savcılığın ilk tesisi de bu kânûnla olmuştur. Yine de nizamiye mahkemelerinin tam teşkilâtlanmasının 1876 “Kânûn-i Esâsî” ile tamamlandığını belirtmek gerekir (Davison, 1963: 2/24; Engelhardt, 1976: 180).

2.3.3. V. Murad Han (1876)

Sultan Abdülmecîd’in büyük oğlu ve Osmanlı pâdişahlarının otuz üçüncüsü olan Şehzâde Murad, 24 B. 1256/21 Eylül 1840 Pazartesi günü dünyaya gelmiştir. 6 Ca. 1293/30 Mayıs 1876 Salı günü otuz altı yaşının içinde tahta çıkan Sultan’ın anası “Şevkefzâ Kadın Efendi”dir. Doksan üç gün süren kısa bir saltanattan sonra tecennünü saklanamaz hale gelen Pâdişah, tahta çıkarılanlar tarafından uzaklaştırılmış, tedavi için Yıldız sarayına götürülmüş, kılıç kuşanma alayı da ertelenmiştir. Osmanlı tarihinde en kısa saltanat, Sultan Murad Han’ın işte bu doksan üç günlük saltanat devridir.

Sultan Abdülmecîd Han, yukarıda zikri geçen “Ekberîyyet” kaidelerini bozarak, çok sevdiği büyük oğlu Murad Efendi’yi küçük kardeşi Abdülaziz’in yerine veliaht ilan etmek istemişse de muvaffak olamadığı için Sultan Murad Han babasının yerine pâdişah olamamıştı. Danişmend, Sultan Murad Han’ın, Yeni Osmanlılarla el birliği ederek yukarıda bahsedilen darbe hazırlıklarına katılmasında ve amcası Sultan Abdülaziz’in bir an evvel ḥal’ine çalışmasında her halde bir taraftan bu hatıranın diğer taraftan da Abdülmecîd Han gibi Abdülaziz Han’ın da verâset usûlünü Murad Efendi aleyhine değiştirip kendi oğlu

Yusuf İzzüddin Efendi'yi veliaht ilan etmek istemesinin büyük bir tesiri olduğunu söyler (Danişmend, 2011: 4/365).

Sâkin, sevimli, nâzik ve hassas bir zât olduğundan bahsedilen Sultan Murad Han'ın tahsiline çok itina gösterilmişti. Ancak Sultan Murad'ın cülûsu çok çirkin bir saray yağmacılığına sebep olmuştur (Danişmend, 2011: 4/366). Mithat Paşa V. Murad'ın tahta geçmesinden hemen sonra meşrûtiyeti ilân etmek istemiş ancak Mütercim Rüştü Paşa ile Hüseyin Avni Paşa farklı düşündükleri için müsaade etmemişlerdi (Berkes, 2002: 313). Zâten V. Murad'ın da yeni bir anayasaya taraftar olmadığı Sadullah Paşa'nın şu sözlerinden anlaşılmaktadır:

“Pâdişahımız bir millet meclîsi kurulmasını istemiyor. Halkımızın bilgi ve eğitim düzeyi böyle bir adım atılmasına elverişli değildir. Yaygın güvensizliği kaldırmak için İdâreyi kuvvetli kânûnlara bağlamak yeterlidir. Her şeyden önce mâliye işlerinde reformlar yapılmalıdır. Efendimizin isteği budur (Mahmud Celaleddin Paşa, 1326: 1/45-46; Süleyman Paşa, 1908: 60-61).”

Sultan Murad'ın, 13 Ca. 1293/6 Haziran 1876 Salı günü bilhassa Sultan Abdülaziz'in feci ölümü üzerine muvazenesi tam anlamıyla bozulmuş “Kan istemem, pâdişahlık istemem!” deyip durarak bir cinnet buhranına uğramıştı (Danişmend, 2011: 4/385). 6 Haziran'dan itibaren geçen seksen yedi gün içerisinde V. Murad'ın hastalığı doktorların her türlü ihtimamına rağmen hafiflememesi ve devlet işlerinin gayr-i resmi olarak Sadrazam Mütercim Rüşdi Paşa'nın elinde kalmış olması hasebiyle Sultan'ın hâl'i dillendirilmeye başlanmıştı (Danişmend, 2011: 4/390).

Bu durumun ancak hâl' ile çözülebileceğini düşünenlerden biri de veliaht Abdülhamid Efendi'ydi. Veliyaht Abdülhamid Efendi Ramazan Bayramı'nın yaklaşması nedeniyle Sultan Murad'ın bayram namazından sonra muayede merasiminde bulunamamasının hükümeti çok müşkül bir vaziyete düşüreceğini biliyordu. Bu sebeple bir an evvel tahta çıkmak için büyük gayret sarf etmiş ve çeşitli vesilelerle darbecileri Sultan Murad'ın hâl'i için ikna etmişti (Danişmend, 2011: 4/391). V. Murad Han'ın meşrûtiyet

yanlısı olmaması ve Rüştü Paşa ile Hüseyin Avni Paşa'nın da farklı yönetim şekillerini düşünmeleri, Mithat Paşa'nın ikna olması yönünde etkili olduğu düşünülmektedir.

Bir an önce Teşkilât-ı Esâsî'yi ilan etmek isteyen Mithat Paşa ile de görüşen Şehzâde Abdülhamid Efendi, Meşrûtiyet yanlısı olduğunu söyleyerek onu da ikna edince Şeyhülislâm Hayrullah Efendi'ye hazırlatılan fetvâ ile, Sultan Murad'ın “aqlen, şer'an, zamânen ve maşlahâten hâl' edilmesi” kabul edilmişti (Mahmud Celaleddin Paşa, 1326: 2/165-169). Fetvâ'nın metni şöyledir: “İmâmü'l-Müslimin cünûn-i muṭbık ile mecnûn olmağla imâmetden maksûd fevt olsa uhdesinden aḳd-i imâmet münḥall olur mu? Beyan buyrula 'El-cevâb. Allâh-u-a'lem olur' Ketebehu'l-faḳîr Ḥasan Ḥayrullâh 'ufiye-'anhu” (Danişmend, 2011: 4/391).

Tahtan indirilen V. Murad 17 C. 1322/29 Ağustos 1904 Pazartesi günü şeker hastalığından altmış dört yaşının içinde vefat etmiştir. Sultan hâl' edildiği 31 Ağustos 1876 Perşembe gününden vefatına kadar yirmi sene, on bir ay, yirmi dokuz gün Çırağan sarayında ailesiyle birlikte çok sıkı bir muhâfaza altında yaşamış ve saraydan hiç çıkmamıştır. Bu süre zarfında Sultan Abdülhamid Han ara sıra bir mabeynci gönderip hatırını sordurmuştu (Mahmud Celaleddin Paşa, 1326: 1/72).

V. Murad'ın hâl'ine sebep olan zihin hastalığı çok sürmemiş iyileştikten sonra Çırağan'daki uzun çilesini besteler tertip etmek ve torunlarını okutmakla geçirmişti. Halk arasında umumi bir heyecan ve nümâyîşe sebebiyet verme ihtimalinden dolayı cenâze merasimi dahi yapılmadan sekiz kişilik bir saray cemâatiyle annesi Şevkafzâ Kadın Efendi'nin Yenicami'deki türbesine defnedilmiştir (Danişmend, 2011: 4/479-480).

2.3.4. II. Abdülhamid Han (1876-1909)

Şehzâde Abdülhamid 15 Ş. 1258/21 Eylül 1842 Çarşamba günü ezânî saat on bir zevâlî saat beş de dünyaya gelmişti. Anasının adı “Tir-i Müjgân”dır. Sultan Abdülmecîd'in ikinci karısı olan bu Vâlide Sultan, 17 B. 1269/26 Nisan 1853 Salı günü, oğlunun

cülûsundan yirmi üç sene evvel Abdülhamid Efendi henüz on bir yaşındayken vefat edip Yenicâmi'deki türbesine defnedilmişti (Danişmend, 2011: 4/183). Bu tarihten sonra Babasının emriyle Abdülhamid Efendi'ye "Piristû Kadın Efendi" analık etmiş ve işte bundan dolayı üvey oğlunun cülûsunda bu Kadın Efendi Vâlide Sultan olmuştu (Danişmend, 2011: 4/393).

10 Ş. 1293/31 Ağustos 1876 Perşembe günü otuz dört yaşını doldurmak üzere iken tahta çıkan Abdülhamid Efendi (Danişmend, 2011: 4/393) bir hafta sonra 7 Eylül 1876 Perşembe günü Dolmabahçe'den Eyüp'e geçmiş ve orada kılıç kuşandıktan sonra atla Eyüp'ten Topkapı sarayına giderken yolda ecdadının türbelerini ziyaret etmiş ve Topkapı'dan tekrar Dolmabahçe'ye geçmiştir. Bu geçiş sırasında sahillerle, yol boylarındaki seyircilerin sayısı beş-altı yüz bin kadar olduğu tahmin edilmektedir (Danişmend, 2011: 4/400-401).

II. Abdülhamid Han, meşrûtiyetin ilanına daha cülûsundan önce söz vermiş olduğu için 10 Eylül 1876 Pazar günü Bâb-ı Âlî'de merasimle okunan cülûs Hatt-ı Hümayununda sözünü resmen teyit etmişti. Akabinde derhal bir "Kânûn-ı Esâsî" hazırlanması için Mithat Paşa'nın başkanlığında bir encümen oluşturmuştu (Danişmend, 2011: 4/403). Mithat Paşa'nın hazırlattığı Teşkilât-ı Esâsîye'ye karşılık Eğinli Said Paşa ve Süleyman Paşa birer anayasa hazırlamışlardı. Ancak Mithat Paşa'nın hazırlattığı metin bakanlar kurulunda görüşülerek bazı tadiller yapılmış (Danişmend, 2011: 4/293-295) ve 7 Z. 1293/23 Aralık 1876'da bizzat Sultan'ın Hatt-ı Hümayunuyla yürürlüğe girmiştir (Kânûn-ı Esasi Hattı Hümayun Sûreti, 1334/1918: 20-22). Bu kânûndan önemine binaen üçüncü bölümde bahsedilecektir.

Abdülhamid Han'ın meclîsi kendi eseri sayması ve imparatorluk anâsırını Osmanlılık etrafında dayanışma ve birliğe davet etmesine rağmen kısa sürede dinî ve millî ihtiraslar tezahür etmiş ve Meclîs-i Mebusan'da pâdişah aleyhine birtakım dedikodular başlamıştı (Danişmend, 2011: 4/412, 427). Mebuslar doksan üç harbi adıyla meşhur harbin kötü gidişi karşısında da hükümeti sorumlu tutmaya başlayınca Sultan II. Abdülhamid Han 10 S. 1295/13 Şubat 1878 Çarşamba günü meclîsi tatil etmek zorunda kalmış ve bir daha

da toplamamıştır (Danişmend, 2011: 4/426; Mahmud Celaleddin Paşa, 1326: 3/71). Yeni başlayan bu dönemde II. Abdülhamid Han'a muhalif olanların başlattıkları mücadele neticede 1895-1898'te bir cemiyet kurmakla sonuçlandı (İnalçık, 2016: 242).

İttihat ve Terakki Cemiyeti denilen muhalefetin mensupları 1905 yılından başlamak üzere Türkiye'deki genç subayları cemiyete çekmek için faaliyetlere başlamış, mason taktiği ve komiteci tekniği ile kısa sürede merkezi Selânik'te bulunan III. Ordunun genç subaylarını büyük hayal ve ümitlerle İttihatçı yapmışlardı (Danişmend, 2011: 4/360). İttihatçılar bir taraftan Balkanlarda terör estirirken diğer taraftan saraya telgraflar çekerek yeniden meşrûtiyetin ilanı için baskıda bulunmuşlardı (Tahsin Paşa, 1931: 263-264).

Cemiyetin bu mücadelesi netice vermiş ve nihayetinde 23 C. 1326/23 Temmuz 1908'de ikinci defa meşrûti idareye geçilmişti (Tahsin Paşa, 1931: 266-267). Böylece ilk meclîsin tatiliyle meşrûtiyet usulüne fiilen nihayet verilmesinden bu II. Meşrûtiyet'e kadar geçen otuz sene, beş ay, altı günlük Osmanlı Devleti'nin ikinci mutlakiyet yönetimi de sona ermiştir. Bu iki meşrûtiyetinde II. Abdülhamid Han'ın saltanat devrinde gerçekleştirilmiş olması nedeniyle Sultan Osmanlı tarihinde ilk meşrûtiyet Pâdişahı sayılmıştır (Danişmend, 2011: 4/491).

Meşrûtiyetin ilanından sonra sıra meclîsin yeniden açılmasına gelmişti. 23 Za. 1326/17 Kanûnuevvel 1908 Perşembe günü bu meclîsin ikinci açılışın umumi intihâbatı o zamanki Kânûn-ı Esâsî'nin "Müntaâhipler intihâb edecekleri mebusları mensup oldukları dâire-i vilâyet ahalisinden intihâb etmeyi mecburdur" şeklindeki 72'nci maddesi mucibince yapıldığı için herkes kendi memleketinden mebus olmuştur. Buna göre "her elli bin nüfus-i zükûr" başına bir mebus seçilmiş ve bu sûretle mebusanın sayısı 266'yı bulmuştu (Danişmend, 2011: 4/507).

Meşrûtiyet'in ikinci defa ilanı Osmanlı Devleti'nin her tarafında birçok tezahürlere sebep olmuş, sarıklı hocalarla, papazlar kucaklaşıp öpüşmüş ve bilhassa Makedonya dağlarındaki Hıristiyan çeteleri şehirlere inip Osmanlı nümayişlerine katılmışlardı. Bu durum sanki bir "ittihâd-ı anâşır" gibi görünmüşse de hakikat öyle olmamış ne Bulgar ne

Sırp ne de Yunan ve vesair çeteler milli davalarından vazgeçmemişlerdir. Hatta bu nümâyişçilerden biri Şeyhülislâm'a: "Bu defa da hürriyetimizi vermeyecek olursanız, hepimizin kellesini uçururuz" demekten çekinmemiştir (Cemaleddin, 1336: 4). Gelişen olayların büyümesi üzerine Cemaleddin Efendi şeyhülislâmlık görevini 22 M. 1327 günü yerine Rumeli Kazaskeri Ziyaüddin Efendi'ye bırakmıştır (Topuzlu, 1994: 86).

Aslında Hıristiyan çetelerinin, nümâyişçilerin sevincine ortak olmaları meşrûtiyetin ilanı ile hedeflerine daha kolay ulaşabilme ümitleriydi (Danişmend, 2011: 4/502). Bu ümitleri de boşa çıkmamış, devlet birlik ve bütünlüğünü kısa sürede kaybetmiş, bundan sonra dağılma ve parçalanma dönemi başlamıştır (İnalçık, 1992: 1). İttihatçıların Osmanlı Devleti'ne indirdikleri en büyük darbe 31 Mart hadisesi olmuştu. Bu olayın sonucunda II. Abdülhamid Han tahttan indirilmiş ve Osmanlı Devleti'nin kâbus günleri başlamıştır.

Meşrûtiyet'i ilan ettiren İttihatçılar kendilerine "hâdim-i millet ve vatan" olarak nitelendirerek İstanbul'a gelmiş, bazı askeri birliklerin yerlerini değiştirip kumandanlarını kendilerine bağlamaya çalışmışlardı. Daha da ileri giderek 3 Ağustos 1908'de İstanbul'da bulunan ordu birliklerini kendilerine ve Pâdişaha bağlılık yemini ettirmişlerdir (Ünlü, 3/1995: 179). Fakat İttihatçılar kısa süre içerisinde İslâm fıkıh sahası dışına çıkıp harici güçlerin hegemonyasına kapılmış ve yaptıkları yenilik çalışmalarında başarısız olmuşlardı (Güngör, 1984: 223) Yaşadıkları problemlerin üstesinden gelemeyenler, İslâm'ı siyasetlerine alet ederek (Yalçın, 1976: 94) gerçekleştirdikleri darbe ile II. Abdülhamid Han'ı hal' etmişlerdir ve anayasayı tekrar uygulamaya koymuşlardı (Karatepe, 1995: 86).

22 Ra. 1327/ 13 Nisan 1909 tarihinde cereyan eden bu olayın dönemin yaygın olarak kullanılan takvimi Rûmi'deki karşılığı 31 Mart olduğundan bu adla anılmıştır. Hatta bu olayda II. Abdülhamid Han'ın hiç alakası olmamasına rağmen bazı itttihatçılar Sultan'ı bu olayla sorumlu tutmaya çalışmışlardı (Ünlü, 1995: 3/181). Günümüzde daha aşikâr olduğu üzere, bu tarihi safsata, İttihat ve Terakki cemiyetinin uydurduğu ve yıllarca propagandasını yaptırdığı bir iftiraydı, bunun böyle olduğuna birçok deliller zikredilmiştir (Danişmend, 2011: 4/510-511).

31 Mart darbesinin araştırmayı ilgilendiren diğer bir tarafı ise olayın irtica ile ilişkilendirilmesidir. Hareketi dzenleyenler askerleri yanlarına çekebilmek için şeriat adına yola çıktıklarını söylemişler ulemayı ve medrese talebelerini de amaçlarına alet etmişlerdir (Yalçın, 1976: 94). Öyle ki, gerekli rağbeti göremeyenler, eğitimlerine devam ederken devletinden ve Padişahından memnun olan talebe ve müderrislerden ikna edemediklerine zor kullanmaktan çekinmemişlerdir (Abalıoğlu, r. 1325/1914: 40-41). Darbe sonrası “Dıvân-ı Harp”te halkı, askeri ve talebeleri kışkırtanlara dokunulmaması (Mehmed Selahaddin Bey, 1989: 29-34) bunların bilinçli bir şekilde din adamı kisvesi altında asker ve talebe arasına sızdırıldığını ispatlar mahiyettedir (Bayar, 1967: 143).

Bu kışkırtmaya kanan talebenin durumu gazetelerde “Mebusan dairesinin n bembeyaz kesildi. Herkeste hissiyat-ı dinıye galeyana geldi” şeklinde yer almıştır (Lütfi, 1909). Fakat halk kesiminin bu kargaşaya sessiz kalıp nmayişlere katılmaması (Alsen, 1943: 163) ekseriyetin “din elden gidiyor” propagandasına kanmadığını göstermiştir (Akan, 2016: 301). Dönemin önemli gazetecilerinden Hasan Fehmi Bey’in ölümüyle iyice alevlenen nümayiş (Ahmetoğlu, 2011: 5) basının krklemeleriyle zirveye çıkmıştır (Lewis, 2000: 214). Nmayişe asker de sessiz kalmamış, 30 Mart 1325/12 Nisan 1909’da gece yarısı Taşkışla’da meskn Makedonya taburlarının askerleri, şeriat uğruna isyan etmişler (Zürcher, 2010: 149) ve Hamdi avuş adında bir erbaşın emrine girmişlerdi.

Askerin bu tavrına sebep “Askerin namazı talimdir” namaza, abdeste, gusle ihtiyaç yoktur diyerek din görevlerini yerine getirmelerine müsaade etmeyen bazı seküler subayların olduğu söylenir (Alkan, 1999: 425). Ancak günümüzde “Namaz kılmak bahanesiyle askerın talim ve terbiyeden geri kalmalarına meydan verilmemesi istenmekteydi” şeklinde yazan bazı yazarlar erlerin namazdan alıkoyulmalarını haklı bulmuşlardır (Güresin, 1969: 26-27).

“şeriat isteriz, Padişahım çok yaşa” diyerek meydanlarda bir araya gelen nmayişilere (Karal, 1999: 8) bazı sahte kisvelerle yüksek yerlere çıkararak manipülasyon yapanlar olmuştu (Aysal, 2006: 28). Kuvvet kullanmak istemeyen Sultan ve kabinesi, Ayasofya önündeki büyük meydanda toplanan nmayişilere nasihatçi göndermek üzere

karar almıştı (Karal, 1999: 87). Bunun üzerine meydana giden Şeyhülislâm'ın ekibinde bulunan ulemadan Hoca Halis Efendi, isyancıların içindeki hoca kıyafeti giymiş şahısların ilmîye ile alakaları olmadığını müşahede etmiştir (Akan, 2016: 302).

Kabinenin kuvvet kullanmama kararına rağmen maalesef dönemin Milli Savunma Bakanı Ali Rıza Paşa meydanlara asker sevk etmiş ve nümayişçilerden birçoğunun katline diğer bir kısmının da yaralanmasına sebebiyet vermişti (Zeyrek ve Akman, 2014: 389). Tanin gazetesinde çıkan bir haberde din ve ahiret ile zerre alakası olmayan kimselerin, hatta K r Ali diye bir ayyaşın ulema kisvesiyle  apulcularıyla P dişah'a kadar gidip nümayiş yaptığı yazılmıştır (Tanin Gazetesi, 2 Mart 1909). İlginç olanı, İttihatçıların liderlerinden Talat Paşa'nın d hi hakiki Türk din adamları içerisinde böylelerine rastlamadığını itiraf etmesidir. Bu itiraf manipülasyonların ulaştığı noktayı göstermektedir (Kutay, 1987: 521-522).

31 Mart vakasını Jandarma y zbaşılarından Çerkez İsmail Canbulat Efendi'nin derhal Selanik'e bildirmesi üzerine askeri kulüpte bir toplantı yapılmış ve III. Ordu kumandanı I. Ferik Mahmud Şevket Paşa'nın idare ettiği müzakerede İstanbul'a acilen kuvvet sevk edilip meşr tiyetin kurtarılmasına karar verilerek bu kuvvete "Hareket Ordusu" adı verilmişti. Bu ordu Ayastefanos'a gelince, İstanbul'daki  yandan bazılarıyla mebusların çoğunluğu 22 Nisan 1909 Perşembe günü Yat Kul b' n sonradan yanmış sahil binasında "Meclis-i Um m -i Mill ", halinde Hareketi öven bir bildiri neşretmişti. P dişahın tahtan indirilmesi kararı ilk defa burada alınmış ancak henüz ordunun İstanbul'a girdikten sonra akıbetinin ne olacağı bilenemediğinden mesele çok gizli tutulmaya çalışılarak aksine Sultan'a bağlılık telgrafları çekilmiştir. H lbuki o sırada Sultan Hamid'in hal'i için bir fetv  müsveddesi dahi hazırlanmıştı.

Sultan Abdülhamid Han'a her ne kadar orduya mukavemet edilmesi istirham edilmiş olsa da buna gücü yetebilen Sultan "Paşalar, ben H l fe-i İsl mım. Müslümanı Müslümana kırdıramam!" diyerek karşı çıkmıştı. Sırma Sultan'ın en büyük hatasının "İttih t ve Terađđ " denilen bu kanlı Balkan komitesini imha etmemiş olmasında görür (Sırma, 2007: 110). On bir gün süren olaylar  zerine İstanbul'un Hareket Ordusu

tarafından işgali tamamlandıktan sonra, “Meclîs-i Millî” azaları 26 Nisan 1908 Pazartesi günü İstanbul’a dönmüş, 240 mebusla 34 âyandan mürekkep iki yüz yetmiş dört kişinin ittifakıyla Pâdişahın hâl’ edilmesi kararlaştırılmıştır (Danişmend, 2011: 4/517-519).

Meclîs-i Mebusan ve Ayan, bir gün sonra II. Abdülhamid Han’ın hâl’i için tekrar Ayasofya’daki binasında Âyan reisi Said Paşa başkanlığında 27 Nisan 1909 Salı günü toplandı. Bu toplantıya dönemin Fetvâ Emîni Nûri Efendi hasta olduğunu beyan etmesine rağmen Talat Paşa tarafından tehdit edilerek zorla Meclîs-i Mebusan’a getirilmişti (Sırma, 2007: 110; Türkgeldi, 1951: 42). Ancak Nûri Efendi, hâl’ fetvâsını yazmadı. Bunun üzerine İslâm Hukukuna tamamen aykırı bir şekilde hâl’ fetvâsının müsveddesini Mebusan’dan Elmalılı Hamdi Efendi hazırladı. İttihatçılar bu fetvâyı silah zoruyla Şehülsîlâm Ziyâuddin Efendi’ye imzalatmışlardır (Küçük, 1998b: 223; Sırma, 1998: 251; Sırma, 1994b: 131; Türkgeldi, 1951: 36-38). Ardından oylamaya sunulan fetvâ ile Halîfe II. Abdülhamid Han Hazretleri hâl’ edilmiştir (İnal, 1982: 4/1296). Fetvâ’nın aslı ve tercümesi aynen şu şekildedir:

“Mine’l-eimmeti’l-Ĥanefiyyeti cevab bu vecihledir ki;

İmamü’l-muslimîn olan Zeyd, bazı mesâil-i mühimme-i Şer’iyyeyi kutûb-ı Şer’iyyeden tayy ve ihrâc ve kutûb-i mezkûreyi men’ ve mezk ve ihrâk, ve Beytu’l-malda tebzir ve israfla mesûğî Şer’î hilâfında tasarruf ve bilâ sebebi Şer’î kati ve ĥabs ve tağrîb-i râ’iyye vesâir güne mezâlîmi i’tiyâd eyledikten sonra, şalâha rücû’ etmek üzere ahd ve kasep etmiş iken, yemininde hânîs olarak aĥvâl ve umûr-ı müslimin bi’l-küllîye muĥtel kılacak fitne-i ‘azime ihdasında ısrâr, ve muĥâtele ikâ’ etmekle, meb’ese-i müslimin zeyd-ı mezbûrun ta’yinini izâle ettiklerine ve bilâd-ı İslâmiyyenin cevânib-i kesiresinden mezbûri maĥlû’ tanidiklarına dâir aĥbâr-ı mütevâliye vürûd idub mezbûrun baĥâsında zarâr muĥaĥĥâĥ ve zevâlinde şalâh melĥuz olmağın Zeyd-i mezbûra imâmet ve şalâtanattan ferâgat teklîf etmek veya hâl’ eylemek sûretlerinden hangisi erbâbı hâl’ ve ‘aĥd ve evliyây-ı umûr tarafından erceh görölürse icrası vâcib olur mu?

El-Cevâb: Olur

Ketebehu’l-Faĥîr

Muĥammed Ziyâuddîn (Sırma, 2007: 111-112).”

II. Abdülhamid Han’ın hâl’ edildiğini aynı gün ezânî saat 6,30 (Zevâlî 1.32)’de Yıldız sarayına gidip Pâdişah’a “Ber mûcibi Fetvây-ı şerîf millet sizi hâl’ etti” diyen heyet

azaları şunlardır: Selânik mebusu Yahudi Emenuel Karasu, Ermeni cemaatinden Aram (Avram) Efendi, Jandarmalıktan yetişme Arnavut Esad Paşa Toptanî, Sultan'ın çok defa inam ve ihsanı ile yetişmiş Gürcü Arif Hikmet Paşa (Ali Cevad, 1985: 80-82; Danişmed, 2011: 4/522).

II. Abdülhamid Han hal'î sonrası Çırağan'da kalmak istemişse de Mahmud Şevket Paşa Sultan'ı ailesiyle birlikte tren yoluyla Selânik'teki Alâtini köşküne göndermiştir (Ali Cevad, 1985: 48-87). Sultan, 21 Za. 1330/1 Kasım 1912'de, Selânik'in Yunanlılar tarafından işgali tehlikesine karşı tekrar Payitahta dönmüştür (Danişmed, 2011: 4/547) ve 28 R. 1336/10 Şubat 1918 Pazar günü, zevalî saat 3.15'te 76 yaşının içerisinde bu sarayda vefat etmiştir (Danişmed, 2011: 4/605; Ünlü, 1995: 3/184).

Sultan II. Abdülhamid Han'ın güçlü bir irâdeye ve zekâyâ mâlik olduğu noktasında düşmanları bile ittifak halindeydi. Örneğin öldüğü güne kadar hiçbir gün ara vermeden yaz kış ılık duş yapmıştır. Mesâi saatleri gayet intizamlı olan Sultan yorulmak bilmeden çalışmış hatta mühim telgraflar ve haberler geldiği zaman gece uykusundan bile uyandırılmaktan çekinilmemiştir (Danişmend, 2011: 4/395-396).

II. Abdülhamid Han hem ülkeler arasında güttüğü uzlaştırıcı siyaseti sayesinde hem de dindar bir Halîfe olarak Müslüman dünyasında saygı kazanmıştı (Berkes, 2002: 341). Sultan'ın en kuvvetli yönü dış siyasetinde tezahür etmişti. Batılı ülkeleri ve Balkanları daima bir ihtilaf içerisinde bırakmayı başaran II. Abdülhamid Han, otuz üç yıl müddetinde Osmanlı tarihinin en uzun sulh dönemini temin etmeye muvafık olmuştur (Danişmend, 2011: 4/398).

Bu dönemde sosyal ve kültürel alanda batılılaşmanın etkili olduğu konulardan birisi de eğitim konusuydu. Nitekim batılılaşma sürecinde, en çok göze çarpan değişimlerden birisi, eğitim alanında olmuş geleneksel eğitim kurumu olarak faaliyet gösteren medreselerin yanında açılmış olan batılı eğitim kurumları aynı zamanda batılılaşma hareketlerinin de sürükleyici unsuru olmuşlardı. Bu kurumlardan mezun olan batıcı aydınlar, Osmanlı Devleti'nde batılılaşma girişimlerinin teorik alt yapılarını

oluşturulurken, aynı zamanda da bu sürecin sembolü durumuna dönüşmüşlerdi (Sav, 2021: 122). Bu girişimlerden hukuki alanda gerçekleştirilenlere yukarıda değinilmişti. Reformlara ise bir sonraki bölümde detaylı olarak yer verilecektir.

Sultan'ın en önemli politikalarından biri misyonerliği önleyebilmek ve ümmeti kenetlemek amacıyla oluşturduğu İslâmcılık (Panislâmizm) akımıydı (İnalçık, 2016: 242). İslâmcılar, İslâm'ı, üstün siyâsî modeli, kültürel kodları, hukuki yapısı ve ekonomik düzeni ile eksiksiz ve kullanıma hazır, “ilahi bir sistem- tüm insani sorunlara cevap veren bir sistem” olarak tasavvur etmekteydiler. Daha da önemlisi bu İslâm, Müslümanlara kendine saygı duygusu, kendine güven ve söylemsel bir özerklik sunacaktı (Kara, 1994: 23-24; Karpat, 2003: 22-24).

Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele yıllarında siyâsî gelişmeler daha çok İslâmcılık ve Türkçülük ideolojileri üzerinden devam etmiş ve Fransa örneğinde Cumhûriyet'in ilanı ile birlikte, millet tanımı, “Türk milleti” olarak değişime uğramış ve günümüze kadar gelmiştir (Justin, 2006: 367; Kara, 2008: 13-18; Özcan, 2007: 486).

2.3.5. V. Mehmed Reşad Han (1909-1918)

Şehzâde Mehmed Reşâd, 19/20 L. 1260/1/2 Teşrîn-i Sâni 1844 Cuma/Cumartesi gecesi dünyaya gelmiştir. Anası Sultan Abdülmecîd Han'ın dördüncü karısı “Gülcemâl Kadın Efendi”dir (Danişmend, 2011: 4/184). Sultan Abdülmecîd'in oğullarından olan Mehmed Reşâd, amcası Sultan Abdülaziz'den sonra sırayla tahta çıkan dört kardeşten üçüncüsü ve Osmanlı pâdişahlarının otuz beşincisidir (Danişmend, 2011: 4/526). 6 R. 1327/27 Nisan 1909 Salı günü 65 yaşında memleketin tehlikeli ve sıkıntılı günler yaşadığı bir zamanda tahta çıkan Sultan icraya hiç karışmamış, ittihatçılar ise kısa süre içinde iktidârı ele almışlardır (Ünlü, 1995: 3/189).

Osmanlı Devleti bu dönemde iç durumunun zayıflığı ve dış siyasette tam bir yalnızlığa mahkûm edilmesi sonucu, Balkan ittifakının hazırladığı felakete sürüklenmekten

kendini kurtaramamıştı. Sultan II. Abdülhamid Han'ın siyaseti sayesinde, daha önceleri Bulgarlar'la Sırlar arasındaki çekememezlik ve Yunanlılar'la Slavlar'ın birbirlerinden uzak durmaları Osmanlı Devleti'nin aleyhine bir anlaşmaya varmalarına daima engel olmuştu. Ancak 24 C. 1329/3 Temmuz 1911 Pazar günü Meclîs-i Mebusan tarafından imzalanan "Rumeli'de Kâin Münâzâunfih Kilise ve Mektepler Hakkında Kânûn" başta olmak üzere Balkanlar'da ard arda yapılan hatalar Bulgar, Yunan ve Sırp unsurların aralarındaki bütün ihtilafları yok ederek, Osmanlı aleyhine bir Balkan ittifakı oluşturmalarına yol açmıştır (Danişmend, 2011: 4/529; Kutay, 1960: 7/9582-9599).

Karadağın savaş ilan etmesi ile başlayan Balkan savaşının daha başında, hükümetin gaflet içinde bulunması, beş yüz elli yıllık Rumeli'nin kaybıyla sonuçlanmıştır (Ünlü, 1995: 3/202-203). Osmanlı Devleti'nin 93 harbinden beri mağlup olması, son defa Tarblusgarb ve Balkan savaşları sonunda Libya ve bütün Balkanların elden çıkması, Müslüman ahâlî üzerinde büyük bir ruh çöküntüsü meydana getirmişti. Ayrıca Anadolu toprakları, Avrupa devletleri tarafından nüfuz bölgeleri olarak taksim edilmiş, Doğu vilâyetleri yabancı müfettişlere terk edilmişti. Böyle bir durumda bulunan ahâliye Alman propagandası etkili olmuş, İslâm âleminin tekrar ayaklanıp kaybedilen toprakların geri alınması ümîdi doğmuştur (Ünlü, 1995: 3/251).

Osmanlı Devleti bu ümitlerle 25 Z. 1332/14 Aralık 1914 Cumartesi günü, Şeyhülislâm'a fetvâ hazırlatılarak "Cihâd-ı Ekber" ilan edilmişti. Fetvâda Almanya ile ittifakın da cihad kapsamında değerlendirilmesi üzerine, Birinci Cihan Harbine Almanlar'ın "Şarka Doğru" politikasının kurbanı olarak katılan Osmanlı Devleti büyük felaketlere uğramış ve Türk halkının hilafet kurumuna bakışı sarsılmıştır (Danişmend, 2011: 4/579-580; Ortaylı, 2014: 184). Bu büyük hata Sultan Vahidüdin'in The Times'da yayımlanan beyanatına şöyle yansımıştır:

"Devleti Osmaniye'nin harbe iştirakı âdeti bir kaza neticesidir. Eğer vaziyet-i siyasiyemiz ile mevki-i coğrafimiz ve menâfi-i milliyemiz ciddi sûrette nazar-ı dikkate alınsaydı vukubulan teşebbüsün asla makul olmadığı bedâheten anlaşılırdı. Maatteessüf o zamanki hükümetin basiretsizliği bizi bu badireye sürükledi ve felâketimizi mûcib oldu (İnal, 1982: 12/1903-1904)."

Sultan Vahîdüddin'in de ifade ettiği gibi Osmanlı hükümetleri fazla hayale kapılıp bu harbe katılmadan hayatini devam ettirmiş olsaydı belki de bu durumdan istifâde edebilir ve savaş sonunda daha kuvvetli bir devlet haline gelebilirdi (Ünlü, 1995: 3/257). Ancak tüm bunlara rağmen Balkan Savaşı sırasında hükümetin gafleti nedeniyle Balkanlı dört küçük devlete yenilen Türk askeri, Çanakkale Harbinde İtilaf devletlerine gayet esaslî bir ders vermiştir. Dünyanın en güçlü armadaları ile kolayca geçeceklerini zannettikleri Çanakkale bu muazzam yüzer kalelere mezar oldu.

Hâlbuki Çanakkale Harbine katılan Alman askeri sayısı beşyüz civarındaydı. Buna rağmen çok kısa sürede tepeleri aşırp İstanbul'a ulaşacakları günü bekleyen bu devletleri, mehmedçik, mermi yetersizliğine, gıdasızlığa, elbisesizliğe, çadırsızlığa ve her türlü yokluğa göğüs gererek ve vücudunu siper ederek bu alçakça saldırıyı durdurmuş Çanakkale'yi geçilmez kılmıştır (Ünlü, 1995: 3/273). Neticede I. Cihan Harbi'nin sonucunda Türk askerinin bu büyük başarısına rağmen Almanya'nın yenilgisi Osmanlı Devleti'nin de mağlup tarafta yer almasına sebep olmuştur (Sırma, 1998: 332).

Hükümranlığı Osmanlı Devleti'nin yukarıda da bahsedildiği üzere en hazin ve acı dönemine rastlayan Mehmed Reşâd, abisi II. Abdülhamid Han'ın vefatından dört ay, bir gün sonra 24 N. 1336/3 Temmuz 1918 Çarşamba günü acı ve üzüntü içinde yetmiş dört yaşında hayata gözlerini kapamıştır. Mehmed Reşad, Trablusgarb, Balkan ve Birinci Cihan Harbinin felaketlerini yaşamış, memleketin istilasını görmeden bu dünyadan göçmüş ve Eyüp'te kendi yaptırdığı türbeye defnedilmiştir (Danişmend, 2011: 4/439-440, 608;Türkgeldi, 1951: 128-130). Bu arada İttihat ve Terakki komitesi Sadrazam Talat Paşa'nın 2 M. 1337/8 Kasım 1918 Salı günü istifâsıyla birlikte tarihteki yerini almıştır (Danişmend, 2011: 4/618).

Birinci Dünya Harbinin sorumlusu görülen ittihatçılar partilerini kapatırp "Teceddüd Fırkası" ismini benimsediler. Fakat bu yenilik aleyhlerindeki durumu değiştirmemiş ve sonunda Talat Paşa, Cemal Paşa ve Enver Paşa 27/28 M. 1337/2/3 Kasım 1918 Cumartesi/Pazar gecesi ülkeyi terk etmek zorunda kalmışlardır (Danişmend, 2011: 4/623). Böylece "İttihat ve Terakki" ismindeki Balkan komitesinin kapanışına kadar geçen

toplamda dokuz sene, sekiz ay, on altı günlük iktidarı sona ermiş (Danişmend, 2011: 4/504; Atay, 1981: 7-17) ve İttihatçı olarak kabul edilen Meclîs-i Mebusan Pâdişah irâdesi ile 21 Aralık 1918 günü tatil edilmiştir (Türkgeldi, 1951: 168-169).

2.3.6. VI. Mehmed Vahîdüddin Han (1918-1922)

Sultan Abdülmecîd'in otuz kadar evladının yirmi üçüncüsü ve dört oğlunun en küçüğü ve sonuncusu olan Şehzâde Mehmet Vahîdüddin, 21 B. 1277/2 Şubat 1861 Cumartesi günü dünyaya gelmiştir. Anasının adı "Gülistû"dur (Danişmend, 2011: 4/269). Şehzâde Vahîdüddin, akıllı, dirayetli ve kabiliyetli bir kişi olarak kabul edilmiştir. Kültür seviyesi oldukça iyi olduğu gibi fikhî bilgisi de yerinde olan Sultan (Türkgeldi, 1951: 227) 25 N. 133/64 Temmuz 1918 Perşembe günü elli sekiz yaşının içerisinde VI. Mehmed olarak Osmanlı tahtına geçti ve aynı gün Topkapı sarayında bey'at merasimi yapıldı (Danişmend, 2011: 4/609; Ünlü, 1995: 3/313).

Vahîdüddin Han, Osmanlı hânedânının otuz altıncı ve sonuncu Pâdişahı ve bu sülaleden yetişen İslâm halifelerinin yirmi sekizincisi ve sondan evvelkisiydi (Danişmend, 2011: 4/269). Osmanlı saltanatı bu devirde ilgâ edildiği için Osmanlı tarihindeki son kılıç alayı Sultan'ın cülûsundan elli sekiz gün sonra 24 Za. 1336/31 Ağustos 1918'de Eyüp'te gerçekleştirildi (Danişmend, 2011: 4/614). Zekî ve anlayışlı olan (Türkgeldi, 1951: 297) Sultan'ın iş başına geçtiği 1918 yılında yukarıda kısaca izah edildiği gibi, Birinci Dünya Harbi Osmanlı Devleti ve müttefiklerinin aleyhine dönmüş durumdaydı (Tansel, 1977: 1/8).

Durumun iyice sıkışması üzerine "İttihat ve Teraqqi Cemiyeti Umûmî Meclîsi" İstanbul'da bir toplantı yaptı ve vaziyeti görüştü. Toplantıda bu şartlar altında Osmanlı Devleti için savaşı sürdürme imkânı olmadığı için İngiltere'ye başvurarak sulh istemeye karar verildi (Ünlü, 1995: 3/317). Bu karar doğrultusunda İzzet Paşa hükümeti 8 Ocak 1918 günü Kongreye ABD başkanı Wilson'un sunduğu prensipler ışığında müzakerelerde bulunma isteğinde bulundu (Jaeschke, 1986: 165-167; Tunaya, 1962: 399-471).

Midilli Mondoros limanında beş oturum süren mütareke Osmanlı Devleti'nin imhâsını gaye edinen, Türkiye'yi Orta Anadolu'da denizlerden mahrum bir tabi devletçik haline sokan “Sevr Anlaşması”nın temelini oluşturmuştur (Ünlü, 1995: 3/318-319). Teslimiyet ve esaret vesikası sayılan bu Mütareke Mebusan ve Ayân meclîslerinde 24 M. 1337/6 Kasım 1918 Çarşamba günü (Danişmend, 2011: 4/621) tasdik edildikten sonra Pâdişah tarafında da tasdik edilmiş fakat Sultan, kendisine arz-ı tâzimât için gelen mütareke heyetini huzuruna kabul etmemiştir (Tansel, 1977: 1/29).

Çanakkale boğazını savaşıarak geçemeyen İtilaf Devletleri donanması Mondoros Mütarekesinin birinci maddesine dayanarak elli beş parça gemisiyle 8 S. 1337/13 Kasım 1918 Çarşamba günü, İstanbul Beşiktaş önlerine gelip, demirlemişti (Ünlü, 1995: 3/333). Bu gemilerin yirmi ikisi İngiliz, on ikisi Fransız, on yedisi İtalyan ve dördü de Yunan gemisiydi (Danişmend, 2011: 4/627). Buna rağmen mütareke karşısında tevekkülünü bozmayan Türk milletine yönelik yapılan azgınlık ve taşkınlıklar milletin sabrını zorlamaya başlamıştı.

İşte Kuvay-ı Milliye, gelinen bu noktada, İzmir'in işgalinden (15 Mayıs 1919) Ankara'da yeni Türk devletinin kurulmasına (23 Nisan 1920) kadar süren on bir ay, sekiz günlük zamandır. Bu kısacık zaman diliminde Müslüman Türk halkı, çok az sayıdaki kahraman liderler öncülüğünde, dedelerinden kalma silahlar, bıçaklar, nacaklar hatta sopalarla itilaf devletlerinin oluşturduğu bu muazzam orduyu durdurmakla kalmamış zaman zaman tepelemiştir. Bu devirden sonrası, teşkîlâtlanma yolunda, merkezileşmiş kuvvetlere sahip bir devletin, işgalcilere karşı milleti şeref ve şanla koruma devresi başlamıştır (Kutay, 1960: 19/10838).

Kuvay-ı Milliye döneminde, 17 Ra. 1337/21 Aralık 1919 Cumartesi günü bütün mebusların İttihatçı olması sebebiyle feshedilen “Meclîs-i Mebusan” (Danişmend, 2011: 4/628) son defa olmak üzere 12 Ocak 1920'de yeniden açıldı. Sultan Vahîdüddin Han'ın hastalığı nedeniyle katılamadığı bu son Osmanlı Meclîs-i Mebusan'ı biri Yahudi olmak üzere yüz altmış sekiz kişiden oluşmuş ve Meclîs'in yetmiş iki Mebusu İstanbul'da toplanmıştı. Reisliğine Cemaleddin Arif Bey'in seçildiği (Türkgeldi, 1951: 254) Meclîs-i

Mebusan 22 Ocak 1920’de gizli bir toplantı yaparak altı maddelik Misak-ı Milli Kānūnu’nu okudu. Ülke için önem arz eden Misak-ı Milli bu son Meclīs’in en önemli faaliyeti olarak 7 Ca. 1338/28 Ocak 1920 Çarşamba günü kabul edilmiştir (Danişmend, 2011: 4/639; Kutay, 1960: 19/10921-10922).

Misak-ı Milli’nin giriş bölümünde bu faaliyetin önemi şöyle belirtilmiştir: “Osmanlı Meclīs-i Mebusan üyeleri, yapabilecek fedakarlığın en son mertebesine göre hazırlanan aşağıdaki esaslar ile, Devletimizin istiklalini ve milletimizin barış ve güvenini koruyacağından, bunlar gerçekleşmeden Osmanlı Devleti’nin varlığı ile devamının imkânsızlığını, hep birlikte kabul ve tasdik eylemişlerdir” (Tansel, 1973: 3/48). Ancak İngilizlerin tazyiki ve bazı mebusların tevkifi üzerine mebuslar Anadolu’ya kaçmaya başlamış ve Meclīs Reisi de saklanmak mecburiyetinde kalmıştır (Danişmend, 2011: 4/640). Bu sebeple son Osmanlı Meclīs-i Mebusan’ı Pâdişah tarafından Damat Ferid’in de etkisiyle 22 B. 1338/11 Nisan 1920 Pazar günü İrâde-i Seniyye ile tatil edilmiştir (İnal, 1982: 2058).

Meclīs’in tatil edildiği gün, hükümet Mustafa Kemal Paşa aleyhinde bir bildiri yayımlamış aynı gün Şeyhülislâm Dürri-zâde Abdullah Efendi vasıtasıyla Kuvay-ı Milliye aleyhine çok ağır fetvâlar verilmişti (İnal, 1982: 2054-2055). Bu fetvâlar Anadolu’ya dağıtılmış, uçaklarla atılmış, halkın zihni karıştırılmış, milletin işgallerde kaybettiği canlar yetmezmiş gibi ahaliyi birbirini kırdırma yoluna gidilmiştir.

Mustafa Kemal Paşa, Dürri-zâde’nin fetvâlarının etkisini gidermek için Anadolu ulemasından karşı fetvâlar alarak bunları dağıttırması, böylece fetvâlar savaşı başlamıştır. İlk fetvâ Ankara müftü ve ulemasından alınmış, 16 Nisanda bütün müftülöklere bildirilmiş ve kolordu kumandanlarına da kendi bölgelerindeki müftü ve ulemadan fetvâlar alıp göndermeleri istenmiştir (Karabekir, 1992: 71-73). Bir hafta sonra da TBMM açılmıştır.

Sultan Vahîdüddin Han’ın Meclīs’i kapatması Heyet-i Temsiliye için bir fırsat oluşturmuş ve Mebuslar birer ikişer Ankara’ya gelmeye başlamıştı. Meclīs Reisi Celâleddin Arif Bey’in de Ankara’ya gelmesiyle artık Meclīs’in burada açılması

kararlaştırılmıştı. Mustafa Kemal Paşa, 22 Nisan 1920’de valilere, kumandanlara, belediyelere bir telgraf ile tamim göndermiş (Atatürk, 1973: 526-528) böylece bir hafta sonra 23 Nisanda Meclîs açılmıştır. Reisliği Mustafa Kemal Paşa, ikinci reisliğe ise Celâleddin Arif Bey seçildi (Ünlü, 1995: 3/390).

27 Nisan’da Sultan Vahîdüddin Han’a bir “sadakat arzısı” gönderen Meclîs (Arsan, 1964: 4/305) 29 Nisan’da “Hîyânet-i Vatâniye Kânûnu”nu kabul etti. Hükümetin 2 Mayıs’ta kurulmasının ardından, 9 Mayıs’ta Büyük Millet Meclîsi Şer’iyye Encümeni İslâm âlemine bir bildiri yayımlayarak Pâdişah’ın ve milletin içinde bulunduğu durumu dile getirmiştir (Arsan, 1964: 4/323; Ortaylı 2014: 185).

Ankara’da Meclîs kurulduğu aylarda 18-26 Nisan tarihlerinde İngiltere, Fransa ve İtalya devlet adamları İtalya’nın San Remo şehrinde toplanmış ve Türkiye’yi nasıl paylaşacaklarını görüşüyorlardı. Bu görüşmelerden yaklaşık üç ay sonra İstanbul Hükümeti Pâdişahın başkanlığında 22 Temmuz 1920 günü bir “Şalţanât Şûrâsı” topladı ve burada San Remo kararları bir kişi hariç heyetçe tasdik edilme kararı alındı (İnal, 1982: 1731). Alınan bu kararı uygulamak üzere Hadi Paşa ile Rıza Tevfik Beyler Paris’e gitmiş ve 25 Za. 1338/10 Ağustos 1920 Salı günü Sevr (Servis) dairesinde anlaşmayı imzalamışlardır. Bu meş’ûm muâhedeyi Pâdişah tasdik etmemiştir (Danişmend, 2011: 4/642; İnal, 1982: 2065).

Sevr’in 36’ncı maddesine göre İstanbul Osmanlı Payitahtı olarak kalacak, ancak Devlet anlaşmayı tasdik etmez veya Sevr’i Anadolu’ya kabul ettiremezse İstanbul ellerinden alınacaktı. Boğazlar, askerî, mâlî ve azınlıklar hakkında çok ağır şartlar ileri sürülen Sevr Anlaşması (Özalp, 1971: 127-132), Meclîs tarafından tasdik imkânı bulunamadığı için Pâdişah tarafından da onaylanamamış ve kesinlikle yürürlüğe girememiştir. Zaten 18 Temmuz 1920’de TBMM Misak-ı Milli’ye bağlılığını bildirmiş ve vatani kurtarmaya and içmiştir (Ünlü, 3/1995: 393).

Sevr’i bahane eden Yunanlılar Orta Anadolu’ya doğru ilerlemeye başlamışlar, Bursa dahil birçok bölgeyi işgal etmişlerse de (Berkes, 2002: 477; Cebesoy, 1957: 1/134-

143) Yozgat'tan gelen Çerkes Ethem, Demirci bölgesinde Yunanlıları yenip geriletmeyi başarmıştır (Cebesoy, 1957: 1/443-444). Daha sonra 13 Eylül 1921 gününe kadar Yunan birlikleri ile 22 gün ve gece aralıksız olarak yapılan Sakarya Meydan muharebesi sonucu Yunan ordusu kademeli olarak çekilmeye başlamıştır (Önalp, 1974: 549).

Yunan birliklerinin imhasını önlemek üzere 14-15 Ekim 1922'de yürürlüğe giren Mudanya Mütarekesi ile Edirne dahil Doğu Trakya'nın kamilen Büyük Millet Meclîsi hükümetine teslimine karar verilmiştir (Tansel, 1977: 4/204-211). Diğer taraftan Kâzım Karabekir Paşa 28 Eylül 1920'de başlattığı şafak harekatı ile yaklaşık bir aylık boğaz boğaza bir mücadele sonucunda 30 Ekim 1920'de Ermenileri feci bir mağlubiyete uğratmış, Büyük Ermenistan hayalini yıkmış ve 3 Aralık'ta Gümrü anlaşması imzalanmıştır (Tugaç, 1965:147-213).

Fransızlar da boş durmamış 22 Şubat 1919'da Maraş'ı işgal ederek Müslüman ahaliye zulme başlamış ve 29 Ekim 1919'da şehri teslim almıştır. Ancak Fransızların bir Müslüman kadının peçesine el atmasına karşı çıkanların ateş açılarak yaralanması üzerine Sütçü İmam peçeye el atan Fransız askerini tabancası ile vurup öldürmüştür (Bağdatlı, 1974: 45-48). Sütçü İmam'ın başlattığı bu mücadele, 11 Şubat 1920 Çarşamba gününe kadar sürmüş ve şehir Fransızlardan temizlenmiştir (Bağdatlı, 1974: 75; Danişmend, 2011: 4/639; Saral, 1966: 81-102;). Fransızlara verilen Urfa ise Kuvay-ı Milliye'yi kuran Namık Bey tarafından yürütülen mücadele sonucu 10 Nisan 1920'de Fransızlardan temizlenmiştir (Belen, 1983: 158; Berkes, 2002: 478).

15 Ocak 1919'da Mondros Mütarekesi'nin yedinci maddesi uyarınca Antep İngilizler tarafından işgal edilmiş (Gökbilgin, 1965: 2/185-193) daha sonra Fransızlara bırakılmış ve 8 Şubat 1921'de doksan yedi gün süren muhasaranın ardından şehir Fransız ve Ermeni kuvvetlerine açlık sebebiyle teslim olmuştur (Saral, 1966: 123-137). Yaklaşık iki hafta sonra 21 Şubat 1921'de başlayan Londra Konferansı sonucu, 20 Ekim 1921'de Ankara itilafnamesi imzalanarak Ankara hükümeti siyâsî bir zafer kazanmıştır (Atatürk, 1973: 2/218-224). Bu itilafname ile 25 Aralık 1921 tarihinde Fransa İskenderun ve Antakya hariç işgal ettiği Türk topraklarından çekilmiştir (Jaeschke, 1986: 213).

11 Ekim 1922’de imzalanan “Mudanya Mütarekesi”nin (Eraslan, 2005: 356) akabinde İstanbul hükümeti, 17 Ekim 1922 günü Ankara’ya bir yazı göndererek Lozan’da toplanacak konferansa milletin menfaati için İstanbul ve Ankara heyetlerinin beraber gitmesini teklif etmiş ve aynı mealde bir yazıyı da Büyük Millet Meclîsi Başkanlığına göndermiştir (İnal, 1982: 1739-1740). Meclîste Tevfik Paşa’nın telgraflarının okunmasının ardından bir çok milletvekili söz alıp Vahîdüddin ve İstanbul hükümeti hakkında çok sert ve hakaretler içerir şekilde konuşmuşlardır (Ünlü, 1995: 3/431).

Bu hararetli konuşmaların ardından Bab-ı Âli’nin telgraflarına cevap verilmemesi ve İstanbul’daki gayr-ı meşru saydıkları şahıslar ve heyetlerinin “Hıyânet-i Vatâniye Kânûnu” hükümlerine göre cezâlandırılması kararına varmışlardır (Cebesoy, 1957: 1/108, 126). Meclîste alınan kararlar ve konuşmalar sonrası Dr. Rıza Nur’un Osmanlı Devleti’ni ortadan kaldırmaya yönelik hazırladığı kânûn teklifi Mustafa Kemal Paşa dahil seksen kişi tarafından imzalanarak Meclîs başkanlığına verilmiştir. 30 Ekim 1922’de yapılan görüşmelerde Meclîs’te çoğunluk sağlanamadığı için oylanamayan “Şaltanâtın İlgâsı Kânûnu” bir gün sonra 11 Ra. 1341/1 Kasım 1922 tarihinde kabul edilmiştir (Jaeschke, 1989: 2/5). Bu konu üçüncü bölümde detaylı olarak işlenecektir.

Şaltanâtın ilgâsı sonrası Sultan Vahîdüddin Han Ankara’dan kendisinin “Hıyânet-i Vatâniye Kânûnu”na göre muhakeme edileceğinin TBMM tarafından kabul edildiği haberini alınca 15 Kasım 1922’de İngiliz Generali Harington’dan yardım istemiştir. Sultan daha sonra 26-27 Ra. 1341/16-17 Kasım 1922 Perşembe-Cuma gecesini, yanında General Harington olduğu halde İngiliz Malaya zırhlısına binip İstanbul’dan ayrılmıştır (Danişmend, 2011: 4/646). Ayrılırken tahtından vazgeçmek niyetinde olmadığını birkaç defa tekrar etmiş ve İstanbul’u terketmekle şerefini kurtardığını, hayatına ehemmiyet vermediğini söylemiştir (Jaeschke, 1989: 250-252).

Önce Malta’ya giden Sultan oradan Mekke’ye gitmiş fakat havası iyi gelmediği için İtalya’ya gelmiş, San Remo’ya yerleşmiş ve orada 3/4 Za. 1344/15-16 Mayıs 1926 gecesini altmış altı yaşında vefat etmiştir. Gurbet hayatı üç sene beş ay yirmi sekiz gün süren Sultan

Vahîdüddin Han'ın cenazesi Şam'a nakledilip Sultan Selim bahçesine defnedilmiştir (Danişmend, 2011: 4/444).

Sultan Vahîdüddin Han'ın vefatı üzerine Osmanlı Devleti'nde saltanat dönemi sona ermiş yalnızca Hilâfet makamı kalmıştır. Millî Mücadele sonrası 1 Kasım 1922 tarihinde TBMM'nin Büyük Millet Meclîsi'nin saltanatı lağvedince Bu makama da üçüncü bölümde metni verilen 308 nolu Kânûnun ikinci maddesi gereği Abdülmecîd Efendi intihap edilerek, hilâfet Osmanlı öncesi gibi sadece dinî içerikli bir kurum haline getirilmiştir.

2.3.7. Son Halife Abdülmecîd Efendi (1922-1924)

6 S. 1284/29 Mayıs 1868 Cuma günü dünyaya gelen son halife Abdülmecid Efendi, Sultan Abdülaziz'in İkinci Meşrûtiyet devrinde intihar etmiş olan Yusuf İzzüddin Efendi'den sonraki oğludur. VI. Mehmet Vahîdüddin devrinde veliahd olduğu halde, saltanatın ilgâsı üzerine bu sıfatını kaybedip Pâdişah olmamak üzere hilâfet makamına intihâb edilmiştir (Danişmend, 2011: 4/315).

29'uncu Halife olan Abdülmecîd ibni Abdülaziz, hem hilâfet hem de saltanatı cem eden diğer Osmanlı halifelerinden farklı olarak yalnız hilâfet sıfatına haiz olması hasebiyle Pâdişah değildir. Halife'ye, “Emîrü'l-Mü'minîn” değil de “Halife-i Müslimîn” denilmesinin sebebi budur (Danişmend, 2011: 4/646). Sultan Vahîdüddin Han'ın İstanbul'u terkedişinden bir gün sonra 18 Kasım 1922'de toplanan Meclîs, 140'ıncı birleşiminde meseleyi görüşmüş ve ardından seçim yapılmıştır. Bu görüşmelere Konyalı Mehmed Vehbi Efendi'nin hazırlamış olduğu fetvâ okunarak başlanmıştır. Fetvâ şöyledir:

“FETVÂ

“İmamü'l-müslimîn olan Zeyd, düşmanın umum müslimin 'aleyhinde mûcib-i mahvolan tekâlifi şedidesini bilâ zarûretin kabûl ile hûkûk-ı İslâmiyeyi müdafaadan 'aczini izhâr ve müslimînün müdafaa-ı mücâhedânelerinde düşmana muvâfakâtle müslimînün ihlâl ve intikâsını mûcib harekete fiilen teşebbüs ve harekât-ı ihtilâl-kârânede devam ve ısrâr ve ba'dehû ecnebî himâyesine iltica ederek mekâm-ı hilâfeti terk ve firâr ile hilâfetten bilfiil ferâgât etmekle şer'an münhâli' olur mu? el-cevâb, Allahua'lem bişevâb olur.

Ketebehül fakîr ‘afâ
‘Anhülğani
Meħmed Vehbi

İNTİHÂP

Şehzâde Abdülmecîd Efendinin Mağâmı Hilâfeti İslâmiyeye intihâbı

Bu sûretle hukuğ ve münâfi-i İslâmiyeyi şıyâneten Mağâm-ı Hilâfete lâyık bir zâta erbâbı hal’ ve ağı tarafından biy’ât olunmağ vâcib olur mu? El-cevâb, Allahua‘lem olur.

Ketebehül fakîr ‘afâ
‘Anhülğani
Meħmed Vehbi

(TBMM Tutanak Dergisi, 18.11.1338/1922: 24/564-566).”

Sultan Vahîdüddin Han’ın Meclîs kararı ile Hilâfetten hal’inden sonra verilen bu fetvâ mucibince Meclîs’te yeni halîfe seçilmesine geçilmiş ve mevcudun ittifakı ile yüz kırk sekiz reyle Abdülmecîd Efendi seçilmiştir. Bunun üzerine mebuslardan seçilen bir heyet (Kutay, 1960: 19/11176-11177) İstanbul’a gidip 4 R. 1342/24 Kasım 1922 Cuma günü Meclîs adına yeni halîfeye biat etmiştir (Atatürk, 1973: 303-309). Biat için gidecek heyet TBMM’de 20.11.1338/1922 tarihli 141’nci birleşiminin ikinci gizli oturumunda tartışılmış neticede şu tezkere hazırlanmıştır:

“Halîfe Abdülmecîd Hazretlerine Emânâtı Mübârekeyi teslim ve arzı tebrikât etmek üzere Meclîsten bir heyet intihâb edilmesine dair Büyük Millet Meclîsi riyâseti tezkeresi

REİS.- Dîvânı Riyâsetin bir kararı var; okuyoruz.

Heyeti Umumiyye

Heyeti Celîlece Mağâmı Mu‘allâyı Hilâfete intihâp buyurulan Halîfe-i Müslimin Abdülmecîd Hazretlerinin Türkiye Büyük Millet Meclîsi namına Emânâtı Mübarekeyi teslim etmek ve arzı tebrikât eylemek üzere Meclîsten bir heyetin önümüzdeki Cuma günü Dersa‘adet’te bulunacak veçhile hareketleri Dîvânı Riyâsette tağarrür etmiştir. Nizâmnâme-i Dâhîlinin yüz yetmiş yedinci maddesi mûcibince işbu heyete Dîvânı Riyâsetten bir Reis vekili, iki Kâtip ve bir İdâre Memuru intihâb edilmiş olduğundan maddeye tevfiğân Heyeti Umûmîyeden gidecek zevâtın miqtârının teşbiti ve aynı madde aħkâmına tevfiğân intihâbın icrası rica olunur efendim.

19.11.1338

Türkiye Büyük Millet Meclîsi
Reîsi

Gazi Mustafa Kemâl

(TBMM Tutanak Dergisi, 20.11.1338/1922: 25/12-17).”

Ertesi gün 19.11.1338/1922’de Mustafa Kemal yeni seçilen Halîfeye şu bildiriği göndermiştir:

“Ankara, 19.11.1338

TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET
MECLİSİ RİYÂSETİ
HÂNE DÂN-I ‘ÂLÎ ‘OŞMÂNDAN HALİFE-İ MÜSLİMİN VE HÂDİMÜ
HAREMEYNÜ’Ş-ŞEREFİYEN
‘ABDÜLMECİD HAZRETLERİNE

‘Âmme-i Müslimîn için mûcibi maḥiv olan düşman tekâlifi şedîdesini kabul ve Müsliminîn müdafâai mücahedelerinde düşmana muvâfaqatle beyne’l-müslimîn ikâi şerri fesât ve sefkü dımâa fiilen teşebbüs ve bu harekatta devam ve ısrâr ve binnihâye ecnebî himâyesine tevdiî nefis ederek bir İngiliz gemisi ile maḥar ve maḥârü hilâfetten firâr eden Vaḥidüddîn Efendi’nin, Türkiye Büyük Millet Meclîsi Şer’iyye Vekâletinden verilen fetvâyı şerife mûcibince ḥal’ine Meclîs heyeti umûmiyesinin 18 Teşrin-i şâni 1338 tarihinde mün’aḳıt yüz kırkıncı içtimainın beşinci celsesinde müttefikân karar verilmiştir.

Türkiye Devleti’nin hâkimiyetini bilâḳaydu şart milletin uhdesinde mahfuz tutan Teşkilâtı Esâsiye Kânûnu’na tevfikân icrâ kudret ve teşrî şalâhiyeti kendisinde mûnceli ve mütmerkiz bulunan milletin yegâne ve ḥaḳiḳi mümessillerinden mürekkep Türkiye Büyük Millet Meclîsi’nin 1 Teşrin-i şâni 1338 tarihinde müttefikân kabul ettiği esbâbı mûcibe ve esâsât dairesinde Meclîsi âilce 18 Teşrinisani 1338 tarihinde münakıt celsede, Maḳâmı Mu‘allâ-i hilâfete intihâp buyurulmuş olduklarını ḥürmeti maḥsûsa ile Zâtı hilâfetenâhilerine arz ederim. Keyfiyet Türkiye Büyük Millet Meclîsine âlemi İslâm’a ve Türkiye halkına iblaḡ olunmuştur.

İntihâbı vaḳi’in âlemi İslâm için müteyemmen ve fuzûzahtbaḡ olmasını elṭâfi ilâhiyeden tazarru ve niyâz eylerim.

Türkiye Büyük Millet Meclîsi Reisi

Gâzî M. Kemâl (Uluḡ, 1975: 97-98).”

Bu münasebetle Halîfe Abdülmecîd ibni Abdülaziz Hazretleri, İslâm alemine hitaben bir beyanname neşretmiş ve kendisini intihap eden Meclîs’e teşekkürlerini bildirmiştir. Halîfenin teşekkür telgrafı ve beyannamesi Genel Kurulun 27.11.1338/1922 tarihli 146’ncı birleşimde okunmuş ve sürekli şekilde alkışlanmıştır (TBMM Tutanak Dergisi, 27.11.1338/1922: 25/92-94).

Çoğunluğu, o günlerdeki gazetelerde çıkan başmakalelerden birinde Celal Nuri yeni Halîfeyi şöyle tanımlıyordu: “Biz, bir Millet Meclîsi teşkil etmekle ḥakkın emrine tamı

tamina boyun eğdik. Yine bir Halife seçmekle de İslam alemini siyâsî bakımdan sevindirdik” (Celal Nuri,1921: 125). Hilâfetin gerçek mahiyetinin ne olduğu konusunda bir makale yayımlayan Ziya Gökalp ise sevincini şöyle dile getiriyordu:

“Geçen Cuma günü İslâm âlemînin bütün camilerinde birlik halinde icrâ olunan yeni halife hazretlerinin seçim merasimi, bütün Müslümanları kalp yönünden birleştiren büyük bir bayram oldu. Zira o gün tamamıyla ümmete ait ve en büyük imama nâil olan İslâm âlemî, uyumlu bir ümmet olduğunu geçmiş zamanlara nispetle daha kuvvetle hissetti (Gökalp, t.y.: 9-10).”

İlk defa ve son defa Osmanlı Devleti’nde saltanatsız hilâfet dönemi başladığı günlerde “Lozan Konferansı” gündeme gelmişti (Turan, 2003: 214-215). İlk safhası 86 gün süren ve Türkiye hep fedakarlık yaptığı halde anlaşma yapılamadan 4 Şubat 1923’te dağılan Lozan Konferansı’nın (Sonyel, 1987: 2/322-329) ikinci safhası 24 Nisan 1923’te başlamış ve 94 gün sürmüştür (Sonyel, 1987: 2/341-342). Sonunda 24 Temmuz 1923 Salı günü Lozan Üniversitesi salonunda imzalanmıştır (Atatürk, 1973: 2/411-412). Osmanlı Cihan Devleti’nin tasfiye vesikası olan Lozan anlaşması Türk milletinin son ikiyüz yıl içinde yaptığı anlaşmalardan farklı bir cihete sahip olmadığı ve cephede kazanılanların masada kaybedildiği bir anlaşma olarak tarihe geçmiştir (Ünlü, 1995: 3/447).

Lozan’ın imzalanmasından sonra İngiliz ve Fransız ordusu 2 Ekim 1923’te İstanbul’u terk etmiş ve Türk ordusu ahâlînin gözyaşları içinde İstanbul’a girmiştir. Ardından İsmet Paşa ile 14 arkadaşı 9 Ekim 1923 günü Büyük Millet Meclîs’ine Ankara’nın devlet merkezi olması yönünde bir kânûn teklifi sunmuşlar ve kâhîr ekseriyetle kânûn kabul edilmiştir (Cebesoy, 1957: 2/26). 28 Ekim 1923 günü ise Mustafa Kemal Paşa ve birkaç arkadaşı Çankaya’da toplanıp görüşmüşler ve bir gün sonra Cumhûriyet’i ilân etme yönünde anlaşmışlardır. 29 Ekim 1923 Pazartesi günü konu Halk Fırkası Grubunda görüşülmüş, aynı günün akşamı kânûn tasarısı Meclîse sunulmuş ve teklîf edilen Anayasa değişiklikleri kabul edilerek Cumhûriyet ilân edilmiştir (Ünlü, 1995: 3/449).

İnalcık, Cumhûriyet dönemi ideolojisini, Osmanlı tarihinde birbirini izlediği düşünülen iki temel politikadan lâikliğin ifadesi olarak tanımlar. Ona göre inkılapların mihengini de lâiklik oluşturmuştur (İnalcık, 2016: 242). Bu inkilâpların en önemlilerinden

üçü 3 Mart 1340/1924'te aynı gün içerisinde alencele gerçekleştirilmişti (TBMM Tutanak Dergisi, 3.3.1340/1924: 7/21-24; Düstür, 1934: 6/467; TBMM Tutanak Dergisi, 3.3.1340/1924: 7/24-27; TBMM Tutanak Dergisi, 1340: 7/29-30). 26 B. 1342/3 Mart 1924'te toplanan TBMM'de bu üç kânûn teklifi 429, 430 ve 431 sayı ile sırasıyla okunmuş ve kabul edilmiştir (TBMM Kavânîn Mecmuası, 1340/1924: 2/241; Düstür, 1953: 5/322; TBMM Zabıt Ceridesi, 1.3.1340/1924: 7/26-27; TBMM Tutanak Dergisi, 1340: 7/30-31). Bu üç kânûndan önemine binaen üçüncü bölümde bahsedilecektir.

431 sayılı kânûnun kabulünden sonra Hükümet toplantı yapmış ve aynı akşam kararın uygulanmasına geçilmiştir. Abdülmecîd Efendi kararı soğukkanlılıkla karşılamış böyle âni ve fevrî kararların memlekete zarar vereceğini söylemiş ve Mustafa Kemal Paşa ile görüşmek istemiştir. Durumu Ankara'ya bildiren Vâli Haydar Bey, bir saat sonra “dağıka tēhîri mûcib-i i'dâmdır” kaydıyla gelen emri Halîfe Abdülmecîd Efendi'ye bildirmiş ve alencele millete sezdirilmeden ailesiyle birlikte sınır dışı edilerek İsviçre'ye gönderilmiştir (Kutay, 1960: 94-95; (Ortaylı, 2014: 188-189).

Abdülmecîd Efendi çeşitli İslâm ülkelerinden gelen telgraflara 11 Mart 1924 tarihinde cevap vererek kararı haksız bulunduğunu belirtmiş ve bir din şurası toplanmasını istemişse de İsviçre Hariciye vekâleti Ankara'nın isteği ile Halîfe'nin bu faaliyetini önlemiştir. İsviçre'den Nis'e geçen Halîfe, İslâm dünyasından Hilâfet konusunda umduğu ilgiyi bulamayınca kendisini, mûsikî, ibâdet ve resîme vermiştir. Daha sonra Paris'e yerleşen Halîfe 24 Ağustos 1944'te burada yokluk içerisinde vefât etmiş ancak naşını Türkiye kabul etmemiştir. 10 yıl Paris camiinde tahnit edilerek⁴ bekletilen nâş 30 Mart 1954'de Medine Bâki mezarlığına defnedilmiştir. Vehhâbîlerin zihniyeti dolayısıyla Halîfe'nin baş taşı ve yapılmış bir kabri olmamıştır (Küçük, 1998a: 264; Ortaylı, 2014: 188).

Neticede 1924 ve 1925'in Türkiye'sinde hilâfet kaldırılmış, Hilâfete pamuk ipliği ile de olsa bağlı olan Müslümanlar uzaklaştırılmış, İngiltere'nin eline büyük bir koz verilmiştir (Ortaylı, 2014: 183, 189). Akabinde alencele medreseler hiçbir gerekçe gösterilmeden tamimlerde ortadan kaldırıldı. Tekkeler, zaviyeler de kapatıldı. Kıyâfet

⁴Bozulmaması için ölüyü ilaçlama.

kânûnu ve ve diğer bazı yenilikler sebebiyle ÷lke genelinde bazı huzursuzluklar yaşandı (Ortaylı, 2014: 188).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TANZİMAT DÖNEMİ FIKHİ DÖNÜŞÜM VE REFORMLAR

İkinci bölümde hem Batı’da hem de İslâm devletlerinde fıkıh ve siyaset tecrübesine değinilerek bu ve sonraki bölümlerin temalarına yönelik siyâsî ve kültürel bir zemin oluşturuldu. Bu bölümde fikhî dönüşümü gerçekleştiren reformlardan bahsedilmeye gayret edilecektir. Amaç bir sonraki bölümde ele alınacak fıkıh alanındaki ilmî değişim ve dönüşümleri daha iyi anlamlandırabilmek ve kıyasta bulabilmektir.

Bilindiği üzere, Osmanlı Devleti’nde Tanzimat dönemine kadar hukuki yapı Devletin temel yasası olan şer’î hükümler (fetvâ) ile şeriat gözetilerek ululemr tarafından konulan örfî hükümlerden (Kânûnname) meydana gelmekteydi (Durhan, 2008: 59; Karataş, 2017: 62; Kayra, 2008: 12). Birbirini tamamlayan bu iki sistemin uygulama alanları büyük bir titizlikle ayrılmıştı (Yıldırım, 2021: 17). Kânûnnameler, şeriatın tanıdığı mahdut hüküm verme salahiyetine binaen idâre, ekonomi, cezâ vb. sahalarda belirli bir zaman diliminde, özel problemleri çözmek üzere düzenlenen fermânlara ve berâtlara deniliyordu (Abacı, 2001: 33; Akgündüz, 1990: 78).

Geniş takdir yetkisine sahip olan pâdişahlar, meşrûluğunu fetvâlardan aldıkları Kânûnnamelerle, örfî hukukun gelişmesini sağlarken, “ezmânın tağayyürü” ve “celbi menfa’at” kaidelerine azâmî hassasiyet göstermişlerdir (Aydın, 1995: 423-424; Aydın, 2007: 515; Şentop, 2004: 13; Yılmaz ve Demir, 2012: 192). Bu Kânûnnameler özellikle Osmanlı devlet düşüncesini ve idârî anlayışını iyi bilen kadılara ve müftülere hitap eder tarzda hazırlandığı için halkın anlayabileceği bir tarzda değildi (Akgündüz, 1990: 238 vd.).

Tanzimat’ın karşılaştığı en büyük sorunlardan biri “Şeriat” ve “Kânûn”u birleştiren ve muntazam işleyen böyle bir sistemde yaşanan bozuluşa çözüm bulmaya çalışmak olmuştur (Berkes, 2002: 222). Niyet açısından sorgulanabilir olsa da bu mevcut hukuksal yapının düzensizliği ve sistemsizliği batılı devletlerin de tepkisine yol açmıştır (Aydın, 1995: 427; Durhan, 2008: 60). Bu niyeti sorgulanır hale getiren şey, Tanzimat Dönemi

reformlarını etkileyen en önemli unsurların başında batılı devletlerin baskısının gelmesidir (Aydın, 1995: 424; Velidedeoğlu, 1940: 168).

Tanzimat döneminde, Osmanlı Devleti her ne kadar eski dönemlere göre zayıflamış olsa bile hâkim olduğu coğrafyanın genişliği, nüfusu, merkezi ve stratejik konumu nedeniyle batılı devletlerin nazarında önemini korumaktaydı (Şentop, 2004: 24). Bu yüzden batılı devletlerin dış politikada olduğu kadar iç politikada da Osmanlı Devleti üzerinde etkili olmayı hedeflemeleri çok da tahmin edilemeyecek bir durum değildi (Okandan, 1940: 115). Aşağıda bahsedilecek olan reformlardan özellikle ilk üç reform olağan üstü ortamda ve harici güçlerin baskısı neticesinde oluşmuşlardı (Beydilli, 2007: 498).

Osmanlı Devleti, her ne kadar Batılı devletler istemiş olsa da bu reformları sırf Avrupa'yı oyalamak veya geniş reaya kitlelerini tatmin maksadıyla yayınlamamıştı. Arka planda Tanzimat dönemini hazırlayan bazı âmiller vardı. İkinci bölümde dönemsel olarak değinildiği üzere, özellikle bozulmayı gidermek için girişilen ıslahat çabalarının sonuç vermemesi, I. Mahmud'un gayretleri, III. Mustafa'nın çalışmaları ile I. Abdülhamid'in ıslah faaliyetlerinden umulanın elde edilememesi bu amillerden sayılabilir. Ayrıca Avrupa'nın ulaştığı teknik ve medeniyeti takip etmek üzere kurulan yeni askeri nizamlara karşı çıkartılan isyanlar ve II. Mahmud'un büyük çabasına rağmen mağlubiyetlerin artması da Tanzimat'a giden yolu hızlandırmıştı (Ünlü, 1994: 3/57).

Tanzimat döneminde, Batılılaşmaya yönelik bir takım ıslahat ve reform hareketlerini tetikleyen diğer bir etken, devletin kılcal damarlarına kadar çökmüş olan inhişât karabasanından uyanıp kurtulma arzusuymdu (Kara, 1994: 17). Tabiatıyla, Batı kültürünün etkisiyle siyâsî, sosyal, ekonomik ve hukûkî alanda gerçekleştirilen bu reformlar, şer'î hükümlerin yerine lâik motifler barındıran Batı kaynaklı kânûn ve nizâmları getirdi. Anlayıştaki bu büyük değişim, İslâm hukukunun yaptırım gücünü sürekli zayıflatmaya yöneldiği gibi ulemanın etkisinin kırılmasına ve yetki alanının daraltılmasına yol açmıştı. Bu durum her ne kadar bir kısım ulemanın Tanzimatçıları dinsizlikte suçlamasına sebep olsa da ulema genel karakteri olan ümerayla içli dışlı olmama

pozisyonunu koruyarak nispeten nasihatçi tutumunu devam ettirebilmeyi başardı (Bölükbaşı, 2021: 123; Ortaylı, 2007b: 148; Terzi, 2021: 65).

Duraklama döneminde müceddid ve ehl-i tahrîc fakihlerin arkasının kesilmesiyle hissedilen boşluk bu dönemde iyice kendinî hissettirdi (Karaman vd., 1972: 34, 43; Karaman, 2017: 308). Modernist gelişmeler karşısında pasifize olan fakihler bu duruma bir çare bulmaya yöneldilerse de fikhî gelişmelerin duraklaması ve fakihlerin prestijinin azalması, farklı bir entelektüel yapının ortaya çıkmasına sebep oldu (Kara, 1994: 49). 17'nci asır Avrupa'sının dogmasına isyan edenlerin örnek alınabilmesiyle entelektüel olabilmiş bu aydın portresinde, Kur'ân ve Sünnet'e bağlılık görünür değildi (Akgül, 1999: 227; Şerîati, 1992: 15; Tekin, 2004: 230).

Kendilerini “Yeni ‘Osmanlılar” olarak niteleyen bu aydınların idolleri Batı olmasına rağmen yerelde modernleşerek Batıya üstün gelme niyetiyle yola çıkmışlardı (Cesur, 2007: 33). Bu niyetlerini gerçekleştirmek üzere İstanbul'da faaliyetlerine başlayan Yeni Osmanlılar, Cemiyetin ileri gelenlerinin Paris'e kaçmalarından sonra 18 Za. 1283/24 Mart 1867 Pazar gününden itibaren Paris'i merkez edinmişlerdir (Danişmend, 2011: 293-294). Dinî literatüre hâkim, yabancı dil bilen, akli önceleyen, modernist gelişmelere âşinâ olan çiçeği burnunda bu aydın jenerasyon kadim müesseselerin lâikleşmesinde önemli bir basamak görevi görmüştür (Berkes, 2002: 234; Kaplan, 2006: 466; Timur, 1986: 101).

Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin içerisinde, önemli Tanzimatçı devlet adamlarından Hariciye Nazırı gibi (Saffet Paşa ve ekibi) tamamen Batılılaşmak isteyenlerin yanı sıra Ziya Gökalp gibi şerîatı baypas yaparak Türkleşmek niyetinde olanlar vardı (Mardin, 1991: 63, 118). Bunlar, Batı'yı Doğu'ya üstün yapan şeyin onun hümanizmi olduğu kanısındaydı (Berkes, 2002: 415). Diğer bir kısım aydına göre ise Batı'nın özü hümanizm değil, Hıristiyanlıktı. Bu anlamda batılılaşma, İslâmîliğin bütün prensiplerinden vazgeçmek demektir (Halil Halit, 1910: 188-191; Sait Halim Paşa, 1335/1919: 18-19).

Ahmet Cevdet Paşa gibi diğer bazı aydınlar ise yargı sisteminin lâikleştirilerek, şerîat unsurunun görmemezlikten gelinmesine karşı çıkıyorlardı (Berkes, 1984: 94-95;

Mardin, 1991: 119). Bu sebeple olsa gerek, Türköne, Ahmed Cevdet Paşa gibi düşünenlerin İslâm'ı idealize ederek İslâmcılık akımını oluşturan kuramcılarının öncüleri olarak tanımlamıştır (Türköne, 1994: 272-273). Böylece Tanzimat reformlarına karşı ilk reaksiyonu, ilk İslâmcı kuşak olarak bilinen başta Namık Kemal, Cevdet Paşa ve Ziya Paşa gibi medrese kökenli Osmanlı aydınları göstermiş oluyordu.

Bu aydın zümre, Batılılaşma adına tepeden planlanan dönüştürme planlarını, köklerden uzaklaşma olarak nitelendirerek İslâm'ın öz değerlerine bağlı bir şekilde uygulanabilecek yenileşme önerilerinde bulunmuşlardı (Berkes, 1997: 96; Sav, 2021: 128; Ülken, 1966: 150). Yanı sıra devleti güçlü kılabilmek niyetiyle reformlara ağırlık vermişler ve yapılan ıslahatların önemli kısmını oluşturan kânûnlaştırma hareketlerinde rol almışlardı. Siyâsî hakları sağlayacak ve devleti çöküşten kurtaracak aracın anayasal düzen olduğuna inanan Namık Kemal reformlarda şerîata bağlı kalınmasını şöyle vurguluyordu:

“Şerîat, devletimizin kalbi ve yaşam kaynağıdır. Halkların düşünce ve tutumlarından beri Doğu, büyük ölçüde İslâmî ilkelere dayanmaktadır, eğer ülkemizde Fransız kânûnlarını bir bütün olarak uygulamak zorunda kalırsak sadece İslâm halkı değil, diğer inanç toplulukları da bunlardan memnun olmayacaktır (Akün, 2006: 371-372; Öztürk, 1999: 58-62).”

Hürriyet için mücadele eden bu aydınlar, güçlü bir parlamenter rejimin ancak İslâm'ı toplumsal yaşamın bütün katmanlarına uygulamakla elde edilebileceği inancıyla mücadele etmişlerdi (Cesur, 2007: 33). Ancak bu aydınların tasavvurları daha önce bilinen klasik sistemden farklıydı. Onlar iyi niyetle, Batılı yaşam tarzının, anayasacılığının ve özgürlüğünün zaten şerîatta bulunduğunu savunuyorlardı (Berkes, 1975: 248; Tanpınar, 2000: 23; Topses, 2012: 73; Uçan, 2012: 75). Onlara göre böyle bir sentez, Osmanlı Devleti'ni Müslüman dünyasının siyâsî ve mânevî lideri olarak kurtarmanın tek yoluydu (Akün, 2006: 371-372; Öztürk, 1999: 58-62). Yusuf Akçura bu tasavvurda, yeni Osmanlıların geçmişten değil Batı'dan ilham aldıklarını Ebüzziya Bey'in eseri “Yeni ‘Osmanlılar Târihi’”ne atıfta bulunarak şöyle belirtmektedir:

“Yeni Osmanlıların içinde Sultan Süleyman'ın XVI. asırdan kalma Kânûnname'sini genişletip düzelterek XIX. asrın son yarısında tatbik etmek isteyenler bulunsa bile ekseriyet daha köklü yollardan yürümek taraftarıydı:

Ebüzziya Bey'in 'Yeni Osmanlılar Tarihi'nde görüldüğü üzere, Namık Kemal gibi, Ayetullah gibi genç münevverlerin asıl ilham kaynakları fıkıh ve Kānūnname-i Süleymānî değil. Avrupa devletlerinde tatbikini gördükleri veya işittikleri anayasalardı (Akçura, 2001: 12).”

Osmanlı Devleti'ne dostane görünümlü Avrupa devletlerinin etkisiyle Tanzimat reformlarını inşa eden bu aydınların bir kısmının zihinsel arka planlarında Osmanlı Devleti'nin geri kalışının temel nedeni olarak İslâm'ı gördükleri âşikardı. Bu aydınların genel olarak hedefleri, Fransa'da olduğu gibi lâik bir yaklaşımla bütün hukûkî ve sosyal alanlardan dinin etkisini yok etmeyi (Fergan, 2 Temmuz 1337: 192-195). Çabaları netice vermiş, batıda pozitivist felsefenin etkisinde yaşanan lâikleşme ya da sekülerleşme, Tanzimat Devri Osmanlı Devleti hukuk sisteminde etkisini göstermeye başlamıştır (Öztürk, 2007: 565; Sav, 2021: 2).

Bu sistemde Osmanlı Devleti'nin fikhî omurgasını oluşturan medreselerin modernleştirilmesine doğru bir gelişme olsaydı (Yaltkaya, 1940: 463-467) belki de medreseliler Batı hukukunun kabulünde doğan güçlükleri yaşamayabilir ve orijinal bir sistemin oluşumuna öncülük edebilirlerdi (Ahmed Cevdet Paşa, 1986b: 6-7; Berkes, 2002: 231). Aksine medreseliler çağın gereklerine uygun modernleşmeye gayret gösterecekler de görmezlikten gelinmeleri, şer'î ve örfî kaynaklara uygun yetiştirdikleri hukukçularının, liyâkat ve yeterliliğini tartışılır hale getirmişti (Durhan, 2008: 67; Sarıkaya, 1997: 197; Mardin, 1993: 69; Şentop, 2004: 25; Yıldırım, 2021: 26).

Aydınların yaşadığı bu paradoks, Osmanlı hukuk sistemi içerisinde bir tarafta şer'î ve örfî hukukun yer aldığı diğer tarafta ise Batı kaynaklı hukuk sisteminin yürürlüğe girdiği düalist bir yapı ortaya çıkardı (Alkan, 2002: 1/379; Balcı, 2003: 17; Cin ve Akyılmaz, 2013: 560-561; Kaynar, 1991: 23-24; Yıldırım, 2021: 22).

Farklı bir formül ile Osmanlı aydınlarının Batı'dan devşirdikleri kurumları, geleneksel müesseselerle kaynaştırma çabalarının ise fikhî gelişmelere bir faydası olmadığı gibi aksine düalist yapıyı güçlendirmeye yaradı (Kutluer, 1992: 153; Ortaylı, 1983: 193; Ortaylı, 2007: 82). Tanzimat Dönemi Osmanlı Devleti'nde hukuk alanında yaşanan bu ikili

(düalist) yapının tezâhürleri, bahsedilecek reformlarda görüleceği gibi ikinci bölümde işlenen kânûnlarda kendisini gösterdiği hatırlanacaktır. Zamanla bu düalist yapı Batı tarzı lâik bir hukuk sistemine dönüşmüştür.

Araştırmada detaylı olarak görüleceği üzere, bu dönemin reformistleri -Mecelle hariç- orijinal yeni bir sistem inşa edemedikleri gibi eski sistemleri de yok etmişler ve İslâm toplumunun dinî değerlerle şekillendirilmiş toplumsal yapısına Hıristiyan değerleri sokarak deforme etmeyi başaramışlardır. Böylece Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde; sosyal, siyâsî, ekonomik, hukûkî ve kültürel yapıların tamamında İslâm dinî belirleyici bir karaktere sahipken, Tanzimat'la başlayan reform sürecinde, İslâm'ın baskın bir şekilde şekillendirdiği bu geleneksel yapılardan hızlı bir kopuş yaşandığı görülür.

3.1. Tanzimat Fermânı (3 Kasım 1839)

Sözlükte “nizam verme” anlamına gelen “tanzim” sözcüğünün çoğulu olarak düzenleme, düzeltme gibi manaları ihtiva eden Tanzimat kelimesi bu asırda hem dönemi hem de ilan edilen ıslahatı ifade etmek üzere kullanılmıştır (Akyıldız, 2011: 1). Gülhane bahçesinde okunması nedeniyle “Gülhâne Hatt-ı Hümayûnu” da denir (Ünlü, 1994: 3/60). Tanzimat'ın mimarı olan Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa, Avrupa'da uzun süre edindiği tecrübeler neticesinde genç Pâdişahı böyle bir fermânı yayınlamaya ve birçok yetkilerini devretmeye iknâ etmiş, böylece devlete Avrupa nazarında iyi bir görünüm kazandırmaya çalışmıştı (Ünlü, 1994: 3/58-59).

Fermânın, Sultan Abdülmecîd'in cülûsundan dört ay, üç gün sonra (Danişmend, 2011: 4/172) II. Mahmud Han'ın ölümünden de beş ay sonra ilan edilmesi, daha önce hazırlanmış olduğu kanısı vermektedir (Berkes, 2002: 213). Hatt-ı Hümayun, 25 Ş. 1255/3 Kasım 1839 Pazar günü Gülhane'de Pâdişah, vekiller, âlimler, memurlar ve ecnebî sefirlerin yanı sıra binlerce ahâlî ile meydan dolduktan sonra hazırlanan yüksek kürsü üzerine çıkan Mustafa Reşid Paşa tarafından okunmuştur (Karal, 1999: 5/255-259). Avrupa'nın müspet karşıladığı ve geçici de olsa birkaç gün bayram havası yaşatan Tanzimat Fermânı'nın, Osmanlı Devleti gibi şer'î usullerle idare edilen bir devlette

yayınlanması birçok çevrede hoş karşılanmamıştır (Barkan, 1945: 203-224; Cevdet Paşa, 1986: 1-12/8; Ortaylı, 2007b: 137).

Fermân'ın baş tarafında, Devlet-i Aliyye'de yüz elli yıldır şer'î kânûnlara uyulmadığı için zayıflık ve fakirliğin hâkim olduğu, bu sebeple bazı yeni kânûnların konulması gerektiği belirtilmiştir. Pâdişah da "Ehl-i İslâm ve milel-i sâire bu müsedât-ı Şahânemize bilâ ıstisnâ mazhar olmak üzere" sözleriyle hukuk eşitliğini açıkça ifade etmişti. Hatt-ı Hümayun'un sonunda "bundan sonra vüzerâ ve ulemadan ve'l-hâsıl her kim olursa olsun yeni kânûnlara muhâlif hareket edenlerin kabâhât-i sâbitelerine göre hiç rütbeye, hatıra ve gönle bakılmayarak gerekli cezâların verilmesi" irâde ve fermân olunmuştur. Hatt-ı Hümayun, bu yapılan kânûnlara aykırı hareket edenlerin Allah Teâlâ'nın lanetine mazhar olmaları ve ilelebet felah bulmamaları bedduası ile sona ermiştir (Düstûr, 1289/1872: 1/4-7).

Başta Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa olmak üzere Tanzimat'ı savunan devlet erkanının hedefi, -Fermân'ın başında da vurgulandığı üzere- felaketlerle geçmiş sıkıntılı dönemlerin aşırı hırpaladığı Osmanlı Devleti'nin kadrosunu mazbut modern devletler seviyesine çıkarmaktı (İnalçık, 1943: 1-2). Bu sebeple kânûnlar aracılığıyla yönetime modern Batı devlet ilkelerinin getirileceğine dair vurgular yapılmıştı (İnalçık, 2016: 240). Böylece Fermân'la devletin dağılmaya yüz tutan kısımlarının yeni prensipler etrafında ıslah edileceğine ve muhtelif halk kitleleri arasında birlik sağlanacağını inanılıyordu. Bu amaçla fert üstündeki baskılar kaldırılarak ferdin hukûkî özgürlük ve hakları garanti altına alınmıştı (Abadan, 1999: 34-35). Belki de bu hukuk ithalinin ne büyük olumsuzluklara sebep olacağı bu aydınlar tarafından henüz kavranamamıştı (Abadan, 1999: 39).

Lâikleşme yolunda önemli bir aşama olan Hatt-ı Hümayun, bir nevi Kânûn-ı Esâsîye ve Tanzimat idaresi de müeyyidesiz bir meşrûtiyete benzetilebilir (Georgeon, 2006: 27). Hatt-ı Hümayun'un iptidai bir Kânûn-ı Esâsîye benzemesi, mutlâkiyet hukukunu tahdit edip, insan haklarının en mühimlerini tayin ve tespit etmesindedir. Bu bakımından Tanzimat idaresi, mutlâkiyetle meşrûtiyet arasında (1255/1839-1293/1876)

otuz yedi sene sürmüş bir istihâle devri sayılabilir (Berkes, 2002: 214; Danişmend, 2011: 4/175).

Mutlâkıyetten Meşrûtiyete doğru yaşanan bu dönüşümde kurumların da temelden değişime uğramasıyla Osmanlı Devleti'nin hukûkî yapısını oluşturan Millet Sistemi özelliğini yitirdi. Bu dönemden sonra Osmanlılar, sahip oldukları hâkimiyet yapılanmasını kaybederek, millet-i hâkime anlayışından milletlerin eşitliği anlayışına evrildi. Yukarıda da ifade edildiği üzere kırılma ve dönüşümün ilk resmî kabulü olan (Birand, 1957: 101) Tanzimat Fermânı başta olmak üzere, islahât ve reform hareketlerinin önünün açılmasının arka planında, Osmanlıların Batı uygarlığını devleti ayakta tutmanın bir yolu olarak görmeleri ve geri kalmışlıktan kurtulma düşüncesi yatmaktaydı (Kara, 1994: 17). Ancak Batı'dan mülhem tasarlanan bu ıslâhat (Karlığa, 2013: 7, 37) maalesef düşünüldüğü gibi güçlenmenin bir başlangıcı olmak yerine (Karlığa, 2013: 8), Osmanlı Devleti'nin Batı'lı devletlerin hegemonyasına girmesine sebebiyet verdi (Berkes, 1984: 35).

Tanzimat dörtlüsü olarak bilinen Ali, Fuad, Reşit ve Cevdet, Paşalar ile daha çok Avrupa'da eğitim görmüş Tanzimat aydınları, Fermânı, devleti yeniden ihya edebilmenin bir çıkış yolu olarak görmüşlerdi (İnalçık, 1992: 1; Ortaylı, 2006: 424). Fermânı Osmanlıların kültürel kodlarıyla uyumsuz ve tehlikeli bulanların öncülüğünü ise ulema üstlenmişti (Öner, 1967: 12). Gerçekten de Gülhâne Hatt-ı Hümâyununun yenileşme ve demokrasi tarihindeki büyük kıymetine mukabil, devlet bünyesindeki tehlikeli tesirini inkar etmek mümkün değildir (Danişmend, 2011: 4/176). Mekke ve Medine'nin kutsal nitelikleri nedeniyle, Tanzimat'ın modern kânûnlarının bu iki kentte uygulanmamış olması da ilginçtir (Georgeon, 2006: 234).

3.2. Islahat Fermânı (18 Şubat 1856)

Tarihi konjonktür açısından Islahât Fermânı'nın hazırlanması, Gülhane Fermânı'na göre çarpıcı farklılıklar göstermektedir. Bu Hatt-ı Hümâyûnun neşrine sebep, 1853-1856 yıllarında Rusya ile yapılan Kırım harbi sonrası çeşitli bahaneler öne süren Batılı devletler ile Rusya'nın gayrimüslim tebaaya yeni imtiyazlar ve haklar verilmesini istemeye

başlamasıdır. Nihayet 24 Ca. 1272/1 Şubat 1856 Cuma günü sulh esaslarına ait dört maddelik Viyana Protokolünün son maddesinde bu husus dile getirilmiştir (Danişmend, 2011: 4/238-239).

Bu talepleri dikkate almak zorunda kalan Osmanlı Devleti, 1856 yılında büyük devletlerin İstanbul elçilerinin de katılarak fikir beyan ettiği, Sadrazam, Hâriciye Nâzırı ve Şeyhülislâm'dan oluşan bir komisyon kurarak yeni bir fermân çalışmasını İstanbul'da başlatmıştı. İşte İslahât Fermânı, bu komisyonda olgunlaşmıştı (Berkes, 2002: 216).

Âli Paşa'nın eseri olan İslahât Fermânı, 11 C. 1272/18 Şubat 1856 Cuma günü, hükümet üyeleri, Meclîs azaları, Şeyhülislâm, ulema, patrikler, hahambaşı cemiyetin önde gelen mensupları ve yabancı devlet temsilcilerinin hazır bulunduğu arz odasında okunarak yürürlüğe girdi (Öztuna, 1988: 33; Ünlü, 1995: 3/63). Böylece Osmanlı Devleti bir hafta sonra 18 C. 1272/25 Şubat 1856 Pazartesi günü başlayan Paris sulh kongresine hüsnü niyetini ispat etmiş bir devlet sıfatıyla katılabildi (Danişmend, 2011: 4/243-245). Paris kongresine iştirak edecek devletlere de tebliğ edilmiş olan Fermân'ın mukaddimesinde, müttefiklerin desteğiyle dış politikanın istikrara kavuşturulduğuna ve yeni bir dönemin başladığına işaret edilmesi bu hüsnü niyeti göstermek için olsa gerektir (Düstûr, 1289/1872: 1/8; Karpat, 2003: 20).

Dinî bakımdan eşitlik hakkı tanıyan İslahât Fermânı (Koçer, 1991: 209) bir nevi 1839 Tanzimat Fermânı'nın getirdiği hakları teyit etmenin yanı sıra Müslüman olmayanlara bazı yeni haklar da getirdi. Fermân'a göre, patrikhanelerde yeni Meclîs kurulacak, patrikler ömür boyu seçilecek, kilise, mektep ve manastırların tamirine müsaade edilecek, mezhep farkı gözetilmeyecek, herkes memur olabilecek, askerî ve mülkî mekteplere herkes girebilecek, hapisaneler ıslah edilecek, işkence yasaklanacak, Hıristiyanlardan cizye kaldırılıp onlar da askere alınacak, yabancılar da Osmanlı topraklarında mülk ve arâzî sahibi olabilecekti (Düstûr, 1289/1872: 1/7-14). Fermân'da Kur'ân'a, dinî hukûka ve devletin parlak devirlerine atıf yapmaya gerek görmeden yapılacak reformlara yer verilmiştir.

Tanzimat Fermânı'nın tamamlayıcısı olarak değerlendirilen Islahât Fermânı'yla daha önce toplumun bütün kesimlerine vadedilen eşitlik ilkesi hayata geçirilmek istenmişti (Erdem, 2010: 328-329; Osmanoğlu, 1984: 142). Otuz beş esastan oluşan Islahât Fermânı'nı, Tanzimat Fermânı'ndan ayıran bazı hususlar mevcuttur. Bunların başında Tanzimat Fermânı'nın hiçbir hârici tesir olmaksızın sırf dâhili ihtiyaçlar bakımından hazırlanmış olması gelir. Hâlbuki Islahât Fermânı, yukarıda izah edildiği üzere, Avrupa devletlerini tatmin için neşredilmişti (Danişmend, 2011: 4/242).

Bir devlet için onur kırıcı olan böyle bir durum karşısında, harp masraflarını karşılayacak para ile ordusunun kullanacağı silahları bile Avrupa'dan tedarike mecbur kalan dönemin Osmanlı yöneticileri, belki başka alternatifler de bulabilirdi. Böylece yargılama bakımından zimmîler, Müslümanlarla eşit konuma yükseltilmemiş olurdu. Çünkü bu Fermân ile İslâm hukukuna aykırı bir şekilde zimmîlere, Müslüman tebaa ile eşit haklar tanınmıştı. Osmanlı tarihindeki binlerce fermân içerisinde en meşhurları olan Tanzimat ve Islahât fermânlarıyla azınlıklara tanınan bu hakların onları Müslümanlar gibi aynı statüye getirmiş olması bu grupların kadim dostluklarını bir anda düşmanlığa çevirdi.

Nitekim Cevdet Paşa'nın aktardığı bir olayda Islahat Fermânı'nın gayrimüslimleri ne kadar şımarttığı görülmektedir: "...Maraş'ta Fermân okunduktan sonra, bir İngiliz tüccarı şehrin hakimine sövme cesareti bulup, bir adam dahi vurmuştu ki; ayaklanan Müslümanlar, Islahât Fermânı'na rağmen, bu İngilizin evinin yakıp kendisini de öldürmüşlerdir" (Cevdet Paşa, 1986a: 89). Bu tür olayların artışının ana sebebi özellikle İngiltere, Fransa ve Rusya gibi devletlerin dış baskılarıyla gayrimüslimlere tanınmış olan hak ve hürriyetlerin alanı genişletilmeye devam edilmesiydi (Gülsoy, 1999: 185; Kodaman, 1987: 109).

Islahât Fermânı'nı Tanzimat Fermânında ayıran diğer bir nokta ise Maârifle ilgilidir. Dördüncü bölümde Maârif ile ilgili geniş bilgi verileceğinden Fermân'ın etkileri net olarak görülecektir. Fermân'ın ilanı bilhassa Müslümanlar arasında büyük bir üzüntüye (Cevdet Paşa, 1986: 1-12/68) ve hukukun uygulanması noktasında büyük bir dönüşüme sebep olmuştur (Özcan, 2000: 109-110). Ayrıca Islahât Fermân'ı ile yeniliklerin hemen

hemen bütün devlet erkânı tarafından savunulan Tanzimat'ın birinci dönemi sona ermiş (Hanioğlu, 1992: 159) bundan sonra gerçekleştirilen batılılaşma hareketlerine yalnızca aydınlar sahip çıkmaya devam etmiştir (Koray, 1991: 117; Özcan, 2000: 107-108; Ülken, 1940: 757).

Çeşitli yönlerden eleştirilere uğrayan İslahât Fermânı'na önemli eleştirilerden biri de o zaman hükümette olmayan Reşit Paşa'dan gelmişti. Aslında 1839 Tanzimat Fermânı'nın bir sonucu olan 1856 İslahât Fermânı'na Reşit Paşa'nın niçin böyle bir eleştiride bulunduğunu veya ne derece samimi olduğu kestirmek güçtür. Pâdişaha sunduğu bir muhtıradaki Reşit Paşa, Tanzimat Fermânı'nın yeterli olmasına rağmen yeni bir Fermân'ın daha ilanının lüzumsuzluğundan bahsetmiştir. Paşa, bu yeni Fermân'la Devlet'in, Batılılara hâkimiyetini kısıtlayan bir dizi ayrıcalıklar tanınması, Payitahta bağlı ancak mesafe olarak mesafeli olan tebaa arasında tsunami etkisi oluşturacağını belirtmiştir (Berkes, 2002: 217; Cevdet Paşa, 1986: 1-12/76-82).

Gerçekten de Reşit Paşa haklı çıkmış, Osmanlı Devleti bu ıslahâtlar neticesinde hâkimiyetinde yaşayan dinî zümrelerin siyâsîleşmesi ve Millet Sistemi'nin anlamını yitirmesi neticesinde tebaasının millî devletlere ayrışma tehdidi ile yüz yüze gelmiştir. Cemaatler içerisinde ruhban sınıfından olmayanları etkinleştiren bu uygulamalar ayrılıkçı hareketlerin güçlenmesinde de etkili olmuştur (Zürcher, 2010: 99-100). Devlet, bu tehlikeyi bertaraf etme düşüncesiyle Osmanlılık akımını ortaya çıkarmıştır. Din ve devletin bekasının tek yolu olarak nitelendirilen bu yeni siyâsî yapıda, Batılı devletler gibi geleneksel yapıyı terk ederek, meşveret ve hürriyet temeline dayalı kânûn ve nizâma müstenit bir sistem öngörülmüştür (Özcan, 2007: 485).

19'uncu asırda devletçe yürütülen Osmanlılık politikası ve hilâfet ideali çerçevesinde gerçekleştirilen bu faaliyetler siyâsîleşen ve ayrışan dinî zümreler tarafından kabul görmediği gibi Balkanlar'da kaybedilen bazı topraklarda Hıristiyan devletlerin oluşumunu da engelleyememiştir. Osmanlılık politikası, 1912-13 Balkan felaketi sonrası Rumeli'de Osmanlı topraklarının tamamen kaybedilmesi üzerine son bulmuştur (Berkes, 2002: 218; Karpat, 2003: 21-22).

3.3. Kânûn-i Esâsî (23 Aralık 1876)

Tanzimat'tan sonra başta Osmanlı Devleti olmak üzere İslâm ülkelerinde meşrutî yönetimler kurulmaya ve yasama meclîsleri oluşturulmaya başlanmıştı. Dönemin İslâm âlimleri bu yeni parlamenter sisteme meşrûiyet kazandırabilmek için İslâm fıkıh geleneği çerçevesinde dinî dayanak aramaya ve kamuoyu oluşturmaya çalıştılar (Apaydın, 2003: 276). Bu anlamda meşrûiyeti ve meşrûiyetçiliği savunmak üzere devlet yönetiminde adâleti tesis etmenin ancak şûra ile sağlanabileceği tezinden hareket etmişlerdi. Parlamenter bir sistemden söz edildiğinde ise ortaya Anayasa kurumu çıkmaktaydı.

Bu aydınlardan bir kısmı “İslâm'da meşveret kâidesi vardır, bu parlamentonun tâ kendisidir” demişlerdi. Bu görüşün önde gelenleri Cevdet Paşa, Namık Kemal, Cemaleddin Afgani, Reşid Rıza gibi Tanzimat Dönemi aydınlarıydı. Hatta Cevdet Paşa, şerîatın gereğini bir Batılı üslubuyla savunarak “İslâm devletinin anayasası fikihtir” demişti (Ortaylı, 2007a: 84-85). Ancak fıkıh Batıda olduğu gibi kânûnlar mecmuası ya da mecelle anlamında kânûnlaştırılmış (codification) bir metin değildi (Velidedeoğlu, 1940: 143). Ayrıca fikihta devamlı ictehad mümkündü. 19'uncu asırda ise Batı tarzı bir kodifikasyona gidilmek isteniyordu.

Ortaylı, anayasanın İslâm devletinde de Roma devletinde de görülen bir tatbikat olmadığını bunun Fransız İhtilali'nin mahsulü yazılı bir belge olduğunu iddia eder. Ancak eğer bir anayasal sistemden bahsedilecekse İngiliz hukukunun gelişmesinin göz önüne alınması gerektiğini vurgular (Ortaylı, 2007a: 85). Bu konuda bir değerlendirme yapan Ortaylı haklı olarak: “lâkin, sorsan desen ki, tamam, meşveret var, danışacaksın da ama imam senin kararına uymak zorunda değil; çünkü imamın bir de müstebit diktatör tarafı var” demiştir (Ortaylı, 2007a: 87). Diktatör kelimesi ile ilgili de şu ilginç açıklamayı yapar:

“Romalılar diktatörü pejoratif (aşağılayıcı), tahkir edici bir kelime olarak kullanmamışlar aksine, kuvvetli bir konsül, olağanüstü durumlarda senato tarafından diktatör tayin edilmiştir. Bunun gibi müstebit de İslâm'da aşağılayıcı bir kelime değildir, tek başına idare edebilme müsbet bir vasıftır. Bu kelimeyi tahkirane biçimde kullananlar Jön Türkler olmuştur. Nitekim,

hal' fetvâsında Şeyhülislâm Mehmed Ziyaüddin Efendi, II. Abdülhamid Han için “müstebit” sözünü kullanmamıştır, hâlbuki bu söz İslâm hukuku açısından geçersizdir (Ortaylı, 2007a: 87).”

Görüldüğü üzere Tanzimat sonrası yeni bir yorumlama yöntemi başlamış ve parlamento bu yeni yoruma göre kurulmuştur. Burada İslam'da meşveret olduğunu ileri sürenlerin gözden kaçırdığı diğer bir nokta ise meşveret ile kurulduğu iddia edilen Osmanlı parlamentosunun üçte birinin gayrimüslim olmasıdır. Gayri Türklük oranı ise daha yüksektir. Bu çok ilginç yapıda sadece parlamento değil “meşveret” kurumunda da değişikliğe gidilerek gayrimüslimler istişare heyetinden sayılmıştır (Ortaylı, 2007a: 87). Bu parlamento tartışmaları içinden çıkılmaz bir hal alınca, “devletin kendi organlarıyla yönetilmesi” seçeneği ve “şeriat ve hilâfet devleti kurulması” seçenekleri görünür olmuştur (Berkes, 2002: 169).

Kânûn-i Esasi'nin mimarlarından Mithat Paşa, 6 Ca. 1293/30 Mayıs 1876 Salı günü V. Murad'ın tahta geçmesinden hemen sonra meşrûtiyeti ilan etmek istemiş ancak hem V. Murad Han'ın taraftar olmaması hem de diğer vüzeranın alternatif yönetim sistemleri önermeleri nedeniyle muvaffak olamamıştı (Berkes, 2002: 313; Mahmud Celaleddin Paşa, 1326: 1/45-46; Süleyman Paşa, 1908: 60-61). Mithat Paşa, -çabası akamete uğrayınca-Kânûn-ı Esasi'yi, ilk kez resmî ve alenen olarak 8 Haziran 1876'da toplanan Meşveret Meclisi'nde tartışmaya açtı. Yirmi yıldan beri süregelen tartışmalardan sonra, bu toplantıda da bir sonuç elde edilemedi (Berkes, 2002: 314; Davison, 1963: 2/115; Mahmud Celaleddin Paşa, 1326: 1/125-126; Süleyman Paşa, 1908: 60-64). 15 Temmuz 1876'da bu kez Bâb-ı Âlî'de, düzenlenen toplantı da bir karara varılmadan dağıldı (Berkes, 2002: 317; Davison, 1963: 2/117-118).

Toplantılardan sonuç alamayan devlet erkânı, ikinci bölümde detayları verildiği üzere, meşrûtiyet ve anayasa sözü veren Şehzâde Abdülhamid Efendi'yle anlaşarak V. Murat Han'ı tecennününü ifade eden bir hal' fetvâsıyla düşürüp yerine 10 Ş. 1293/31 Ağustos 1876 Perşembe günü Abdülhamid Han'ın tahta getirilmesini sağladı (Berkes, 2002: 318).

II. Abdülhamid Han Mithat Paşa'nın hazırlattığı Teşkilât-ı Esâsiye'ye karşılık Eğinli Said Paşa ve Süleyman Paşa'ya da birer anayasa hazırlattı (Danişmend, 2011: 4/293-295; Karaman, 2017: 301). Bu aşamalardan sonra Mithat Paşa'nın hazırlattığı metin bakanlar kurulunda görüşülerek bazı tadiller yapıldı ve Kânûn-i Esasi, 7 Z. 1293/23 Aralık 1876'da bizzat Sultan'ın Hatt-ı Hümayunu ile ilan edildi (Kânûn-ı Esasi Hattı Hümayun Sûreti, 1334/1918: 20-22; Sûret-i Münîfe-i Hatt-ı Hümayun, 1299/1882: 4/2-3). Böylece Türkiye anayasalarının temelini oluşturulmuş oldu.

Bu ilk Osmanlı Anayasası ile parlamento dönemine geçildi (Kânûn-ı Esasi, 1326/1910: 15-32). Anayasa, Devletin dinî bünyesini teyit eden 7, 11, 27, 64, 87'nci maddeleriyle, Sultan'a hacimli yetkiler veren 113'üncü maddesiyle yüz on dokuz maddedir (Kânûn-i Esâsî, 1299/1882: 4/4-20; Kânûn-i Esâsî, 1327/1912: 1-27; Kânûn-ı Esasi, 1334b/1908: 24-50). Anayasa, TBMM'de 1921 tarihli Teşkilât-ı Esasiye Kânûnu kabul edilene dek yürürlükte kaldığı dönemlerde yedi defa değişikliğe uğradı (Başgil, 1945: 83; Gözübüyük ve Kili, 1982: 26-42; Okandan, 1959: 141).

Osmanlı Devleti'nde verdikleri fetvâları ile halkın ve Pâdişahların meselelerine çözüm getirmenin yanında verdikleri hal' fetvâları ile Pâdişahları makamlarından ettikleri için şeyhülislâmlar özellikle Osmanlının İnhiât dönemlerinde Pâdişahlar için sakınılan bir kurum haline gelmişti. Bu yüzden 1876 Kânûn-i Esasi'nin 27'nci maddesi gereğince Şeyhülislâmın seçimi Pâdişaha bırakılmıştı (Kânûn-i Esâsî, 1299/1882: 4/4-20; Kânûn-i Esâsî, 1327/1912: 1-27). Böylece Pâdişah, kendisinin güvendiği birini bu makama getirmek, kendisine karşı verilecek fetvâyı önlemek istiyordu. Yine de ittihatçılar 1909 yılında Abdülhamid Han'ın indirilmesi için fetvâyı Şeyhülislam'dan alacaklardı.

Kânûn-ı Esasi'nin ilanının ardından biri Âyan diğeri de Mebusan olmak üzere iki ayrı Meclisten meydana gelen Meclis-i umumi çalışmaları başladı (İnalçık, 2016: 241). Mebuslar yüz yirmi kişi olarak halk tarafından her elli bin erkek için bir mebus olmak üzere seçilmiş, Âyan üyeleri de kırk kişi olarak Pâdişah tarafından tayin edilmişti (Ünlü, 1995: 3/116).

Yaklaşık dört aylık bir çalışmadan sonra 4 Ra. 1294/19 Mart 1877 Pazartesi günü Dolmabahçe Sarayı'nın "Muâyede salonunda" Meclîs-i Mebusan'ın açılış merasimi yapıldı. Rûmî sene hesabıyla halk arasında "doksan üç Meclîsi" ismiyle de anılan bu ilk Meclîs-i Mebusan'ın merasiminde Pâdişah, vekiller, mebuslar, âyan üyeleri, ruhani reisler, Devlet şurası üyeleri, adliye mensupları, Şeyhülislâm, Kazasker, ulema, ümera, sefirler ve maiyetleri hazır bulunmuşlardı (Danişmend, 2011: 4/411). Böylece ilk defa dünyanın üç kıtasından farklı ırk, mezhep ve dinlere mensup toplulukların mümessilleri İstanbul'da toplanarak heyecanlı bir şekilde çalışmaya başladı (Karal, 1999: 8/235).

Kısa süre sonra Meclîs-i Mebusan'da dinî ve millî ihtiraslar tezahür etmiş (Danişmend, 2011: 4/412), Pâdişah aleyhine birtakım dedikodular başlamıştı (Danişmend, 2011: 4/427). Mebusların doksan üç harbi adıyla meşhur harbin kötü gidişini de hükümete yıkmaları üzerine Sultan II. Abdülhamid Han 10 S. 1295/13 Şubat 1878 Çarşamba günü 113'üncü maddeye dayanarak, Meclîsi tatil etmek zorunda kalmış ve bir daha da toplamamıştır (Berkes, 2002: 170; Danişmend, 2011: 4/426; Mahmud Celaleddin Paşa, 1326: 3/71; Sırma, 1998: 245-246).

3.4. Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye (1868-1876)

Tanzimat Dönemi'ne kadar hukuki yapıda problem yaşanmaması kânûnlaştırma faaliyetlerinin başlamasına ihtiyaç göstermemişti. Hatta Aydın, Tanzimat Devri'nde dâhi, Osmanlı Devleti'nin kânûnlaştırma faaliyetine ihtiyacı olmadığını iddia eder (1992: 162). Aydın, belki de bozulmaya yüz tutan geleneksel hukuki yapının temeli olan medrese sistemi ıslah edilseydi, Batı tarzı yeni hukuk sistemleri edinmeye ihtiyaç kalmayacaktı demek istiyordu. Zira Tanzimat Dönemi'nin medrese ile ilgili tek ıslahâtı olan ve kadı yetiştirmek amacıyla açılan "Medresetü'l-İkuzât" aynı zaman diliminde Batı tarzı açılan "Mekteb-i Hukûk-ı Şahâne"den hem eğitim hem de istihdam açısından çok öndeydi (Demir vd., 1993: 372; Ortaylı, 2007a: 53; Ortaylı, 2007a: 222).

Osmanlı Devleti modernleşmeye giderken medreseleri kendi haline bıraktı. Özellikle inhişât döneminde hukuk eğitimi veren kurum ve medreselerin görmezlikten

gelinmesi, Osmanlı Devleti'nin hukuk yapısını oluşturan şer'î ve örfî sistemde bozulmalara ve bu sistemin uygulayıcısı konumunda olan hâkimlerde yetersizliğe sebebiyet verdi (Aydın, 2003: 231; Çeker, 2017: 7; Durhan, 2008: 67; Şentop, 2004: 25; Şentürk, 2000: 150, 170; Şimşirgil ve Ekinci, 2009: 51; Öztürk, 1973: 34;).

İkinci bölümde hem bu mahkemelerin yapısı hem de bu mahkemelerde uygulanmak üzere, 1840'tan itibaren parça parça modernleştirilen ve Batı'dan esinlenerek yeniden düzenlenen ticâret, cezâ, arâzî kânûnları ve muhakeme usûl kânûnlarından bahsedilmiştir. Bu yeni kânûn ve mahkemelere ihtiyaç hissedilir olması, Osmanlı hukuk geleneğinde “adâlet” teriminde yaşanan anlam kaybindan kaynaklanıyordu (Berkes, 2002: 220).

Bu dönemde birçok alanla ilgili kânûnlar çıkarılmasına rağmen yeni kurulan nizâmî mahkemelerin medenî kânûn ile ilgili ihtiyaç duyduğu konularda pratik ve kolay anlaşılır fıkhi bilgiler tedvin edilmiş değildi (Davison, 1963: 2/21). Karaman, fıkıh kitaplarının şer'î ahkâmı ihtiva etmekle birlikte çok uzun süre önce kânûnlaştırıldığı için bilhassa Hanefî mezhebine ait olanların “munağğah (ayıklanmış)” olmadığını vurgular (Karaman, 2017: 309). Bu gibi durumların oluşturduğu genel kanaat, İslâm uluslarının tarihinde bir ilk olan, şer'î ve örfî hukûku Batılı hukuk sistemiyle olgunlaştırarak kânûn yapma fikrini kuvvetlendirdi (Aydın, 1995: 423; Berkes, 2002: 221; Karaman, 2017: 164). Bu hareketin ilk adımını da “Mecelle” teşkil etti (Yıldırım, 2021: 26; Yılmaz ve Demir, 2012: 213).

Mecelle'nin bir medeni kânûn olarak vaz'ının zaruri olduğu noktasında bir ittifak mevcut olsa da kânûnun nasıl olacağı konusunda Tanzimat aydınları arasında fikir ayrılıkları vardı (Karaman, 2017: 310). “Mecelle” gibi bir medenî hukûku, ulusun varlığının ve birliğinin temeli olarak kabul eden Cevdet Paşa, bu kânûnun İslâm hukukuna dayanması gerektiği kanısındaydı (Berkes, 2002: 225). Paşa'nın bu fikri çerçevesinde sorun ilk kez 1855'te Rüştü Molla'nın reisliğinde bir grup fakih tarafından ele alındı. Komisyon alanında bir ilk deneme olan “Metn-i Metin” çalışmasını hazırlamış olsa da çalışmaları devam ederken dağıldı (Cevdet Paşa, 1953: 1-12/62-63; Davison, 1963: 2/21).

Bu komisyonun kurulmasının bir diğere sebebi, Kırım Savaşı sırasında Avrupa ile münasebetler çoğaldığından ticari münasebetleri düzenleme düşüncesiyle hukuki muamelelere çalışma yapmaktı (İzgöer, 2016: 29). “Metn-i Metin” genel olarak Avrupa Devletlerinin baskısıyla oluşturulmaya çalışılan bir kânûnlaştırma eylemiydi (Kavak, 2021: 34). Metn-i Metin komisyonu Mecelle’ye giden yolda önemli bir ilk deneme olmuş, komisyon üyelerinden Ahmet Cevdet Paşa, hukuki alanda sorunun derinliğine ilk defa bu komisyon ile tanıklık etmiş ve bu konuyu aşmak için tam bir medeni kânûnun gerekliliğini sık sık dile getirmiştir (Özlu, 2020: 95).

İlk ilmî heyetin dağılmasını fırsat bilen Sadrazam Ali Paşa, Napolyon’un hazırlatmış olduğu “Fransız Medenî Kânûnu”nun (Code Napoléon/Code Civil) alıntı yapılarak Osmanlıcaya çevrilmesi hususunda girişimlerde bulundu. Ancak fakihlerin arasında kânûnun şer’î ve yerli olması noktasındaki kanaat ağır basınca Paşa geri adım atmak zorunda kaldı (Ali Haydar Efendi, 1914: 3-5). Bu teşebbüs, fakihlerde yerli bir kânûnu oluşturma fikrini daha da kuvvetlendirdi (İzgöer, 2016: 36; Karaman, 2017: 309).

Sonuçta Pâdişahın desteği ve Cevdet Paşa’nın üstün gayretleriyle İslâm hukûkuna dayanan yerli, orijinal bir kânûn olan Mecelle’nin hayata geçmesi için uygun ortam hazırlandı (Karaman, 2017: 299; Karaman vd., 1972: 34, 43; Velidedeoğlu, 1940: 189-190; Yavuz, 1986: 96). Bu Medenî kânûn çevresinde yapılan mücadele ve münakaşaları Cevdet Paşa şöyle kaleme almıştır:

“...efkâr-ı vükelâ bu babta ikiye münkaşım olmuştu. Bir kısmı ‘ilm-i fıkhın mu’âmelât kısmından icâbât-ı zemâneye muvâfık olan mesâil-i Şer’iyye cem’ olunarak ehl-i İslâm’a göre ahkâm-ı şer’iyye olup ve teba’a-i gayr-i müslimeye göre daği kânûn itibar olunmak üzere bir kitab te’lîf olunmak reyinde idiler. Hatta bâlada arzolunduğu üzere “Metn-i metîn” nâmiyle ‘ilm-i fıkhıtan bir kitab telîfine başlanmış iken fi’le gelememiştir. Bu kere gene bu arzu tazelendi. Bu kulları ve hayli müddet Mâliye Nezâretinde ve bir müddet de Dâhiliye Nezâretinde bulunan Şirvânîzâde Rüşdü Paşa bu reyde idi. Diğere kısmı daği Fransa Kânûnnâmesini terceme ile mehâkim-i nizâmiyede düstûr-u’l-amel tutulması fikrinde idi (Cevdet Paşa, 1980: 199).

...Mecelle-i Ahkâm-ı ‘Adliyye namıyla bir kitab yapılmak üzere riyâseti ‘âcizânem tahtında olarak fuhûl-i fuukahâdan mürekkeb cemiyeti ‘ilmîye teşkiline karar verildi. İşte Mecelle Cemiyyeti deyü meşhur olan cemiyyeti

‘ilmîye budur ki, telif ettiği Mecelle-i Ahkâm-ı ‘Adliyye hala cümle mehkâkimi nizâmiyye de Düstûrî’l-‘ameldir (Cevdet Paşa, 1980: 200).

...Ânâ bedel vaktiyle Fransız Kânûnnamesi tecüme edilmiş olsaydı, hâlâ Mehkâkım-i Devlet-i ‘Adliyyede mer’iyyül-icrâ olacak idi. Bu cihetle Mecelle’nin telifi bir büyük hizmeti dinîyye olduğu herkes tarafından taşdikü i’tirâf olmuştur (Cevdet Paşa, 1980: 201).”

1869’de yine fakih ve devlet adamı Cevdet Paşa’nın başkanlığındaki fakihlerden oluşan ilmi heyetle İslâm Hukûku’nun muâmelâta ait bölümü Osmanlı fakihleri tarafından Avrupa tarzı yeni bir sınıflandırma sistemiyle ele alınıp yeniden düzenlendi (Mahmud Celaleddin Paşa, 1910: 30; Velidedeoğlu, 1940: 200). Mecelle’nin her fasikül yayınlandığında metnin sonunda inceleyen ve oluşturan kişilerin isimleri belirtilmişti (Ahkâm-ı ‘Adliyye Mecellelerinin 1-8. Kitapları, 1289/1872: 1/38, 77, 111, 121, 125, 133, 147, 153, 164; Düstûr, 1293/1876: 3/52, 125, 139, 425; Düstûr, 1299/1882: 4/125). Bu üyelerin Mecelle’nin tedvinine iştirak nispetlerine göre esere olan katkılarını kısaca belirtmek iyi olur. Önceliği kadirşinaslık kaidesi gereği, Mecelle Cemiyeti’nin başkanı Ahmed Cevdet Paşa’ya vermek gerekir.

Ahmet Cevdet Paşa (v. 1312/1895), 1856 yılında Galata Mollası, 1857 yılında Mekke Mollalığı unvanı ve "Meclîs-i Ali-i Tanzimat Üyeliği yaptı (İzgoer, 2016: 32). “Arâzî Kânûnnamesi” oluşturulmasında katkısı olduğu gibi “Arâzî Seniyye Komisyonu”nun başkanlığını da yürüttü (Şimşirgil ve Ekinci, 2009: 24). 1855’te az önce bahsedildiği üzere, ilk medeni kânûn için kurulan Mecelle Cemiyeti’nin başkanlığında bulundu (Yıldırım, 2012: 126-127). 1863 tarihinde Anadolu Kazaskerliği, Bosna vilâyetinin teftişi görevlerine atandı, ardından Halep Valiliği’ne tayin edildi. (Şimşirgil ve Ekinci, 2009: 22-24).

Tanzimat’ın hakîki mimarlarından olan Cevdet Paşa, medreseden bürokrasiye geçmiş ve lâik hukuku da öğrenmiş bir devlet adamı olarak, medrese ile lâik görüşün bir arada yaşamasını formüle etmeğe çalışmıştır denilebilir (Berkes, 1984: 67; Ortaylı, 2004a: 77).

Mecelle'nin tüm kitaplarında çalışmalara katılmış olan Ahmed Hilmi Efendi (v. 1305/1888) Kastamonulu olup eğitimini İstanbul'da aldı. Mecelle Cemiyeti çalışmalarına, Galata ve Sofya Mollalığı ve Mekke-i Mükerrerme Mollası derecesine yükseldikten sonra katıldı. Anadolu kazaskeri olarak emekli olan Ahmed Hilmi Efendi fıkıh alanında tanınan bir bilginidir (Aydın, 1989: 50; Şimşirgil ve Ekinci, 2009: 51; Yavuz, 1989b: 2/89-90).

Seyfeddin İsmail Efendi (v. 1299/1882) de, Ahmed Hilmi Efendi gibi Mecelle Cemiyeti çalışmasının tamamında yer almıştır. Birinci ve sekizinci kitaplar arası ile 10'uncu ve 16'ncı kitaplar arasında katkıları olmuştur (Aydın, 1989: 50). Bununla birlikte Mecelle'deki kitapların tümünde tedvinine ilişkin müzakerelerde bulunmuştur (Mardin, 1946: 161). Dobra ve hakikatten şaşmayan bir âlim olarak nitelendirilmektedir (Şimşirgil ve Ekinci, 2009: 51; Özcan, 2009: 32-33).

Filibeli Halil Fevzi Efendi (1301/1884), Mecelle'nin bir, iki, beş ve sekizinci kitaplarında katkısı olmuştur. Aslen Bursalı olup Felibe doğumlu olan Fevzi Efendi, Evkaf-ı Hümayun Müfettişliği, Vekil-i Ders (Şeyhülislam ders vekili) gibi görevler yapmıştır (Koca, 1997: 313; Şimşirgil ve Ekinci, 2009: 51). Şirvanizâde Ahmed Hulusi Efendi (v. 1306/1889) altıncı ve sekizinci kitaplar hariç geri kalan tüm kitapların çalışmasında bulunmuştur (Aydın, 1989: 50). Özellikle 13'üncü kitapta emeği çoktur. Amasyalı olup Galata kadılığı ve Anadolu kazaskerliği payesini almıştır (Mardin, 1946: 161; Şimşirgil ve Ekinci, 2009: 52; Yavuz, 1989a: 90).

Kara Halil Efendi'nin (v. 1299/1882), yedinci kitaptan sonuncu kitaba kadar katkısı bulunmaktadır (Aydın, 1989: 50). Fetvâ Emîni unvanı adı altında kitaplarda mühürleri vardır (Mardin, 1946: 164). Aynı zamanda Cevdet Paşa'nın hocalarındandı. Fetvâ Eminliği, İstanbul Kadılığı ve Anadolu Kazaskerliği gibi derece ve unvanlara sahipti. Uşûl ve fûrû'-ı fıkıhta bilgiliydi. Hem fetvâ kurulunda hem de Mecelle üyeliğinde bulunmuş ve Şeyhülislamlığa kadar yükselmişti (Fatma Aliye, 1994: 26; İpşirli, 2001: 361-362; Şimşirgil ve Ekinci, 2009: 52).

İbn Âbidînzâde Alâuddîn Efendi'nin (v. 1306/1889), ilk beş kitapta katkısı vardır (Aydın, 1989: 50). Cemiyet Azası unvanı ile metinlerde mührü vardır (Mardin, 1946: 163). Şam doğumlu olup eğitimi orada aldıktan sonra İstanbul'a gelmiş, Mecelle Cemiyeti'ne 1868'de katılmıştır (Özel, 1999: 293-294; Şimşirgil ve Ekinci, 2009: 53). Mecelle Cemiyeti âzâsı olarak Mecelle'nin hazırlanmasında emeği geçen ve hakkında Cevdet Paşa'nın "devrimizin İmam-ı Âzâmı" diye iltifat ettiği Karinâbadlı Ömer Hilmi Efendi'nin (v. 1307/1889) Mecelle'nin 13, 14, 15 ve 16'ncı kitaplarında emeği vardır (Ekinci, 2016: 180; Karaman, 2017: 321; Mardin, 1946: 165; Şimşirgil ve Ekinci, 2009: 53; Özel, 1999: 293-294; Öztürk, 1973: 28-29).

Bağdatlı Muhammet Emin Efendi'nin (v. 1309/1891) Mecelle'nin ilk dört kitabında katkısı vardır (Aydın, 1989: 50). Bu kitaplarda Şûrâyı Devlet Azası unvanı ile mührü bulunur (Mardin, 1946: 162). Tahsilini Bağdat'da tamamlamış ve burada müftü olmuştur (Şimşirgil ve Ekinci, 2009: 53). II. Abdülhamid'in 1877'de açtığı ilk ayan meclisine de heyeti ayan olarak seçilmiştir (Mardin, 1946: 163).

Gerdankıranzâde Ömer Hulusi Efendi'nin (v. 1292/1875) beşinci ve sekizinci kitaplar dahil olmak üzere bunların arasındaki ciltlerde emeği vardır (Aydın, 1989: 50). Kitab'ül Vedia'yı hazırlayan heyetin reisliğini de yapmıştır (Mardin, 1946: 163). Müderrislik, Bahriye Müftülüğü ve şehzâde hocalığı yapmıştır. İstanbul Kadılığı, Anadolu ve Rumeli Kazaskerliği de yapmıştır. Beşinci kitap hazırlanırken Cevdet Paşa'nın kısa bir dönem cemiyetin reisliğinden uzaklaştırıldığı dönemde başkanlık da yapmıştır (Şimşirgil ve Ekinci, 2009: 53; Özcan, 2007: 71).

Yûnus Vehbi Efendi'nin de (v. 1322/1904) Ömer Hulusi Efendi gibi beşinci ve sekizinci kitaplar ve bunların arasındaki kitaplarda katkısı vardır (Aydın, 1989: 50). Ciltlerde, Kadı yetiştiren Nüvvâb Mektebi müdürü unvanı altında metinlerde mührü vardır (Mardin, 1946: 164). İstanbul'da tahsilini tamamladıktan sonra, Isparta kadısı olarak görev yapmış, Mekteb-i Nüvvâb'ın müdürlüğünü yaptığı sırada Mecelle Cemiyeti'ne katılmıştır (Şimşirgil ve Ekinci, 2009: 53; Özcan, 2013: 612-613). Kırımlı Abdüsettar Efendi (v. 1305/1887) Mecelle'nin 14'üncü ve 16'ncı kitaplarına katkıda bulunmuştur (Aydın, 1989:

50; Ekinci, 2016: 180). Metinlerde İ'lâmât Mümeyyizi Muâvini unvanıyla mührü vardır (Ekinci, 2016: 180; Mardin, 1946: 166; Şimşirgil ve Ekinci, 2009: 53; Yavuz, 1988: 304).

Abdullâtif Şükrü Efendi'nin altıncı kitap ile sekizinci kitaplar arasında olan kitaplarda emeği vardır (Aydın, 1989: 50). Metinlerde Cemiyet azası unvanı altında mührü vardır (Mardin, 1946: 164). İsâ Rûhî Efendi'nin (v. 1297/1880) Mecelle'nin sadece beşinci kitabında katkısı vardır (Aydın, 1989: 50). Meclîs-i Tetkikat-ı Şer'iyeye Âzası unvanı altında mührü vardır (Mardin, 1946: 164; Şimşirgil ve Ekinci, 2009: 53).

Ahmed Halid Efendi'nin (v. 1299/1882) altıncı kitaptan itibaren son kitaba kadar katkısı vardır (Aydın, 1989: 50). Altıncı ve sekizinci kitaplarda miras taksimciliği anlamında Kassam-ı Askeri, dokuzuncu ve 14'üncü kitaplarda Tetkikatı Şer'îye Meclîsi Azası, 15'inci ve 16'ncı kitaplarda Dar'ül-Hilafe Kadısı unvanıyla mührü vardır (Mardin, 1946: 164). Anadolu Kazaskerliği dercesine sahip olup, İstanbul Kadılığı yapmıştır. Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye Azalığı da vardır (Şimşirgil ve Ekinci, 2009: 52; Yavuz, 1989: 71-72). Esere belirli oranda katkı sağlayan bu üyelerin dışında görev alan fakihler de mevcuttu (Karaman, 2017: 312; Mardin, 1946: 150-151;).

Mecelle, 1855'teki komisyon tarafından hazırlanan Metn-i Metin çalışması başlangıç olarak sayılacak olursa yüz maddelik mukaddimesi ve on altı kitabın birincisi, 7 Z. 1285/21 Mart 1869'da dört yüz dört madde olarak yürürlüğe girerek hem şer'î hem de nizâmiye mahkemelerinde kullanılmak üzere resmi bir kânûn olarak ilan edilmiştir (Ahkâm-ı Adliyye Mecellelerinin Birincisi Kitâbu'l-Büyük, 1289/1872: 1/38-77). Kitapların tamamı ile ilgili bilgi biraz aşağıda detaylı bir şekilde verilecektir. Mecelle'ye yürürlüğe girdikten sonra birçok dava kaydında atıfta bulunulmuştur (İnalçık, 2013: 322; Kızılay, 2021: 29; Mardin, 1991: 123).

Mecelle'nin mazbatasında da vurgulandığı üzere, ihtilâflardan uzak kolay anlaşılabilir bir kitap yapılması uygun görülmüştü. Karaman, "böylece hem şer'î mahkemelerde muteber ve mer'î hem de mecâlis-i nizâmiyyede hukuk davaları için kânûn vaz'ından müstağnî bir külliyyat" oluşturulduğunu belirtir (Karaman, 2017: 310). Ancak kısa süre

sonra dönemin Şeyhülislâmı Hasan Fehmi Efendi, verimli bir şekilde devam eden Mecelle komisyonunun çalışmalarını kendinî yetkili görerek -biraz da Cevdet Paşa'nın görüşlerini paylaşmadığından olsa gerek- 1870'te durdurarak çalışmaları kendi bünyesinde kurduğu bir komisyona havale etti. Komisyon bir müddet çalıştıysa da sonuçta ortaya koyulan ürün başarılı olamayınca imha edildi (Berkes, 2002: 226; Davison, 1963: 2/22).

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Fermânı'nın getirdiği kânûnlaştırma çalışmalarını ortaya koyan komisyonların başında söz konusu Mecelle Cemiyeti gelmektedir (Şimşirgil ve Ekinci, 2009: 49). Mecelle Cemiyeti, 1868-1876 seneleri arasında farklı komisyonlar halinde yaklaşık dokuz yıl çalışarak, İslâm fihhının muamelât bölümüne ait borçlar, eşya, ticâret ve şahıs hukukunun çeşitli bölümlerinin tedvininden oluşan "Mecelle-i Ahkâm-ı 'Adliyye'yi (Adli-hukukî hükümler mecmuası)" bitirdi (Ansay, 1958: 38-40; Kaşıkçı, 1997: 23). Böylece Mecelle; dağınık halde bulunan ve geleneksel ifade tarzları ile belirlenmiş şer'î hükümleri, modern tarzda bir hukuk sistemiyle kânûn halinde derleyen bir külliyyatın adı oldu (Fatma Aliye, 1994: 9-11; Özlü, 2020: 90). Mecelle'nin bu sistematik ve içeriği Mecelle mazbatasında şöyle açıklanmıştır:

"Mütâlâa edince yüksek malûmleri olacağı üzere Mukaddimenin ikinci makalesi, İbn Nuceym ile onun yolunu takib eden fukahânın topladığı fıkıh kaideleri olup, şeriat hâkimleri açık bir nakil bulmadıkça yalnız bununla hükmedemez. Fakat fıkıh meselelerinin zaptedilmesine umûmiyetle faydaları olacak, okuyanlar meseleleri delilleriyle beraber kavramış olacaktırlar... Bu sebeple Kitâb veya bâb adıyla yazılmayıp Mukaddimeye konmuştur. Fıkıh kitaplarında ekseriya küllî kaideler (prensipler) ile meseleler karışık olarak zikredilmiş ise de bu Mecellede her kitap ile alâkalı ıstılâhlar (terimler) o kitabın mukaddimesi olarak zikrolunmuş, meseleler sadece tertip üzere yazılmış, fakat bu asıl meseleleri açıklamak için misâl olarak, Fetvâ kitaplarından birçok mesele yazılıp ilâve olunmuştur (Ahkâm-ı 'Adliyye Mecellelerinin Birincisi Kitâbu'l-Büyu', 1289/1872: 1/25)."

Karaman, bugünkü Kânûnların mücerred metodu tercih ederek umumiyetle meseleleri, Mecelle'nin kazuistik (meseleci) ve perakendeci sisteminin aksine toptancı bir tarzda ele aldıklarını ifade eder (Karaman, 2017: 313). Sistemi, metodu ve kaynakları açısından tüm İslâm dünyasında ilgi duyulan Külliyyat'a ilişkin çok sayıda eser yazılıp, aleyhte ve lehte birçok görüşler serdedilmiştir (Mardin, 1946: 186-226). Bunlarda geçen yorumlardan bir kısmına önemine binaen yer verilecektir.

Mecelle'nin, modern hukuk tekniğinde hazırlanması, metinde kullanılan dilin dönemi itibariyle sadeliği, genel hükümleri tespit ediş yöntemi, zamanının ihtiyaçlarına odaklanması gibi yönleri İslam dünyasında hukuk tüketimi açısından önemli bir yere konulmasına neden olmuştur. Bu yönüyle Mecelle İslam Hukuku'nun modern tarzda ilk medeni kânûnu olmasının yanı sıra "Code Civil"den sonra dünya çapında ikinci bir çalışma olmuştur (Çoban, 2008: 7; Hayta ve Ünal, 2008: 164).

Başta Mecelle olmak üzere Tanzimat sürecinde kânûnlaştırma faaliyetlerinde, bir taraftan Batılı kânûnlardan faydalanılırken diğer taraftan Türk İslam Kültürü ve İslâm Hukûku'nun temel alındığı görülmektedir (Özlu, 2020: 104). Bir bakıma devlet, çöküşün hızlandığı son dönemlerinde kendine yönelmiştir denilebilir (Dursunüst, 2009: 169). Bu kendine yönelik özü itibariyle geleneksel olsa da biçimsel anlamda rasyonel yasama ve yeni modern sisteme uygunluk açılarından modern toplumun ihtiyaçlarına da karşılık gelmektedir. Çünkü Mecelle'de fıkıh ve fetvâlardan zamana uygun olanları seçilirken, halkın ihtiyaçlarına uygun olması ölçüt olarak alınıp bu özenle oluşturulmuştur (Akça ve Hülür, 2006: 314-315).

Kânûn Külliyyatının "Kitâbu's-Şulh ve'l-'ibrâ"ya kadar olan on iki kitabından her biri bitirildikçe Bakanlar Kurulu (Heyet-i Vükelâ) veya Şeyhülislâm tarafından Pâdişah'ın "Mûcibince (gereğince) amel oluna" irâde-i seniyyesiyle hemen yasalaşmıştır. Mecelle'nin diğer kalan kitapları ise Abdülaziz Han'dan sonra bitirilebilmiştir (Karaman, 2017: 312; Şimşirgil ve Ekinci, 2009: 51; Özlu, 2020: 89-90; Gür, 1993: 96). Toplam on altı kitaplık bu külliyyatın yöntemi, yazılış sistemi Düstûr'larda yayımlanan irâde-i seniyyelerde rahatlıkla görülebilir. Mecelle, "Düstûr"un birinci, üçüncü ve dördüncü ciltlerinde yayımlanmıştır. Birinci kitaptan sekizinci kitaba kadar Düstûr'un birinci cildinde yer almıştır. Dokuzuncu kitaptan 14'üncü kitaba kadar Düstûr'un üçüncü cildinde yer almıştır. 15'inci ve 16'ncı kitaplar ise dördüncü ciltte yer almıştır.

Birinci kitabın başında iki sayfa fihristi vardır. Fihristin akabinde 8 Z. 1285/22 Mart 1869'da Heyeti Vükela (Bakanlar kurulu) tarafından yayımlanan sekiz sayfa "Şüret-i Mazbata" başlığıyla Mecelle'nin mazbatası yer almaktadır (Ahkâm-ı 'Adliyye

Mecellelerinin Birincisi Kitâbu'l-Büyu', 1289/1872: 1/22-29). Daha sonra biri "İlm-i fikhın ta'rîfi ve taqsîmi hakkında" bir sayfalık diğeri ise "Kavâ'id-i fikhîyye beyânındadır" başlığı altında ilk yüz kaideden bahseden iki makale verilmiştir (Aḥkâm-ı 'Adliyye Mecellelerinin Birincisi Kitâbu'l-Büyu', 1289/1872: 1/30-38). Daha çok "Kavâ'id-i Külliye" adıyla meşhur bu yüz maddeden sonra Mecelle'nin ilk kitabı 7 Z. 1285/21 Mart 1869'da "Büyü' hakkında olup bir muḥaddime ile yedi bâba münkaşimdir" başlığı altında 101'den 404'e kadar olan maddeleri ihtiva etmiştir (Aḥkâm-ı 'Adliyye Mecellelerinin Birincisi Kitâbu'l-Büyu', 1289/1872: 1/38-77).

İkinci kitap, 11 Ş. 1285/25 Ocak 1869'da "İcârât hakkında olup bir muḥaddime ile yedi bâbı şâmildir" başlığı altında 404'ten 612'e kadar olan maddeleri ihtiva etmiştir (Aḥkâm-ı 'Adliyye Mecellelerinin İkincisi Kitâbu'l-İcâre, 1289/1872: 1/78-111). İkinci kitabın başında da iki sayfa fihristi mevcuttur. Üçüncü kitap, 16 Ş. 1285/30 Ocak 1869'da "Kefâlet hakkında olup bir muḥaddime ile üç bâbı hâvîdir" başlığı altında 612'den 673'e kadar olan maddeleri ihtiva etmiştir (Aḥkâm-ı 'Adliyye Mecellelerinin Üçüncüsü Kitâbu'l-Kefâle, 1289/1872: 1/112-121). Dördüncü kitap, tarihi belirtilmeden "Havâle hakkında olup bir muḥaddime ile iki bâbı hâvîdir" başlığı altında 673'ten 701'e kadar olan maddeleri ihtiva etmiştir (Aḥkâm-ı 'Adliyye Mecellelerinin Dördüncüsü Kitâbu'l-Havâle, 1289/1872: 1/122-125).

Beşinci kitap, 14 M. 1288/5 Nisan 1871'de "Rehin hakkında olup bir muḥaddime ile dört bâbı şâmildir" başlığı altında 701'den 762'ye kadar olan maddeleri ihtiva etmiştir (Aḥkâm-ı 'Adliyye Mecellelerinin Beşincisi Kitâbu'r-Rehn, 1289/1872: 1/126-133). Altıncı kitap, 24 Z. 1288/5 Mart 1872'de "Emânât hakkında olup bir muḥaddime ile üç bâbı müştêmîldir" başlığı altında 762'den 833'e kadar olan maddeleri ihtiva etmiştir (Aḥkâm-ı 'Adliyye Mecellelerinin Altıncısı Kitâbu'l-Emânât, 1289/1872: 1/134-147). Yedinci kitap, 29 M. 1289/8 Nisan 1872'de "Hibe hakkında olup bir muḥaddime ile iki bâba münkaşimdir" başlığı altında 833'ten 881'e kadar olan maddeleri ihtiva etmiştir (Aḥkâm-ı 'Adliyye Mecellelerinin Yedincisi Kitâbu'l-Hibe, 1289/1872: 1/148-153). Sekizinci kitap, 23 R. 1289/30 Haziran 1872'de "Gaşb ve itlâf hakkında olup bir muḥaddime ile iki bâbı müştêmîldir" başlığı altında 881'den 941'e kadar olan maddeleri

ihativa etmiştir (Aḥkâm-ı ‘Adliyye Mecellelerinin Sekizincisi Kitâbu’l-Gaşb, 1289/1872: 1/154-164).

Dokuzuncu kitap, 25 Za. 1289/24 Ocak 1873’te “Ḥacr ve ikrâha ve şüf‘a hakkında” başlığıyla, mukkadimesi ile 941’den 1044’e kadar olan maddeleri üç bab olarak ihtiva etmiştir (Düstûr, 1293/1876: 3/38-52). Onuncu kitap, 13 Ca. 1291/28 Haziran 1874’te “Envâ-ı Şerikâta dâir olup bir muḳaddime sekiz bâbı hâvîdir” başlığı ve iki sayfalık fihristi ile 1045’ten 1448’e kadar olan maddeleri ihtiva etmiştir (Düstûr, 1293/1876: 3/53-125).

Karaman tablo halinde verdiği, on altı kitabın onuncusunu “Kitâbu’ş-Şirkeh” başlığı ile vermiş ve sekiz babın maddelerini 1045-1148 olarak göstermiştir. Daha sonra gelen 11’inci kitabı “Kitâbu’l-Vekâleh” adıyla 1449’dan başlatmıştır. Bu arada 1148’den 1449’a kadar olan 101 maddenin hangi kitaba dahil olduğunu belirtmemiştir. Düstûr’da sekiz bab 1449’uncu maddede bittiğine göre bu aradaki boş kalan maddelerin de şirkete dâhil olduğu görülmektedir (Karaman, 2017: 312).

11’inci kitap 20 Ca. 1291/5 Temmuz 1874’te “Vekâlet hakkında olup bir mukaddime üç babı müstemildir” başlığı ile 1449’dan 1530’a kadar olan maddeleri ihtiva etmiştir (Düstûr, 1293/1876: 3/126-139). 12’nci kitap 6 L. 1291/16 Kasım 1874’te “Şulḥ ve ibrâ hakkında olup bir muḳaddime dört bâbı müstemîldir” başlığı ile 1531’den 1571’e kadar olan maddeleri ihtiva etmiştir (Düstûr, 1293/1876: 3/140-147). Yukarıda da bahsedildiği gibi bu kitaplar Sultan Abdülaziz’in fermânı ile yasalaşmıştır. Son dört kitabı ise Sultan II. Abdülhamid’in fermânıyla yasalaşmıştır.

13’üncü kitap 9 Ca. 1293/2 Haziran 1876’da “İkrâr hakkında olup bir muḳaddime dört bâbı müstemîldir” başlığı ile 1572’den 11612’e kadar olan maddeleri ihtiva etmiştir (Düstûr, 1293/1876: 3/399-409). 14’üncü kitap 9 C. 1293/2 Temmuz 1876’da “Da‘vâ hakkında olup bir muḳaddime iki bâbı müstemîldir” başlığı ile 1613’ten 1675’e kadar olan maddeleri ihtiva etmiştir (Düstûr, 1293/1876: 3/410-425).

15'inci kitap 26 Ş. 1293/16 Eylül 1876'da "Beyyinât ve't-tahlîf hakkında olup bir muqaddime dört bâbı müstemîldir" başlığı ile 1676'dan 1783'e kadar olan maddeleri ihtiva etmiştir (Düstûr, 1299/1882: 4/93-115). 16'ncı son kitap ise bir önceki kitapla aynı gün 26 Ş. 1293/16 Eylül 1876'da "Kazâ hakkında olup bir muqaddime dört bâbı müstemîldir" başlığı ile 1784'ten 1851'e kadar olan maddeleri ihtiva etmiştir (Düstûr, 1299/1882: 4/115-125).

İlk kitabı 7 Z. 1285/21 Mart 1869'da 16'ncı ve sonuncusu 26 Ş. 1293/16 Eylül 1876'da neşredildiği görülen Mecelle'nin bin sekiz yüz elli bir maddesinin, mukaddime bölümünü oluşturan "kavâ'id-i külliye" daha önce başka büyük fakihlerin eserlerinde de görülür (Karaman, 2017: 312; Şimşirgil ve Ekinci, 2009: 57). Mecelle her ne kadar hukuki bir metin olsa da kullanılan kazuistik metot onu genel ahlaki ve akli hükümlerden, pratikteki olay ve eylemlere yönelen bir sisteme sahip yapmaktaydı (Karaman, 2017: 313). Dolayısı ile usul açısından özellikle ilk yüz maddede bulunan külli kaideler, ahlaki ve mutlu bir hayat sürmek isteyenler için izlenmesi gereken yol veya normlar olarak da tavsiye edilmişti (Gencer, 2014: 413).

Karaman, Mecelle'nin istinad ettiği kaynak ve icthadlar göz önünde bulundurulduğunda tedvininde "tek mezhep içinde daha önce yapılmış tercihlere ve verilmiş fetvâlara -usulüne göre- tâbi olmak" yolu tercih edildiğini ifade eder (Karaman, 2017: 314). Bu anlamda, "icâb-ı hâle göre tercih" yetkisiyle ezmanın tagayyürü gözetilmiştir denilebilir. Bir başka deyişle, Külliyyat'ta Hanefî mezhebinin bir tür kabul görmüş hükümlerin eklektik bir seçimine dayanan kuvvetli kavilleri dikkate alınmıştır (Berkes, 2002: 226; Şimşirgil ve Ekinci, 2009: 57; Velidedeoğlu, 1940: 196).

Mecelle'de, Hanefî Mezhebi'nin İmamı ile iki önde gelen talebesi "ezmânın tagayyürü" sebebiyle bir mevzuda fikir ayrılığına düşerse öncelik olarak imameynin görüşü tercih edilmiştir. Bunun dışındaki görüşlerin tercihinde ise İmam-ı Azam, imameynden EbûYûsuf, İmam Muhammed ve İmam Züfer şeklinde hiyerarşik bir sıra takip edilmiştir. Gerekli durumlarda kıyas istihsana tehir edilebilir ve zaruret halinde kavli

mercûh da alınabilirdi (Bölükbaşı, 2021: 126; Cevdet Paşa, 1953: 1-12/62-63; Karaman, 2017: 311-314; Velidedeoğlu, 1940: 248).

Velidedeoğlu, Mecelle ile şeklen de olsa fikhın muamelât kısmının şer'î hukuktan ayrılarak hem devletleştirilip hem de lâikleştirildiğini bu yönüyle Mecelle'nin sonradan yapılacak olan lâik düzenlemelere öncülük ettiğini iddia etmektedir (Velidedeoğlu, 1940: 195). Velidedeoğlu ile aynı görüşü paylaşan Aydın; "Sadece Osmanlı'ya ve tarihine verdiği katkı ile değil İslâmiyet ve hukuk tarihine yaptığı katkıda önemlidir" der (Aydın, 2003: 231). Ayrıca Aydın, Mecelle ile birlikte Osmanlı hukuku ictihad hukukundan biraz daha uzaklaşarak kânûn hukûkuna daha da yaklaşıldığını vurgular (Aydın, 2006: 20; Aydın, 1992: 165).

Kaya, Mecelle'nin Batılı devletlerden medeni kânûn ithal edilmesi tehlikesiyle karşı karşıya geldiği olağanüstü kriz döneminde hazırlanan bir hukuk metni olduğunu bu sebeple tek mezhebe bağlılık gibi hata ve kusurların dönemin şartları altında değerlendirilmesinin daha isabetli olacağını belirtir (Kaya, 2011: 10-11). Bu anlamda Mecelle, Batılı kânûnların tercüme yoluyla Osmanlı bünyesine alınmasını savunanlara karşı da alınan bir başarıdır. Bu başarı hem İslâm Hukuk Tarihi için hem de Türk Hukuk Tarihi'nin kaydına girmiş olması bir ilki ve önemi ifade etmektedir (Özlü, 2020: 90).

Mecelle'nin bu başarıları yanında günümüzdeki medeni kânûnlara nazaran eksikliği olduğu yönünde eleştiriler de söz konusudur. Bu eleştirilerden biri ana metinde aile ve miras hükümlerinin yer almaması ve usûl hukûku ile ilgili hükümlerin külliyyatın başında yer almasıdır (Ellek, 2014: 145). Yetkin'e göre bunun nedeni Tanzimat'tan sonra hukuk çalışmalarında maddi alanın kânûnlaştırılmasında iktibâs yöntemi kullanılırken mânevî alanda ağırlıklı olarak tedvîn yönteminin kullanılmış olmasıdır. Bundan dolayı medenî kânûn olarak Mecelle'nin içinde olmaması gerekir Usûl Hukuku, bu alanda değerlendirilmiş ve Mecelle'nin kitaplarında yer almıştır (Yetkin, 2013: 405). Bunun bir diğer nedeni de dönemi itibariyle âile hukûku ile ilgili davâlara farklı mezhepler nedeni ile şer'îyye mahkemelerinde bakılmaya devam edilmiş olmasıdır.

Mecelle'nin yalnızca Hanefi Mezhebi'ni temel almış olmasının yanı sıra eleştirilen diğer yönlerinden bazıları; kitapların belli yerlerinde kelime ve ıstılâhların tarif edilmesi, taşınır malın elde edilmesinden önce kanıtı izin verilmesi, bazen ahlâkî kâidelere başvurmakla yetinilmesi ve Medeni Kânûn'da olması gerekenden fazla maddeyi bulundurması şeklinde özetlenebilir (Karaman, 2017: 315; Şimşirgil ve Ekinci, 2009: 60-67; Özlü, 2020: 105).

Mecelle'ye yönelik bir diğer eleştiri de onun somut olaylara dayalı detaylı bir nedenselliğe (kazuistik) dayalı bir kânûn olması üzerinedir. Yıldırım'er'e göre bu eleştirilerin nedeni bu hukuk yönteminin değişken sorunlara sürekli çözüm bulmakta yeterince etkili olamayacağı düşüncesidir. Bununla birlikte Batı hukuk alanında soyut kurallara birden ulaşılmadığı düşünüldüğünde bu erken bir eleştiri olmaktadır (Yıldırım'er, 2012: 427). Karaman yapılan bu eleştirilere katılarak Mecelle'nin her ihtiyacı karşılar bir yapı arz edemediğini söyler. Ona göre bu ihtiyacı karşılama kabiliyeti mezheplerin tamamında mevcuttu (Karaman, 2017: 308, 311-314).

Öte yandan Külliyyatı, "Modern zamanla uyumlu, Hanefi Fıkhi'nin bir harikası" olarak görenlerin yanı sıra dünyadaki diğer hukuki sistemlerden daha üstün olduğunu vurgulayanlar da olmuştur (İbrahim, 2017: 9-10; Karaman, 2017: 315; Özlü, 2020: 106). Bir diğer yoruma göre Mecelle, Tanzimat dönemindeki hukuk çalışmalarını oluşturmada kendi özüne ait mantık binasını bulmuş ve buna dayanılarak İslâm Hukûku kitap haline getirilmiştir (Ülken, 1992: 82). Mecelle bu eleştirilen yönleriyle birlikte yürürlükte kaldığı dönem (elli yedi yıl) boyunca da birçok defa ta'dil edilmiştir (Bölükbaşı, 2021: 126; Velidedeoğlu, 1940: 248).

Mecelle üzerinde yapılmış ilmî çalışmalardan da kısaca bahsetmek gerekir. Kapsamları açısından Mecelle şerhleri; tam şerhler, eksik ya da kısmi şerhler ve maddelerin veya seçilmiş kitapların şerhleri şeklinde gruplandırılabilir. Ayrıca Mecelle'nin belli konularla alakalı maddelerini esas alan şerh çalışmaları da bulunmaktadır (Erdem, 2005b: 679). Yanı sıra birçok dilde tercümesi mevcuttur (Ekinci, 2016: 256; Mardin, 1946:

155). Mecelle üzerine Türkçe ve Arapça çeşitli şerhler de yazılmış (Öztürk, 1973: 113-115) küllî kaideleri, indeksi, tarihi üzerinde çalışmalar yapılmıştır (Karaman, 2017: 318).

Mecelle'nin üzerinde yapılmış çalışmalardan dördünü Karaman tanıtmıştır. Burada önemine binaen özetle bu dört çalışma üzerinde durulacaktır. Bunlardan ilki hacim bakımından birinci sırada yer alan Hoca Eminefendizâde Ali Haydar Efendi'nin (v. 1354/1935) “Dürâru'l-hukkâm Şerhu-Mecelleti'l-aḥkâm” isimli eseridir. Eserin Üçüncü baskısı, İstanbul'da Matbaa-i Tevsi-i Tıbaat tarafından 1330 tarihinde dört cilt halinde basılmıştır. Bu eserin birinci cildi 992 sayfa; ikinci cildi 952; üçüncü cildi 986 ve dördüncü cildi 831 sayfadandır müteşekkildir (Karaman 2017: 318). Ayrıca eserin Arapça baskılarından biri, Fehmi el-Hüseyni tarafından yapılarak, Riyad Dâru Âlemi'l-Kütüb matbaası tarafından 2003/1423 yılında basımı gerçekleştirilmiştir.

İkinci çalışma, “Miftâhu'l-Mecelle” ismiyle Amasya Bidâyet Mahkemesi Zabıt kâtibi Serkiz Orpilyan tarafından hazırlanmıştır (Karaman, 2017: 318). 660 sayfadandır müteşekkil olan eser, 1299 yılında İstanbul'da Matbaa-i Osmaniye tarafından Osmanlıca basılmıştır. Üçüncü çalışma “Mirât-ı Mecelle”'dir. Eserin müellifi, Kayseri müftüsü Mes'ûd Efendi'dir (v. 1310/1893) Eser bir cild, 750 sayfa halinde 1884/1302 yılında Osmanlıca olarak İstanbul'da Matbaa-i Osmaniye tarafından tabedilmiştir (Karaman, 2017: 318).

Sonuncusu Mecelle üzerine yapılan önemli ve güncel çalışmalardan biri olan ve araştırmanın da kaynakları arasında yer alan “Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle” isimli eserdir. Bir doktora çalışması olan eserin müellifi Osman Öztürk'tür (v. 1944-2014). Eser, İstanbul İslami İlimler Araştırma Vakfı tarafından 1973'te 431 sayfa olarak basılmıştır. Burada yeri gelmişken Öztürk'ün de kaynak olarak sık sık müracaat ettiği “Medenî Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa” adlı eseri de anarak bu bahsi kapatmak uygun oldu. Eser 1946 yılında Ebu'l-Ulâ Mardin (1376/1957) tarafından kaleme alınmış İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi yayımlamıştır.

Mecelle Cemiyeti 1306/1889 yılına kadar bazı yeni faaliyetlere imza atmıştır. Bu çalışmalar arasında 1879'da Şûrâyı Devlet'e sunulup onay alındıktan sonra neşredilen "Uşûl-i Muhâkeme-i Huqûkiyye Kânûn Lâyihası" öne çıkanlardandır (Karaman, 2017: 311). Cemiyet gelen bir jurnal üzerine şüpheye düşen Sultan II. Abdulhamid Han tarafından 1889'da ihtiyaç halinde yeniden toplanmak üzere tatil edilmiştir (Mardin, 1946: 152-155). Mecelle'nin ilk ta'dil çalışması yarım kalmış (Mardin, 1946: 178) II. Meşrûtiyet Dönemi'nde ikincisi 9 Mayıs 1916 tarihinde, "Kânûn-i Medenî ve Huqûk-ı Âile Komisyonu" tarafından yapılmıştır (Karaman, 2017; 316). Üçüncü çalışma ise 1921'lerde kurulan "Mecelle Ta'dil Komisyonu" tarafından yapılmıştır (Karaman, 2017: 317).

Ta'dil çalışmaları sonrası Cumhûriyet Dönemi'nde Mecelle komisyonlarının çalışmalarının devam ettiği görülmektedir (Karaman, 2017; 318; Öztürk, 1973: 96-105, 350; Velidedeoğlu, 1951: 68-78). Mustafa Kemal Paşa, 01 Mart 1922 Çarşamba günü TBMM'nin birinci dönem, birinci birleşiminde bu komisyonların çalışmalarından şöyle bahsetmiştir:

"Efendiler, bizim elyevm mevcut olan Kânûnu Medenimiz Mecelle'dir. Bu Kânûnu Medeni takriben yarım asır evvel Cevdet Paşa merhumun tahtı riyâsetinde bir heyet-i İlmiye marifetiyle tertip olunmuştur. İşte, o mecellenin kavâid-i külliyesindeki: "Ezmânın teğayyürü ile ahkâmın teğayyürü inkâr olunamaz." kâide-i fikhîyesi siyâset-i 'adliyemizde üssü'l esasımızdır. Bu esas dâhilinde hareket eden 'Adliye Vekâletimiz mecellenin ihtivâ veya tatmin eylemediği ihtiyâcâtı, asrı nâşı, ufak ahkâmıla tevsi ve tahsin lüzumunu taqdir eylemiştir. Ve bu husuşla iştigâl etmek üzere, mütehasşislardan mürekkep bir heyet teşkili için bir Kânûn Lâyihası tanzim edilmek üzeredir (Yılmaz, 2013: 12)."

Ancak 1924 yılına gelindiğinde artık yeni bir Medeni Kânûn'un sinyalleri yavaş yavaş belirmeye başlamıştı. TBMM'de bu yeni Kânûnun çalışmaları ile ilgili yapılan görüşmelerden alıntı yapılan aşağıdaki pasajlar bu önemli girişimin habercisi gibidir:

"...Mevcut adliyeyi ve kavanini adliyeyi hemen yeni baştan tedvir etmek iktiza ediyor. Asri bir Devlette münasip olacak asri Kânûnlar vücuda getirmek icab ediyor. Bu maksada mebni mütehasşislardan mürekkep İstanbul'da altı tane komisyon teşkil olunmuştu.

...Bunlardan birincisi ve ikincisi Vacibat Komisyonu ile Aşkâmı Şahşiyeye Komisyonu nâmı altındaki komisyonlardır ki, bu iki komisyon doğrudan doğruya Devletin Kânûnu Medeniyesini vücuda getirmekle mükelleftir. Bugün devletin Kânûnu Medenisi malûmuâliniz Mecellei Aşkâmı 'Adliyedir. Fakat bu Mecellei Aşkâmı 'Adliyye bugün pek nakıştır. Bir Kânûnu Medenin hâvi olması lâzım gelen mesailin hemen nişfini bile hâvi değildir. Müteaddit ve mahdut kitaplardan ibarettir. Yani büyücek baplardan ibarettir. Hâlbuki içinde, munderiç olması lâzım gelen birçok mesail meskûtunanh kalmıştır ve onlar için mevâddı Kânûniye tedvîn edilmemiştir. İşte 1280 tarihinde, o vakit ki Mecelle Cemiyetinin tedvîn ve tanzîm etmiş olduğu bu Kânûn bugün mâbihü 'ameldir (TBMM Tutanak Dergisi, 1340/1924: 5/374-379).”

Türkiye’de ise Lozan görüşmeleri sırasında Avrupa hukukunun her alanda uygulanma kararı alınması sebebiyle komisyonların çalışmalarına son verilmiştir. Daha sonra Mecelle, Türkiye’de 4 Ekim 1926’da kabul edilen İsviçre Medenî Kânûnunun: “Kânûnu Medenîye, Borçlar Kânûnu’na ve bu Tatbikat Kânûnuna muhâlif olan aşkâm ile Mecelle mülğâdır” diyen 43’üncü maddesiyle yürürlükten kaldırılmıştır (Karaman, 2017: 318; Yılmaz ve Demir, 2012: 215). Yemen, Mısır, Suriye, Irak, Küveyt, Arnavutluk, Bosna-Hersek, Lübnan gibi eski Osmanlı vilâyetlerinde daha uzun süre yürürlükte kalmıştır (Bölükbaşı, 2021: 128; Ellek, 2014: 148; Şimşirgil ve İkinci, 2009: 55-59; Yavuz, 1986: 96; Yıldırım, 2012: 417-445).

3.5. Huķūķ-ı ‘Âile Kararnâmesi (1917-1919)

Mecelle’nin aile hukukuna dair kapsam dışı bırakılan hükümleri 1917 yılında “Huķūķ-ı ‘Âile Kararnâmesi” ile tedvin edilmiştir. İslâm dünyasında ilk aile kânûnu olan “Huķūķ-ı ‘Âile Kararnâmesi”nin Osmanlı Hukuk Tarihi açısından önemi Hanefî Mezhebinden başka mezheplere de yer vermesi ve bunları zamanın ihtiyaçlarını göz önünde bulundurarak telfikçi bir anlayışla sentezlemesidir (Çeker, 2017: 11; Karaman, 2017: 303; Şentop, 2005: 654). Çeker, bu yönüyle “Huķūķ-ı ‘Âile Kararnâmesi”ni, Mecelle’den daha önemli bir hukuk metni olarak görür (Çeker, 2017: 11).

Seküler bir dilin biçimselliğine sahip olan Kararname, Müslüman ve gayrimüslim bütün Osmanlı vatandaşlarına hitap etmeyi amaçlamıştır (Karaman, 1986: 225-228). Bütün

Osmanlı vatandaşlarını, aile ilişkileri düzeyinde ele alarak kaynaştırmayı amaçlayan bu Kararname, adli teşkilâtta da yeniliğe neden olmuş, bu tür toplumsal konularla ilişkili olarak toplanan farklı cemâat mahkemeleri ortadan kalkmış ve bu alanda hukûkî birlik sağlanmıştır. Böylece kurumsal anlamda Tanzimat sonrasında başlayan değişim sürecinin nihayet aile kurumsallığı alanında da geçerli hale geldiği görülmektedir (Özlu, 2020: 109).

Kararnâmenin hazırlanmasında savaşlarda kocalarının akıbeti belli olmayan kadınların mağduriyetlerinin giderilmesi gibi yeni olayların etkili olduğu görülmektedir. Kararnâmede, evlenme için belli bir yaş belirlemesi, kadının nikahta tek eş şartını koşabilmesi, mahkeme kararıyla kadınların kocalarından boşanabilmesi gibi bazı yenilikler görülmektedir (Aydın, 1998: 314-315). Kararnâmenin, evlilik akdinî siyâsî otorite temsilcisi tarafından tescil edilmesi şartını getirmesi gibi yönleri muhâfazakâr Müslümanların ve zimmî tebaanın tepkisine yol açmıştır (Berkes, 2002: 460; Ekinci, 2016: 9, 177).

Müslümanlar, Kararnâme'yi, nikâhın otorite tesciline mecbur bırakılması, boşama hakkının kadına da verilmesi, çok evliliği tamamen yasaklamasa da sınırlayıcı ve zorlaştırıcı kurallar getirmesi sebebiyle şerîata, Kur'ân ve Sünnete aykırı buluyorlardı. Hıristiyanların itiraz ettiği mihir geleneğiyle ilgili yüz elli altıncı madde ise 1919'da hükümsüz sayıldı ve bu işler yeniden Kiliseye devredildi (Berkes, 2002: 461).

Çeker, Kararnâmenin bu tür tepki çeken yönlerine sebep olarak, şer'î kânûnlara engel olma fikriyatının ağırlığının hissedildiğini ifade eder (Çeker, 2017: 11). Neticede çok eleştiri alan Kararnâmenin, dahili ve harici baskıların artmasıyla, bir buçuk yıl gibi bir ömrü olmuş ve 19 Haziran 1919'da kânûnlaşmadan yürürlükten kaldırılmıştır (Çeker, 2017: 10). Mecelle gibi farklı dillere tercüme edilen Kararnâme belki de Birinci Dünya Savaşı olmasaydı diğer sahalara da örnek olabilecekti (Ekinci, 2016: 177). Yine de diğer İslâm ülkelerinde bu Kararnâme örneğinde kânûnlar hazırlandığı görülmüştür (Yılmaz ve Demir, 2012: 213). Âile Kararnâmesi'nin pek çok İslâm ülkesi tarafından kabul edilip, oralarda uzun süre yürürlükte kalmasında da bu telifkçi anlayışın etkili olduğu düşünülmektedir (Bölükbaşı, 2021: 128).

3.6. Meşîhat-i İslâmîye ile Şaltanât'ın İlgası (1 Kasım 1922)

Meşîhat-i İslâmîye, şeyhülislâmlık kurumunu ifade eder. Kurumsallaşma sürecine bakıldığında temelinin “şeyhülislâm” tabirinin ilk defa 4/10'uncu asırda kullanılmaya başlanmasına kadar gittiği görülür (İpşirli, 2010: 91). Lügatte yaşlı, bilge, reis gibi manaları olan “Şeyh” ve “İslâm” terimlerinin birleşmesinden meydana gelen “şeyhülislâm” o dönem için fakihlerin anlaşmazlıklarına çözüm üretebilen daha tecrübeli ve bilgili fakihlerin itibarını gösteren bir unvandı (Pakalın, 1993: 572). Bu fakihlere, zaman zaman “İmadü'l-islâm”, “Fahrü'l-islâm”, “Rüknü'l-islâm” da denilmiştir (Kazıcı, 1981: 40; Uzunçarşılı, 2014: 182).

Şeyhülislâmlığın tarihçesini anlatan İlmîye Şâlnâmesi, şeyhülislâmı: “Fucahâyı i'zâm ve fudelâyı fehâmdan şol şâhib-i şadr-ı iftâya iştilâhât-ı 'örfiyyede şeyhülislâm denilir ki, aralarında tahaddüş eden münâza'a ve mühâsemeden dolayı hall-ı müşkilât-ı en'âm eyleye” şeklinde tarif eder (Ali Emirî, 1334: 306). Şeyhülislâmlık kurumu (Meşîhat-i İslâmîye) aslî görev olarak tarihsel süreç içerisinde İftâ (fetvâ verme) müessesesini temsil etmiştir (Eraslan, 2009: 13). Fetvâ mesleği ise Risâlet döneminden itibaren başlamış ve bu süreç Osmanlı Devleti'nde esas örneklik teşkil etmiştir.

İlk olarak Memlûkler devrinin başlangıcında “şeyhülislâm” tabirinin resmi olmayan bir şeref unvanı olarak veya fakihler arasında fetvâ verme yetkisini taşıyan kişiler için kullanıldığına rastlanmaktadır (Altunsu, 1972: 13). Şeyhülislâm, bu yüzyıllarda bürokratik örgütlenme ile bağlantısı bulunmayan, saygı ifade eden bir terimdi. (Ali Emirî, 1334: 305-306; Pakalın, 1993).

Şeyhülislâm tabiri, Osmanlılardan önce bazı İslâm devletlerinde de unvan olarak kullanılmış olsa da Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi ilmîye sınıfının en yetkilisi ve ulemanın resmi başvuru makamı sayılmamıştır (Uzunçarşılı, 2014: 182). Çünkü o dönemlerde bu İslâm ülkelerinde böyle bir salahiyyete “Kâdı'l-Quğâtlık” makamı vardı (Eraslan, 2009: 14). Selçuklular zamanında da şeyhülislâmlık yerine “Kâdı'l-Quğât” unvanı ve makamı resmen devam etmişti (Kafesoğlu, 1972: 149).

Osmanlı Devleti'nin kuruluş aşamasında Anadolu'nun önemli şehirlerinde “şeyhülislâm” unvanlı âlimlere rastlanmaktadır (Akgündüz, 2002: 37; Kaydu, 1971: 201; Uzunçarşılı, 2014: 182). İlk defa resmi olarak II. Murad Han 1424'te Kazaskerlikten yaklaşık altmış üç yıl sonra “Mesned-i İftâ” denilen Başmüftülük makamını kurup başına da ilk Şeyhülislâm sayılan “Şemsüddîn-i Fenârî”yi getirdiği bilinmektedir (Ahmed Refik, 1334: 322; Danişmend, 2011: 1/45; Kazıcı, 1981: 43). İlk şeyhülislâmın ünvanı “Müftî'l-En'âm”dır şeyhülislâm ünvanı bilhassa II. Murad devrinden itibaren kullanılmaya başlanmıştır (Danişmend, 2011: 5/129).

Fakat resmi bir belgeden hareketle bu makamın kuruluşunu I. Murad (1362-1389/763-792) devrinde olduğunu ileri sürenler olmuştur. Bu görüşe göre 788/138'de, Rumeli akınlarının sol kanadında kumandanlık yapan Evrenos Bey'e (v. 820/1417) hitaben yazılan bir fermânda şeyhülislâmlık ünvanı Rumeli bölgesine has olmak üzere Elvan Fakih'e verilmiştir (Eraslan, 2009: 20-21). Bu unvana görev ve icraat açısından bakıldığında İlk Şeyhülislâm olarak Şeyh Edebalî'nin kabul edilmesi gerekir. Resmi atama anlamında düşünüldüğünde ise Elvan Fakih kabul edilebilir. Ancak genel kanaat bu makamın II. Murad devrinde Molla Fenârî ile başladığı yönündedir.

Şeyhülislâmlık makamının konumu, II. Mehmed Fatih'in yürürlüğe koyduğu Kânûnname: “ve şeyhülislâm 'ulemânın reîsidir ve mu'allim-i şultânî dahî kezâlik serdâr-ı 'ulemâdır...” sözü ile açıkça belirtilmiştir (Danişmend, 2011: 6/129; Kazıcı, 1997: 11/436). Şeyhülislâmlığın mevkiî bu Kânûnnâmede belirtilmiş olmasına rağmen, esas ehemmiyeti, “Zenbillî 'Alî Cemâlî Efendi” zamanında ortaya çıkmış (Küçükdağ, 2013: 247-249), “İbn Kemâl” ve “Ebüssu'ûd Efendi” ile zirveye erişmiştir (Akgündüz, 1994: 365-371; Gökbilgin, 1977: 107).

Osmanlılarda şeyhülislâm, zamanla sultanların ataları ile “ulemâ” sınıfının başı olmaya devam ettirilir. Ancak 17'nci asra gelinceye kadar etkinlikleri fiili olmaktan çok maneviydi. Daha sonraları artan oranlarda devletin işleyiş mekanizması içinde etkin olmaya başladılar. Bu etkinliğin en büyük göstergesi ise daha önce Kazaskerlerin yetkisi içinde bulunan Kadı atamalarının önemli bir bölümünün Şeyhülislâmın tekeline geçmesidir

(Abacı, 2001: 50; Ortaylı, 2004a: 76; Uzunçarşılı, 1965: 189). İftâ ve kazâ teşkilâtının hukûkî açıdan yapılanmanın en üst âmiri olarak “Meşîhat-i İslâmiye”nin modern dönemde yetkileri başka müesseselere dağıtıldı (Yakut, 2005, s. 47).

Şeyhüislâmın atanmaları ve yetkileri incelendiği zaman “Lâyen‘azil”, “İnhîât”, “Nâzırlık” ve “Kabine Üyeliği” olmak üzere dört farklı dönem ortaya çıkmaktadır. Bu dönemlerden ikisi (Lâyen‘azil ve İnhîât) Tanzimat’a kadar sürmüştür. Tanzimat Öncesi Osmanlı Şeyhüislâmı incelendiği zaman iki farklı dönem göze çarpmaktadır. Bunlardan birincisi şeyhüislâmın “Kayd-i hayât” ile tayin edildikleri ve kendisi istifâ etmediği sürece “Lâyen‘azil” oldukları dönemdir. Lâyen‘azil dönemde toplam on dokuz şeyhüislâm görev yapmış ve bunlardan sadece birisi (Çivizâde Muhyiddin, Şeyh Mehmed Efendi) yeri geldiğinde izâh edileceği üzere istifâ ettirilmiştir.

Şeyhüislâmlık makamının ikinci dönemi 16’ncı asrın son yıllarından (1594-1595/1003) ve bilhassa 17’nci asırdan itibaren başlayan inhiât dönemidir. Bu dönemde şeyhüislâmlar azledilmeye başlanmış, azledilen şeyhüislâmın bir kısmı bir, iki, üç hatta bir tanesi dört olmak üzere tekrar tayin edilmişlerdir. Üç şeyhüislâm ise idam edilmiştir. İşte Tanzimat öncesi şeyhüislâmlık kurumu bu iki başlık altında incelenecektir.

Tanzimat’ın ilanından sonra Nezâretlerin (bakanlık) ihdas edilmesiyle şeyhüislâmlar da “nâzır” kabul edilmişlerdir. Bu yeni değişim ile şeyhüislâmın tayinleri, sadrazamla beraber Pâdişaha bırakılmıştı. II. Meşrûtiyet’ten sonra ise şeyhüislâmlar kabine üyesi sayılmış ve prestijleri hızla düşmüştür. Dolayısıyla bu dönemde şeyhüislâmlık makamı kabinelerin sık değişmesiyle sık sık el değiştirmiştir. Hatta şeyhüislâmlık tarihinde farklı zamanlarda dört defa şeyhüislâmlık yapan beş kişiden dördü II. Meşrûtiyet döneminde görev yapmıştır. Bu kısa açıklamadan sonra şeyhüislâmın atama yetkileri dönemsel ve detaylı olarak izâh edilmeye çalışılacaktır.

3.6.1. Lâyen‘azil Dönem

İlk şeyhülislâm “Molla Fenârî”den son şeyhülislâm “Medenî Mehmed Nuri Efendi”nin vazifesinden çekilmesine dek (26 Eylül 1922) “Meşîhat-ı İslâmîye” kurumsal anlamda dört yüz doksan sekiz yıl görev icrasında bulunmuştur (Kazıcı, 1997: 11/441).

Kânûnî ve II. Selim devirlerinde toplam 28 yıl 11 ay şeyhülislâmlık yaparak bu makamda en uzun kalan kişi olan Ebüssu‘ûd Efendi’den (Uzunçarşılı, 1965: 179) önce şeyhülislâmlık atamalarıyla ilgili bir kânûn yoktu. Ebüssu‘ûd Efendi’den sonra bu makama gelmek isteyenlerin önce müderris olarak 15-20 sene kadar talebeye ders vermeleri gerekirdi. Akabinde “Bilâd-ı hamsê”, “Haremeyn” ve “İstanbul” gibi merkezlerde kadılık yapıp, Anadolu ve Rumeli kazâskerlik görevlerinde bulunduktan sonra meşîhat makamına gelebilirlerdi (Kazıcı, 1997: 11/444).

Devletin bu şevket ve azamet dönemindeki şeyhülislâmlar “Kayd-i hayât” ile tayin edildikleri ve “Lâyen‘azil” oldukları için ilk on dokuz şeyhülislâmdan istifâ edenler hariç hepsi görevi başında vefat etmiştir. Bu şeyhülislâmlardan sadece “Çivizâde Muhyiddin, Şeyh Mehmed Efendi” taassuba kapılıp, umumiyetle tasavvufa ve bilhassa “Muhyiddîn-i ‘Arabi” ile “Mevlâna Celâlüddin-i Rûmî” gibi büyük mutasavvıflara karşı cephe alıp dil uzatarak vazife sınırlarını aştığı için görevinden azlettirilmiştir. Bu durum o dönem için eşi benzeri görülmemiş bir olay olarak telakki edilmiştir (Müstakimzâde, 1978: 20). Bu şeyhülislâmlar aşağıda tablolastırılarak verilmiştir:

Tablo 1

Lâyen‘azil dönem Osmanlı şeyhülislâmları

İsmi	Tayini	Azli	Süresi	Sebebi
	II. Murad Devri (1421-1451)			
Molla Şemsüddin-i Fenârî	828/1424-1425	828-834/1431	6 yıl	Ölüm
Molla Yegân	834/1431	840/1436-1437	6 yıl	Ölüm
	II. Murad ve II. Mehmet Devirleri (1421-1481)			
Molla Fahrüddin-i Acemî	840/1436-1437	865/1460-1461	23 yıl	Ölüm
	II. Mehmet Devri (1451-1481)			
Molla Hüsvrev	865/1460-1461	885/1480	19 yıl	Ölüm
	II. Mehmet ve II. Bâyezid Devirleri (1451-1512)			

Tablo 1'in devamı

Molla Gurânî	885/1480	893/1488	8 yıl	Ölüm
II. Bâyezid Devri (1481-1512)				
Molla Abdülkerim	893/1488	900/1495	7 yıl	Ölüm
Çelebi Alâuddin'ül Arabî	900/1495	901/1496	1 yıl	Ölüm
EfdalzâdeHamidüddin Molla	901/1496	908/1503	7 yıl	Ölüm
II. Bâyezid, I. Selim ve I. Süleyman Devirleri (1481-1566)				
Zenbilli Ali Efendi	908/1503	932/1525	22 yıl	Ölüm
I. Süleyman Devri (1520-1566)				
Kemal PaşazâdeŞemsüddinAhmed Çelebi Efendi	932/1525-1526	940/1534	8 yıl	Ölüm
Sa'dullahSa'dî Çelebi Efendi	940/1534	945/1539	4 yıl, 10 Ay, 4 gün	Ölüm
ÇivizâdeMuhyiddin, Şeyh Mehmed Efendi	945/1539	949/1542	3 yıl, 9 ay	Azil
Hamîdî Abdülkadir Çelebi Efendi	949/1542	949/1543	3 ay	İstifa
FenârîzâdeMuhyiddin Efendi	949/1543	52/1545	2 yıl, 10 ay	İstifa
I. Süleyman ve II. Selim Devirleri (1520-1574)				
Mehmet Ebüssuud Efendi	952/1545	982/1574	28 yıl, 11 ay	Ölüm
II. Selim ve III. Murad Devirleri (1566-1595)				
Konyalı Hâmid Mahmud Efendi	982/1574	985/1577	3 yıl, 1ay, 24 gün	Ölüm
III. Murad Devri (1574-1595)				
Kadıızâde AhmedŞemsüddin Efendi	985/1577	988/1580	2 yıl, 7 ay, 8 gün	Ölüm
Ma'lûlzâde Mehmet Efendi	988/1580	989/1582	1 yıl, 7 ay, 27 gün	İstifa
Çivizâde Hacı Mehmet Efendi	1582 (h. 989)	995/1587	5 yıl, 3 ay, 15 gün	Ölüm

(*Danişmend. 2011: 5/130-140*).

16'ncı asırdan itibaren şeyhülislâmlık makamının görev ve yetkileri genişlemeye başlamış 982/1571'de din sahasında tek otorite sahibi olmuştur (Uzunçarşılı, 2014: 186; Yakut, 2005: 47). Böylece günümüzde “Adâlet Bakanlığı”, “Millî Eğitim Bakanlığı” ve “Diyânet İşleri Başkanlığı” olarak vazife yapan üç ayrı kurumun salâhiyetlerini tek başına uhdesine alan şeyhülislâmlık makamı, fetvâ işlerinin yanı sıra medreselerin idare ve kontrolünden de sorumlu olmuştur (Kütükoğlu, 1977: 3).

3.6.2. İnhiât Dönemi

Bütün Osmanlı müesseseleri gibi meşîhat kurumu da 16'ncı asrın son yıllarından (1594-1595/1003) ve bilhassa 17'nci asırdan itibaren İnhiâta başladı (Danişmend, 2011: 5/130). Yaklaşık iki asır kadar olgunluk dönemini yaşayan meşîhat kurumu, bu dönemden sonra âdeta zorla siyasetin içerisine çekildi. Büyük ölçüde ulemanın dışında gelişen bu hadisenin en mühim nedeni, şehzâdelerin küçük yaşlarda Sultan olmasıyla devleti teamülünün bozulmasıdır (Kazıcı, 1997: 11/434). Teamül bozulunca meşîhatta yaşanan ihtilaflar, siyâsî nüfuz elde etme çabaları şeyhülislâmların azledilmeye başlanmasına sebep

oldu. Azledilen şeyhülislâmların bir kısmı bir, iki, üç hatta bir tanesi dört defa olmak üzere tekrar tayin edilme imkânı bulabildi. Üç şeyhülislâm ise idam edildi. Bu dönemin şeyhülislâmları tayin edilme durumlarına göre tablolaştırılmıştır:

Tablo 2

İnhîtât dönemi Osmanlı şeyhülislâmları

İsmi	Tayini	Azli	Süresi	Sebebi
III. Murad Devri (1574-1595)				
Müeyyездâde Abdülkadir Şeyhî Efendi	995/1587	997/1589	1 yıl, 10 ay, 27 gün	Azil
Bostanzâde Mehmed Efendi	997/1589	1000/1592	3 yıl, 1 ay, 7 gün	Azil
Bayramzâde Hacı Zekeriyyâ Efendi	1000/1592	1001/1593	1 yıl, 2 ay, 2 gün	Ölüm
III. Murad ve III. Mehmet Devirleri (1574-1603)				
Bostanzâde Mehmed Efendi 2.Meşîhatı	1001/1593	1006/1598	4 yıl, 8 ay, 21 gün	Ölüm
III. Murad ve III. Mehmet Devirleri (1595-1603)				
Câmi'ür-Riyâseteyn Hoca MehmedSa'düddin Efendi	1006/1598	1008/1599	1 yıl, 6 ay, 1 gün	Ölüm
Ca'ferEfendizâde Hacı Mustafa Sunullâh Efendi	1008/1599	1010/1601	1 yıl, 10 ay, 1 gün	Azil
Hoca Sa'düddinzâde Mehmet Çelebi Efendi	1010/1601	1011/1603	1 yıl, 5 ay, 4 gün	Azil
Ca'ferEfendizâde Hacı Mustafa Sunullâh Efendi 2.Meşîhatı	1011/1603	1011/1603	1 ay, 4 gün	Azil
III. Mehmet ve I. AhmedDevirleri (1595-1617)				
Ebu'l-Meyâmîn Mustafa Efendi	1011/1603	1013/1604	1 yıl, 3 ay, 28 gün	Azil
I. AhmedDevri (1603-1617)				
Ca'ferEfendizâde Hacı Mustafa Sunullâh Efendi 3.Meşîhatı	1013/1604	1015/1606	2 yıl, 1 ay, 20 gün	Azil
Ebu'l-Meyâmîn Mustafa Efendi2.Meşîhatı	1015/1606	1015/1606	3 ay, 26 gün	Ölüm
Ca'ferEfendizâde Hacı Mustafa Sunullâh Efendi 4.Meşîhatı	1015/1606	1017/1608	1 yıl, 6 ay, 26 gün	Azil
Hoca Sa'düddinzâde Mehmet Çelebi Efendi2.Meşîhatı	1017/1608	1024/1615	7 yıl, 27 gün	Ölüm
I. Ahmed, I. Mustafa ve II. Osman Devirleri (1603-1622)				
Hoca Sa'düddinzâde Hacı Mehmet Es'ad Efendi	1024/1615	1031/1622	6 yıl, 10ay, 20 gün	Azil
I. Mustafa ve IV. Murad Devirleri (1622-1640)				
ZekeriyyâzâdeYahyâ Efendi	1031/1622	1032/1623	1 yıl, 4 ay, 14 gün	Azil
IV. Murad Devri (1623-1640)				
Hoca Sa'düddinzâde Hacı Mehmet Es'ad Efendi2.Meşîhatı	1032/1623	1034/1625	1 yıl, 7 ay, 19 gün	Ölüm
ZekeriyyâzâdeYahyâ Efendi2.Meşîhatı	1034/1625	1041/1632	6 yıl, 8 ay, 19 gün	Azil
Ahizâde Hüseyin Efendi/Şehid Hüseyin Efendi	1041/1632	1043/1634	1 yıl, 10 ay, 26 gün	İdam
IV. Murad ve Sultan İbrahim Devirleri (1623-1648)				
ZekeriyyâzâdeYahyâ Efendi 3.Meşîhatı	1043/1634	1053/1644	10 yıl, 1 ay, 21 gün	Ölüm
Sultan İbrahim Devri (1640-1648)				
Es'adEfendizâde Ebu Sâîd Mehmet Efendi	1053/1646	1055/1646	10 ay, 18 gün	Azil
MuîdAhmed Efendi	1055/1646	1057/1647	1 yıl, 3 ay, 10 gün	Ölüm
IV. Mehmet Devri (1648-1687)				
Hacı Abdurrahim Efendi	1057/1647	1059/1649	2 yıl, 2 ay, 23 gün	Azil
Hoca Sa'düddin Hafîdî Bahâî Mehmet Efendi	1059/1649	1061/1651	1 yıl, 9 ay, 15 gün	Azil
Kara Çelebizâde Abdülaziz Efendi	1061/1651	1061/1651	4 ay, 10 gün	Azil
Es'adEfendizâde Ebu Sâîd Mehmet Efendi2.Meşîhatı	1061/1652	1062/1652	11 ay, 13 gün	Azil
Hoca Sa'düddin Hafîdî Bahâî Mehmet Efendi2.Meşîhatı	1062/1652	1064/1654	1 yıl, 4 ay, 17 gün	Ölüm
Es'adEfendizâde Ebu Sâîd Mehmet Efendi 3.Meşîhatı	1064/1654	1065/1655	1 yıl, 4 ay, 10 gün	Azil
Hüsanzâde/Tulumcuzâde Abdurrahman Efendi	1065/1655	1066/1656	9 ay, 25 gün	İstifa
Memekzâde Mustafa Efendi	1066/1656	1066/1656	13 saat	Azil
Hocazâde Mes'ud Efendi/ŞehidMes'ud Efendi	1066/1656	1066/1656	4 ay, 12 gün	Azil/İdam
Haneî Mehmet Efendi	1066/1656	1067/1656	4 ay, 15 gün	Azil
Bâlizâde Mustafa Efendi	1067/1656	1067/1657	6 ay, 2 gün	Azil
Bolevî Mustafa Efendi	1067/1657	1069/1659	1 yıl, 9 ay, 28 gün	Azil
Bursalı Esîrî Mehmet Efendi	1069/1659	1072/1662	2 yıl, 10 ay, 14 gün	Azil
Sun'izâdeSeyyid Mehmet Emin Efendi	1072/1662	1073/1662	9 ay, 16 gün	Azil
Minkârîzâde Yahya Efendi	1073/1662	1084/1674	11 yıl, 3 ay	Azil
Çatalcalı Ali Efendi	1084/1674	1097/1686	12 yıl, 7 ay, 3 gün	Azil
Ankaravî Mehmet Emin Efendi	1097/1686	1098/1687	1 yıl, 1 ay, 5 gün	Ölüm
IV. Mehmet ve II. Süleyman Devirleri (1648-1691)				
Debbâzâde Mehmet Efendi	1098/1687	1099/1688	3 ay, 11 gün	Azil

Tablo 2'nin devamı

II. Süleyman Devri (1687-1691)				
Câmi'ür-Riyâseteyn Seyyid Hacı Feyzullah Efendi	1099/1688	1099/1688	17 gün	Azil
Debbâzâde Mehmet Efendi 2. Meşîhâti	1099/1688	1101/1690	2 yıl, 3 ay, 24 gün	Azil
II. Süleyman ve II. Ahmed Devirleri (1648-1695)				
Ebu Saidzâde Feyzullâh Feyzi Efendi	1101/1690	1103/1692	8 ay, 28 gün	Azil
II. Ahmed Devri (1691-1695)				
Çatalcalı Ali Efendi 2. Meşîhâti	1103/1692	1103/1692	1 ay, 10 gün	Ölüm
Ebu Saidzâde Feyzullâh Feyzi Efendi 2. Meşîhâti	1103/1692	1105/1694	8 ay, 28 gün	Azil
II. Ahmed ve II. Mustafa Devirleri (1691-1703)				
Sadrüddinzâde Sâdık Mehmed Efendi	1105/1694	1106/1695	1 yıl, 9 ay, 15 gün	Azil
II. Mustafa (1695-1703)				
İmam Mehmed Efendi	1106/1695	1160/1695	2 ay, 6 gün	Azil
Câmi'ür-Riyâseteyn Seyyid Hacı Feyzullah Efendi 2. Meşîhâti	1106/1695	1115/1703	8 yıl, 2 ay, 3 gün	Azil/İdam
Paşmakçızâde Seyyid Ali Efendi	1115/1703	Hastalığı mileri sürerek başlamamıştır		
II. Mustafa ve III. Ahmed Devirleri (1695-1730)				
Yekçeşm Hüseyin Efendi	1115/1703	1115/1703	3 gün	Azil
III. Ahmed Devirleri (1703-1730)				
İmam Mehmed Efendi 2. Meşîhâti	1115/1703	1115/1704	5 ay, 5 gün	Azil
Paşmakçızâde Seyyid Ali Efendi 2. Meşîhâti	1115/1704	1118/1707	3 yıl, 6 gün	Azil
Sadrüddinzâde Sâdık Mehmed Efendi 2. Meşîhâti	1118/1707	1119/1708	1 yıl, 4 ay, 17 gün	Azil
Ebezâde Abdullah Efendi	1119/1708	1122/1710	2 yıl, 5 ay, 22 gün	Azil
Paşmakçızâde Seyyid Ali Efendi 3. Meşîhâti	1122/1710	1124/1712	1 yıl, 6 ay, 27 gün	Ölüm
Ebezâde Abdullah Efendi 2. Meşîhâti	1124/1712	1125/1713	1 yıl, 1 ay	Azil
Mehmet Atâullah Efendi	1125/1713	1125/1713	2 ay, 7 gün	Azil
İmam Mahmud Efendi	1125/1713	1126/1714	1 yıl, 6 ay, 26 gün	Azil
Mirzâ Mustafa Efendi	1126/1714	1127/1715	6 ay, 13 gün	Azil
Menteşzâde Abdürrahim Efendi	1127/1715	1128/1716	1 yıl, 5 ay, 6 gün	Ölüm
Ebu İshak Kara İsmail Naîm Efendi	1128/1716	1130/1718	1 yıl, 4 ay, 28 gün	Azil
Yenişehirli Abdullah Efendi	1130/1718	1143/1730	1 yıl, 6 ay, 26 gün	Azil
Tablo 2'nin devamı				
III. Ahmed ve I. Mahmud Devirleri (1730-1754)				
Mirzâzâde Şeyh Mehmed Efendi	1143/1730	1143/1731	7 ay, 17 gün	İstifa
I. Mahmud Devri (1730-1754)				
Paşmakçızâde Abdullah Efendi	1143/1731	1144/1732	9 ay, 8 gün	Azil
Dâmadzâde Ebu'l-Hayr Ahmed Efendi	1144/1732	1146/1733	1 yıl, 7 ay, 27 gün	Azil
Ebu İshak Efendizâde İshak Efendi	1146/1733	1147/1734	1 yıl, 10 gün	Ölüm
Dürrî Mehmed Efendi	1147/1734	1148/1736	1 yıl, 5 ay, 13 gün	Azil
Seyyid Feyzullâh Efendizâde Es-Seyyid Mustafa Efendi	1148/1736	1158/1745	8 yıl, 10 ay, 21 gün	Ölüm
Pîrizâde Mehmet Şâhib Efendi	1158/1745	1159/1746	1 yıl, 1 ay	Azil
Hayatîzâde Mehmet Emin Efendi	1159/1746	1159/1746	6 ay, 20 gün	Azil
Zeyn'ülâbidînîl-Hüseyinî-Mehmet Zeynî Efendi	1159/1746	1161/1748	1 yıl, 8 ay, 26 gün	Azil
Ebu İshakzâde Mehmet Es'ad Efendi	1161/1748	1162/1749	1 yıl, 22 gün	Azil
Kara Halil Efendizâde Mehmet Said Efendi	1162/1749	1163/1750	9 ay, 22 gün	Azil
III. Osman Devri (1754-1757)				
Seyyid Murtazâ Efendi	1163/1750	1168/1755	4 yıl, 7 ay, 10 gün	Azil
Vessâf Abdullah Efendi	1168/1755	1168/1755	4 ay, 27 gün	Azil
Dâmadzâde Feyzullâh Efendi	1168/1755	1169/1756	1 yıl, 1 ay, 18 gün	Azil
Dürrîzâde Mustafa Efendi	1169/1756	1170/1757	6 ay, 23 gün	Azil
III. Osman ve III. Mustafa Devirleri (1754-1774)				
Dâmadzâde Feyzullâh Efendi 2. Meşîhâti	1168/1755	1169/1756	1 yıl, 1 ay, 18 gün	Azil
III. Mustafa Devri (1757-1774)				
Mehmet Sâlih Efendi	1171/1758	1172/1760	1 yıl, 5 ay, 5 gün	Azil
Çelebizâde İsmail Asım Efendi	1172/1759	1173/1760	7 ay, 16 gün	Ölüm
Hacı Veliiyuddin Efendi	1173/1760	1175/1761	1 yıl, 6 ay, 18 gün	Azil
Tirevî Ebubekir Efendizâde Ahmed Efendi	1175/1761	1175/1762	7 ay, 23 gün	Azil
Dürrîzâde Mustafa Efendi 2. Meşîhâti	1175/1762	1180/1767	4 yıl, 11 ay, 24 gün	Azil
Hacı Veliiyuddin Efendi 2. Meşîhâti	1180/1767	1182/1768	1 yıl, 6 ay, 2 gün	Azil
Pîrizâde Osman Sâhib Efendi	1182/1768	1183/1770	1 yıl, 4 ay, 7 gün	Ölüm
Mirzâzâde Seyyid Mehmet Said Efendi	1183/1770	1187/1773	3 yıl, 5 ay, 18 gün	Azil
Şerîfzâde Seyyid Mehmet Şerîf Efendi	1187/1773	1187/1774	6 ay, 8 gün	Azil
I. Abdülhamid Devri (1774-1789)				
Dürrîzâde Mustafa Efendi 3. Meşîhâti	1187/1774	1188/1774	7 ay	Azil
İvaz Paşazâde İbrahim Bey Efendi	1188/1774	1189/1775	9 ay	Azil
Topkapulu Sâlihizâde Camgöz Mehmet Emin Efendi	1189/1775	1190/1776	1 yıl, 4 ay, 4 gün	Azil
Vessafzâde Mehmet Es'ad Efendi	1190/1776	1192/1778	1 yıl, 6 ay, 20 gün	Azil
Es'adzâde Mehmet Şerîf Efendi	1192/1778	1196/1782	4 yıl, 1 ay, 23 gün	İstifa
Karahisârî Seyyid İbrahim Efendi	1197/1782	1197/1783	8 ay, 7 gün	Ölüm
Dürrîzâde Seyyid Mehmet Atâullah Efendi	1197/1783	1199/1785	1 yıl, 10 ay 12 gün	Azil
İvaz Paşazâde İbrahim Bey Efendi 2. Meşîhâti	1199/1785	1199/1785	2 ay, 22 gün	Azil

Tablo 2'nin devamı

ArapzâdeAhmedAtâullah Efendi	1199/1785	1199/1785	2 ay	Ölüm
DürrizâdeSeyyid Mehmet Arif Efendi	1199/1785	1200/1786	3 ay, 10 gün	Azil
MüftizâdeAhmed Efendi	1200/1786	1202/1787	9 ay, 12 gün	Azil
MekkiMehmed Efendi	1202/1787	1202/1788	1 yıl, 9 ay, 15 gün	Azil
I. Abdülhamid ve III. Selim Devirleri (1774-1807)				
Seyyid Mehmet Kâmil Efendi	1202/1788	1203/1789	1 yıl, 5 ay	Azil
III. Selim Devri (1789-1807)				
Es'adzâde Mehmet Şerif Efendi2. Meşihâti	1203/1789	1204/1789	1 ay, 29 gün	Azil
Hamîdzâde Mustafa Efendi	1204/1789	1205/1791	1 yıl, 4 ay, 27 gün	Azil
Seyyid Yahya Tevfik Efendi	1204/1791	1205/1791	13 gün	Ölüm
MekkiMehmed Efendi2. Meşihâti	1205/1791	1206/1792	1 yıl, 3 ay, 16 gün	Azil
DürrizâdeSeyyid Mehmet Arif Efendi2. Meşihâti	1206/1792	1213/1798	6 yıl, 1 ay, 19 gün	Azil
Reiszâde Mustafa Âşir Efendi	1213/1798	1215/1800	1 yıl, 10 ay	Azil
Samânîzâde Ömer Hulusi Efendi	1215/1800	1218/1803	2 yıl, 10 ay, 11 gün	Azil
SâlihîzâdeAhmedEs'ad Efendi	1218/1803	1221/1806	3 yıl, 5 ay, 24 gün	Azil
III. Selim ve IV. Mustafa Devirleri (1789-1808)				
ŞerifzâdeSeyyid Mehmet Atâullah Efendi	1221/1806	1222/1807	7 ay, 29 gün	Azil
IV. Mustafa Devri (1807-1808)				
Samânîzâde Ömer Hulusi Efendi2. Meşihâti	1222/1807	1222/1807	1 gün	Azil
ŞerifzâdeSeyyid Mehmet Atâullah Efendi2. Meşihâti	1222/1807	1223/1807	1 yıl, 8 gün	Azil
IV. Mustafa ve II. Mahmud Devirleri (1807-1839)				
Arapzâde Mehmet Arif Efendi	1223/1808	1223/1808	25 gün	Azil
II. MahmudDevri (1808-1839)				
SâlihîzâdeAhmedEs'ad Efendi2. Meşihâti	1223/1808	1223/1808	3 ay, 8 gün	Azil
DürrizâdeSeyyid Abdullah Efendi	1223/1808	1225/1810	1 yıl, 10 ay	Azil
Samânîzâde Ömer Hulusi Efendi 3. Meşihâti	1225/1810	1227/1812	1 yıl, 8 ay, 19 gün	Azil
DürrizâdeSeyyid Abdullah Efendi2. Meşihâti	1227/1812	1230/1815	2 yıl, 9 ay, 10 gün	Azil
Çelebizâde Hafidi Seyyid Mehmet Zeyn'ülâbidîn Efendi	1230/1815	1233/1818	2 yıl, 10 ay, 6 gün	Azil
Mekkîzâde Mustafa ÂsımEfendi	1233/1818	1234/1819	1 yıl, 7 ay, 7 gün	Azil
Hacı Halil Efendi/Çerkez Halil Efendi	1234/1819	1236/1821	1 yıl, 6 ay, 25 gün	Azil
YâsincîzâdeSeyyidAbdülvehhâb Efendi	1236/1821	1238/1822	2 yıl, 2 ay, 1 gün	Azil
SıdkîzâdeAhmedReşid Efendi	1238/1822	1239/1823	10 ay, 15 gün	Azil
Mekkîzâde Mustafa ÂsımEfendi2. Meşihâti	1239/1823	1241/1825	2 yıl, 2 ay, 1 gün	Azil
Kadızzâde Mehmet Tahir Efendi	1241/1825	1243/1828	2 yıl, 5 ay, 10 gün	Azil
YâsincîzâdeSeyyidAbdülvehhâb Efendi2. Meşihâti	1243/1828	1248/1833	4 yıl, 9 ay, 3 gün	Azil
II. Mahmudve Abdülmecid Devirleri (1808-1861)				
Mekkîzâde Mustafa ÂsımEfendi 3. Meşihâti	1248/1833	1262/1846	13 yıl, 6 ay, 18 gün	Ölüm

(Danişmend, 2011: 5/140-183).

Osmanlı Devleti'nde sadrazamlara varıncaya kadar devletin en mühim erkanına her türlü cezâ verilmiş hatta birçoğu idam edilmiştir. Fakat dinin temsilcisi kabul edilen ulema genellikle idam cezâsından istisna tutulmuştur. İnhişat döneminde, dinin temsilcisi kabul edilen ulemanın idam cezâsından istisna tutulmuş olmasına rağmen üç Şeyhülislam'ın idam edildiği görülmektedir. Bunlar tabloda isimleri yanında “şehid” lakabı verilen “Ahîzâde Şehid Hüseyin Efendi, Hocasâde Şehid Mes'ud Efendi ve Seyyid Hacı Feyzullah Efendi”dir. Bu şeyhülislâmlara “şehid” lakabının verilmesi ilmîye masuniyetinin İnhişat devrinde ihlaline karşı mesleğin protesto tezahürü mahiyetindedir (Danişmend, 2011: 5/197; Yıldırım vd., 2001: XX).

3.6.3. Nazırlık Dönemi

Nazırlık döneminin ilk belirtileri, II. Mahmud (1808-1839) zamanında şeyhülislâmların, Dîvân-ı hümâyûn azası olmadığı halde kazaskerlerin yerine meclîse girmeye başlamalarıdır (Pakalın, 1993: 3/350). Bu dönemde “Meclîs-i Vükelâ”, veya günümüzdeki adıyla “Bakanlar Kurulu”nda şeyhülislâmlara daimî bir yer hakkı tanındı. Şeyhülislâmlar bu Meclîste daha ziyade dinî konularda etkili bir şekilde söz sahibi oldular. Öyle ki alınan dinî kararlarda Pâdişahın irâde-i seniyyesi (hatt-ı hümayunu) ve şeyhülislâmın fetvâsı yasa niteliği kazandı (Eraslan, 2009: 31).

Tanzimat Fermânı'nın ilanından sonra şeyhülislâmlık kurumunun yetki ve işlevi açısından bazı değişiklikler ortaya çıktı. Fermânın ilan edildiği yıl olan 1839'da kurulan Şûrâyı Devlet'e şeyhülislâm üye olarak kabul edilmedi. Hâlbuki Şûrâyı Devlet toplumun yaşamını ilgilendiren pek çok konuda bir dizi yasa hazırlamıştır. Bu kurum tarafından toplumu ilgilendiren konularla ilgili yasalar çıkarılırken şeyhülislâmlıktan herhangi bir fetvâ dahi almaya gerek görülmemesi, şeyhülislâmın siyaset üzerindeki nüfusunun oldukça azaldığının bir göstergesidir.

19'uncu asırda Nezaretlerin (bakanlık) ihdas edilmesiyle şeyhülislâmlar da “nâzır” kabul edildiler. Bu yeni değişim ile şeyhülislâmların tayinleri, sadrazamla beraber Pâdişaha bırakıldı (Boyacıoğlu, 1992: 54-55; Düzenli, 1995: 11). Tanzimat Dönemi ile birlikte başlayan modernleşme sürecinde yaşanan bu değişiklikler sonucu, yetkilerinin birçoğu başka müesseselere pay edilince şeyhülislâmlık makamının salahiyet alanı iyice daraldı (Bein, 2013: 24). Tanzimat ile birlikte nazırlık derecesine inen şeyhülislâmlık, Kânûn-ı Esâsî'nin 27'nci maddesi mucibince diğer nazırlardan üstün tutulmuştur (Ali Emirî, 1334: 2).

Sultan Abdülaziz döneminde Şeyhülislâmlığın nâzırlık derecesine düşürülmesi, istenilen fetvâların alınabilmesi için zayıf irâdeli kişilerin Şeyhülislâmlığa getirilmesi ve Kânûn-ı Esâsî ile birlikte şeyhülislâmın görev süresinin, içinde bulunduğu kabinenin iktidarda kalışıyla sınırlandırılması da makamın etkinliğini azaltan hususlardır. Bununla

birlikte, geleneğin bir devamı olarak şeyhülislâm fetvâlarının özellikle Pâdişahların hal'î olaylarında meşruiyet aracı olarak kullanılmasına devam edilmiştir. Abdülaziz (ö. 1876), V. Murad (ö. 1904) ve II. Abdülhamid'in (ö. 1918) hal' edilmeleri Şeyhülislâm fetvâlarıyla gerçekleştirilmiştir (Cemal Fedayi, 1999: 6/ 449). Bir taraftan süreç içerisinde Şeyhülislâmlık makamı eski konumundan uzaklaşmış diğer taraftan da yeri geldikçe makamın nüfuzundan faydalanma birçok yönüyle devam etmiştir.

Tanzimat'tan sonra II. Meşrûtiyet'e kadar nazırlar (bakan) gibi şeyhülislâmlar da değiştirilebilmiştir. Bu şeyhülislâmlar devirlere ve yıllara tablolaştırılarak aşağıda verilmiştir:

Tablo 3

Nazırlık dönemi Osmanlı şeyhülislâmları

İsmi	Tayini	Azli	Süresi	Sebebi
II. Mahmud ve Abdülmecid Devirleri (1808-1861)				
Mekkizâde Mustafa Âsım Efendi 3. Meşîhati	1248/1833	1262/1846	13 yıl, 6 ay, 18 gün	Ölüm
İsmet Beyzâde Seyyid Hacı Ahmed Arif Hikmet Bey Efendi	1262/1846	1270/1854	7 yıl, 4 ay	Azil
Meşrebzâde Mehmet Arif Efendi	1270/1854	1275/1858	4 yıl, 9 ay, 7 gün	Ölüm
Abdülmecid ve Abdülaziz Devirleri (1861-1876)				
Seyyid Mehmet Sa'düddin Efendi	1275/1858	1280/1863	4 yıl, 10 ay, 27 gün	Azil
Abdülaziz Devri (1861-1876)				
Atfzâde Ömer Hüsâmüddin Efendi	1280/1863	1283/1866	2 yıl, 8 ay, 16 gün	Azil
Hacı Mehmet Refik Efendi	1283/1866	1285/1868	1 yıl, 8 ay, 22 gün	Azil
Câmi'ür-Riyâseteyn Akşehirli Hasan Fehmi Efendi	1285/1868	1288/1871	3 yıl, 4 ay, 17 gün	Azil
Ahmed Muhtar Molla Bey Efendi	1288/1871	1289/1872	1 yıl, 1 ay, 18 gün	Azil
Turşucuzâde Hacı Ahmed Muhtar Efendi	1289/1872	1291/1874	1 yıl, 7 ay, 5 gün	Azil
İmâm-ı Sultânî Hâfız Hasan Hayrullah Efendi	1291/1874	1291/1874	1 ay, 8 gün	Azil
Câmi'ür-Riyâseteyn Akşehirli Hasan Fehmi Efendi 2. Meşîhati	1291/1874	1293/1876	1 yıl, 9 ay, 23 gün	Azil
Abdülaziz, V. Murad ve II. Abdülhamid Devirleri (1861-1909)				
İmâm-ı Sultânî Hâfız Hasan Hayrullah Efendi 2. Meşîhati	1293/1876	1294/1877	1 yıl, 2 ay, 15 gün	Ölüm
II. Abdülhamid Devri (1876-1909)				
Hacı Kara Halil Efendi	1294/1877	1295/1878	8 ay, 23 gün	Azil
Ahmed Muhtar Molla Bey Efendi 2. Meşîhati	1295/1878	1295/1878	7 ay, 16 gün	Azil
Uryânîzâde Ahmed Es'ad Efendi	1295/1878	1306/1889	10 yıl, 1 ay, 14 gün	Ölüm
Bodrumlu Hacı Ömer Lütfi Efendi	1306/1889	1309/1891	2 yıl, 7 ay, 17 gün	Azil
Hâlid Efendizâde Mehmed Cemâlüddin Efendi	1309/1891	1326/1908	16 yıl, 11 ay	İstifa
Hâlid Efendizâde Mehmed Cemâlüddin Efendi 2. Meşîhati	1326/1908	1327/1909	6 ay, 10 gün	İstifa
Mehmet Ziyâüddin Efendi	1327/1909	1327/1909	1 ay, 27 gün	İstifa
II. Abdülhamid ve V. Mehmed Reşad Devirleri (1876-1918)				
Mehmet Ziyâüddin Efendi 2. Meşîhati	1327/1909	1327/1909	21 gün	İstifa

(Danişmend, 2011: 5/183-190).

Bu dönemde dördü Abdülmecîd, beşi Abdülaziz ve beşi de II. Abdülhamid devrinde olmak üzere toplam 14 şeyhülislâm görev yapmıştır. Ancak mükerrerleri ile birlikte bu sayı 27'ye ulaşmaktadır.

Abdülmecîd Devrinin (1839-1861) ilk şeyhülislâmı Mekkîzâde Mustafa Âsım Efendi'dir. Âsım Efendi toplam 17 yıl, 6 ay, 18 gün şeyhülislâmlık görevi boyunca yalnızca üçüncü meşîhatının son yedi yılı Abdülmecîd devrinde geçirmiştir. Rumeli Kazaskerliğinden ma'zûl bulunduğu sırada Şeyhülislâm olan Âsım Efendi yine kendisi gibi şeyhülislam olan Mekkî Mehmet Efendi'nin oğludur (Danişmend, 2011: 5/181). Ölümü sebebiyle azledilmiştir.

İkinci şeyhülislâm Arif Hikmet Bey Efendi, III. Selim devri kazâskerlerinden İbrahim İsmet Bey Efendi'nin oğludur. Arif Hikmet Bey, 1833 yılında Anadolu Kazaskeri, 1838 yılında İse Rumeli Kazaskeri olarak görevlendirilmiş, 1839 yılında “Meclîs-i Vâlâ-i Ahkâm-i ‘Adliyye” üyeliği görevinde bulunduktan sonra Rumeli Müfettişi olarak görevlendirilmiştir. 1846 yılında da Şeyhülislamlık makamına getirilmiştir (Bilge, 1991: 365-366).

Arif Hikmet Bey'le babasına “Bey Efendi” denilmesinin sebebi I. Abdülhamid devri vüzerasından ve Mısır valilerinden İsmail Râif Paşa'nın oğlu ve torunu olmaları hasebiyledir. Bu nedenle paşa oğlu ya da torunu olan bütün şeyhülislâmlar tablolarında “Bey Efendi” lakaplı anılmıştır. Osmanlı şeyhülislâmlarının en seçkinlerinden sayılan Arif Hikmet Bey Efendi, ilmiyle fazlından başka “Elsine-i selâsede” şairliğiyle de meşhurdur ve matbu bir dîvânı mevcuttur. Medine'de kurdurduğu yedi bin ciltlik kıymetli kütüphane halen kendi ismiyle anılmaktadır. Azledilme sebebi ihtiyarlığıdır (Danişmend, 2011: 5/183-184).

Üçüncü şeyhülislâm Meşrebzâde Mehmet Arif Efendi Anadolu ve Rumeli Kazaskerliklerinde bulundu. Ancak şeyhülislâmlığa “Meclîs-i Vâlây-ı Ahkâm-ı ‘Adliyye” azalığından atanmıştır. Trabzonlu müderris Şâtırzâde Emin Efendi'nin oğlu olan Mehmet Arif Efendi, “Meşrebzâde” lakabını Kazâsker Meşreb Ali Efendi'nin kızından torunu

olduğu için almıştır. Mehmet Arif Efendi çok açık fikirli olması ve Tanzimat dönemi yeniliklerine kıymet vermesi ile tanınır. Meşihatta ıslahat yapmış ve döneminde kadı yetiştiren ihtisas okulu olan “Mekteb-i Kuzât”ı kurmuştur. Ayrıca “Emvâl-i eytâm Nizâmnâmesi” tedvin edip, Eytâm müdürlüğünü kurmuş ve “Silki Kazâ” denilen Kadılık-Hâkimlik mesleğinde imtihân usûlünü getirmiştir (Danişmend, 2011: 5/184).

Abdülmeccid devrinin son şeyhülislâmı Mehmet Sa’düddin Efendi, Meclîs-i Vâlâ azalığından bu makama atanmıştır. Müderris Abdülhamid Efendi’nin oğlu olan Mehmet Sa’düddin Efendi, ilmi, fazlı ve doğruluğu kadar tok sözlülüğü ile tanınmıştır. Bu nedenle Bâb-ı Âlî’de hoşça gitmemiş ve sonunda Büyük Fuad Paşa’nın tesiriyle görevine son verilmiştir.

Abdülaziz devrinin ilk şeyhülislâmı Âtıfzâde Ömer Hüsâmüddin Efendi, “Meclîs-i Ma’ârîf” riyasetiyle Kazaskerliklerde bulunduktan sonra bu makama atanmıştır. Babası III. Selim devri ulemâsından Cemal Efendi, dedesi kütüphanesiyle meşhur Defterdar Atıf Efendi’nin oğlu Reisülküttap Mehmet Celâl Efendi’dir. “Âtıfzâde” lakabı dedesine atfen verilmiştir. Azlinden sonra “Mecâlis-i ‘Âliyeye memur”, yani Nezaretsiz nâzır olmuştur (Danişmend, 2011: 5/185). İkinci şeyhülislâm Hacı Mehmet Refik Efendi, Meclîs-i İntihâb-ı Hükâm riyasetine ilaveten haiz olduğu Meclîs-i Vâlâ azalığından atanmıştır. Boşnak olan şeyhülislâm, temiz ahlâkı ve çok muktedir fakihliği ile tanınır. O da selefi gibi azlinden sonra “Mecâlis-i ‘Âliyeye memur” olmuştur.

Rumeli Kazaskerliğinden atanan üçüncü şeyhülislâm Hasan Fehmi, Iğnınlı Osman Efendi isminde bir şahsın oğludur. Hasan Fehmi Efendi’ye “Câmi’ür-Riyâseteyn” denilmiştir. Bunun sebebi Sultan Aziz’in cülûsunda hocalığına tayin edilerek “Mu’allîm-i Şultânî”likle meşihatı sonradan cemetmiş olması nedeniyle verilmiştir. Azline sebep, kendisine taraf olan Ali Paşa’nın vefat etmesi üzerine yerine geçen Gürcü Mahmud Nedim Paşa’dır. Ancak Gürcü Nedim Paşa’nın ikinci sadaret döneminde tekrar atanmıştır. Mahmud Nedim Paşa aleyhine Mithat Paşa’nın softalara para dağıtarak tertip ettiği ve ikinci bölümde üzerinde durulan “Talebe-i ‘ulûm nümâyîşi”ni yatıştırıramamış olması, Efendi’nin de Paşa ile beraber tekrar azline sebep olmuştur.

Dördüncü şeyhülislâm Ahmed Muhtar Molla Bey Efendi, “Meclîs-i Tedkîkât-i Şer‘îyye” azalığından müstafi bulunduğu sırada Rus taraftarı Sadrazam Gürcü Mahmud Nedim Paşa’nın iltizamiyle birdenbire şeyhülislâm olmuştur. Babası ulemadan Mahmud Bey, dedesi kölelikten yetişme Sadrazam Koca Yusuf Paşa’dır. Mahmud Nedim’in azli üzerine azledilmiş daha sonra II. Abdülhamid zamanında ikinci defa şeyhülislâm olmuştur (Danişmend, 2011: 5/185-187).

Beşinci şeyhülislâm Turşucuzâde Hacı Ahmed Muhtar Efendi, Dâr-ı Şûrâyı Askerî müftülüğünden atanmıştır. Henüz kazaskerliğe yükselmemiş olduğu halde büyük zekâsı ve ilmi kıymetinden dolayı İstanbul payesinden birdenbire şeyhülislâm olması ulema arasında dedikoduya sebep olsa da kısa sürede herkesin hürmetini kazanmıştır. Gözden düşmesine ve azledilmesine sebep, Vâlide Sultan’ın bir dava münasebetiyle gönderdiği Kahveci başışını kovmasıdır. Daha sonra bu zât II. Abdülhamid devrinde tekrar şeyhülislâm olmuştur (Danişmend, 2011: 5/185).

Altıncı şeyhülislâm Hasan Hayrullah Efendi, Sultan Abdülaziz’i tahtından indiren ve ikinci bölümde bahsedilen “Erkân-ı erba‘a” denilen dört devlet adamından biridir. Sultan Abdülaziz’in İmâm-ı evvelliğinden şeyhülislâm olan bu değersiz şahsiyetin sesinin güzelliğinde başka bir meziyeti yoktu. Sarayda Pâdişahı eğlendirmek için yaptığı mukallitliklerle, maskaralıklarından dolayı herkesin gözünden düşmüş ve tezviratından dolayı da “müfsid imâm” lakabıyla şöret bulmuştu. Hem Sultan Abdülaziz’in hem de V. Murad’ın hal fetvâsını veren bu zat, fetvâ yazacak kadar bile meziyeti olmadığı için fetvâlarını Fetvâ emini Kara Halil Efendi’ye yazdırmıştır.

II. Abdülhamid devrinin ilk şeyhülislâmı yine Hasan Hayrullah Efendi olmuştur. Bir yıl kadar görevde kalan bu zatın görevine 26 Temmuz 1877 tarihinde son verilmiştir. Azlinden sonra Sultan Abdülhamid kendisini ilk önce Şeyhül-Haremlikle Medine’ye göndermiş ve ardından da Taif’de “İkamete memur” etmiştir. Yerine atanan Kara Halil Efendi, Fetvâ eminiğine ilaveten haiz olduğu “Meclîs-i Âyan”, “Meclîs-i İntihâb-ı Hükâm” ile “Mecelle Cemiyeti” azalıkları uhdesindeyken şeyhülislâm olmuştur. Sultan Hamid’in bu zata pek itimat edememesi Sultan Abdülaziz’in hal’ine ait fetvânın tesvidinî hazırlamasıdır. Üçüncü şeyhülislâm Ahmed Muhtar Molla Bey Efendi de Sultan Aziz zamanında ilk defa atanmış bir zâtı.

Sultan Abdülhamid devrinde, muhtelif ilmîye makamlarında bulunduktan sonra Âyan azalığından dördüncü sırada şeyhülislâm olan Uryânîzâde Ahmed Es'ad Efendi on yıl kadar meşîhat görevini yürütmüştür. Ulemadan Mehmet Saîd Efendi'nin oğlu ve Fetvâ eminlerinden Râşid Efendi'nin torunu olan bu zât zekî, muktedir ve doğru adam olmakla tanınır (Danişmend, 2011: 5/188). Beşinci şeyhülislâm Bodrumlu Hacı Ömer Lütfi Efendi, Anadolu Kazaskerliği payesine kadar yükseldikten sonra bu makama atanmıştır. Bir süre Sultan Abdülaziz'in büyük oğlu Yusuf İzzüddin Efendi'nin muallimliğinde bulunan bu zatın azlinde halefi olan ve bu devirde on yedi küsur yıl görev yapan mektupçusu Cemâlüddin Efendi'nin tesiri olduğundan bahsedilir (Danişmend, 2011: 5/188).

Sultan Abdülhamid devrinin en fazla süreli şeyhülislâmı olan Cemâlüddin Efendi, Rumeli Kazaskerliği payesiyle Meşîhat Mektupçuluğunda bulunduğu sırada "Mîzâc ve meşreb-i zamâneye tamamıyla vukûf peydâ etmiş" olduğu için birdenbire bu göreve atanmıştır. Şeyh Yusufzâde Hâlid Efendi isminde bir Kazaskerin oğlu olan Cemâlüddin Efendi hem dedesinin hem babasının ismiyle künyelenmiştir. İlk meşîhatı Ahmet Cevad Paşa'nın sadaretiyle, Said Paşa'nın beşinci, altıncı yedinci ve Kâmil Paşa'nın ikinci sadaretlerine ve Halil Paşa ile Avlonyalı Ferid Paşa'nın uzun süren sadaret devirlerine tesadüf etmektedir. İkinci meşîhatı Kâmil Paşa'nın üçüncü sadaretine tesadüf eden bu zatın yıldızı İttihad ve Terakki zamanında sönmüş ve ancak muhalifler devrinde tekrar (1912-1913) iki defa daha göreve getirilmiştir (Danişmend, 2011: 5/189).

Sultan Abdülhamid'in son şeyhülislâmı Mehmet Ziyâüddin Efendi, Rumeli Kazaskerliğinden gelmiştir. Babası Fetvâhâne Reisü'l-Müsevvidîni Ezineli Osman Nuri Efendi'dir. İki meşîhatından biri Hüseyin Hilmi Paşa'nın ilk kabinesinde ve ikincisi de Tevfik Paşa'nın ilk sadaretindedir. Sultan Abdülhamid'in millet ve memleket için sonsuz ve ölçüsüz felâketlere sebep olan hâl' fetvâsını yazan bu zat toplam iki ay 18 gün görev yapmıştır. İkinci bölümde bahsedilen fetvâ metnindeki hâl' sebepleri tamamıyla yalan ve iftiradan ibaret olduğunu bir defa daha vurgulamak gerekir (Danişmend, 2011: 5/190).

3.6.4. Kabine Üyeliği Dönemi

II. Meşrûtiyet'ten sonra Meşîhat-i İslâmiye, reformların etkisiyle prestijini önemli ölçüde kaybetmiş ve bu devirden sonra şeyhüislâmlar kabine üyesi sayılmışlardı. Dolayısıyla bu dönemde şeyhüislâmlık makamı kabinelerin sık değişmesiyle sık sık el değiştirmiştir. Hatta Meşîhat-i İslâmiye tarihinde farklı zamanlarda dört defa şeyhüislâmlık yapan beş kişiden dördü II. Meşrûtiyet döneminde görev yapmıştır (Danişmend, 2011: 5/166). Toplam on bir şeyhüislâm altısı V. Mehmed Reşad, beşi VI. Mehmed Vahîdüddin devrinde vazife almıştır. Ancak mükerrer vazifelerle birlikte bu sayı yirmi üçe ulaşmaktadır. Bu şeyhüislâmların görev dağılımı yıllara göre aşağıda tabloleştirilmiştir:

Tablo 4

Kabine üyeliği dönemi Osmanlı şeyhüislâmları

İsmi	Tayini	Azli	Süresi	Sebebi
V. Mehmed Reşad Devri (1909-1918)				
Pîrîzâde Mehmed Sâhib Bey Efendi	1327/1909	1327/1909	7 ay, 24 gün	İstifa
Çelebizâde Hüseyin Hüsnü Efendi	1327/1910	1328/1910	6 ay, 1 gün	İstifa
Mûsâ Kâzım Efendi	1328/1910	1329/1911	1 yıl, 2 ay, 18 gün	İstifa
Mûsâ Kâzım Efendi 2. Meşîhati	1329/1911	1330/1911	3 ay	İstifa
Abdurrahman Nesîb Efendi	1330/1911	1330/1912	6 ay, 16 gün	İstifa
Hâlid Efendizâde Mehmed Cemâlüddin Efendi 3. Meşîhati	1330/1912	1330/1912	3 ay, 8 gün	İstifa
Hâlid Efendizâde Mehmed Cemâlüddin Efendi 2. Meşîhati	1330/1912	1331/1913	2 ay, 25 gün	İstifa
Mehmet Es'ad Efendi	1331/1913	1331/1913	4 ay, 18 gün	İstifa
Mehmet Es'ad Efendi 2. Meşîhati	1331/1913	1332/1914	9 ay, 3 gün	İstifa
Ürgübi/Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi	1332/1914	1334/1916	2 yıl, 1 ay, 21 gün	İstifa
Mûsâ Kâzım Efendi 3. Meşîhati	1334/1916	1335/1917	8 ay, 26 gün	İstifa
V. Mehmed Reşad ve VI. Mehmet Vahîdüddin Devirleri (1909-1922)				
Mûsâ Kâzım Efendi 4. Meşîhati	1335/1917	1337/1918	1 yıl, 8 ay, 2 gün	İstifa
VI. Mehmet Vahîdüddin Devri (1918-1922)				
Dağıstanlı Ömer Hulûsi Efendi	1337/1918	1337/1918	25 gün	İstifa
Haydarîzâde İbrahim Efendi	1337/1918	1337/1919	2 ay, 1 gün	İstifa
Haydarîzâde İbrahim Efendi 2. Meşîhati	1337/1919	1337/1919	1 ay, 21 gün	İstifa
Mustafa Sabri Efendi	1337/1919	1337/1919	2 ay, 13 gün	İstifa
Mustafa Sabri Efendi 2. Meşîhati	1337/1919	1337/1919	2 ay, 2 gün	İstifa
Mustafa Sabri Efendi 3. Meşîhati	1337/1919	1338/1919	2 ay, 11 gün	İstifa
Haydarîzâde İbrahim Efendi 3. Meşîhati	1338/1919	1338/1920	5 ay, 3 gün	İstifa
Haydarîzâde İbrahim Efendi 4. Meşîhati	1338/1920	1338/1920	25 gün	İstifa
Dürrîzâde Abdullah Bey Efendi	1338/1920	1338/1920	3 ay, 25 gün	İstifa
Mustafa Sabri Efendi 4. Meşîhati	1338/1920	1339/1920	1 ay 25 gün	İstifa
Medenî Mehmet Nuri Efendi	1339/1920	1341/1922	2 yıl, 1 ay, 8 gün	İstifa

(Danişmend, 2011: 5/190-196).

V. Mehmed Reşad devrine başlayan kabine üyeliği döneminin ilk şeyhüislâmı İstanbul'un en meşhur ulema sülalelerinden "Pîrîzâde" ailesinden yetişen üç

şeyhülislâmdan biri olan Sâhib Molla Bey Efendi'dir. Babası Kazasker İbrahim İsmet Bey, dedesi Kazasker Yahya Bey, dedesinin babası Kazasker İbrahim Bey ve dedesinin dedesi vüzeradan Sarı Mehmet Paşa'dır. Çok muktedir ve dürüst bir zât olan Molla Bey, birçok ilmîye ve Adliye makamlarında bulunduktan sonra Âyan azalığından şeyhülislâm olmuş ve Hüseyin Hilmi Paşa'nın kabinesinde bulunmuştur (Danişmend, 2011: 5/190).

İkinci şeyhülislâm Çelebizâde Hüseyin Hüsnü Efendi, Mahkeme-i Evkâfi-ı Hümâyun kadılığından bu göreve atanmıştır. Bu zât, Hakkı Paşa kabinesinde istifâya mecbur tutulmuştur. Üçüncü şeyhülislâm olarak atanan Musa Kâzım Efendi, bazı ilmîye vazifelerinde bulunduktan sonra İttihad ve Terakki'ye intisabından dolayı tayin edildiği Âyan azalığından bu göreve gelmiştir. Hakkı Paşa kabinesinde istifâya mecbur tutulan sabık şeyhülislâmdan sonra atanması birçok dedikoduya yol açmış ve bilhassa farmason olması hayli şikayetlere sebep olmuştur. Musa Kâzım Efendi dört defa meşîhata gelmiştir. İkinci meşîhatı Said Paşa'nın sekizinci sadaretinde, üçüncüsü Said Halim Paşa kabinesinde ve sonuncusu ise Talat Paşa kabinesine tesadüf etmiştir. Bu son kabinede mevkiini muhâfaza edebilmesi, Hayri Efendi'nin meşîhat teklifini reddetmiş olmasındandır (Danişmend, 2011: 5/191, 192, 193, 194).

V. Mehmed Reşad devrinde dördüncü şeyhülislâm olan Abdurrahman Nesîb Efendi, Mısır kadılığından gelmiştir. Eski Üsküp kadılarından Halil Feyzi Efendi'nin oğlu olan bu zat Arnavut'tur. Meşîhatı Said Paşa'nın dokuzuncu ve sonuncu sadaretindeki kabinededir. Daha önce Sultan II. Abdülhamid devrinde iki defa şeyhülislâm olan Cemâlüddin Efendi bu devirde de iki defa kısa süreli görev almıştır. Bu zatın üçüncü meşîhatı Gâzi Ahmed Muhtar Paşa kabinesine, dördüncü ve son meşîhatı Kâmil Paşa'nın dördüncü ve son sadaretine müsâdiftir. Cemâlüddin Efendi, siyâsî ve resmi hayatı Bâb-ı Âli baskınıyla nihayet bulduktan sonra İttihat ve Terakki komitesinin ihtarıyla memleket haricine çıkıp Mısır'a gitmiş ve orada vefat etmiştir. Cenazesi İstanbul'a getirilip Fatih'teki aile mezarlığına defnedilmiştir (Danişmend, 2011: 5/192).

Cemâlüddin Efendi'den sonra Mehmet Es'ad Efendi şeyhülislâm olmuştur. Fetvâ Eminliğinden gelen bu zatın babası Huzûr-ı Hümâyun Ders-i Şerifi mukarrirlerinden

Ahıskalı Numan Efendi'dir. Birinci meşîhatı Mahmud Şevket kabinesinde, ikincisi Said Halim Paşa kabinesindedir. V. Mehmed Reşad devrinin son şeyhülislâmı Hayri Efendi'dir. Nezâret uhdesinde kalmak üzere Evkaf nazırlığından gelen Hayri Efendi, Trablusgarp vilayeti Evkâf müdürlerinden Ürgüplü Abdullah Avni Efendi'nin oğludur. Ahlakının temizliği ve çalışkanlığıyla bilinen Hayri Efendi, bilhassa Evkaf sahasındaki eserleriyle tanınmıştır. Meşîhatı Said Halim Paşa kabinesindedir. Harb-i umumîde millet ve ordu açıklıktan kırılırken İttihat ve Terakki'nin kodamanlarının mirasyedilikleri üzerine çileden çıkan Hayri Efendi bir daha meşîhatı kabul etmemek üzere istifâ etmiştir (Danişmend, 2011: 5/193).

VI. Mehmed Vahîdüddin devrinde ilk şeyhülislâm Musa Kâzım'ın dördüncü tekerrüründen sonra gelen Dağistanlı Ömer Hulusi Efendi'dir. Kazâsker payesiyle bulunduğu Mahkeme-i Temyiz Şer'îyye Dairesi reisliğinden atanan bu zât, İzzet Paşa kabinesinde 25 günlük kısa bir süre görev yapmıştır. İkinci olarak dört defa atanan Haydarîzâde İbrahim Efendi şeyhülislâm olmuştur. Tevfik Paşa'nın ikinci sadaretinde "Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiye" azalığından birdenbire meşîhat makamına yükseltilen bu zat, Bağdat'ın bir ulema ailesine mensuptur. İkinci meşîhatı Tevfik Paşa'nın üçüncü kabinesinde, üçüncüsü Ali Rıza Paşa kabinesinde ve sonuncusu da Salih Paşa kabinesindedir (Danişmend, 2011: 5/194, 195). Tanz

Bu devrin üçüncü şeyhülislâmı yine Haydarîzâde gibi dört defa atanan Mustafa Sabri Efendi'dir. II. Meşrûtiyetin başlangıcında Tokad mebusu sıfatıyla Meclîste İttihat ve Terakki komitesine karşı şiddetli muhalefetiyle meşhur olan Hoca Sabri Efendi, daha sonra yıllarca bedbaht bir şekilde yaşamış ve nihayet komitenin sükutu üzerine yeniden faaliyete başlamıştır. Hoca, Hürriyet ve İtilâf fırkasının en mühim erkânından olduğu için, "Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiye" azalığından şeyhülislâm olarak Dâmad Ferid'in ilk kabinesine girmiştir. İkinci ve üçüncü meşîhatı yine Dâmad Ferid'in ikinci ve üçüncü kabinesine müsadiftir. Son meşîhatı ise aynı Paşa'nın beşinci kabinesindedir (Danişmend, 2011: 5/195, 196).

Dâmad Ferid'in dördüncü kabinesinde ise Dürrîzâde Abdullah Bey Efendi şeyhülislâmlık yapmıştır. Sâbık Anadolu Kazaskeri olan Dürrîzâde Abdullah Bey Efendi, İstanbul'un eski ve bilinen bir ulema sülalesine mensuptur. Dâmad Ferid'in Kuvây-ı Milliye aleyhine neşrettiği fetvâları işte bu Abdullah Bey Efendi imza etmiştir (Danişmend, 2011: 5/196).

Meşîhat-i İslâmiye'nin son temsilcisi ise "Medenî Mehmet Nuri Efendi" olmuştur. Münecimbaşı Osman Kâmil Efendi'nin oğlu olan bu zatın meşîhatı Dâmad Ferid'in beşinci ve Tevfik Paşa'nın dördüncü ve sonuncu kabinelerindedir. Osmanlı tarihinde ilk Şeyhülislâm Molla Şemsüddin-i Fenârî (1424-1425/828)'den bu son Şeyhülislâm Medenî Mehmet Nuri Efendi (1922/1341)'ye kadar miladi takvim esasına göre 498 yıl geçmiştir. Beş asra yaklaşan bu uzun tarih esnasında Meşîhat makamında 185 değişim olmuştur. Fakat özellikle inhişat döneminden itibaren şeyhülislâmlar birkaç defa meşîhatta bulunmuşlardır. Bu tekrarlar çıkarılırsa toplam şeyhülislâm sayısı 131'dir. Mükerrerlerin sayısı ise 54'tür.

Şeyhülislâmlar ile ilgili bir tablo çalışması Eraslan tarafından yapılmıştır. Ancak bu tabloda toplam rakam 184 olarak geçmiştir (Eraslan, 2009: 200-210). Danişmend'e göre bakıldığında burada yazılmayan şeyhülislâmın, II. Murad Devri (1421-1451) devrinde 6 yıl görev yapan Molla Yegân (834-840-1431/1436-1437) olduğu görülmektedir. Diğer bir çalışma ise Kazıcı tarafından yapılmıştır. Kazıcı tablosunda mükerrerleri tek seferde belirterek toplamda 130 şeyhülislâmdan bahsetmiştir (Kazıcı, 1981: 63-66). Tablo incelendiğinde III. Ahmed Devri'nde (1703-1730) üç gün görev yapan Yekçeşm Hüseyin Efendi'den (1115/1703) bahsedilmediği görülmektedir.

Şeyhülislâmlar, Meşîhat-i İslâmiye kurumsallaşıp 18'inci asırda resmi bir daireye sahip olana kadar vazifelerini ya bir konak kiralarak ya da kendi oturdukları evlerinin bir kısmını büro haline getirerek yürütmüşlerdir (Kazıcı, 1997: 11/448; İpşirli, 1991: 4/362). Nitekim, Şeyhülislâm Alâüddin Ali Çelebi'ye (908/1525-1526)'nin halk arasında "Zenbilli" lakarıyla şöhret bulmasının sebebi de budur. Şeyhülislâm daima konağının penceresinde asılı bir zenbil bulundururdu. Mürâcaat sahibi "iştiftâ" varakasını işte bu

zenbile koyup ipi sallar ve Ali Çelebi de hemen yukarı çekip fetvâsını yazdıktan sonra o tarihî zenbilini tekrar aşağı sarkıttı (Danışmend, 2011: 2/157). Bu bilgi şeyhülislâmın kendi konağında görevini icra ettiğine dair bir örnektir.

Şeyhülislâmın salâhiyetleri genişleyince kurumsal bir yapı ihtiyacı doğmuştur. Meşîhat-i İslâmiyenin bu salâhiyetleri içerisinde oluşturulan memuriyetlerden en önemlisi “Fetvâ Eminliği”ydi. Bu müessese üzerinde bir sonraki bölümde biraz daha detaylı bilgi verilecektir. Diğer memurluklardan “Kethüda” mâlî ve politik vekildi. “Telhisçi”, şeyhülislâmın, hükümet nezdindeki temsilcisiydi (Uzunçarşılı, 1965: 198). Diğer önemli memur olan “Mektupçu” ise şeyhülislâmın dîvân efendisi (yazı işleri müdürü) veya mühürdarıydı (Uzunçarşılı, 1965: 199). Bunlar günümüz daire müdürlerine benzer bir görevi icra ediyorlardı.

Bu geniş kadro bir araya toplanmak istendi ve ilk olarak II. Mahmud zamanında 1826 yılında Yeniçeri Ocağının kaldırılması üzerine, yeniçeri ağasının boşalan resmi dairesi Sadrazam Mehmet Selim Paşa'nın (v. 1248/1832) teklifi ve Pâdişahın tensipleriyle 1827 yılında Meşîhat kurumuna tahsis edildi. Daha önce “Ağakapısı” denilen bu daireye (Eyice, 1988:462), şeyhülislâmlığa tahsisinden sonra “Şeyhülislâm Kapısı” ya da “Bab-ı Fetvâ” denilmeye başlandı (Karal, 1999: 6/114; Kazıcı, 1997: 11/448).

Hızlı bir kurumsallaşma sürecine giren Meşîhat-i İslâmiye, Bab-ı Fetvâ'ya taşındığı bu zamanda, Şeyhülislâmın maiyetiyle, “Fetvâ Emâneti”, “Evkâf Nezâreti” ve “Ders Vekâleti” aynı çatı altında birleştirilmişti. 29 Zilhicce 1252/6 Nisan 1837'te, Anadolu ve Rumeli Kazaskerliği ile İstanbul Kadılığı daireleri de bu mekâna taşındı (Ayar, 2014: 68; İpşirli, 1991: 362-363; Yurdakul, 1996: 3).

19'uncu asırda kazasker ve İstanbul kadısı maiyeti maiyetinin de dahil olmasıyla kadrosu büyüyen iftâ teşkilâtının vazifelileri şöyledir: “Ders Vekili, Fetvâ Emîni, Şeyhülislâm Mektupçusu, Arzuhalci, İlâmat Mümeyyizi, Rumeli Kazaskeri Tezkirecisi, Kassâm-ı Askerî, Rumeli Şer'iyatçısı, Rumeli Veķâyı Kâtibi, Anadolu Kazaskeri Tezkirecisi, Anadolu Veķâyı Kâtibi, İstanbul Kadısı Müşaviri, İstanbul Şer'iyatçısı ve

İstanbul Kadısı Veķāyı Kātibi”. 1293/1875 yılındaki uygulamaya göre meşîhat daire müdürleri de şöyledir: “Ders Vekili, Fetvâ Emîni, Meşîhat Mektupçusu ve üç muavini, İlâmat-ı Şer’iyye Mu’āvini, Ma’aş-ı İlmîye Kātibi, Reisü’l-Müsevvidin.” Bu müdürlüklerin alt kademelerinde çok sayıda vazifeli olduğu bilinmektedir (Uzunçarşılı, 1965: 199).

1334 (1916) tarihli İlmîye Şālnâmesinde meşîhat maiyeti hakkında geniş ve tafsilatlı bilgi verilmektedir. Buna göre devrin şeyhülislâmı Mustafa Hayri Efendidir. Dairenin memurları da şöyle sıralanmaktadır:

Tablo 5

1334 (1916) tarihli İlmîye Şālnâmesine göre meşîhat maiyeti

Dairesi	Maiyeti
Fetvâhane-i Ali Dairesi	1. Fetvâ emini. 2. Fetvâ emaneti muavini (iki kişi).
Fetvâ Odası (Heyet-i İftaiyye)	1. Reisü’l-müsevvidin. 2. Müvezzi’. 3. Cevab-ı şifahi memuru. 4. Müsevvidin (28 kişi).
İlâmat Odası (İlâmat-ı Şer’iyye Müdüriyeti)	1. İlâmat-ı şer’iyye müdürü. 2. İlâmat-ı şer’iyye mümeyyizi (8 kişi). 3. Taharri-i mesâlih-i Talebe. 4. İlâmat-ı şer’iyye mümeyyiz muavini (9 kişi). 5. Birinci sınıf müsevvid (4 kişi). 6. İkinci sınıf müsevvid (5 kişi). 7. Üçüncü sınıf müsevvid (4 kişi).
Meclis-i Tedkikat-ı Şer’iyye	1. Reis. 2. Aza (7 kişi).
Meclis-i Tedkikat-ı şer’iyye kalemi	1. Mümeyyiz (2 kişi). 2. Birinci sınıf (4 kişi). 3. İkinci sınıf (5 kişi). 4. Üçüncü sınıf (6 kişi).
Ders vekâleti ve Meclis-i Mesâlih-i Talebe	1. Reisi ders vekili. 2. Aza, ders vekili muavini (4 kişi). 3. Kâtip.
Ders Vekâleti Kalemi	1. Mümeyyiz. 2. Birinci sınıf kâtip (2 kişi). 3. üçüncü sınıf kâtip. 4. Dördüncü sınıf kâtip.
Tedkik-i Mesâhif ve Müllefât-ı Şer’iyye Meclisi	1. Reis. 2. Aza (6 kişi). 3. Kâtip (2 kişi)
Meclis-i Meşâih	1. Reis. 2. Aza (2 kişi). 3. Kâtip.
Mektubî Dairesi	1. Mektubi 2. Mektubi muavini.
Mektubi Kalemi	1. Mektubi kalemi mümeyyizi. 2. Mektubi kalemi maruzat kâtibi. 3. Mektubi kalemi mukabelecisi. 4. Mektubi kalemi müstaceale kâtibi. 5. Mektubi kalemi mühimme kâtibi. 6. Şifre memuru. 7. İkinci sınıf (3 kişi). 8. Üçüncü sınıf (4 kişi).
İlmîye Muhasebat Dairesi	1. Müdür. 2. Müdür muavini. 3. Mümeyyiz. 4. Birinci sınıf kâtip (2 kişi). 5. İkinci sınıf kâtip (6 kişi). 6. Üçüncü sınıf kâtip. 7. Dördüncü sınıf kâtip. 8. İlmîye mutemedi.
Emval-i Eytam ve Beytü’l-Mal Müdüriyeti	1. Emval-ı eytam ve beytü’l-mal müdürü. 2. Emval-ı eytam ve beytü’l-mal müdür muavini. a. Tahrirat Kalemi. 1. Emval-ı eytam tahrirat mümeyyizi. 2. Birinci sınıf kâtip. 3. üçüncü sınıf kâtip (4 kişi). b. Muhasebe Kalemi 1. Emval-ı eytam muhasebe mümeyyizi. 2. Birinci sınıf kâtip (2 kişi). 3. ikinci sınıf kâtip (2 kişi). 4. üçüncü sınıf kâtip (2 kişi). 5. Dördüncü sınıf kâtip. c. İdanat 1. İdane memuru (2 kişi). 2. Birinci sınıf ketebeden. 3. İkinci sınıf ketebeden. d. Vezne. 1. Veznedar. 2. Veznedar muavini. 3. İkinci sınıf ketebeden. 4. Üçüncü sınıf ketebeden. e. Beytül-Mal 1. Mühallefat mümeyyizi. 2. Muhasebe mümeyyizi. 3. Muhasebe kâtibi. 4. Muhallefat kâtibi. 5. Üçüncü sınıf ketebeden (3 kişi). 6. Dördüncü sınıf ketebeden. 7. Mülazım (2 kişi). f. Tahsil 1. Sertahsildar. 2. Tahsildar (5 kişi). 3. Muhammin.
Memurin Müdüriyeti	1. Müdür. 2. Mümeyyiz. 3. Birinci sınıf hulefadan. 4. İkinci sınıf hulefadan (2 kişi). 5. Üçüncü sınıf hulefadan (3 kişi).
Levazım ve Maaşat Kısmı	1. Memurin tahakkukat ve levazım mümeyyizi. 2. Birinci sınıf hulefadan (3 kişi).

Tablo 5'in devamı

	3. İkinci sınıf hülefadan (3 kişi). 5. Dördüncü sınıf hülefadan (2 kişi).	4. Üçüncü sınıf hülefadan (3 kişi).
Sicill-i Ahval Müdüriyeti	1. Müdür. 2. Mümeyyiz. 3. Birinci sınıf (2 kişi). 4. İkinci sınıf. 5. Üçüncü sınıf (6 kişi). 6. Dördüncü sınıf.	
Evrak Müdüriyeti	1. Müdür. 2. Muavin. 3. Mümeyyiz. 4. Birinci sınıf hülefadan. 5. İkinci sınıf hülefadan (3 kişi). 6. Üçüncü sınıf hülefadan (3 kişi). 7. Dördüncü sınıf hülefadan (3 kişi).	
İstatistik ve Dosya Kalemi	1. Mümeyyiz. 2. Üçüncü sınıf hülefadan (3 Kişi).	
Daire-i Celil-i Fetvâpenahi Tababeti	1. Tabib. 2. Kâtip	

(*İlmiye Salnaması, 1334/1916: 140-152*).

1334/1918 yılında yayımlanan “Devlet Şâlnâmesi”nde, “Meşihat-i İslâmîye Dairesi” uhdesinde yer alan daire ve müdüriyetler şöyle sıralanmıştır:

“Fetvâhâne-i Âlî, Heyet-i İftâiyye, İlâmât-ı Şer’iyye Müdüriyeti, Te’lif-i Mesâil Şubesi, Naķibü’l-Eşrâf Dairesi, Ders Vekâleti ve Meclîs-i Meşâlih-i Talebe, Medrese-i Süleymâniye, Şahn Medresesi, İbtidâ-i Dâhil Medresesi, İbtidâ-i Hâric Medresesi, Tedkîk-i Meşâhif ve Müellefât-ı Şer’iyye Meclîsi, Meclîs-i Meşâyih, Mektûbî Dairesi, Muhâsebât Dairesi, Memûrîn Müdüriyeti, Sicil-i Ahvâl Müdüriyeti, Evrak Müdüriyeti, Şûrâyı İlmîye, Encümen-i İntihâb-ı Memûrîn-i İlmîye, Medresetü’l-Kuzât, Müneccimbaşılık ve Sıhhiyye Müfettiş-i Umûmîliĝi (Ayar, 2014: 69).”

Cumhûriyetin ilk yıllarında, Mustafa Kemal Paşa tarafından, Osmanlı Devleti’nin dinî teşkilâtı, sadece başa bir “Şer’iyye ve Evkâf Vekîli” geçirilerek olduĝu gibi bırakılmıştı. Büyük Millet Meclîsi, 3 Mayıs 1920 günü bu makama ilk olarak dönemin Karacabey müftülüĝü görevini icra eden Mustafa Fehmi (Gerçekker)’i atamıştır. Daha sonra Meclîs 11 Mayıs 1922’de Abdullah Azmi’yi, 6 Kasım 1922’de Mehmet Vehbi’yi, 15 Nisan 1923’te Mustafa Kâzım’ı ve 1 Eylül 1923’te Mustafa Feyzi’yi bu makama seçmiştir (Jaschke, 1972: 58).

Şimdi bahsedilecek olan Saltanatın ilgâsı ile birlikte aynı gün Meşihat-i İslâmîye de ilgâ edildi. Bu tarihten itibaren Meşihatın tüm görev ve yetkileri “Şer’iyye ve Evkâf Vekâleti”ne devir ve raptedildi (Yücel, 1994: 455). Aslında Mustafa Kemal Paşa, tarafından Saltanat’ın kaldırılmasından yaklaşık üç yıl önce Erzurum Kongresi’nde (23 Temmuz 1919) yaptığı konuşma henüz saltanat ve hilafet hakkında menfî düşüncelerinin hâkim olmadığını göstermektedir. Paşa hilâfet ve saltanatı şu şekilde savunmuştu:

“...son olarak niyazım şudur ki, istekleri gerçekleştiren Allah Hazretleri, sevgili başışlayıcıya saygıyla, bu kutsal vatanın sahibi ve savunucusu ve Diyaneti celile-i Ahmediye'nin kıyamet gününe kadar sadık bekçisi olan temiz milletimizi ve saltanat makamı ve yüce hilâfeti korumak ve mukaddesatımızı düşünmekle yükümlü olan heyetimizi başarılı kılsın!... Amin... (Atatürk, 1989: 1/5).”

Ancak ikinci bölümde izahatı verilen, Sultan VI. Mehmed Vahîdüddin Han ile Ankara Hükümeti arasında yaşananlar neticesinde Saltanat'ın kaldırılması gündeme gelmişti. 30 Ekim 1922'de yapılan görüşmelerde Meclîs'te çoğunluk sağlanamadığı için oylanamayan Saltanatın ilgâsı Kânûnu bir gün sonra 11 Ra. 1341/1 Kasım 1922'de kabul edildi (Jaeschke, 1989: 2/5). İki maddeden oluşan 308 nolu Kânûn şöyledir:

“1. Teşkilâtı Esâsiye Kânûniyle Türkiye halkı, hukuku hâkimiyet ve hükümrânisinin mümessili hakikisi olan Türkiye Büyük Millet Meclîsinin şahsiyeti mâneviyesinde gayrikabili terk ve tecezzi ve ferağ olmak üzere temsile ve bilfiil istimal ve irâde-i milliyeye istinat etmiyen hiçbir kuvvet ve heyeti tanımamağa karar verdiği cihetle misakı millî hudutları dahilinde Türkiye Büyük Millet Meclîsi Hükümetinden başka şekli hükümeti tanımaz. Binaenaleyh Türkiye halkı hâkimiyeti şahsiyeye müstenit olan İstanbul'daki şekli Hükümeti 16 Mart 1336'dan itibaren ve ebediyen tarihe muntakil addetmiştir.

2. Hilâfet, Hanedan-ı Âli Osman'a ait olup; Halîfeliğe TBMM tarafından bu hanedanın ilmen ve ahlâkan erşet ve eslâh olanı intihap olunur. Türkiye Devleti Makamı Hilâfetin istinatgahıdır (Cebesoy, 1957: 1/133).”

Saltanatın ilgâ edildiği günün (11 Ra. 1341/1 Kasım 1922) Hz. Peygamber'in Leyle-i velâdetleri olan geceye denk gelmesi münasebetiyle, bugünün gecesinin ve sonraki gününün milli bayram kabul edilmesine dair TBMM'ye lâyihasıyla birlikte Kânûn teklifi de sunulmuştu (TBMM Tutanak Dergisi, 24.10.1339/1923: 3/14-16). Teklif Meclîste tartışılmadan oy birliği ile kabul edilerek, 362 no ile kânûnlaşmıştır. Üç maddelik Kânûn metni şöyledir:

“12 Rebi'ü'l-Evvel gecesiyile gününün milli bayram addine dair Kânûn No. 362

Birinci Madde- Leyle-i Vilâdet Hazreti Risaletpenâhiye müşadif olup Türkiye'de Saltanatı şahsiyenin ilgâsiyle hukuku Saltanatın uhdei millete istikrârına ve hâkimiyeti milliyenin teessüsünü sûreti katiyede tesbiteyliyen kararın Türkiye Büyük Millet Meclîsince kabul edildiği 12 Rebiyülevvel gecesi ile günü Hakimiyet Bayramı addolunmuştur.

İkinci Madde- İşbu Kânûn tarihi kabulünden muteberdir.
Üçüncü Madde- İşbu Kânûnun icrasına Büyük Millet Meclîsi memurdur.
13 Rebiyülevvel 1342 ve 24 Teşrinievvel 1339 (TBMM Kavanin
Mecmuası, 1340/1924: 2/123).”

Bu kânûn 27 Mayıs 1935’te 2739 numaralı “Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Hakkındaki Kânûn” ile kaldırılmıştır (Öztürk, 1993: 194).

3.7. Şer’iyye ve Evkâf Vekâleti’nin İlgası (3 Mart 1924)

Kurtuluş Savaşı sonrası Türkiye Büyük Millet Meclîsi açıldıktan sonra (2 Mayıs 1920) şeyhülislâmlık makamına benzer bir kurum ihtiyacı doğmuştu. Bu kurumun “Şer’iyye ve Evkâf Vekâleti” olarak belirlendi (Düstûr, 1953: 1/6). Daha sonra 20.01.1921 günü Türkiye Cumhûriyeti Devleti’nin ilk Anayasası olan “Teşkilât-ı Esasiye Kânûnu”na dayanılarak (5’inci madde) şer’î hükümleri yürütme, yeni kânûn çıkarma ve kânûnları kaldırma gibi yetkiler TBMM’ne verildi (Düstûr, 1953: 1/6). Dinî işleri yürütme işine yine Şer’iyye ve Evkâf Vekâleti tarafından devam edildi.

TBMM hükümeti içerisinde bir vekâlet (bakanlık) olarak yer alan Şer’iyye ve Evkâf Vekîlinin seçimi, “İcra Vekillerinin Şûreti intihabına Dair Kânûn” gereği, diğer vekillerde olduğu gibi TBMM tarafından gizli oyla ve mutlak çoğunlukla seçilmekteydi (Düstûr, 1953: 3/99). 3 Mayıs 1920’de TBMM İlk Şer’iyye ve Evkâf Vekili olarak Karacabey müftüsü Mustafa Fehmi (Gerçekker)’i seçmişti (TBMM Zabıt Ceridesi, 1336/1920: 1/138).

İstanbul’daki şeyhülislâmlık makamı Ankara’da TBMM bünyesinde Şer’iyye ve Evkâf Vekâletinin açılış ile yavaş yavaş yok olmaya yüz tutmuştu. TBMM hükümeti, İstanbul hükümeti aleyhinde aldığı bir dizi kararla bu yok oluşa etki etmiş ve 1 Kasım 1922’da Saltanat’ın ilgâsından sonra İstanbul hükümeti ile birlikte şeyhülislâmlık makamı da kaldırılmış oldu (Boyacıoğlu, 1996: 168). Artık bu dönemden sonra Vekâlet, Şeyhülislâmlığın görevlerini tam anlamıyla yüklenmiş oldu. 26-27 Ra. 1341/16-17 Kasım

1922 Perşembe-Cuma gecesi Sultan Vahüddîn Han İstanbul'u bir İngiliz zırhlısı ile terk edince (Danişmend, 2011: 4/646) Ankara Hükümeti telaşlanıp ve meseleyi çözmek için TBMM toplandığı zaman Şer'îyye Vekili olan Vehbi Efendi Meclîste yaptığı şu konuşma bu konuda örnektir:

“Efendim, Heyeti Vekile Reisi Hazretlerinin yaptığı açıklama üzerine hilafet unvanını taşıyan kişinin kaçıışı gerçekleşmiştir. Böylece İslâm milletinin Başkanı tanınan bir adamın ecnebi himayesi altına geçmesi ve bize düşman olan İngilizlerin vapuru ile kaçması İslâmiyet adına utanç vericidir. Böylece bu adam fiilen hilafet makamını terk etmesiyle şer'an düşmüştür. Yani bugün şu saatte hilafet makamı boştur. Hilafet makamı boşalınca bütün Müslümanlar üzerine bir imam seçmesi ve biat edilmesi vâciptir: O halde şer'an şu saatte üzerimize yüklenen bir vâcip (zorunluluk) vardır. O vücûbu yerine getirmekle sorumluyuz, onu yerine getirmek bir Halîfe seçilmesiyle hasıl olacağından, hilafet makamına bir Halîfe seçilmesini teklif ederim (T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, 1339/1923: 29/563).”

1924 yılına kadar Şer'îyye ve Evkâf Vekâleti bir problem yaşamadan görevini devam ettirmiştir. Hatta Mustafa Kemal Paşa, 01 Mart 1922 Çarşamba günü TBMM'nin birinci dönem, birinci birleşiminde: “Umuru Şer'îyye Vekâletimizin bir senelik mesaisini kemâli ehemmiyetle tetkik ettim. Muhassalayı şâyân-ı takdir buldum. Teşekkür ve tebrik ederim” diyerek memnuniyetini ifade etmişti (Yılmaz, 2013: 17). Ancak TBMM'nin, üçüncü senesinin, 24.8.1338/1922 tarihli, 90'ıncı içtimâsının 2'nci celsesinde görüşülen, “Şer'îyye Vekâleti Bütçesi” müzâkerelerinde Vekâlete bağlı medreseleri savunanlar olduğu gibi, çok ağır ithamlarda bulunanlar da olmuştu (T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, 1338/1922: 22/386-405, 414-431).

Dönemin Şer'îyye Vekâleti Medreseler Müdürü Umûmisi Aksekili Ahmed Hamdi Efendi açıklamalarda bulunmuş ve Umûru Şer'îyye ve Evkâf Vekili Abdullah Azmi tarafından, “Şer'îyye Vekâleti Bütçesinin Esbabı Mucibe Lâyihası” hazırlanmış ve Meclîse sunulmuştu. Abdullah Azmi Bey de lâyihasında durumun iyi olmadığı üzerinde durmuştu (T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, 1338/1922: 22/334-337). Bu gelişmeler neticesinde 1924 yılında durum tersine dönmüş gibiydi. Hatta 2 Mart 1340/1924'te Şer'îyye ve Evkâf ve Erkânı Harbiye Vekâletlerinin ilgâsına dair Siird Mebusu Halil Hulki Efendi ile elli refiki Meclîse bir kânûn teklifi vermişti. Meclîste okunan kânûn teklifi şöyledir:

“REİS- Efendim Heyeti Celilece şimdi derhal müzakeresi kabul edilmiş olan teklifi kânûniler kâtip beyler tarafından okunacaktır. Arzu edenler yazabilirler. Çünkü matbu değildir (işitilmiyor sesleri)

Efendim. Hilâfetin ilgâsına ve Hanedanı Osmani'nin Türkiye Cumhûriyeti haricine çıkarılması hakkındaki Kânûn'un diğer kânûnlardan sonra müzakere edilmesine dair şimdi Hükümetten bir teklif aldım. Binaenaleyh diğer kânûnları müzakere edeceğiz, ondan sonra bunu müzakere ederiz. Kânûn okunacaktır efendim.

Riyaseti Celileye

Din ve ordunun siyaset cereyanları ile alakadar olması birçok mahaziridâidir. Bu hakikat bütün medeni milletler ve hükümetler tarafından bir düstûru esâsî olarak kabul edilmiştir. Bu noktai nazardan yeni bir hayat varlığı temin etmek vazifesini deruhde eden Türkiye Cumhûriyeti Teşkilâtı Esâsiyesinde zaten muhaddes olan Şer'iyeye ve Evkâf Vekâleti ile Erkânı Harbiye-i Umumiye Vekâletinin mevcud olması muvafık olamaz. Şer'iyeye ve Evkâf Vekâletinin ilgâsına nazaran da bütün evkâfın millete intikâl etmesi ve ona göre de idare edilmesi tabii bir neticedir. Binaenaleyh berveçhi âti mevâddın der'akap bugün ve müsta'celen müzâkere olunarak kânûniyet kesbetmesini teklif eyeriz. 2 Mart 1340 (TBMM Tutanak Dergisi, 3.3.1340/1924: 7/21-24).”

Büyük Millet Meclîsi kısa süren bir oylama neticesinde 26 Recep 1342/3 Mart 1340 tarihli ve 429 nolu on dört maddelik, “Şer'iyeye ve Evkâf ve Erkânı Harbiye-i Umumiye Vekâletlerinin İlğasına Dair Kânûn” Kânûnu kabul etti. Kânûnun son beş maddesi Harbiye Reisliğinin kurulduğuna ve bu reisliğin görev sorumluluklarına dair hükümleri kapsamaktadır. İlk yedi maddesi ise Şer'iyeye ve Evkâf Vekâletinin İlğası ve yerine Diyanet İşleri Başkanlığının kuruluşuyla alakalıdır. Kânûn'un metni şöyledir:

“Madde 1.- Türkiye Cumhûriyeti'nde muâmelât-ı naşsa dâir olan aḥkâmın teşri' ve infâzı (kânûnlarının yapılması ve uygulanması) Türkiye Büyük Millet Meclîsi ile onun teşkil ettiği hükümete ait olup dinî mübîn-i İslâmın bundan ma'ada itikâdât ve ibâdâta dair bütün aḥkâm ve meşâliḥin tedvîri ve müessesat-ı dînîyenin idaresi için Cumhûriyetin makarrında bir “Diyanet İşleri Reisliği” makamı tesis edilmiştir.

Madde 2.- Şer'iyeye ve Evkâf Vekâleti mülğadır.

Madde 3.- Diyanet İşleri Reisi, Başvekilin inhası (önermesi) üzerine Reiscumhur tarafından naşbolunur.

Madde 4.- Umûru Diyâniye Riyâseti Başvekâlete merbuttur. Umûru Diyaniye Riyâsetinin bütçesi Başvekâlet bütçesine mülhâktır. Umûru Diyaniye Riyaseti teşkilâtı hakkında bir nizamnâme tanzîm edilecektir.

Madde 5.- Türkiye Cumhûriyeti memâliki dâhilinde bilcümle cevâmî' ve mesâcid-i şerifenin, tekâya ve zevâyanın idaresine, imam, hatip, vâiz, şeyh,

müezzin ve kayyumların ve sair müstahdeminin tâyin ve azillerine Umûru Diyâniye Reîsi memurdur.

Madde 6.- Müftülerin mercii Umûru Diyaniye Riyasetidir.

Madde 7.- Evkâf umûru milletin hakikî menâfiine muvâfık bir şekilde halledilmek üzere bir müdüriyeti umûmiye halinde şimdilik Başvekâlete tevdi edilmiştir.

Madde 8.- Erkânı Harbiye-i Umûmiye Vekâleti mülgâdır.

Madde 9.- Reisicumhura niyabeten ordunun hazarda emr-ü kumandasına memur en yüksek makamı askeri olmak üzere Erkânı Harbiye-i Umûmiye Riyâseti tesis olunmuştur. Erkânı Harbiye-i Umûmiye Reîsi vezaifinde müstaikildir.

Madde 10.- Erkânı Harbiye-i Umûmiye Reîsi Başvekilin inhası ve Reisicumhurun tasdiki ile tayin olunur.

Madde 11.- Erkânı Harbiye-i Umûmiye Reîsi vezâifine müte'allik hususta her vekâlete muhabere eder.

Madde 12.- Türkiye Büyük Millet Meclîsi muvacehesinde umum askeri bütçenin mesuliyeti Müdafaai Milliye vekiline aittir.

Madde 13.- İşbu Kânûn tarihi neşrinden itibaren meriyülicradır.

Madde 14.- İşbu Kânûnun icrayı ahkâmına İcra Vekilleri Heyeti memurdur. 26 B. 1342 ve 3 Mart 1340 (TBMM Kavanin Mecmuası, 1340/1924: 2/241).”

Ahmed Hamdi Akseki, 1950 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı döneminde yayımladığı “Din Tedrîsât-ı ve Dinî Müesseseler Hakkında Rapor”unda bu kânûnu aşağıdaki şekilde yorumlamıştır:

“Sonradan 3 Mart 1340 tarihli ve 429 sayılı Kânûnla Şer’iyye Vekâleti ilgâ edildiği halde dinî müesseselere yine dokunulmamış ve Şer’iyye Vekâleti yerine Diyanet İşleri Başkanlığı tesis, din müesseseleri de güya, memleketteki bütün ilim müesseseleri arasında bir vahdet sağlamak gayesiyle, Milli Eğitim Bakanlığı’na devredilmiştir. Halbuki maksadın başka olduğu sonradan anlaşılmıştır (Kara, 2008: 141-142).”

“Şer’iyye ve Evkâf Vekâleti”nin lağvedilmesinden sonra “Diyanet İşleri Başkanlığı” ile “Evkâf Umûm Müdürlüğü” teşkil olundu. Bu Vekâlete ait işlerden yalnız dinî işler (i’tikâdât ve ‘ibâdât) Diyanet İşleri Başkanlığına, Evkâf’a ta’allük eden işler de Evkâf Umûm Müdürlüğüne verildi (Ertan, 1978: 9-11). İlk Diyanet İşleri Reîsi olarak atanan Rifat Börekçi, 4 Nisan 1924-5 Mart 1941 yılları arasında 17 yıl süreyle vefâtına kadar başkanlık yapmıştır. İkinci Reîs İnönü tarafından atanan M. Şerafettin Yaltkaya’dır. 14 Ocak 1942-23 Nisan 1947 yılları arasında beş yıl üç ay başkanlık yapmıştır. Üçüncüsü

A. Hamdi Akseki'dir (Kara, 2008: 80-81). Günümüze kadar birçok başkan bu görevi yerine getirmiş ve hala getirmektedir.

3 Mart 1340/1924 tarihli ve 429 sayılı “Şer’iyye ve Evkâf ve Erkânı Harbiye-i Umûmiye Vekâletlerinin İlgâsına Dâir Kânûn Teklifi”, sayı olarak peş peşe gelen “Tevhid-i Tedrîsât Kânûnu” ve “Hilâfetin İlgâsına ve Hânedânı Osmânînin Türkiye Cumhûriyeti Memâliki Haricine Çıkarılmasına Dair Kânûn” teklifleriyle birlikte genel kurula sunulup, basılıp dağıtılmadan hemen görüşülmeye alınan üç kânûndan biridir. Aynı gün kabul edilen bu üç kânûn fikhî dönüşümü gerçekleştiren önemli reformlardandır. Diğer iki kânûndan da sırasıyla bahsedilecektir.

3.8. Tevhid-i Tedrîsât Kânûnu (3 Mart 1924)

Bu kânûn da bahsedildiği üzere diğer iki kânûn gibi komisyona verilmeden derhal görüşülmesi önerilip Genel Kurul’da gündeme alınarak oybirliği ile kabul edilmiştir (TBMM Tutanak Dergisi, 3.3.1340/1924: 7/17). Bu durum teklifin Fırka Grubunca daha önceden görüşülüp son şeklini aldığını göstermektedir. Tartışmalarda da görüldüğü üzere Kânûn genel olarak Meclîs Genel Kurulunda usûlen görüşülüp, sunulduğu biçimde oy birliği ile aynı gün yasalaşmıştır (TBMM Tutanak Dergisi, 3.3.1340/1924: 7/24-27).

Mustafa Kemal Paşa’nın, bu kânûnların yürürlüğe girdiği günden iki gün önce Meclîsin mutat açılış konuşmasının bir yerinde sözü eğitim birliğine getirerek, önceki yıllara nazaran daha vurgulu bir şekilde: “Milletin ârâ-yı umûmiyesinde tespit olunan, terbiye ve Tedrîsâtın tevhidi umdesinin bila ifâte-i ân tatbiki lüzumunu müşahede ediyoruz” (TBMM Zabıt Ceridesi, 1.3.1340/1924: 7/4-5) diyerek Tevhid-i Tedrîsât ın çabuklaştırılmasını istemesi de daha önce görüşüldüğüne dair ip uçları taşımaktadır. Zaten hemen ertesi gün 2 Mart 1340/1924’te Vasıf (Çınar) Bey (Saruhan Mebusu) ve elli yedi arkadaşının imzası ile Tevhid-i Tedrîsât Kânûnu teklifi TBMM Başkanlığına verilmiştir. Teklif metni şöyledir:

“REİS- Tevhidi Tadrîsât hakkındaki Kânûnun müzakeresine geçiyoruz.

Riyâset-i Celîleye

“Bir devletin irfân ve Ma‘ârîf-i umûmiye siyasetinde, milletin fikir ve hisleri itibariyle vahdeti temin etmek için tevhid-i tadrîsat en doğru, en ilmî ve en asrî ve her yerde fevâid ve muhaşşanâtı görülmüş bir ‘umdur. 1255 Gülhane Hatt-ı Hümayunu’ndan sonra açılan Tanzimat-ı Hayriye devrinde saltanat-ı müderrise-i Osmaniye, tevhid-i tadrîsata başlamak istemiş ise de buna muvaffak olamamış ve bilâkis bu husûsta bir ikilik bile vücuda gelmiştir. Bu ikilik vahdet-i terbiye ve tadrîs nokta-i nazarından birçok muzır neticeler tevliid etti. Bir millet efradı, ancak bir terbiye görebilir. İki türlü terbiye, bir memlekette iki türlü insan yetiştirir. Bu ise vahdet-i his ve fikir ve tesanüt gayelerini külliyyen muhıldır.

Teklif-i kânûnîmizin kabulü takdirinde, Türkiye Cumhûriyeti dâhilinde ve bilumum irfân müessesatının mercîi yegânesi, Ma‘ârîf Vekâleti olacaktır. Bu sûretle, bilcümle mekâtipte bundan böyle Cumhûriyetin irfân siyâsetinden mesûl ve irfâniyatımızı vahdet-i his ve fikir dairesinde ilerletmeye memur olan Ma‘ârîf Vekâleti, müsbet ve müttehit bir Ma‘ârîf siyâseti tatbik edecektir. Teklifin bugün der‘akap ve müsta‘celen müzâkeresiyle kânûniyet kesbetmesini Heyet-i Celîleden rica ederiz. 2 Mart 1340/1924 (Düstûr, 1934: 6/467; TBMM Tutanak Dergisi, 3.3.1340/1924: 7/24-27).”

Bu taktir üzerine, Tevhid-i Tadrîsat Kânûnu teklifi 26 B. 134/23 Mart 1340/1924’te, 430 sayılı Kânûn olarak kabul edildikten üç gün sonra 63 sayı ile Resmî Gazetede yayımlanmıştır. Yayımlanan Kânûn metni aşağıdaki gibidir:

“Tevhid-i Tadrîsât Kânûnu

Madde 1.- Türkiye dâhilindeki bütün müessesatı ilmîye ve tadrîsiye Ma‘ârîf Vekâletine merbuttur.

Madde 2.- Şer‘iyye ve Evkâf Vekâleti veyahut husûsî vakıflar tarafından idare olunan bilcümle medrese ve mektepler Ma‘ârîf Vekâletine devir ve raptedilmiştir.

Madde 3.- Şer‘iyye ve Evkâf Vekâleti bütçesinde mekâtip ve medârise tahsis olunan mebalîğ Ma‘ârîf bütçesine nakledilecektir.

Madde 4.- Ma‘ârîf Vekâleti yüksek dînîyat mütehasısları yetiştirmek üzere Darülfünûnda bir İlâhiyat Fakültesi tesis ve imâmet ve hitâbet gibi hıdmatı dînîyenin ifası vazîfesiyle mükellef memurların yetişmesi için de ayrı mektepler küşât edilecektir.

Madde 5.- Bu kânûnun neşri tarihinden itibaren terbiye ve tedrisatı umûmiye ile müştegil olup şimdiye kadar Müdafaa-i Millîyeye merbut olan askeri rüşti ve idadilerle Şihhiye Vekâletine merbut olan Darü’l-Eytamlar, bütçeleri ve heyeti tâlimiyeleri ile beraber Ma‘ârîf Vekâletine raptolunmuştur. Mezkûr rüşti ve idâdilerde bulunan heyeti tâlimiyelerin ciheti irtibatları âtiyen ait olduğu Vekâletler arasında tahvîl ve tanzîm

edilecek ve o zamana kadar orduya mensup olan muallimler orduya nispetlerini muhâfaza edecektir.

Madde 6.- İşbu Kânûn tarihi neşrinden muteberdir.

Madde 7.- İşbu Kânûnun icrâyı aḥkâmına İcra Vekilleri Heyeti memurdur (Düstûr, 1953: 5/322; TBMM Zabıt Ceridesi, 1.3.1340/1924: 7/26-27).”

Karaman, bu Kânûnun hedefinin “duyguda ve düşüncede” tek tip insan yetiştirmek olduğunu belirtir (Karaman, 2003: 14). Kânûnun ikinci maddesine göre gerek Şer‘iyye ve Evkâf gerekse özel vakıflar tarafından idare edilen bütün medrese ve mektepler, Ma‘ârîf Nezâreti’ne verilecekti. Ancak dönemin Ma‘ârîf Vekili Vasıf Bey (Çınar), bu kânuna dayanarak kısa bir süre kânûni bir gerekçe göstermeden bütün medreseleri kapattı. Bu durum altı yüz yıllık geleneksel Osmanlı eğitim sisteminin ilgâ edilmesi demektir (Atay, 1983: 307-315; Ergin, 1939-1943: 1-2/160-166; Öcal, 2001: 49-83; Özcan, 2007: 539; Yazıcı, 1991: 55-123;).

Dönemin ileri gelen eğitimcileri medreselerle ilgili kamuoyunda bazı öneriler sunmuşlardı. Atatürk ise, dînini öğrenmek isteyen herkesin fırsat eşitliği içinde medreseden değil mekteplerden yetişeceğini ifade ederek bu medreseler hakkında teklif edilen önerileri benimsememiş, medreselerin kapatılmasını yeğlemiştir (Ergin, 1939-1943: 1/118). Medreselerin kapatılışı ile ilgili uygulamaların nasıl olacağını bildiren tamim 11 Mart 1924’te yayımlanmıştır. Tamimin metni şöyledir:

“Meclîs-i âli’nin 3 Mart sene (1)340 tarihli Kânûnun Tevhid-i Tadrîsât esâsına tevfiķan mevâdd-ı âti (aşağıdaki maddeler) heman tatbik edilmek üzere tâmimen tebellüğ olunur:

1. Devletin bütçelerinde ve teşkîlâtında kadrosu, hey’et-i ta‘lîmiye ve programları mevcut ve muayyen olan Medâris-i İlmîyenin devamı tadrîsâtına müsâade edilmez. Binaenaleyh bu emrin vürûduyla beraber vilayetinizin merkez kazâ ve köylerinde mevcut olan bu gibi medreseler heman seddedilecektir.

2. Bu medreselerde mevcut olan talebe, o mahallin İbtidâi mekteplerine veyahut Lise ve İdadilerin kısm-ı İbtidâiyelerine behemahal naklolunacaktır.

3. Bu medreselerin müderrisleri arzu ettikleri takdirde mekteplerimizin ulûm-ı dinîye muallimliklerine tayin olunacaklardır.

4. Memleketin İbtidâi ders ve terbiyesinin ancak Ma‘ârîf Mekteplerinde temin edilmesi son kânûnun icâbatından olmağla eski Dâru’l-Hilafe Medreselerinin İbtidâi mekteplerimizin sınıflarına tekâbül eden İḥzârî kısımları ilgâ edilmiştir. Buradaki talebe mahallî İbtidâi Mekteplerine veyahut lise ve İdâdi kısm-ı ibtidâiiilerine behemahal nakledilecektir. Bu

sınıfların muallimlerinden şerâit-i kânûniyeyi hâiz olanlar İbtidâi Mekteplerinde tavzif edileceklerdir.

5. Eski Dâru'l-Hilafe Medreselerinin İbtidâ-i Hâriç ve Dâhil kısımları son kânûnun dördüncü maddesine tevfiķân imâm ve hatip yetiştirilmek üzere Vekâlet'in idaresi altında ibkâ edilmişlerdir. Ders programları ve kadroları derdest-i tanzîmdir (tanzim edilmiştir). İsimleri, buldukları mahallin isimlerine izafeten İmâm ve Hatip Mektebi olacaktır. Medâris-i İlmîyenin İbtidâ-i Dâhil ve Hâriç kısımları mevcut ise ve arzu ederlerse bunların talebesi İmâm ve Hatip Mektebine nakledileceklerdir.

6. Bu emrin heman tatbiki ve sür'at-i iş'arı mercûdur (Öcal, 2008: 180).”

Tâmim kaymakamlar tarafından hızlıca tüm yurt sathına telgraflar ile yayılmıştır. Bu telgraf örneklerinden biri şöyledir:

“Numara: 477

Müftilik cânib-i fâdilânesine

Makâm-ı vilâyetten mübellağ (tebliğ edilen) Ma'ârîf Vekâletinin 11 Mart sene 340 tarih ve 624 numaralı telgrafnamesi sureti bâlâdadır (yukarıdadır). Bervech-i emr (emir gereği) medresenin bugünden itibaren seddiyle henüz tahsîli ibtidâiyi ikmal etmemiş ve mecburiyet-i tahsîliyesinde bulunmuş olanların Mekteb-i İbtidâiye devamlarının temini ve demirbaş eşya ve sair levâzımının da kezâ Mekteb-i İbtidâiye devamlarının temini neticenin iş'arı lüzûmu (duyurulmasının lüzûmu) tebliğ ve temenni olunur efendim.

15 Mart (1)340

Ķâim-i maķâm (Öcal, 2008: 179).”

Ahmed Hamdi Akseki'nin Diyanet İşleri Başkanı iken 1951 yılında hükümete sunmuş olduğu raporunda medreseler ile ilgili “Bundan Sonra Ne Oldu?” diye başlayan kısmında bu Kânûnu ve getirdiği sonuçları da değerlendirmiştir. Önemine binaen birkaç pasajı vermek Kânûn sonrası gelişen durumu görmek açısından faydalı olacaktır:

“Milli Eğitim Bakanlığı, Tevhid-i Tedrîsât Kânûnu'nun dördüncü maddesini infâz ederek yüksek dinîyat mütehasısları yetiştirmek üzere mülgâ Darü'l-Fünûn'da bir İlahiyat Fakültesi tesis ettiği gibi cami ve mescitlerde dinî hizmetlerin ifası ile mükellef elemanlar yetiştirmek için de ayrıca İmâm ve Hatip Mektepleri açtı. Daha doğrusu evvelce Şer'iyye Vekâleti tarafından idare edilmekte bulunan Şahn ve Süleymâniye Medresesi namındaki yüksek ve ihtisas medreselerinin bir kısım talebesini İlahiyat Fakültesi'ne alarak ve bir kısım vilâyet merkezlerinde bulunan orta ve lise derecelerindeki

medreselerin unvanını İmam ve Hatip Mekteplerine çevirerek idare etmeye başladı ve Şer'iyye Vekâleti'nin ilgâ edilmiş olmasına rağmen dinî Tadrîsât, gûya inkıtaa uğramadan bu sûretle devam edecekti. Fakat aradan uzun zaman geçmeden, evvela köylere ve ilçelere imam ve hatip yetiştirmek üzere birinci Büyük Millet Meclîsi'nce açılarak sayısı 465'i bulan "Medâris-i İlmîye", 430 sayılı "Tevhid-i Tadrîsât Kânûnu"nun neşrinden bir hafta sonra o zaman Ma'ârîf Vekili bulunan Vasıf Bey'in bir emriyle kapatıldığı gibi bir müddet sonra da asrî Tadrîsât yapmakta olup 430 sayılı Kânûndan sonra adları İmam ve Hatip Mekteplerine çevrilmiş bulunan 38 din müessesesi de yine Vekâlet'in emri ile birer kapatılmış ve bu sûretle Tevhid-i Tadrîsât Kânûnu tatbikatta dinî derslerin ve dinî mekteplerin ilgâsı ile neticelenmiştir. Gerek bu müesseseler gerekse bidayette 400 olgun talebesi bulunan ihtisâs medreseleri de kapatılmıştır.

İmam ve Hatip Mektebi adı verilen ve en yeni bir şekilde Tadrîsât yapmakta bulunan ve memleketin hakiki ihtiyacına cevap vermekte olan bu müesseselerin, İlahiyat Fakültesi'nin, beklenen feyzi vermeden kapatılmalarının veya kapanmalarının sebeplerini araştırmak, tetkike değer bir memleket meselesi olmakla beraber, burada ondan uzun uzadıya bahsedecek değilim. Yalnız şunu arz etmek isterim ki askerî mektepler de o zaman Tevhid-i Tadrîsât Kânûnu ile Milli Savunma Bakanlığı'ndan alınarak bütçesi ve heyet-i tâlimiyeleriyle Milli Eğitim Bakanlığı'na raptedilmişti. Fakat çok geçmeden bunun mahzuru anlaşılmış olacak ki tam vaktinde Milli Eğitim Bakanlığı'ndan geri alınarak yine Milli Savunma Bakanlığı'na verilmiştir.

Eğer o sırada İmam ve Hatip Mektepleriyle İlahiyat Fakültesi de hakiki mercileri olan Diyanet İşleri Başkanlığı'na iade edilmiş olsaydı ne talebesi dağılır ne de mektep kapanırdı; daha doğrusu kapatılmalarına bahane bulunamazdı. Çünkü bunlarla ilgili makam, yalnız Diyanet İşleri Başkanlığı idi. Bu müesseselerin Diyanet İşleri Başkanlığı'ndan ayrı herhangi bir makama bağlanmaları kadar gayr-i tabîî bir hareket olamazdı (Kara, 2008: 142-143)."

Bundan sonra uzun yıllar din eğitimi illegal sayılmış, nihâyet halkın ve kamuoyunun bunaltıcı baskılarına dayanılamayarak çok partili demokratik parlamenter sisteme geçiş çalışmaları sırasında yeniden izin verilmeye başlanmıştır. 1949 yılında İlahiyat Fakülteleri tekrar açıldığı zaman dönemin ilk bayan ilahiyat öğrencisi olan Prof. Dr. Beyza Bilgin'in "Türkiye'de Din Eğitimi ve Liselerde Din Dersleri" adlı eserinde dönemle ilgili değerlendirmelerinin bir yerinde Türkiye'nin din ve hukuk alanında geldiği noktayı çarpıcı bir şekilde şu sözleri ile gözler önüne sermiştir:

"...bunların yanı sıra din hizmetlerini, beğenilmeyen ölçülerle de olsa yürütmekte devam eden din adamlarının, zamanla, yaşlılıkla ve ölümle azalması, din ile ilgili hizmetleri de olumsuz yönde etkilemeye başlamış,

halk cenazesini kaldıracak hoca bulamaz duruma gelmiştir. Bu durumun sonucu Türk milletinin dinine bağlı büyük çoğunluğu, lâikliği dine karşı bir sistem, Öğretim Birliği Kânûnunu medreselerin kaldırılması için çıkarılmış bir Kânûn olarak düşünmeye başlamıştır... (Bilgin, 1980: 45-47).”

3.9. Hilâfetin İlgası (3 Mart 1924)

1 Kasım 1922’de TBMM Saltanat ile Halîfeliğin ayrılmasına ve saltanatın kaldırılmasına karar vermişti. Sultan Vahîdüddin Han’ın 17 Kasım 1922’de İstanbul’dan ayrılışı üzerine memlekette umumi manzara “Hilâfet” makamının devamı yönündeydi. Bu durumu gözönünde bulunduran TBMM ertesi gün veliaht Abdülmecîd Efendi’yi halîfeliğe seçti (TBMM Tutanak Dergisi, 18.11.1338/1922: 24/564-566). Böylece bu tarihten itibaren bir süre Türkiye’de saltanatsız bir Hilâfet sürdürülmüştür. (Tunçay, 1981: 68). Halîfeliğin yaklaşık on üç asır sonra, TBMM gibi bir kurum tarafından seçilişi bir ilki ifade ediyordu. Diğer bir ilk ise Halîfenin siyâsî iktidârının yokluğudur (Ortaylı, 2014: 185).

Cumhûriyet’in ilanından sonra bir çok önemli yeniliklerin yanı sıra devletin gündeminde hilâfet kurumunun statüsü ilk sıralarda yer almıştı. Meclîste, basında, İslâm ülkelerinde hilâfetin gerekliliğine inanan ve mutlaka korunmasını savunan yoğun bir kesim mevcuttu. Bununla birlikte Milli Mücadelede büyük emekleri olan muhâfazakâr ve sevilen bazı mebuslar İstanbul’da Abdülmecîd Efendi’yi ziyaret etmişler ve bu ziyaret kamuoyunda etkili olmuştu. Dönemin Başvekili Ankara’da bu gelişmelerden duyulan rahatsızlığı kendi parti Meclîsinde 22 Kasım 1923 günü şöyle dile getirmiştir: “Tarihin herhangi bir devrinde bir halîfe zihninden bu memleketin mukadderatına karışmak arzusu geçirirse o kafayı behemahal koparacağız” (İnönü, 1973: 1/8). İsmet Paşa’nın bu konuşması Hilafetin kaldırılacağına dair bazı sinyaller veriyordu.

Basında çıkan Hilâfet yanlısı bazı yazıların yazarları ise vatana ihanet suçundan tutuklanmışlardı. İsmet Paşa ayrıca 22 Ocak 1924’te basında çıkan hilâfet yanlısı yazılardan duyduğu rahatsızlığı bir telgraf ile Mustafa Kemal Paşa’ya bildirmiştir (Özcan, 1998: 551). Mustafa Kemal Paşa da İsmet Paşa’nın duyduğu bu rahatsızlığı paylaştığını ifade ederek, Hilafeti tarihte kalmış bir hatıra olarak yorumlamıştır (Atatürk, 1973: 2/846).

Mustafa Kemal Paşa daha sonra “Büyük Nutuk” da İsmet Paşa’nın şifreli gönderdiği bu telgrafdan ve kendisinin makine başında yazdırdığı cevaptan detaylıca bahsetmiştir. Mustafa Kemal Paşa, bu karşılıklı telgraflaşmadan sonra artık zihninde hilafetin kaldırılmasına dair kanaatin oluştuğu şöyle ifade eder:

“Hilafetin lağvı zamanı da gelmişti.

Muhterem Efendiler, her meselede ve her safha-i icraatta, kendinden bahsettirmiş olan Halîfeye ve hilâfete bir defa daha temas edeceğim.

1924 senesi iptidasında, büyük miyasta, bir ordu harb oyunu yapmak takarrür etmişti. Bu harb oyununu İzmir’de yapacaktık. Bu münasebetle 1924 senesi Kânûn-ı Şâni iptidasında, İzmir’e gittim. Orada iki ay kadar kaldım.

Hilâfetin lağvı zamanının geldiğine orada iken hüküm vermiştim. Meselenin, sûreti cereyanını, olduğu gibi hulâsa etmeye çalışacağım.

Başvekil İsmet Paşa’dan 22 Kânûn-ı Şâni 1924 tarihli bir şifre aldım... (Atatürk, 1968: 1/145-146).”

25 Şubat 1924’te bütçe görüşmeleri esnasında Meclîste hilâfet ile ilgili ödenekler üzerine şiddetli tartışmalar yaşanmış yanı sıra hilâfet kurumunun gereksizliği yönünde basın yoluyla yoğun bir propaganda yapılmıştır (Özcan, 1998: 551). Bu propagandalar etkisini o kadar göstermişti ki Halîfeliği savunanlar bile ne olacağı hususunda tereddüt yaşamaya başlamışlardır (Ortaylı, 2014: 186). Bu gelişmeler neticesinde, Meclîse “Hilâfetin İlgâsı ve Hânedân-ı Âl-i Osmân’ın Türkiye Cumhûriyeti Memâlîki Haricine Çıkarılmasına Dâir Kânûn Teklifi” verildi. Meclîse sunulan bu Kânûn teklifinin gerekçesi 2 Mart 1340/1924’te Şeyh Saffet tarafından şöyle açıklanmıştır:

“- Urfa Mebusu Şeyh Saffet Efendi ile elli üç refikinin hilâfetin ilgâsına ve Hânedânı Osmânî’nin Türkiye haricine çıkarılmasına dair teklifi kânûnisi (2/307)

Riyaseti Celileye

Türkiye Cumhûriyeti dahilinde makamı hilâfetin vücudu, Türkiye’yi dâhili ve hârici siyasetinde iki başlı olmaktan kurtaramadı. İstiklâlinde ve hayat-ı milliyesinde müşâreket kabul etmeyen Türkiye’nin zâhiren ve zimnen bile olsa ikiliğe tahammülü yoktur... Esasen, hilâfet imâret, evâili İslâm’da Hükümet mana ve vazifesinde ihdas edilmiş olduğundan dünyevî ve uhrevî bilcümle vazâif-i müteveccibeyi ifa ile mükellef olan zamân-ı hâzır İslâm Hükûmat-ı İslâmiyesinin yanında ayrıca bir hilâfetin sebebi mevcudiyeti yoktur. Hakikat bundan ibarettir. Türk Milleti, selâmeti muhâfaza etmek için, hakikate ittibadan başka bir hatt-ı hareket ihtiyâr edemez. Terağum

edegelen teşevvüşâtın vâzıh ve kat'î bir sûrette halli için mevaddîâtiyenin bugün der'akap ve müsta'celen müzâkeresi ile kânûniyet kesbetmesini teklif ederiz. 2 Mart 1340 (TBMM Tutanak Dergisi, 1340: 7/29-30).”

26 B. 1342/3 Mart 1340/1924 tarih ve 431 sayı ile kabul edilen ve diğer iki kânûn gibi (429, 430 sayılı kânûnlar) 6 Mart 1340/1924'te Resmî Gazete Düstûr'un 3. Tertip, 5. Cildinîn 323. sayfasında 63 sayı ile yayımlanan “Hilâfetin İlgâsı ve Hânedân-ı Âl-i Osmân'ın Türkiye Cumhûriyeti Memâlîki Haricine Çıkarılmasına Dâir Kânûn Teklifi”un metni şöyledir:

“Madde 1.- Hâlıfe hal' edilmiştir. Hilafet, Hükümet ve Cumhûriyet mana ve mefhumunda esasen mündemiç olduğundan Hilafet makamı mülğadır.

Madde 2.- Mahlû' Hâlıfe ve Osmanlı saltanat münderisesi hanedanın erkek ve kadın bilcümle azası ve damatlar Türkiye Cumhûriyeti memâlîki dâhilinde ikâmet etmek hakkından ebediyyen memnu'durlar. Bu hânedana mensup kadınlardan mütevellit kimseler de Âli Osmani'den addedilirler.

Madde 3.- İkinci maddede mezkûr kimseler işbu kânûnun ilanı tarihinden itibaren azami on gün zarfında Türkiye Cumhûriyeti arâzisini terke mecburdurlar.

Madde 4.- İkinci maddede mezkûr kimselerin Türk vatandaşlık sıfatı ve hukûku merfudur.

Madde 5.- Bundan böyle ikinci maddede mezkûr kimseler Türkiye Cumhûriyeti dâhilinde emvâli gayr-i menkûleye tasarruf edemezler. İlişkilerinin kat'î için bir sene müddetle bil vekâle mahâkimi devlete müracaat edebilirler. Bu müddetin mürûrundan sonra hiçbir mahkemeye hakkı mürâcaatları yoktur.

Madde 6.- İkinci maddede mezkûr kimselere maşârifî seferiyelerine mukâbil bir defaya mahsus ve derecesi servetlerine göre mütefâvid olmak üzere hükümetçe tesbit edilecek mebâliğ i'tâ olunacaktır.

Madde 7.- İkinci maddede mezkûr kimseler Türkiye Cumhûriyeti arâzisi dahilindeki bilcümle emvâli gayr-i menkûlelerini bir sene zarfında hükümetin malûmat ve muvafakatiyle tasfiyeye mecburdurlar. Mezkûr emvâli gayr-i menkuleyi tasfiye etmedikleri halde bunlar hükümet ma'rifetiyle tasfiye olunarak bedelleri kendilerine verilecektir.

Madde 8.- Osmanlı İmparatorluğunda Pâdişahlık etmiş kimselerin Türkiye Cumhûriyeti arâzisi dahilindeki tapuya merbut emvâl-i gayr-i menkûleleri millete intikâl etmiştir.

Madde 9.- Mülğâ Pâdişahlık sarayları, kasırları ve emâkin ve sâiresi dâhilindeki mefruşât, takımlar, tablolar, âsârı nefîse ve sâir bilumûm emvâl-i menkûle millete intikâl etmiştir.

Madde 10.- Emlâki Hâkâniye nâmı altında olup evvelce millete devredilen emlâk ile beraber mülğâ pâdişahlığa ait bilcümle emlak ve sabık Hazine-i Hümayun, muhteviyatlarıyla birlikte saray ve kasırlar ve mebânî ve arâzî millete intikâl etmiştir.

Madde 11.- Millete intikâl eden emvâl-i menkûle ve gayr-i menkûlenin tesbit ve muhâfazası için bir Nizâmnâme tanzim edilecektir.
Madde 12.- İşbu Kânûn tarihi neşrinden itibaren meriyülicradır.
Madde 13.- İşbu Kânûnun icrayı ahkâmına İcra Vekilleri Heyeti memurdur (TBMM Tutanak Dergisi, 1340: 7/30-31).”

İkinci oturum, Meclîs Başkanı Fethi (Okyar) Bey Efendi tarafından açılmıştır. Fethi Bey başkanlığında Meclîs müzâkereleri başlayınca milletvekilleri söz olarak lehte ve aleyhte konuşmalar yaptılar. Bu tarihi açıklamaların arkasından söz alan Başbakan İsmet Paşa son konuşmayı yapmıştır. İsmet Paşa, Hilâfetin ilgâsıyla İslâm ahkâmının icrasına hâlel gelmeyeceğini ve İslâm’ın hükümlerinin aynen devam edeceğini ileri sürmüş ve Hilâfetin kaldırılması yönündeki sözleriyle konuşmasını bitirmiştir (TBMM Tutanak Dergisi, 1340: 7/32-69).

Bundan sonra müzakerelere geçilmiş ve Hilâfetin ilgâsını ihtiva eden yukarıda metni verilen on üç madde olduğu gibi kabul edilmiştir. İkinci bölümde de kısmen değinildiği gibi, Kânûndan hemen sonra 4 Mart 1340/1924 gecesini (aynı gece) İstanbul Vâlisi Haydar Bey, Ankara’nın emri üzerine ailesiyle birlikte yola çıkarılmıştı. Halîfe Abdülmecîd Efendi’nin Hususi Kâtibi Karamet bu hazin seyahati detaylı olarak kaleme almıştır (Keramet Nigar, 1964).

Abdülmecîd Efendi çeşitli İslâm ülkelerinden gelen telgraflara 11 Mart 1924 tarihinde cevap vererek kararı haksız bulunduğunu belirtmiş ve bir din şurası toplanmasını istemiştir. İsviçre Hâriciye vekâleti Ankara’nın isteği ile Halîfe’nin bu faaliyetini önlemiştir. Ancak bu durum hem TBMM’de hem de basında siyâsî mahiyette anlaşılmalı ve aşırı bir tepkiyle karşılanmamıştı (Hakimiyeti Milliye Gazetesi, 13.11.1924). Bunun üzerine Halîfe Abdülmecîd Efendi, 20 Ş. 1342/27 Mart 1924’te İsviçre’den Türkiye Büyük Millet Meclîsi Riyaseti Celilesine bu tepkilerin yanlışlığını ifade eden bir mektup göndermişti. Kendi kaleminden çıkan mektubun orijinali ve Türkçe çevirisi (EK-1)’de verilmiştir.

15 Mayıs 1974’te 1803 sayılı Kânûnun 8. maddesi gereğince 16 Haziran 1952’de 5958 sayılı Kânûnla kadın mensuplara tanınan haklar, bu durumdan istifâde etmek isteyen

erkek mensuplar hakkında da uygulanmıştır. Böylece on üç maddenin iki, üç, dört ve beşinci maddeleri ilgâ edilmiş oldu. Mülgâ, 11/2/1964 tarih 11638 sayılı gazetede yayımlanan 403 sayılı Türk Vatandaşlığı Kânûnu'nun beşinci bölümün kaldırılan Kânûn ve hükümler bölümünün 46'ncı maddesinde şöyle denmektedir: “Madde 46.- 431 sayılı Kânûnla ekleri ve iskân Kânûnunun vatandaşlıkla ilgili hükümleri saklı kalmak şartıyla 1041 ve 1312 sayılı kânûnlarla bu Kânûna aykırı diğer hükümler kaldırılmıştır.” Aynı bölümün, “Kayıp kişiler” başlığı altında geçici birinci maddesinde şöyle denilmiştir:

“Madde 1.- Millî Mücadeleden sonra, ‘avdeti gayr-i câizdir’ şerhini hâvi Büyük Millet Meclîsi Hükümeti veya işgal devletlerinin İstanbul temsilcileri tarafından verilen pasaportlarla veya belgeleri olmaksızın Türkiye’den 1930 yılının sonuna kadar ayrılmış bulunup da halen ölü veya sağ oldukları bilinmeyen ve sadece nüfus sicillerinde kayıtlı bulunan kişiler, bu Kânûnun yürürlüğe girdiği tarihte Türk vatandaşlığını kaybetmiş sayılırlar. Gerekli işlemler İçişleri Bakanlığınca yapılır.”

Iskat edilenlere verilen talep hakkı kısmında geçici ikinci maddesi ise şöyledir:

“Madde 2.- Tabiiyeti Osmaniye Kânûnnamesi ile 1312 sayılı Türk Vatandaşlığı Kânûnu hükümlerine göre iskat edilmiş doğuştan Türk vatandaşı olan kişiler bu Kânûnun yürürlük tarihinden başlayarak bir yıl içinde yeniden Türk vatandaşlığına girmek isteğinde buldukları ve vatandaşlığa alınmalarında bir sakınca görülmediği takdirde, haklarında bu Kânûnun sekizinci maddesini uygulamaya Bakanlar Kurulu yetkilidir” denilmektedir.

47'nci maddede: “bu Kânûn yayımından üç ay sonra yürürlüğe girer” ve 48'inci madde de ise “bu kânûnu Bakanlar Kurulu yürütür” denilmektedir. Kaldırılan kânûnlar listesinde “431 Hîlâfetin İlgâsı ve Hânedân-ı Âl-i Osmân'ın Türkiye Cumhûriyeti Memâlîki Haricine Çıkarılmasına Dâir Kânûn Teklifi 3 Mart 1340” denilmiştir (Resmî Gazete, 22 Şubat 1964: 4). Böylece Prof. Jaschke'nin dediği gibi “Halîfelik kavramının şerîat hukuku muhtevasını kaybedişinin resmen ilanıla Büyük Millet Meclîsi İslâm dinsel devlet düşüncesiyle, aynı zamanda bütün şeraitle kesin olarak ilişkisini kesmiş oluyordu” (Jaschke, 1972: 21).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TANZİMAT DÖNEMİ FIKIH EĞİTİMİ VE FIKIH MESLEĞİNİN İCRASI

Fıkıh eğitimi medreseler kurulmadan önce camiler, kütüphaneler (mektep), kütüphaneler, kitapçı dükkanları, saraylar, Bâdiye (çöl), ulema evleri, tekke ve zâviyeler gibi yerlerde başlamıştı (Çelebi, 1998: 23-71). Yanı sıra eğitim-öğretim maksadıyla umûmi kütüphane formatında, “Beytü’l-Hikme”, “Dâr’ul-İlm” ve “Dâr’ul-Hikme” gibi kurumlar da fıkıh eğitimine ev sahipliği yapıyordu (Çelebi, 1998: 139-150). Bu kurumların içerisinde camilerin, tekke ve zâviyelerin fıkıh eğitimi bakımından müstesna bir yeri vardı. Bu nedenle kısaca bu üç kurumdan bahsedip medreselere öyle geçmek gerekir.

Kuruluşundan itibaren eğitim, ibadet, şûrâ, yargı (kazâ) vb. birçok önemli faaliyetin icra edildiği camiler toplumun sosyo-kültürel gelişimini sağlayan en mühim müesseselerdendir (Kazıcı, 1995: 444). Camilerde eğitim-öğretim, Risâlet’in ilk yıllarının Mekke Dönemi’nde Dârü’l-Erkâm diye meşhur olan mekânda başlamış, Hicretten sonra Mescid-i Nebevî’nin hemen bitişiğine inşâ edilen “Suffa” ile kurumsallaşmıştır (Çelebi, 1998: 43).

Hz. Peygamber’in, başta Mescid-i Nebevî olmak üzere camileri eğitim kurumu haline getirdiği (Hamidullah, 1984: 74) bu ilk asırda, fonksiyonu oldukça kapsamlı tutulan camilerde (Önkâl ve Bozkurt, 46-56) gerek Hz. Peygamber, gerek güzîde ashâbı, oluşturdukları halkalarda toplanan halkı aydınlatmışlar (Kazıcı, 1983: 22) her türlü problemlerinin çözümünü burada bulmaya çalışmışlardı (Çelebi, 1998: 72). Bu anlamda Medine’de mescitlerden dokuzunun eğitim-öğretim maksadıyla kullanıldığı bilinmektedir (Bayraktar, 1984: 90).

İslâm kültürünün yayılmasında ana rolü üstlenen camilerde, daha ilk zamanlardan itibaren ders halkaları oluşmaya başlamış ve asırlarca aralıksız olarak devam etmiştir (Çelebi, 1998: 71). Sahabeler tebliğ maksadıyla hem Mekke ve Medine’de hem de buldukları diğer yerleşim yerlerindeki camilerde oluşturdukları ders halkalarında, Hz. Peygamber’in Medine’deki eğitim usulüne uygun talebe yetiştirdiler. Ders halkalarının en

meşhurlarını sahabe fakihlerinden; Abdullah İbn Abbâs Mekke’de, Abdullah bin Mes’ud Kûfe’de, Abdullah İbn Ömer Medine’de ve Ebû Mûsâ el-Eş’arî Basra’da oluşturmuştur (Ekinci, 2016: 25).

Tabiîn devrinde camilerde kurulan ders halkalarında eğitim-öğretime devam edilmiştir. Sahabeden sonra kendi mezhebini, diğer bir deyişle fıkıh ekolünü oluşturan Tâbiîn fakihleri, üstatları sahabelerden farklı bir usul izleyerek farâzî sorunlara yönelik çalışmalarda bulunmuş ve yaptıkları müzakereler sonucu hükümler çıkarmışlardır (Ekinci, 2016: 29). Böylece camiler ibadet etme amacı ile kurulmasına rağmen medreselerin kurulmasına kadar eğitim-öğretim mekânı olarak da kullanılmış (Atay, 1983: 27; Cici, 2001: 17) ve mezhep imamları başta olmak üzere birçok müctehidin yetişmesinde önemli bir görevi icrâ etmişlerdi (Atay,1983: 26). Bu anlamda İslâm fıkıh eğitim-öğretiminin camilerle ve diğer eğitim kurumlarıyla sıkı bir ilişkisi vardır.

İslâm’ın geniş bir coğrafyaya yayılması birçok yeni problemleri de ortaya çıkardı. Bu yeni problemlere çözüm üretmek ve topluma doğru fıkhi bilgileri (ilmihâl) kazandırmak maksadıyla kurulan ders halkalarında birinci sırayı daima fıkhi Tedrîsât oluşturmuştur (Cici, 2001: 38). İslam coğrafyasında henüz “Beytü’l-hikme”, “Dâru’l-Hikme” örneğinde olduğu üzere gibi özerk bilimsel müesseseler ve medreseler ihdâs edilmeden önce, camilerde başlayan ilmi çalışmalar neticesinde fıkıh ilminde belli başlı temel eserler de ortaya çıkmıştı. Meşhûr imamların; “Muvattâ”, “Kitâbu’l-Ĥarâc”, “el-Câmi’u’l-Kebîr”, “el-Câmi’u’s-Şağîr”, “er-Risâle” ile “el-‘Umm” adlı eserleri henüz medreselerin kurulmadığı bir çağda camilerde yapılan eğitim-öğretimin ürünleri olarak günümüzde önemini korumaktadır (Cici, 2001: 39).

Zamanla camilerdeki ilim halkalarına teveccüh artmış ve camilerin çoğunda birden fazla ders halkası oluşmaya başlamıştır. Ders halkalarında oluşan gürültünün, camilerde ibadet için gerekli olan sükûnet ve tazimi bozması üzerine çareler aranmaya başlandı. Bazı camilerde Cuma dışında namaz kılınmadıysa da bu hem caminin kuruluş amacına aykırı görüldü hem de yeterli ve uygun bir çözüm olarak görülmedi. Başka bir çözüm olarak ise

medreseler ortaya çıktı ve eğitim camilerde devam etse de genel itibariyle medreselere intikâl etmiş oldu (Çelebi, 1998: 81).

Selçuklulardan başlayarak Osmanlılar da dâhil olmak üzere camiler medreselerin kurulmasından sonra, medrese mimarisinde külliyelerin içinde yer almış ve müderrislerin uygulamalı dersleri için vazgeçilmez mekânlar olmaya devam etmiştir (Cici, 2001: 31). Osmanlı medreselerinde öğrenciler, kendileri için ihdâs edilen odalarda ikâmet eder, belirli dersleri eyvan denilen medrese dersanelerinde görür, bunun dışında genel dersleri de camilerde takip ederlerdi (Önkal ve Bozkurt, 1993: 51).

Camiler Osmanlı Devleti'nde önceki dönemlere göre yaygın eğitim kurumu olarak daha önemli hale geldi. Osmanlılarda imam-hatiplik ve müezzinlik hizmetlerine ek olarak, dersiâmlık, Cuma vaizliği, hatiplik ve bir nevî tercüme faaliyeti görevi gören kürsü şeyhliği gibi yeni vazîfeler ihdas edilmiştir. Tarih boyunca Osmanlılar bazı camilerde tefsir, fıkıh, hadis ve mesnevi gibi dersleri eş zamanlı olarak vererek halkın kültür seviyesine katkıda bulundular. Özellikle hatiplik ve vaizlik görevleri medrese mezunlarına verilmiş ve vâizlik için tasavvuf ehli müderrisler daha çok tercih edilmiştir (Cici, 2001: 32).

Cumhûriyet'in ilânından kısa bir süre sonra 12 Haziran 1924 günü Diyanet İşleri Başkanlığı hazırladığı bir tâlimatname ile cami kapatma/satma uygulamalarına zemin hazırladı. 21 Mart 1926 günü ise "İcrâ Vekilleri Heyeti", vakıfların tasfiyesi için komisyon kurulmasına dair kararı aldı (Öztürk, 1995: 612). Bu dönemde camilerin metrekareleri hesaplanmak sûretiyle ona göre vâiz, imam veya müezzin görevlendirilir oldu. Arkasından, cami-mescid ayırımına gidildi ve en sonunda da buralar: cemaatli-cemaatsiz denilerek sınıflamağa tabi tutuldu. Cemaatsiz addedilenlerin zamanla yıkılması veya satılmasının zemini hazırlandı (Fergan, 1967: 27-28; Öztürk, 1995: 487, 491, 496, 495, 511, 526, 614). Camiler günümüzde hala yaygın bir eğitim kurumu olarak bazı fonksiyonlarını korumaktadır (Bilge, 1984: 1).

İslâm'da sosyo-kültürel olarak önem arz eden tekke ve zaviyelere gelince bu kurumlar, zikir çekilen ve tasavvufi sohbetler yapılan yerler olmakla birlikte camiler gibi hem eğitim-öğretim vazifesini hem de belli başlı bazı devlet ve kamu hizmetlerini yürütmüşlerdir. (Kazıcı, 1995: 454). Özellikle Fütüvvetnâme denilen eserlerden ve bu kurumların şeyhlerinin hayatlarından bahseden meyâşih biyografilerinden anlaşıldığı kadarıyla buralarda tarikat adabının yanı sıra müritlere nakli ilimler de öğretiliyordu (Cici, 2001: 33). Özetle söylenecek olursa tekkeler ve zâviyeler, fikir ve kültür merkezi olma yanında, ok, güreş vs. gibi çeşitli sporların yapıldığı, güzel sanatların icra edildiği, insanların moral bulduğu, bir okul ve edebiyat ocağı vazifesi görmüştür (Kara, 1980: 188).

Fakihlerin çoğunluğunun tekke ve zâviyeler ile irtibatı vardı. Örneğin, Osmanlı'nın kuruluşunda büyük emeği olan ve önemli bir fakih olan Şeyh Edebali, devletin hem hukuk danışmanlığını yapmış hem de İtburnu bölgesinde bulunan bir tekkenin şeyhliğini yürütmüştür (Cici, 2001: 33). Bu durum tarih boyunca İslâm eğitim-öğretimine şeyh ve dervişlerin katkısını göstermesi açısından önemlidir (Güngör, 1988: 170). 14'üncü asırdan itibaren yüzlerce, hatta binlerce Nakşibendi şeyhi Anadolu'da ve Balkanlar'da vaazlar vererek halkın ibadet edebileceği tekkeleri ve zâviyeleri kurmuşlardır (Karpat, 2003: 555).

İkinci ve üçüncü bölümde tanıtılan ve görevleri izah edilen “Meclîs-i Vâlâyı Ahkâm-ı ‘Adliye” kuruluşundan itibaren tekkeler ile ilgili her türlü düzenlemeyi devlet nezdinde yürütme işini de üstlenmiştir (Ortaylı, 2007b: 169). Arşiv belgelerinde bu düzenlemelerle ilgili birçok bilgi yer almaktadır (BOA İ. MVL, 18 Za 1287/14 Eylül 1851: N. 11131). Tanzimat yönetimi tekkeler için bir nevî murâkabe görevi icra eden Meclîs-i Vâlâ yanında, medreseler ile tekkeler arasındaki bağı güçlendirmek amacıyla şeyhülislâmlık bünyesinde 1866'da “Meclîs-i Meşâyiḥ” adıyla yeni bir kurum oluşturdu. Müderrisler ve şeyhlerden müteşekkil müessese ile merkez ve taşra tekkelerini hiyerarşik olarak bir araya getirmek ve merkezi kontrollerini sağlamak düşünülmüştü. Bu plan günümüz tarikatları için uygulanabilir görünüyor. Ancak Meclîs bu amacına gerçekleştiremedi (Düstûr 2. Tertip, 1928: 10/140-141).

Bu müthiş projenin akamete uğraması Osmanlı aydınların tarikat ve tekkelere bakışında görülebilir. Çünkü bir kısım aydınlar, Bektâşilik ve Melâmilik gibi tarikatlara sempati beslerken, önemli bir kısmı medresenin yanında tekkelere karşı duruş sergiliyorlardı. Bu durum 1925'te tarikatların ve tekkelerin lağvına kadar sürdü (Ortaylı, 1983: 109).

Zâviyeler ile ilgili ise Çelebi'nin eserinde el-Makrîzî'den naklettiği bir bilgi fıkıh eğitimi açısından önem arz etmektedir. Bu bilgiye göre 642 yılında Amr b. el-Âs tarafından Mısır'da yaptırılan Amr Câmisinin sekiz zâviyesi vardı. Bu sekiz zâviyenin üçünden bilgi veren Çelebi, bunlardan birinin, bizzat İmâm Şâfiî'nin ders vermesinden dolayı "İmâm Şâfiî Zâviyesi" olarak anıldığını nakleder. Diğer iki zâviyeden "Mecdiyye Zâviyesi"nde, "Kâdî'l-Quḍāt Abdülvehhâb el-Behnesi (685/1286)" ders vermekteydi. "Şâhibiyye Zâviyesi"ne ise biri Mâlikî, diğeri Şâfiî olmak üzere iki müderris tayin edilmişti (1998: 78-79). Yine Şâm Emevî Cami'sinde Mağrib'li talebelerin toplanıp ders okudukları bir Mâlikî zâviyesinden de bahsedilmektedir (Çelebi, 1998: 76). Bu zâviyeler göstermektedir ki, camiler ilim halkaları yanında farklı amaçlarla da kullanılmıştır.

Osmanlılarda zâviyeler, tekkeler gibi eğitim-öğretimin yanı sıra bir nevî güvenlik ve iskân faaliyetlerinde de önemli roller üstlenmiştir. Pâdişahlar fakih, şeyh veya derviş denilen kişilere vakıf yoluyla bağışladıkları bir yerde zâviye kurmaları hususunda bir berât (belge) verirlerdi. Vakıflar umumiyetle vâkıfın şartına göre ve mütevelliler tarafından idâre olunmaktaydı (Köprülü, 1983: 378). Bu arâzîler genellikle sahibi olmayan, dağ başlarında ve halkı dağılmış topraklardan oluşuyordu. Zâviyelerin kurulduğu bu yerlere kimsesizler ve garipler gönderilir, zâviyeler de bu kişilerin iskânı ve eğitimi ile ilgilenilirdi. Zâviyelerdeki dervişlerin geneli tarımla uğraşırlardı. Yönetimleri bakımından kadılar dışında hiçbir askerî ve mülkî âmir zâviyelere karışmazdı.

Pâdişahlar zâviyelere beratlarını gelip giden insanlara ve çevrelerine faydalı olmak şartıyla verirlerdi. Bu şartları gerçekleştiren zâviyelerin etrafında zamanla nüfus yerleşmesi neticesinde köyler meydana gelmiştir. Arşivlerden bir örnek sunulacak olunursa 1281/1864 tarihli "Erzurum Vilayet-i Şâlnâmesi"ne göre Erzurum sancağına bağlı kaza statüsünde

olan 30.596 nüfuslu Hınıs'da on üç zâviye ve gelirlerinden bahsedilmektedir (BOA. TD 294, s. 204, 181, 96, 104). Anadolu ve Rumeli toponimisine genel olarak bakıldığında, durumun böyle olduğu görülecektir (İnalçık, 2008: 39).

30 Kasım 1925 günü Şapka Kânûnu'ndan sonra bazı yerlerde baş gösteren isyanlarda bir kısım derviş ve şeyhler teşvikçi olarak görülmüştü. Bunun üzerine Meclîste konu tartışılmış ve tarikatların kaldırılıp "Tekke ve Zâviyelerin Kapatılması Hakkında Kânûn" teklifi hazırlanmıştı. Konya Mebûsu Refik Bey (Koraltan) ile beş arkadaşı tarafından 16.11.1341'de Meclîs başkanlığına sunulan teklif (TBMM Tutanak Dergisi, 1341/1925: 19/125), 30.11.1341'de görüşülerek kesinleşti. Böylece 677 sayılı Kânûnla Tekke ve Zâviyeler kapatılmış ve yalnız mescid olarak kullanılanlar bırakılmıştır (TBMM Tutanak Dergisi, 1341: 17/309, 19/282-289).

4.1. Genel Medreselerde Fıkıh Eğitimi

Medreseler de yukarıda bahsedilen müesseseler gibi hayır sahiplerinin kurdukları vakıflar tarafından organize edilmişti (Turan, 1969: 257). Medreselerin esas öğretim üyesi müderrislerdi. Günümüzdeki akademik unvanlar gibi o zaman da kullanılan bazı unvanlar mevcuttu. Diploma (icazet) törenleri çok şatafatlı geçirdi. Akabinde talebeler staj (mülâzim) yaparken bir yandan da atama defterine (mülâzemet) kayıt yaptırır sıralarını beklerlerdi. Sırası gelen en düşük dereceli medreseden başlamak üzere yükselirdi (Ağanoğlu vdğr., 2009: 420, 423; Baltacı, 1976: 15-24-25; Haydaroğlu, 1993: 4-16; Hızlı, 1998: 81-142; Unat, 1964: 4; Uzunçarşılı, 2014: 9, 47-48; Vahapoğlu, 1997: 142-188).

Medreselerin, 3/9'uncu asırdan itibaren Buhâra, Nişabur ve Horasan gibi İslam Coğrafyasının doğu bölgelerinden başlayarak kurulduğu görülür (Atay, 1983: 31). Genellikle bu ilk medreselere eğitim sistemi -yukarıda bahsedilen sebepler neticesinde- mescitlerden intikâl etmişti (Çelebi, 1998: 81-84). Bu medreseler önemli merkezlerde hızlı ve organizeli bir şekilde yayıldı (Akyüz, 1994a: 43). Nûreddîn Zengî (569/1173) Şâm, Halep başta olmak üzere Suriye'de; Salâhaddin el-Eyyûbî (589/1193) Mısır, Kudüs ve Şâm'da olmak üzere daha birçok emir ve şahıslar medreseler yaptırdı (Çelebi, 1998: 86-

90). Timur (807/1404) da Semerkant'ta medreseler kurdu (Baltacı, 1976: 8). Osmanlı Devleti'nin önde gelen âlimlerinden Timur'un torunu Uluğ Bey (853/1449), Ali Kuşçu (879/1474) ve Kadızâde-i Rûmi (815/1412) bu medresede yetişti (Baltacı, 1976: 10).

Fıkıh eğitimi açısından bakıldığında, fıkıh ilmi yanında diğer naklî ilimlerle pozitif bilimlerin birlikte okutulduğu ilk medresenin Nişabur'da meşhûr fakih Neysâbüri (v. 349/960) adına açıldığı görülecektir (Tekindağ, 1973: 4). Yalnızca fıkhi ilimlerin okutulduğu medreseler ise onuncu asırda sırasıyla Taberân ve Bağdat'ta açıldı (Cici, 2001: 39). Daha sonra şöhret kazanmış dört mezhepten birinin, ikisinin, üçünün ya da tümünün eşit seviyede okutulduğu medreseler kurulmaya başlandı (Cici, 2001: 39-40; Atay, 1983: 33).

Medreselerin teşkilât olarak teferruatlı bir şekilde ele alınması Selçuklular tarafından gerçekleştirildi (Baltacı, 1976: 8). Selçuklular bu medrese teşkilâtı ile ilmî genişletmenin yanında, ilmîye teşkilâtını himâye ederek Sünnîliği yayma ve savunma amacını da güttüler (Güngör, 1988: 170). Bu anlamda ilk medrese Nizâmü'l-Mülk (485/1092) tarafından Bağdat'ta kuruldu. 1065-1067 yıllarında inşâ edilen, bütün ihtiyaçları gözetilen ve şerîatı hakkıyla kavramış âlimlerin istihdam edildiği Bağdat Nizamiyesi, "Nizâmiye" adıyla meşhur bu medreselerin en önemlisi ve önde geleniydi (Çelebi, 1998: 85). Ebû İshâk eş-Şirâzî (476-1083) bu medresede ders vermiş, usûl-i fikh'ı şerh edip fûrû'larını tespit etmiş ve şer'î delilleriyle izah ederek bölümlere ayırmıştı (Çelebi, 1998: 86). Yine Osmanlı uleması üzerinde 14'üncü ve 15'inci yüzyıllarda önemli tesirleri olan Taftâzânî de (792-1389) bu medresede müderrislik yapmıştı (Cici, 2001: 18).

Anadolu'nun farklı bölgelerinde de ilk defa 6/12'nci asırlarda, bu medreseler örnek alınarak, kurulmaya başlandı (Akyüz, 1994a: 43). Bu medreselerde bilimlerin birçoğu bir arada okutulduğu gibi birini veya birkaçını okutan medreseler de vardı (Unat, 1964: 3). Bu geleneği devam ettiren Osmanlı Devleti, medreseleri buldukları coğrafyanın hemen hemen her köşesine taşıdılar ve ilmî fâliyetleri kesintisiz hale getirdiler (Atay, 1983: 25; Baltacı, 1976: 18; Güngör, 1988: 171). Kurulan bu medreseler, tekkeler, zâviyeler ve inşâ

edilen büyük Camiler İslâm dinînin ve Müslümanların dine ve ilme gösterdikleri sevginin birer göstergesi oldular (Bilsel, 1943: 5).

4.1.1. Kuruluş ve Yükseliş Dönemi

Osmanlı Devleti'nde İznik Orhaniye Medresesinin kuruluşundan, Fetret devrine kadar (1331-1402) geçen yaklaşık yetmiş yıl, medreselerin ilk kuruluş ve teşkilâtlanma devri sayılabilir. İlk medrese İznik'i, Bursa ve Edirne izledi. Bu dönemde, Müslüman ülkelerinden büyük rağbet oldu ve birçok beldede başta Hanefî uleması olmak üzere fakihler hızlıca medreseleri kasabalara kadar teşkilâtlı bir şekilde yaydılar. İçlerinde ihtisâs için kurulanları da vardı (Babinger, 1996: 64; Baltacı, 1976: 12 vd.; Cici, 2001: 41-42; Özyılmaz, 2002: 8). Osmanlı Devleti'nde genel olarak medrese eğitiminde fikhî ilimler ağırlıktaydı (Ekinci, 2016: 64). İstihdâmda da bu ağırlık kendini hissettiriyordu (Lewis, 1975: 169).

Tarihî süreç içerisinde bakıldığı zaman naklî ilimlerin İslâm âlimleri tarafından çeşitli tasniflere tabi tutuldukları görülmektedir. Gazzâli (v. 505/1111) “şer'î-şer'î olmayan” şeklinde ikili bir tasnif izlerken, şer'î ilimleri de dört kategoride ele almıştı. Gazzâli bu sınıflandırmasında fıkıh ilmini şer'î ilimlerin, tefsir ve hadisi tamamlayıcı ilimlerin içerisinde değerlendirdi (Gazzâli, 1974-1975: 1/27-29). Bir diğer önemli âlim İbn Haldun (v. 808/1406) “Mukaddime”sinde, ilimleri aklî ve naklî olmak üzere iki kategoride ele aldı (İbn Haldun, 1983: 2/1020). Osmanlı dönemi ulemasından Taşköprülü-zâde Ahmed İsmâ'î Efendi (v. 968/1561) ilimleri daha geniş ele alarak yedi kategoriye ayırdı (Atay, 1983: 71).

Bu tasniflerin yanı sıra ilimleri “dinî ilimler” ve “müsbet ilimler” (Uzunçarşılı, 2014: 75) şeklinde ya da “ulûm-i İslâmîye” ve “ulûm-i dâhile” (Baltacı, 1976: 20) şeklinde kategoriye ayıranlar da vardır. Genel olarak değerlendirildiğinde dinî ilimlerin; tefsir, hadis, fıkıh ve kelâm şeklinde dört grupta ele alındığı söylenebilir (Cici, 2001: 34). Fetret döneminden sonra da kuruluş devrinin sonuna kadar (1481) naklî ilimlerin sınıflandırılmasında ve yönetiminde pek bir farklılık olmadı. Ancak medreseler çoğalınca

I. Bâyezid zamanında derecelendirme sistemine geçildiği görülür (Özyılmaz, 2002: 9). Bu sistemi “Tetimme”, “Dâru’l-Hadis” gibi kurumlarla destekleyerek geliştiren II. Murad, oğlu II. Mehmed’in zamanında zirve yapan teşkilâtlanmanın temelini oluşturdu (Uzunçarşılı, 2014: 4).

Fatih dönemi, bir bütün olarak Osmanlı medreseleri için eğitim açısından altın devri sayılır (Bilsel, 1943: 7; Ergin, 1939-1943: 1/100). Bu dönemde, farklı İslâmî coğrafyalardan beyin göçü olmuştu. Mesela Molla Hüsrev ile Molla Gürânî bunlardandı ve bu iki büyük âlimin öncülüğünde başta “Şahn-ı Şemân” olmak üzere çok sayıda medrese açılmıştı (Öztürk, 2007: 566). Böylece zirve yapan medrese sistemi ve müfredatı aşağıda da görüleceği üzere Tanzimat sonrası islahât çalışmalarına kadar muhâfaza edilebildi (Kazıcı, 1997: 11/374). Bu modelde medreseler; 20’li (Haşiye-i Tecrid), 30’lu (Miftah), 40’lı (Telvih), 50’li (Hâriç ve Dâhil), Şahn ve 60’lı şeklinde dereclendirilmişti (İzgi, 1997: 36; Tarihçe-i Tarîk-i Tadrîs, 1334; 644; Tekindağ, 1973: 22; Uzunçarşılı, 2014: 10-13).

Osmanlı medreselerinde uygulanan bu modelde dereceler, günümüzde olduğu gibi birer sınıfı ifade etmez. Çünkü sınıf veya okul o çağın olgusu değildir. Osmanlı medreselerinde devam eden yaklaşık on iki yıllık Tadrîsât müddetince kitap geçme sistemine göre ilerlenirdi. Zâten derecelerın isimlerinin bazıısı o dönemde okutulan kitapların ismidir. Diğer önemli nokta 20’li şeklinde başlayan derecelerin ne mânaya geldiğidir. Bu dereceler müderrislere ödenen yevmiyelik akçe miktarını gösterir (Özyılmaz, 2002: 11).

Fatih döneminden, Süleymâniye medreselerinin kuruluşuna kadar (1481-1557) geçen yaklaşık yetmiş beş yıllık süre Osmanlı medreselerinin bir üst seviyeye yükselerek teşkilâtlanmasının üçüncü devresini ifade eder. Kânûni’nin kendi ismini verdiği medreseler devrin modelini oluşturur (Uzunçarşılı, 2014: 39-43). Bu medreseler orta çağda modern Avrupa üniversitelerine de model oluşturmuş ve bu üniversitelerin atası sayılmıştır (Lewis, 2003: 114). 15’inci ve 16’ncı asırlarda Osmanlı Devleti coğrafi bakımdan en geniş sınırlara ulaşırken, medreselerin sayısı da binleri bulmuştur. Devletin geliştiği ve ilerlediği bu

asırlar medreselerde İslâmî ilimler yanında “ulûm-ü dâhile” denilen ve programları arasına sonradan giren fen bilimlerinin de okutulduğu bir dönemdir (Bilge, 1984: 46).

Osmanlı medreselerinde genel olarak Hanefî fikhî okutulduğu bilinmektedir (Bilge, 1984: 9). Uzunçarşılı kendi kütüphanesinde bulunan ve matbu olmayan “Künhü’l-ahbâr” adlı eserden kuruluş ve yükseliş dönemi Osmanlı medreselerinde derecelerine göre okutulan fikh ve uşûl-i fikh kitaplarını şöyle aktarmaktadır:

“Uşûl-i fikhîtan; ‘Telvîh’ ile İbn Hâcib’in ‘muhtaşâr-ı muntehâ’ isimli meşhur eserinin Allâme Âdudüddin Abdurrahman İycî (vefatı 756 H.=1355 M.) tarafından yazılan ve ulema arasında ‘Şerh-i ‘Adûd’ denilen şerhi ile ‘Menrû’l-envâr’ şerhi ve İbn Melek ile Molla Husrev’in ‘telvîh’ haşiyeleri ve yine Molla Husrev’in ‘Mirqâtu’l-vuşûl’i ile bunun şerhi ‘Mir’âtu’l-uşûl’ ve Sâdeddin-i Teftazânî’nin ‘Muhtaşâr-ı muntehâ’ haşiyesi ve sair müderrislerin iktidarlarına göre şerh, haşiye ve talikatları.

Fürû’dan ‘Hidâye’ ve bunun Ebü’l-Hasan Ali Mürjinânî (vefatı 593 H.=1196 M.) tarafından yazılan şerhi ile diğer şerh ve haşiyelerden münasipleri ve Zeylaî’nin (vefatı 743 H.=1342 M.) ‘Kenzü’l-dekâyik’ şerhi ve Halebî İbrahim’in (vefatı 956 H.=1549 M.) ‘Mülteki’l-ebhâr’ ve ‘Viķāye’ ve Molla Husrev’in ‘Gurer’ isimli eseriyle bunun şerhi olan ‘Dürer’ ve bunlara yazılan ve fikhin muhtelif kısımlarına dair olan şerh ve haşiyeler (Uzunçarşılı, 2014: 27-28).”

Uzunçarşılı’nın bahsettiği eser Gelibolulu Ali Mustafa Efendi (v. 1008/1600)’ye ait 4 ciltlik “Künhü’l-ahbâr” isimli eser olsa gerekir. Eserin matbu hali 1277’de İstanbul’da Takvîmhâne-i Âmire Matbaasında basılmıştır. El yazması nüshaları da mevcuttur. Fikh eğitimi ile ilgili okutulan bu eserlerle ilgili benzer bir araştırma yapan Recep Cici, eserleri uşûl ve fürû’ ayrımı yaparak tablolastırmıştır. Her iki kaynaktan verilen eserlerle ilgili özetle şunlar söylenebilir: Eserlerin beşi metindir. Bunlar; “İbn Hâcib’in (646/1249) ‘Muhtaşâr Muntehâsı’, Habbâzî’nin (691/1292) ‘el-Muğnî’si, Neseffî’nin (710/1310) ‘el-Menâr’ı, Sadru’ş-şerîa’nın (747/1346) ‘et-Tenkîh’i ve Molla Fenârî’nin (834/1431) ‘Fuşûlü’l-bedâyi’idir. Diğer üçü Sadru’ş-şerîa’nın (747/1346) ‘et-Tavdîh’ isimli şerhi, Taftâzânî’nin (792/1389) hâşiyesi ‘et-Telvîh’i ile Molla Hüsrev’in (885/1480) Mirqâtu’l-vuşûl ve Mirâtu’l-uşûl’ adlı metin ve şerhidir” (Cici, 2001: 43-47). Bu eserlerden sadece İbn Hâcib’in eseri Mâlikî diğerleri Hanefî mezhebine aittir.

Molla Hüsrev'in metin ve şerhi ayrı sayıldığı zaman toplam dokuzu bulan bu uşul eserlerinin tamamı müteahhirin âlimler tarafından yazılmıştır. Bu yazarlardan sadece Molla Fenârî ve Molla Hüsrev Osmanlı fakihidir. Bu iki fakih de Fatih Sultan Mehmed Han tarafından 1470 yılında, Türkistan'dan getirilmişti. Bu eserlerin içerisinde en çok okunanlar, "Menâr", "Tenkîh" ve "Tavdîh" adlı eserlerdir. Tavdîh güçlü bir hâşiye olması hasebiyle genellikle şerh olarak bilinir (Cici, 2001: 47). Bu dönem medreselerinde uşul-i fıkıh dersleri -Hâriç ile 50'li medreseler dışında- 40'lı medreselerden başlanarak okutulmuştur (Baltacı, 1976: 36; Uzunçarşılı, 2014: 27).

Kuruluş ve yükseliş döneminde furû'dan okutulan fıkıh kitapları ise şunlardır: Kudûrî'nin (428/1037) Muhtasar-ı Kudûrî'si, Neseî'nin (710/1310) Kenzu'd-dekâik'i, Mergînânî'nin (593/1197) Hidâye'si, Secâvendî'nin (596/1200) Ferâizü's-Sirâciyye'si, Alâeddin Esved'in (800/1397) İnâye'si, Tâcuşşerîa'nın (693/1294) Vikâye'si, Molla Hüsrev'in (885/1480) Gurur ile Dürer adlı eserleridir. Bu eserlerin yazılmış şerhleri ve haşiyeleri de okutulmuştur (Bilge, 1984: 48 vd; Uzunçarşılı, 2014: 28). Eserlerin tamamı Hanefî mezhebine aittir (Cici, 2001: 48-51).

Furû' dersleri, uşul derslerinden farklı olarak bu dönem Osmanlı medreselerinin 20'li medreselerinden başlayarak 60'lı medreselerine kadar bütün derecelerinde okutulmuştur. Bu eserlerden "Muhtaşâr-ı Kudûrî" hariç, diğerleri müteahhirin fakihlerine aittir. Eserlerden "Muhtaşâr", "Vikâye" ile "Kenzü'd-dekâik" Hanefî mezhebinde "Mutûn-i şelâse" diye meşhur olan grubundandır. Hem uşul hem de furû' eserleri incelendiğinde bu dönem en meşhur olanlarının "Mergînânî", "Neseî", "Sadru's-şerîa" ve "Molla Hüsrev" olduğu söylenebilir (Cici, 2001: 51-52).

Kuruluş ve yükseliş devrinde uşul ve furû'dan okutulan bu eserlerin hangi programa göre düzenlenip okutulduğuna dair bilgiler net değildir. Uzunçarşılı'nın yukarıda bahsedilen "Kühü'l-ahbâr" adlı eserden aktardığı kadarıyla aşağı medreselerde (Hâşiye-i tecrid ve Miftah) müderrislerin yetkinliği nispetinde eserlerin okutulması istenmiş ancak bu derslerde hangi kitapların takip edileceği bildirilmemiştir. 40'lı medreselerde "Hidâye"; 50'li hariç medreselerinde furû'dan yine "Hidâye" ve "Telvîh" eserleri okutulmuştur. Şahn

medresesinde uşûl-i fıkhıtan “şerh-i ‘adud” ile “Hidâye” okutulmuştur (Uzunçarşılı, 2014: 29-31).

Uzunçarşılı bir başka yol daha izleyerek, 15’inci asrın büyük âlimlerinden “Şakâyık-i Nûmaniye” ile “Mevzu ‘atü’l-‘ulûm” yazarı Taşköprülü-zâde Ahmed Isamüddin Efendi’nin biyografisinden yola çıkarak medreselerin derecelerine göre okutulan kitapları tespit etmeye çalışmıştır. Taşköprülü-zâde’nin verilen biyografisinde geçen uşûl ve furû’ a ait bilgiler bu dönemin ders programı niteliğinde değerlendirilebilecek kadar detaylıdır (Uzunçarşılı, 2014: 47-51).

4.1.2. Durgunluk ve Muhâfaza Dönemi

Osmanlı medreseleri, yükseliş devrinden sonra II. Meşrûtiyeti’n ilanına kadar (1557-1908) “muhâfazakâr” ve durgun bir zaman dilimi yaşamıştır. Medreseleri bu dönemde durgunluğa sevk eden temel sebep, 17’nci asırda Batı’dan esen modernizm rüzgarıdır (Giddens, 1994: 12). Bu asırdan sonra Osmanlı Devleti her açıdan inhişat yaşamaya başlamıştı. Tabiatıyla medreselerin bu inhişat döneminde malum olduğu üzere ilmî fâliyetlerde inkişâfi durdurması, mülâzemet sisteminde bozulmalara yol açtı. Mevâlizâdeler türedi ve akabinde ilmi müesseselerde siyaset tartışılır, menfaatler paylaşılır oldu (Kodaman, 1980: X). İlim üretemeyen medrese bir müddet sonra ilmi yeniliklere ve fikirlere muhâlif hale geldi (Antel, 1940: 441).

19’uncu asırda hukuki alanda gerçekleştirilen reformlar medreseyi daha da kabuğuna çekilmek zorunda bıraktı (Öztürk, 2007: 565). Hatta 18’inci ve 19’uncu asırlarda, medreseyi eski şanlı günlerine döndürebilmek maksadıyla bizzat pâdişahlar tarafından irâde-i seniyyeler çıkarılsa da istenilen fayda elde edilemedi (Atay, 1983: 176; Atuf, 1930: 18; Baltacı, 1976: 70; Uzunçarşılı, 2014: 214).

Durgunluk ve Muhâfaza Döneminde de Osmanlı medreseleri üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde, müfredatla ilgili bilgilerin bir önceki dönemde olduğu üzere

tahmini yollarla elde edilebildiği görülecektir (Atay, 1983: 77; Baltacı, 1976: 38; Ünver, 1946: 99). Dönemle ilgili önemli çalışmalardan birisi Ömer Özyılmaz'ın "Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları" adlı eseridir. Eserde 17'nci ve 18'inci asırlarda kaleme alınmış beş farklı müfredatın tahlili yapılmıştır.

Bunlardan ilki "Manzūme-i Tertib-i 'Ulūm" adlı eserdir. Eserin bir yazması şu an (2022) Çorum'un Hasan Paşa isimli İl Halk Kütüphanesinde demirbaş no. 19 Hk 388/2 kayıtlıdır. Eserin müellifi, Rızâ'î İshâk b. Hasan Tokâtî (v. 1100/1688) olarak görülmektedir. Matbu, manzum ve Osmanlıca olan bu eserde sırasıyla ilimler sayıldıktan sonra 17'nci ve 18'inci asır medreselerinde okutulan müfredat ile ilgili bilgilere yer verilmiştir.

Tokâtî, eserinde "Beyanü'l-va'z ve't-Tedrîs" başlığı altında ilim taliplerine bazı nasihatlerde bulunduktan sonra hukuk mesleğini icra edecekler için "kadılık" ile ilgili "Beyânü Hâli'l-Kağâi" diye bir bölüm yazmıştır. Eserde İlm-i Tecvid ve İlm-i Kelâm'dan sonra üçüncü sırada İlm-i Fıkıh'a yer verilmiştir. Müfredatta Fıkıh ile ilgili dersler şöyledir: "Kudûrî, Kenz, Muhtar, Vikāye, Eşbâh, Hidāye, Maḥzen, Mülteka'l-Ebhur, Kuhistânî, Keydânî, Dürer, Şadr-ı Şerî'a, Nihāye, İnāye, Şerḥ-i Ekmel, Mufaşşal, Durretu'l-Hakk" (Özyılmaz, 2002: 21-26).

Müfredat ile ilgili ikinci eser, 1128/1715'te "Saçaklızâde Muhammed b. Ebi Bekr el-Mar'ası'nın (v. 1145/1732-33)" Arapça telif ettiği "Tertibu'l-'ulum" adlı eserdir. Eser Tanzimat Dönemi'nde Ali Süavi (v. 1294/1877) tarafından Osmanlıcaya çevrilmiş ve yayımlanmıştır. Türkçeye tercümesi ise Zekeriya Pak ve M. Akif Özdoğan tarafından 2009 yılında "Tertîbü'l-'ulum" adıyla yapılmış ve Maraş kültürü ve edebiyat serisi içerisinde basılmıştır.

Eserde Saçaklızâde yeni başlayan (mübtedî) ve buluğa ermiş öğrencilere hazırlık mahiyetinde öğretilecek dersleri saydıktan sonra okutulacak dersler arasında fıkıh ve uşûl-i fıkıh ilimlerinden bahsederken şöyle demiştir: "Fıkıh derken, Muhtaşāru'l-Kudûrî'de olduğu gibi delilsiz olarak, mücerred 'amelli aḥkām ilmini kastetmiyorum. Belki, 'amelli

aĥkâmi delilleriyle ihtiva eden el-Hidâye’yi bilmeyi kastediyorum (Özyılmaz, 2002: 27-28).”

Üçüncüsü Uşak Vilayeti Camii Kebir Müderrisi Ali Uşşaki’nin (v. 1200/1785-1786) telif ettiği “Kaşîde fi’l-kütübi’l-meşhure fi’l-‘ulûm”dur. Ali Uşşaki, Tokâtî ve Erzurumlu İbrahim Hakkı gibi Osmanlı Medreselerinin eğitim programını manzum olarak yazmıştır. Matbu olmayan eserin ismi Arapça olmasına rağmen kolayca anlaşılabilen bir Osmanlıca ile yazılmıştır. Risâle tarzı olan eser dört yapraktan müteşekkildir (Özyılmaz, 2002: 30-31).

Eserde Tokâtî’nin müfredat sıralamasına benzer dersler sayılırken, uşûl-i fıkıh, Ferâiz ve fıkıh derslerine yer verilmiştir (Özyılmaz, 2002: 33). Fıkıh Usûlü dersinden okutulan eserler; “Metn-i Menâr, İbn-i Melek, Ruhâvî, Telvih, Tavzih, Hasan Çelebi, İbn-i Kemal, Şerh-i Muhtaşâr-ı Seyyid” şeklinde sıralanmıştır. Fıkıh dersi ile ilgili ise Mültekâ ve Dürer eserlerinin okutulduğu belirtilmiştir (Özyılmaz, 2002: 36).

Dördüncü eğitim programı “Kevâkib-i Seb‘a” isimli, Osmanlı Devleti ile, Fransa Cumhûriyeti Devleti arasındaki resmi bir yazışmadır. Eser, İstanbul’un Fransa Büyükelçisi Marquis de Villeneuve’nin bizatihi müracaat ederek, o dönem Osmanlı Devleti’nde eğitime devam eden medreseler hakkında bilgi istemesi üzerine dönemin Reisü’l-Küttâbı Mustafa Efendi tarafından cevap mahiyetinde verilen bir risaleden oluşur (Özyılmaz, 2002: 37). Bir nevi Osmanlı Medreselerini batılılara tanıtmak amacıyla hazırlanmıştır denilebilir (İzgi, 1997: 1/67). Fransızca hazırlanan eserin Türkçe tercümesi İzgi’nin “Osmanlı Medreselerinde İlim” adlı eserinde verilmiştir (İzgi, 1997: 1/67 vd.).

Kevâkib-i Seb‘a’da dersler sayılırken, ilkin Halebî, akabinde de Kudûri olmak üzere haftada bir veya iki gün fıkıh dersi okunduğundan bahsedilir (Özyılmaz, 2002: 37-38). Esere göre; fıkıh (İlmihal) dersinde Halebî ve Kudûri İktişâr (başlangıç); Hidâye, İktişâd (orta derece); Kağihân ve Bezzâziye, İstikşâ (ileri derece) kademelerinde okutulmuştur. Usûl-i fıkıh dersinde İktişâr (başlangıç) seviyesinde okutulan derse rastlanmamaktadır. İktişâd (orta derecede) “Tenkîh, Tavzih, Muhtaşâr-ı Müntehâ, Şerh-i

‘Adûd, Seyyid Hâşiyesi” okutulmuştur. İstikşâ (ileri derece) kademesinde ise Tavzîh (haşiyesi ile), Telvîh, Fuşûl-i Bedâyi’ okutulduğu görülmektedir (Özyılmaz, 2002: 40-42).

Beşinci ve son eğitim müfredatı 18’inci asırda Erzurumlu İbrahim Hakkı Efendi’nin 1165/1752’de yazdığı yüz yirmi beş beyitten müteşekkil matbu olmayan “Tertib-i ‘Ulûm” adlı eserdir. Eser İbrahim Hakkı tarafından bizzat Erzurum ve çevresinde uygulanmış bir medrese programıdır (Özyılmaz, 2002: 51). Tertîb-i ‘ulûm’da yer alan fıkıh dersinde herhangi bir derecelendirme yapılmadan okutulacak kitaplar; “Mültekâ, Eşbah-u Nezâir, Mecmû‘ul’l-Bahreyn, İbn-i Melek, Munye-i Muşallı, Tuḥfe, Ta‘lim-Mute‘allîm, Viḳāye, ‘İlm-i mezâhibi-i Erba‘a” olarak belirlenmiştir. Fıkıh Usûlü dersinden; “Tavzîh”, “Taşrîh” ve “Telvîh” kitapları, Miras Hukukundan (Ferâiz) ise “Sirâciyye” ile “Şir‘a” metni şerhiyle okutulmuştur (Özyılmaz, 2002: 57-58).

Bu eserlerden hangisi ile başlanacağı hususunda bir beyitte “Andan okursun Münye-i Muşallı, Tuḥfe Fıkhıtan bil bul teselli” denilmektedir. Buna göre Sadıdüdin Kaşgari (v. 705/1305)’nin, Hanefi fikhına dair yazdığı ve İbrahim Halebi’nin şerhettiği “Münye-i Muşallı” ve Alaaddin Semerkandi’nin yine Hanefi fikhına dair yazdığı “Tuḥfe” ile başlanması uygun görülmüştür. Usûl-i fıkıh ile ilgili ise bir beyitte “İlm-i uşûl-i Fıkıh içre Tavḍîh, oku ve fehmet Telviḥu Taşrîh” denilmektedir. Bu beyite göre uşûl-i fıkıh ilminden Sadru’ş-Şeria (v. 747/1346)’nın Tavḍîh adlı eseri ve onun şerhi olan Taftazani (v. 791/1389)’nin yazdığı Telvîh isimli eserlerin okunması istenmiştir (Özyılmaz, 2002: 172-173).

Baltacı, Osmanlı medreselerinde 15’inci ve 16’ncı asırlarda günlük dört ya da beş ders okutulduğu yazar (Baltacı, 1976: 1/44). 18’inci asırda uygulanan Tertib-i ‘ulûm’da: “Bir günde oku sen iki dersi, biri maddi, biri şer‘î ya Farsî” denildiğine göre ders sayısında azalma olmuştur. Buna göre 18’inci asırda öğrencinin günlük biri maddî (matematik, geometri vb. olsa gerek), biri de şer‘î veya Farsça bir eser okunduğu düşünülebilir (Özyılmaz, 2002: 78). Programda tadrîs (eğitim-öğretim) ve tatil günleri bir beyitte “Her hafta beş gün tahsil edersin, Cuma ve Salı tatil edersin” şeklinde belirlenmiştir (Özyılmaz,

2002: 80). Medreselerde genelde d6nemsel olarak bazı farklılıklarla haftalık bir, iki ya da 6c g6n tatil yapıldığı bilinmektedir (Baltacı, 1976: 1/43-44; 6nver, 1946: 97).

Bu beş programın durgunluk ve muhâfaza d6nemi ile ilgili yeterli bir m6fredat bilgisi verdiği d6ş6n6lebilir. Eserlerin orijinal olması ve programların Osmanlı Devleti'nin 6eşitli b6lgelerinde uygulanmış ya da o b6lgelerin âlimleri tarafından yazılmış olması 6nemli g6r6lm6şt6r. Dolayısıyla programların temsil g6c6n6n y6ksek olduğu d6ş6n6lmektedir. 6zyılmaz, haklı olarak bu programların birer “teklif”ten 6te “haber” oluşlarına vurgu yapar (6zyılmaz, 2002: 45). Bu durum aslında d6nemin medreselerinde nasıl bir m6fredat uygulandığını bildirmektedir. Durgunluk ve muhâfaza d6neminde, kuruluş ve y6kseliş devrinde olduğu gibi uř6l ve fur6'dan okutulan eserlerin hangi programa g6re d6zenlenip okutulduğuna dair bilgilerin net olmadığı g6r6lmektedir.

19'uncu asır sonlarında medreselerde okutulan derslerin m6fredatının anlaşılmasına katkı sunabilmek a6ısından bir 6rnek olarak Ahmed Cevdet Paşa (v.1312/1895)'nin kendi yazmış olduğu “Tezâkir” adlı eserinde tahsil hayatı hakkında verdiği bilgiler 6nemlidir. Ahmed Cevdet Paşa hem g6rd6ėu hem de verdiği derslerden bahsetmektedir. Bunlar arasında fıkıh ile ilgili g6r6len dersler şoyledir. Paşa, Lofça m6ft6s6 Hafız 6mer Efendi'den okuduğu şer'6 ilimler i6erisinde b6luğa ermeden “Haleb6 ve M6ltekâ”yı bitirmiş daha sonra bir başkasına “Kâdîmîr” okutmuştur. Ayrıca “İbn6'l-Hâcib”in “eş-Şafiye” isimli eserini hem okutmuş hem de esere “Gâyet6'l-Beyân” isimli bir ta'likât yazmıştır (Ahmed Cevdet Paşa, 1953: 1-12/528).

Bu d6nemle ilgili m6fredat hakkında bilgi verenlerden biri de Sadık Albayrak'tır. Albayrak, “Son Devir Osmanlı Uleması” adlı eserinde bir6ok ilim ricalinden bahsetmektedir. Ancak bu kişilerin biyografilerinde sadece okuduğu derslerin fıkıh, hadis gibi genel isimlerinden bahsetmiştir. 6rneğin, “İstanbulu Raşit Efendi (v. 1912), S6leymâniye Camiinde sarf, nahiv, mantık, ilm-i kelam, hikmet, fıkıh, uř6l-i fıkıh, meânî, hadis ve tefsîr fenlerini itmâm ile icâzet almıştır” şeklinde bilgiler yer almaktadır (Albayrak, 1996: 4/248). Bu nedenle eserde 6ok6a biyografi olmasına rağmen fıkıh eğitimi ile ilgili m6fredâta y6nelik bilgi bulunamamıştır. Bir diğer 6nemli eser İzgi'ye aittir. İzgi,

“Osmanlı Medreselerinde İlim” isimli eserinde genel yapı olarak Albayrak da olduğu gibi bir yol izlemiştir. Örneğin, “...Hafız Ahmed Tevfik b. İbrahim el-Monlaki Efendi'den menkûl, ma'kul, hadis, tefsîr, fûrû', ve uşûl aldım. Seyyid el-Hacc Ahmed Necib Efendi b. Ahmed'den birkaç sene fıkıh, uşûl, belağat, vaz', 'arûz, kavâfî, geometri dersi aldım...” şeklinde genel ifadeler geçmektedir (İzgi, 1997: 108).

4.1.3. Islahat Dönemi

Osmanlı Devleti'nde ıslâh terimi dinde modernleşme anlamında pek az kullanılan bir terimdir. Tanzimat öncesi bu terim daha çok eskiye dönmeyi ifade ederdi. Tanzimat sonra ise “ıslahat” kavramı daha çok medreselerle ilgili yapılan düzenlemeler için kullanılır oldu (Berkes, 1984: 64; Berkes, 2002: 231; Ekinci, 2016: 64; Yalçınkaya, 1940: 463-467). Üçüncü bölümde genişçe izah edilen reformların medrese ve müderrislerin alanını sınırlandırdığından ve prestijlerini azalttığından bahsedilmiştir. Bu durum medreselerde kendisini atâlet ve liyâkatin bozulması şeklinde kendini gösterdi (Rusya'da Ulema, 11 Şubat 1325/24 Şubat 1910: 40; Ortaylı, 1983: 21, 108; Şimşirgil ve Ekinci, 2009: 18). Bir başka etken ise gereğinden fazla öğrenci alınması olmuştur (Ortaylı, 2004a: 78). “Tezâkir”den alıntılanan şu pasaj, atâlet ve liyâkatin geldiği noktayı gösterme açısından önemlidir:

“Medresede okuyan talebenin maaş bakımından sıkıntıları var idi ise de cümlesi siyâsî hayata kapılmadan serbest bir hayat sürerdi. Zeyd ve Amr'ın mücadelesi onları incitmez, ilgilendirmez, zamanın havâdisi onların fikirlerini perişan etmez, kulakları ilmî bahislerden başka bir şey işitmezdi. Medreselerin bu hali 1260/1845 yılına kadar devam etti. Bundan sonra medreselerde de büyük değişiklikler görüldü. Eğitim usulü ve teşkilâtı bozulmaya yüz tuttu. O vakte kadar medreselerde tatil gecelerinde tertip olunan sohbet meclîslerinde ilmi bahislerden ve tartışmalardan başka söz işitilmezdi. Ondandan sonra her ne vakit bu meclîslere gittim ise bayağı sohbet ve muhabbetlere tesâdüf ederek ilmi bir mevzu duymadım, bir daha da bu ilim meclîslerine devam etmedim (Ahmed Cevdet Paşa, 1986b: 6-7).”

Tanzimat sonrası özellikle II. Meşrûtiyet Dönemi'nde seküler hukuk sisteminin oluşmaya başlaması, ulemayı kendine getirdi ve ulema medreseyi tekrar yaşadığı çağa ayak uydurabilecek seviyeye getirmeye yönelik ıslahat çalışmaları başlattı. Ancak Devlet

artık medreselere değil yeni açtığı kurumlara değer vermeye başlamıştı. Tabiri caizse medreseler gözden çıkarılmıştı (Mardin, 1993: 69; Öztürk, 2007: 565; Sarıkaya, 1997: 197).

Toplumsal meşruiyetini ve sistem içindeki konumunu kaybetmeye başlayan medreseler yavaş yavaş sistemin dışına itilmiş ve kendini yenileyememiştir (Hanioglu, 1992: 159; Sarıkaya, 1997: 196). Sistemde oluşan bu boşluk, bürokrasi (kalemiye) tarafından doldurulmaya başlanmıştır (Kara, 1994: 178). Kendilerini ulema değil de aydın olarak niteleyen bu yeni prototip (Meriç, 1983: 133), Batılılaşma hareketlerine sahip çıkmıştır (Koray, 1991: 117). Bu aydınların bir potada iki farklı kimyasal yapıya sahip sınıfları kaynaştırmaya benzeyen geleneksel kurumlarla Batı tarzı yeni müesseseleri uzlaştırma gayretleri ise ikilikle sonuçlandı (Güven, 2021: 145; Kutluer, 1992: 153; Ortaylı, 1983: 193).

Yaşananların oluşturduğu psikoloji, oluşan iki farklı eğitim felsefesi ve dünya görüşü zıtlama ortaya çıkarmış ve dönemin süreli yayınlarında hararetli tartışmalar yaşanmıştır. Bu zıtlamanın yanlış olduğunu savunanlar olduğu gibi bir orta yol bulmaya çalışanlar da olmuştur (Emin Ali, 1329/1913: 73). Bir müderris, yaşananların aslında ikilik oluşturmak isteyenlerin manipülasyonu olduğunu şu cümlesiyle anlatmaya çalışıyordu:

“...Vatanın istikbaliyle daha ziyade alakadar olması lazım gelen muhterem gençlerimiz de medreseden mütefennin yetişemez veyahut sırf bir câhil yetişir zannediyorlar. (...) Mesela bir edip veyahut bir fakih, mesâili hendesiyyenin gavâmızına (girift konularına) vâkîf olamaz, olmaya çalışsa diğeri kalır. Kezâ bir riyâzi şinâs da ilmi fikhın gavâmızına vâkîf olmayabilir. Bu böyle olmaktan her sınıfın diğeri teçhil etmesi (cahilliğini yüzüne vurma) lazım gelir mi? (İbrahim Tosun, 1329/1913: 14).”

Medreseler gelinen noktayı M. Satvet adlı bir talebe gazetede şöyle ifade ediyordu:

“Bir zamanlar ilmin, fennin zemzeme-i (nağmeli sesi) âhenkdârı (kulağa hoş gelen) içerilerinde çınlayan, bugün fukara ve muhâcirinin velveleyi bi sudundan (fayda) başka bir şey işitilmez oldu. Of ne tereddi (yozlaşma), ne fecaatı âlûd (kirli) tedenni (gerileme)!”

Medâris böyle eski intizam ve ihtişamını kaybettikçe hakâik-i Şer’iyye ve mesâilî dinîyemize hakkıyla vakıf ulema da azalıyor. Yavaş yavaş birçok kazâ ve nevâhimiz (nahiyeler) kendilerine ihtiyacı dinîyelerini, ihtisasatı vataniyelerini telkin edecek müderris ve vaizler bulmakta pek çok dıçarı müşkilat oluyorlar. Çünkü irtihal (vefat) edenlerin yerleri boş kalıyor. Yeniler maatteessüf ufulu (ölüm) ebediyesiyle bizi nâlân (inleyen) ve giryan (ağlayan) bırakan ulemayı hakikiyenin yerlerine medarı teselli olacak bir kaim makam ve mevkii muazzam ve mukaddese çıkacak kadar sahibi ilm ve hümam (gayretli) olamıyorlar (Satvet, 1330/1914: 258).”

Bir başka talebenin yazdığı yazı ise medreselerin kurumsal nitelik açısından geldiği noktayı göstermesi açısından önemlidir:

“Geçen sene biraz fazlaca yağın kara Vefa’daki medresemiz tahammül edemeyerek bazı yerleri yıkılmış idi. Hâlbuki bu medrese kilise camii şerifinin havlusunda olduğundan her gün camiye ziyarete gelen ecnebinin gözüne çarpıyor. Ve bize bu nedir? dedikleri zaman medresedir, dârü’l-muallimdir demeye sıkılıyor, haya ediyoruz, çünkü binadan meskenden başka her şeye benziyor (Raşid Uşşaki, 1330/1914: 238).”

Eğitim niteliğini başka bir müderrisin şu sözleri gözler önüne seriyordu: “Fatih, Bâyezîd, Süleymâniye Camii şeriflerindeki Tedrîsâtın otuz kırk sene evvelki halini bilenler bugün cevâmii mezkûreyi gezerken ağlıyorlar. Nasıl ki biz de sekiz on sene evvelini idrâk etmekle dilhun (içi kan ağlamak) oluyoruz” (Ahmed Vafî, 1329/1913: 98). Bütün bu gelişmeler neticesinde özellikle II. Meşrûtiyet (23 Temmuz 1908) sonrası medreselerde ıslah çalışmaları zaruri bir hale gelmiş ve hemen hemen herkes tarafından basın yayın, konferans vb. yollarla dile getirilmeye başlanmıştır (Berkes, 1998: 451; Fatin, 1324: 166-169; Fevzi, 1324: 324-325; İleri, 1331: 317; ‘İlmiyeden biri, 1324/1908: 276-278; Saffet, 1326: 1642-1645; Sireti, 1326: 281; Tunaya, 1962: 91).

Bir talebenin basına yansıyan “Bidâyeti Meşrûtiyetten beri ıslahı medâris için söylenmedik söz, dermeyan edilmedik (ileri sürülmedik) fikir hemen hemen kalmamış gibidir (Necati, 1329/1913: 82)” sözü ıslahata olan ihtiyacı ve verilen önemi göstermektedir. Sunulan bu örneklerde görüldüğü gibi II. Meşrûtiyet döneminde ıslahata yönelik bir uyanış ve kendine gelme başlamış ve aşağıda gerçekleştirilen ıslahatlarda görüleceği üzere meyvesini de vermeye başlamıştı. Bu ıslahat girişimlerini ve aşağıda

bahsedilecek olan yeni ihtisas medreselerinin açılmasını gerekli hale getiren temel sebebinin, Osmanlının modernleşmesi olduğu düşünülmektedir (Berkes, 1998: 451; İleri, 1331: 317; Tunaya, 1962: 91).

II. Meşrûtiyet'in ilanından sonra ıslahata yönelik başlayan bu eleştiri, proje ve tasavvurlar 1910'da ürün vermeye başladı. Tanzimat sonrası genel medreselerde ilk ıslahat çalışması kabul edilen bu programda müderrislerden Muhyiddin Efendi'nin gayreti çoktu (Şevketî, 1329/1914: 19). İttihat ve Terakki hükümetinin politik çerçevesinde, devlet işlerine sınırlı müdahalede bulunan Sultan V. Mehmed Reşad Han'ın irâde-i seniyyeleriyle 16 S. 1328/13 Şubat 1325/1910'da kırk sekiz maddeden müteşekkil "Medâris-i İlmîye Nizâmnâmesi" yürürlüğe girdi (Medâris-i 'İlmiye Nizâmnâmesi, 1325/1910: 127-138; Nizâmnâmesi, 1325/1910: 134-135; Medâris-i 'İlmiye Nizamnâmesine Zeyl Olarak Tanzim Olunan Taşra Medârisi Nizamnâmesi, 1326/1911: 1-6).

Bu programda tahsil süresi on iki yıl olarak belirlendi. Programda medreselerin yükseliş döneminde olduğu gibi hem nakli hem de pozitif ilimlerin okutulması kararlaştırıldı (Âlemi İslâm'a bir tebşir Medâris-i İslâmiyede bir hatve-i (adım) tekâmül, 1325b/1910: 377-378). Ancak geç de olsa başlayan ıslahat çalışmaları dönemin içerisinde bulunduğu mali ve toplumsal bunalımdan payını aldı. Özellikle yaşanan Balkan hezimetinin sonrası gelen göç, medreselerin birer sığınma yurduna dönmesine sebep oldu. Diğer taraftan savaş devam ediyordu. Böyle geçen dört yıllık süreç bu ıslahattan istenen verimi yok etti.

Yıl 1914 olunca yeniden ve daha müte'ammim ıslahat yapılması talepleri güncellendi (Süleymâniye Dersiâm Mücizlerinden Faik, 1329/1910: 21). Bunun üzerine Ders Vekâletinin hazırladığı yeni ıslahat programı, 18 Eylül 1330/10 Za. 1332/1 Ekim 1914'te "İslah-ı Medâris Nizâmnâmesi" yine Sultan'ın irâde-i seniyyesi ve İttihat ve Terakki hükümeti kabinesinin imzalarıyla yayımlandı (İslâh-ı Medâris Nizâmnâmesi, 1334/1918: 657-663).

Dönemin hem Şer‘îyye ve Evkâf Vekilliğini hem de Şeyhülislâmlık vazifesini uhdesinde toplamış olan Mustafa Hayri Efendi’nin büyük katkısıyla hazırlanan ve öncekine göre (1910) daha müteammim ve esaslı bir teşebbüs olan bu program öncekinin yarısı kadar (yirmi dört) maddeye sahipti. Madde sayısı az olmasına rağmen edinilen tecrübe ıslahata yansıtılmış ve yeniden stabilizasyon sağlanmıştı (Ders Vekalet-i Celilesinin Mühim Bir Teşebbüsü: Medresetü’l-Mütehaşşışın, 1329/1913: 418-420; Ders Vekalet-i Celilesinin Mühim Bir Teşebbüsü: Medresetü’l-Mütehassisin Nizâmnâmesi, 1329/1913: 11-12; Dâru’l-Ĥilâfeti’l-Âliye Medresesi, 1330-1333/1914-1917: 3-8; İslah-ı Medâris Nizâmnâmesi’nin Esbabı Mucibe Lâyihası, 1330/1914: 241-248).

Bu yeni Nizamnâme ile istikrarı sağlayabilmek amacıyla öncelikle Payitahtta bulunan medreseler bir ön komisyonla incelenerek müsait olanlar -ki yaklaşık seksen küsur kadar- “Dâru’l-Ĥilâfeti’l-Âliye Medresesi” ismiyle bir çatı altında toplandı (İşlâh-ı Medâris Nizâmnâmesi, 1334/1918: 657-666; Dâru’l-Ĥilâfeti’l-Âliye Medresesi, 1330-1333/1914-1917: 9-12). Ancak daha müteammim ve stabile bu ıslahat programının da biraz önce bahsedilen şerait çerçevesinde özellikle de Birinci Dünya Savaşı’nın etkisiyle istenilen neticeyi veremediği görülür (Ertan, 1978: 10).

Savaş nedeniyle ortaya çıkan iktisadi ve toplumsal sarsıntı nedeniyle istikrarını ve insicamını kaybetmeye başlayan medrese ısrarla tekrar stabilizasyonu sağlanmak istendi. Bu sefer dönemin Şeyhülislâmı Musa Kâzım Efendi’ydi. Şeyhülislâm nezdinde hazırlanan ıslahat programı Pâdişah fermânı ile 5 B 1334 /25 Nisan 1332/8 Mayıs 1917 günü “Medâris-i İlmîye Hakkında Kânûn” adıyla ve öncekilere göre daha az olan on altı madde ile (Medârisi ‘İlmiye Hakkında Kânûn, 1928: 598-600; Darü’l-Hilafeti’l-Aliyye Medresesi Ders Programlarıyla Müderrisîn Kadrosu ve Medâris Kânûnu ve Nizâmnâmesi, 1338-1340/1922-1924: 5, 9; Medresetü’l-Ĥuzât Nizâmnâmesi, 1338-1340/1922-1924: 6-8).

Takribî yarım sene geçince, Şeyhülislâm bu sefer, Nizamnâmenin beşinci maddesinden yola çıkarak 4 Teşrin-i evvel 1333/16 Z. 1335/17 Ekim 1917 günü “Dâru’l-Ĥilâfeti’l-Âliyye Medresesiyle Taşra Medârisi Hakkında Nizamnâme” ismiyle bir Kânûnun aynı sistemle yürürlüğe girmesini sağladı. Otuz dokuz maddelik bu önemli

ıslahat programıyla taşra medreseleri daha kapsamlı bir şekilde ele alındı (Dâru'l-Hilâfeti'l-Âliyye Medresesi'yle Taşra Medâris-i Hakkında Nizamnâme, 1928: 745-752; Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi Ders Programlarıyla Müderrisîn Kadrosu ve Medâris Kânûnu ve Nizâmnâmesi, 1338-1340/1922-1924: 28).

TBMM'nin açılmasından (23 Nisan 1920) hemen sonra ise “Şer'îyye ve Evkaf Vekâleti” bünyesinde oluşturulan encümen rehberliğinde gelişen çağın asrın gereksinimlerine uygun göre muasır bir ıslahat programının daha hazırlandığı görülür. Program yeni olmanın yanı sıra elbette ki selefi olan üç büyük ıslahat programının tecrübesini bünyesinde barındırıyordu. 30 Ş. 1337/8 Mayıs 1921 günü, bu sefer yeni hükümeti temsil eden TBMM tarafından onaylanan ve yirmi altı maddeden müteşekkil bu ıslahat programının adı “Medâris-i İlmîye Nizamnâmesi” oldu. (Medâris-i İlmîye Nizamnâmesi, 1921: 135-137).

Üçüncü bölümde detaylı olarak ele alınan ve 26 B. 1342/3 Mart 1924 günü peş peşe kabul gören üç Kânûnun iki olan 429 nolu “Şeriye ve Evkaf ve Erkânı Harbiye-i Umûmiye Vekâletlerinin İlgasına Dair Kânûn”nun ikinci maddesinin amir hükmü gereği “Şeriye ve Evkaf Vekaleti” lağvedildi (TBMM Kavânîn Mecmûası, 1340/1924: 2/241).

Üç Kânûndan ikincisi olan ve 26 B. 134/23 Mart 1340/1924'te, 430 no ile yürürlüğe giren “Tevhid-i Tedrîsat Kânûnu”nun ikinci ve üçüncü maddeleri gereği bütün medreseler bütçeleriyle birlikte Ma'ârif Vekâletine devir ve raptedilmişti (Düstûr, 1953: 5/322; TBMM Zabıt Ceridesi, 1.3.1340/1924: 7/26-27). Yine bir önceki bölümde izâh edildiği üzere gerekçe gösterilmeden bir tâmin ile bütün medreseler yok edilmişti (Atay, 1983: 321). Böylece uzun yıllar şer'î ilimler ve fıkıh eğitimi illegal kabul edildi.

Medrese ıslahatları ile ilgili bu kısa ve genel değerlendirme ile biraz aşağıda verilecek fıkıh dersleri ve eğitimi ile ilgili bir tasavvur oluşturulmak istendi. Şimdi bu Nizâmnâmeler çerçevesinde müfredatlar incelenecek, detaylı bir analiz yapılmaya ve günümüze bir bakış açısı kazandırılmaya gayret edilecektir.

4.1.3.1. Medâris-i İlmîye Nizamnâmesi [Birinci İslahat] (16 S. 1328/13 Şubat 1325/1910)

30 Ocak 1910 günü “Fatih Tophane Medresesi” avlusu önemli bir müjdenin heyecanı yaşayanlarla doldu. Şevketî'nin bildirdiğine göre, dönemin önde gelen müderrislerinden Hoca Muhyiddin Efendi'nin tasarladığı bu ilk ıslahat programı için hazırlanan merasim muazzamdı (Şevketî, 1329: 19). Bu müjdeli tören basında “Âlemi İslâm'a bir tebşir Medâris-i İslâmiyede bir hatve-i (adım) tekâmül” başlığıyla yer aldı (Âlemi İslâm'a bir tebşir Medâris-i İslâmiyede bir hatve-i (adım) tekâmül, 1325b/1910: 377-378). Kırk sekiz maddeden müteşekkil “Medâris-i İlmîye Nizamnâmesi” V. Mehmed Reşad Han ve kabinesi tarafından imzalandı (Medâris-i 'İlmiye Nizāmnâmesi, 1325/1910: 127-138).

Bu Nizāmnâmenin yürürlüğe girmesinden kısa süre önce, dönemin Şeyhülislâmi Musa Kâzım Efendi fen ilimleri ile ecnebi lisanlarının tahsil edilebilmesini düzenleyen fetvâ vermiştir (Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi, 1324/1909: 4-5/1514-1520). Nizamnâmenin otuz birinci maddesinde “Uşûl-ı tadrîs ve tâlim ile tâyin olunan derslerin beyanındadır” başlığı altında verilen ders cetvelinde fıkıh dersleri şöyle yer almıştır:

Tablo 6

Medâris-i İlmîye Nizāmnâmesi ders cetvelindeki fıkıh derslerinin senelik dağılımı

Sene	Dersin Adı
1	Herhangi bir fıkıh dersi yoktur.
2	Fıkıhdan Meraqu'l-felâh,
3	Fıkıhdan Multekâ,
4	Multekâ,
5	İlm-i Ferâiz,
6	Herhangi bir fıkıh dersi yoktur.
7	Uşûl-i fıkıh, Şerhi Vecîz ve Şerhi Menâr
8	Şerhi Menâr, Şerhi Vecîz ve Uşûl-i Şakq,
9	Herhangi bir fıkıh dersi yoktur.
10	Herhangi bir fıkıh dersi yoktur.
11. ve 12.	HidHye

Medâris-i 'İlmiye Nizāmnâmesi, Düstûr, 1325/1910: 2 [42]/134-135.

Bu ıslahat Kânûnundan bir müddet sonra merkez teşkîlâtı kuvvetlenince, sıra taşra teşkîlâtına geldi ve bu medreselerle alakalı “Medâris-i İlmiye Nizâm-nâmesine Zeyl Olarak Tanzim Olunan Taşra Medârisi Nizâm-nâmesi” isimli bir kânûn çıkarıldı. 1911’de yürürlüğe giren on maddeden müteşekkil bu Nizâm-nâmenin ders müfredatı yukarıda tablo halinde verilen 1910 Kânûnu ile aynıydı (Medâris-i İlmiye Nizamnâmesine Zeyl Olarak Tanzim Olunan Taşra Medârisi Nizamnâmesi, 1326/1911: 1-6). Netice açısından bakıldığında istenenin elde edilemediği basına yansıyan yazılarda rahatlıkla görülebiliyordu. Bu yazılardan ikisinde şöyle deniyordu:

“...mektepten evvel program yapmak kadar gülünç bir şey olamaz. Zira bizde kâbilsüknâ medrese yok. Mevcut medâris biz gençlerden başka -yazık gençliğe- hiçbir mahlûkun yaşayamayacağı bir rutûbet hane, bunlar medrese değil...” (Talebe-i Ulûmdan Hasan Sabri, 1329/1914: 87). “Beş senelik bir zamanda -ki bize asır kadar gelmiştir- hiçbir emelimiz, hiçbir matlubumuz husul bulmadı... (M. Satvet, 1329/1910: 345-346).”

Basında çıkan bu tür haberlere bakıldığında bu yıllarda talebelerin ve müderrislerin hem keyfiyet hem de kemiyet bakımından yeni ıslahatlara talip oldukları aşikâr olarak görülmektedir. Bu talepler karşılık bulmuş ve 1913 Aralık ayında medreselerin bağlı kurum olan Ders Vekâletine “İşlâhı Medâris Encümeni” yeni bir ıslahat programı sunmuştu. Yapılacak bu ıslahat çalışması ilkinde olduğu gibi bir heyecan meydana getirmiş ve bu da basına yansımıştı. Bunlardan birinde şöyle deniyordu: “Bu günlerde her gördüğüm, ihtilat ettiğim, temasta bulunduğum, talebe-i ulûm arkadaşlarımla Süleymâniye’de bir eseri şetâret (sevinç) görüyorum. Lakin bu hal pek yeni, o kadar ki bir iki haftalık bir meserret” (Râmiz, 1329/1913: 48). Akabinde 1914 yılında ikinci ıslahat programı yürürlüğe girdi.

4.1.3.2. İslah-ı Medâris Nizâm-nâmesi [İkinci İslahat] (10 Za. 1332/18 Eylül 1330/1 Ekim 1914)

Aralık ayında hazırlanan taslak ıslahat programında Şeyhülislâm ve aynı zamanda “Şer’iyye ve Evkâf Vekili” görevini yürüten “Mustafa Hayri Efendi”nin (1866-1921) emeği büyüktü. Daha önceki ıslahat programı iyi tasarlanmıştı ancak medreselerin durumu

bu programı uygulayacak fiziki yapıdan uzaklaşmıştı. Bu durumu göz önünde bulunduran ıslahat ekibi hem merkezdeki hem de taşradaki medreseler ile ilgili stabilizasyon çalışmalarını da programa eklediler. Daha da önemlisi “Medresetü’l-Mütehaşşîşin” adı verilen yeni bir ihtisas medresesi kurulmuş olmasıydı (Ders Vekalet-i Celilesinin Mühim Bir Teşebbüsü: Medresetü’l-Mütehaşşîşin, 1329/1913: 418-420).

Otuz bir maddeden müteşekkil bir Nizāmnâmesi olan ve beş şubesi bulunan bu medrese, mütehasıs müderris yetiştirmek üzere “Dârü’l-Hilâfeti’l-Âliye”de dört yıl tahsil süreli olarak açıldı. Medresenin şubeleri; “Sarf ve Nahiv Şubesi”, “Mantık Şubesi”, “Fıkıh ve Usûl-ı Fıkıh Şubesi”, “Kelâm ve Hikmet Şubesi” ve “Tefsir ve Hadis Şubesi”nden müteşekkildi. Bu ihtisas medreselerine, medrese mezunu olup icazet sahibi olanlar kabul edilmiştir (Ders Vekalet-i Celilesinin Mühim Bir Teşebbüsü: Medresetü’l- Mütehaşşîşin Nizāmnâmesi, 1329/1913: 11-12).

Haftada altı gün ders görülecek ve talebeler fen ve teferruat derslerini birlikte okuyacak, ihtisas derslerini ise ayrı ayrı mütehasıs müderrislerinden okuyacaklardı (Ders Vekalet-i Celilesinin Mühim Bir Teşebbüsü: Medresetü’l- Mütehaşşîşin Nizāmnâmesi, 1329/1913: 11-12). Bu altı günün üç gününde esas dersler, iki gününde funûn-u cedide ve bir gününde de lügât, inşikâk, edebiyât-ı ‘arabiyeden Nehcü’l-Belâğa, Divân-ı İbn Fâriz, Uşûlü Hadis, Arûz, Vaz’, Adâb ve Menâdıra gibi cüziyyât dersleri verilecekti (Ders Vekalet-i Celilesinin Mühim Bir Teşebbüsü: Medresetü’l-Mütehaşşîşin, 1329/1913: 420). Mezun olanlara ise “Mütehaşşîş Müderris” unvanı verilecekti (Ders Vekalet-i Celilesinin Mühim Bir Teşebbüsü: Medresetü’l- Mütehaşşîşin Nizāmnâmesi, 1329/1913: 11-12).

Bu ihtisâs medresesi, günümüzde doktora çalışmasını karşılığı olarak düşünülebilir. Çünkü hem ihtisaslaşma hem de medrese denilen ve bugün karşılığı üniversite olan bir bölümü bitirenlerin kabul edildiği bir okuldu. Bugün doktorasını bitirenlere “doktora unvanı” verilmesi gibi bu okuldan mezun olanların da “Mütehaşşîş Müderris” kabul edilmesi bunu göstermektedir.

Yirmi dört maddeden müteşekkil bu ikinci ıslahat çalışmasının ismi “Islah-ı Medâris Nizâmnâmesi”dir (İşlâh-ı Medâris Nizâmnâmesi, 1334/1918: 657-663). Kânûnun yayımlanan “Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası”, detaylı bir şekilde medreselerde uygulanacak eğitim, stabilizasyon, yönetim ve organizasyon hakkında müteammim bilgiler vermektedir (Dâru’l-İhilâfeti’l-Âliye Medresesi, 1330-1333/1914-1917: 3-8; Islah-ı Medâris Nizâmnâmesi’nin Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası, 1330/1914: 241-248). Hem Nizâmnâmenin hem de layihasının (gerekçeli metin) orijinal tam metinleri ve latinizeleri (EK-2, 3, 4 ve 5)’de verilmiştir.

Payitahttaki medreselerin incelenmesi sonucu Nizâmnâmenin uygulanabileceği medreselere genel bir ad olarak “Dâru’l-İhilâfeti’l-Âliye Medresesi” denildi. Bu medreseler üç kısma ayrıldı. Her kısım dört senelik bir tahsil müddetine sahipti. Nizâmnâmenin ikinci maddesine göre: “Dâru’l-İhilâfeti’l-Âliye Medresesi ‘Tâlî Kısım-ı Evvel’, ‘Tâlî Kısım-ı Şânî’ ve ‘Âlî’ olmak üzere üç kısma ayrılmıştır. Her kısmın müddet-i tedrisiyesi dört senedir. Her kısım dörder sınıfı ve sınıflar dörder şubeyi muhtevidir.” Üçüncü maddesinde: “Tâlî kısımlara iki bin seksen tâlib kabul olunur. Sınıflar iki yüz altmışar, şubeler altmış beşer tâlibden teşekkül eder.” Dördüncü maddesinde ise: “Kısım-ı âliye sekiz yüz tâlib kabul olunur. Sınıflar ikişer yüz, şubeler ellışer tâlibden teşekkül eder” denilmektedir (İşlâh-ı Medâris Nizâmnâmesi, 1334/1918: 657). Diğer maddelerde “müderrişîn”, “talebe”, “sûreti idâre” başlıkları altındaki bilgiler verilmektedir (İşlâh-ı Medâris Nizâmnâmesi, 1334/1918: 658-660; Dâru’l-İhilâfeti’l-Âliye Medresesi, 1330-1333/1914-1917: 9-12).

İkinci maddede izah edilen medrese kısımlarının müfredatı ayrı bir irâde-i seniyye çıkarılarak Sultan V. Mehmed Reşad Han tarafından imzalanmıştır (İşlâh-ı Medâris Nizâmnâmesi, 1334/1918: 661-666). Tabiatıyla 4+4+4=12 yıllık ıslahat programına 6 senelik ilkokul müfredatı da eklenildiği zaman toplam 12+6=18 yıllık bir süre ortaya çıkar. “Dâru’l-İhilâfeti’l-Âliye Medresesi” öncesi bir yıl süreli ihzâri (hazırlık) programı uygulanmıştır. Bu hazırlık bölümünde henüz fıkıh dersi okutulmaya başlanmadığı görülmektedir (İşlâh-ı Medâris Nizâmnâmesi, 1334/1918: 663; 185).

Toplam sekiz yıllık tali kısımlarda fıkıh dersleri vardır ve müfredatta haftalık sınıflara göre ders saatleri bellidir. Bu derslerden “Fıkıh ve Ferâiz” isimli ders üçüncü ve dördüncü sınıflarda dörder saat; altı, yedi ve sekizinci sınıflarda üçer saat olarak yer alır. “Uşûl-i Fıkıh” dersi ise sadece yedinci ve sekizinci sınıflarda ikişer saat verilmiştir. Dört senelik Âli kısmında dört fıkıh dersi vardır. Bu derslerden “Fıkıh” ve “Uşûl-i Fıkıh” dersleri bütün sınıflarda dörder saat; “Ferâiz” dersi sadece ikinci sınıfta iki saat; “Hukûk ve Kavânîn” dersi iki, üç ve dördüncü sınıflarda ikişer saat olarak belirlenmiştir (İslâh-ı Medâris Nizâmnamesi, 1334/1918: 664-666).

Âli kısmıyla ilgili müfredatta “Tarih-i İlm-i Fıkıh” ve “Hilâfiyât” derslerinde bahsedilse de hangi sınıfta kaç saat okutulduğu belli değildir. ‘İlmiye Şâlnâmesinde Dâru’l-Hilâfeti’l-‘Âliyye Medresesi müderrisleri derslere ve rütbelere göre listelenmiştir. Bu listelerden faydalanarak sadece fıkıh dersi veren müderrislerden bahsetmek faydalı olacaktır. Kısım-ı Âli şubesinin müderrislerinin tablosu verdikleri dersler ve rütbelere göre şöyledir:

Tablo 7

“Dâru’l-Hilâfeti’l-‘Âliyye Medresesi” Âli Kısım-ı Şubesi müderrisleri ile rütbeleri

Fıkıh Dersi	Müderrisin Rütbesi
Yusuf Dehri Efendi	Hareketi Hâriç
Muharrem Efendi	Hareketi Hâriç
Hasan Efendi	Hareketi Hâriç
Yakup Efendi	İbtidâi Hâriç
Mustafa Asım Efendi	Hareketi Hâriç
MahmudKamil Efendi	Hareketi Hâriç
Ali Rıza Efendi	Muşala-i Şahn
Hacı Eyyüp Efendi	Hareketi Dâhil
Uşûl-i Fıkıh Dersi	Müderrisin Rütbesi
Hüseyin Efendi	Hareketi Hâriç
Refi’ Efendi	Hareketi Hâriç
Mustafa Refik Efendi	Hareketi Hâriç
Muhammed Rasim Efendi	Hareketi Hâriç
Mustafa Saffet Efendi	İbtidâi Hâriç
Muhammed Emin Efendi	İbtidâi Hâriç
SeyyidNesib Efendi	İbtidâi Hâriç
Hüseyin Efendi	İbtidâi Hâriç
Tarihi İlm-i Fıkıh	Müderrisin Rütbesi

Tablo 7'nin devamı

Kamil Efendi	İbtidâi Hâriç
Hukûk-ı Kavânîn	Müdrissîn Rütbesi
Kamil Atıf Efendi	Hamise-i Süleymâniye
Fuad Hulusi Efendi	Hamise-i Süleymâniye
Hamid Efendi	Hamise-i Süleymâniye
Servet Efendi	Hamise-i Süleymâniye
Salahaddin Efendi	Hamise-i Süleymâniye
Halil Cemaleddin Efendi	Şaniye
Şakir Efendi	Şaniye
Hilafiyat	Müdrissîn Rütbesi
Arif Fazıl Efendi	İbtidâi Hâriç
Hasan Fehmi Efendi	Muşala-i Şahn
AhmedAhmed Efendi	İbtidâi Hâriç

(İşlâh-ı Medâris Nizâmnâmesi, İlmîye Şâlnâmesi 1334/1918: 174-177).

Tablo 8

“Dâru'l-Hilâfeti'l-Âliyye Medresesi Tâli Kısım-ı Şânî” şubesi müdrissleri ve rütbeleri

Fıkıh Dersi	Müdrissîn Rütbesi
Salih Efendi	İbtidâi Hâriç
Muhammed Cemal Efendi	Hareketi Hâriç
Ahmed Rıfat Efendi	Hareketi Hâriç
Emin Efendi	İbtidâi Hâriç
İbrahim Efendi	İbtidâi Hâriç
Muhammed Zeki Efendi	İbtidâi Hâriç
Mustafa Efendi	İbtidâi Hâriç
Uşûl-i Fıkıh Dersi	Müdrissîn Rütbesi
Hüseyin Efendi	İbtidâi Hâriç
Musa Kâzım Efendi	İbtidâi Hâriç
Mustafa Refik Efendi	Hareketi Hâriç
Muhammed Rasim Efendi	Hareketi Hâriç
Mustafa Saffet Efendi	İbtidâi Hâriç
Muhammed Emin Efendi	İbtidâi Hâriç
SeyyidNesib Efendi	İbtidâi Hâriç
Hüseyin Efendi	İbtidâi Hâriç
Feraiz	Müdrissîn Rütbesi
Ahmed Hulusi Efendi	Hamise-i Süleymâniye

(İşlâh-ı Medâris Nizâmnâmesi, İlmîye Şâlnâmesi 1334/1918: 177-180).

Tablo 9

“Dâru’l-İlâfeti”-‘Âliyye Medresesi Tâli Kısım-ı Evvel” şubesi müderrisleri ve rütbeleri

Fıkıh Dersi	Müderrisîn Rütbesi
Muhammed Fevzi Efendi	İbtidâi Hâriç
Yakup Efendi	İbtidâi Hâriç
İsmail Efendi	İbtidâi Hâriç
Muhammed Zihni Efendi	İbtidâi Hâriç
Yusuf Ziya Efendi	İbtidâi Hâriç
Hafız İbrahim Efendi	İbtidâi Hâriç
Mümtaz Efendi	İbtidâi Hâriç
Osman Raşid Efendi	İbtidâi Hâriç
Hafız Muhammed Efendi	İbtidâi Hâriç
Osman Efendi	İbtidâi Hâriç
Tablo 9’un devamı	
Hasan Efendi	İbtidâi Hâriç
Hüseyin Efendi	İbtidâi Hâriç
Hüseyin Avni Efendi	İbtidâi Hâriç
Mümtaz Efendi	İbtidâi Hâriç
Malumat-ı Kânûniyye	Müderrisîn Rütbesi
Halil Fevzi Efendi	İbtidâi Hâriç
Ahmed Naim Efendi	İbtidâi Hâriç
Şevket Efendi	İbtidâi Hâriç
Muhammed Rasim Efendi	Hareketi Hâriç
Mustafa Saffet Efendi	İbtidâi Hâriç
Muhammed Emin Efendi	İbtidâi Hâriç
SeyyidNesib Efendi	İbtidâi Hâriç
Hüseyin Efendi	İbtidâi Hâriç
Feraiz	Müderrisîn Rütbesi
Ahmed Hulusi Efendi	Hamise-i Süleymâniye

(İşlâh-ı Medâris Nizâmnâmesi, İlmîye Şâlnâmesi 1334/1918: 177-180).

Tekrar müfredata dönülecek olunursa, müfredat programı “Kısım-ı Mütahaşşîîn”, “Beş Senelik Taşra Medreseleri” ve “on yıllık Şehahtîn Eyyübi Külliyyeyi İslâmîsi” medreselerinin ders cetvelleriyle devam etmiştir (İşlâh-ı Medâris Nizâmnâmesi’nin Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası, 1334: 667-673).

Günümüz yüksek lisans çalışmasının karşılığı olarak düşünülebilecek iki yıllık “Kısım-ı Mütahaşşîîn”, “Tefsir ve Hadisi Şerif”, “Fıkıh Şubesi” ve “Kelâm ve Tasavvuf ve Felsefe Şubesi” olmak üzere üç şubeden oluşmuştur. Fıkıh Şubesinin haftalık ders programında fıkıh dersleri şöyle yer almıştır:

Tablo 10

“Dâru’l-Hilâfeti’l-‘Âliyye Medresesi Mütahaşşışın Kısmı Fıkıh Şubesi” dersleri haftalık çizelgesi

Dersler	1. Sınıf	2. Sınıf
Uşûl-i Fıkıh	6	6
Fıkıh-ı Hanefî	4	4
Fıkıh-ı Mâlikî	2	2
Fıkıh-ı Şâfiî	2	2
Fıkıh-ı Hanbelî	2	2
Hilaf ve Cedel	4	4
Tarih-i Fıkıh	2	2

(*İşlâh-ı Medâris Nizâmnâmesi, İlmîye Şâlnâmesi 1334/1918: 667*).

“Dâru’l-Hilâfeti’l-‘Âliyye” Medreselerinin “Kısm-ı Tâli Evvel”, “Kısm-ı Sâni”, “Kısm-ı Âli” ve “Mütahaşşışın” ile “İhâzârî” bölümlerine tüm ders cetvellerinin orijinal Metinleri (EK-6)’da verilmiştir. Beş yıllık Taşra Medreseleri Tadrîsât cetvellerine bakıldığında yalnızca “Fıkıh” dersinin, haftalık müfredatta medreselerin bir, iki ve beşinci sınıflarında ikişer; üçüncü ve dördüncü sınıflarında üçer; beşinci sınıfta ikişer saat yer verildiği görülmektedir (İşlâh-ı Medâris Nizâmnâmesi, 1334/1918: 667). Beş senelik Taşra Medreseleri Tadrîsât cetvelinin orijinal metni (EK-7)’de verilmiştir.

“On yıllık Şelahattin Eyyübi Külliyyeyi İslâmîsi” müfredatına bakıldığında ise klasik fıkıh dersleri yanında yeni çıkarılan kânûnlarla ilgili derslere de yer verildiği görülmektedir. Böylece genel medreselerin ıslahı için gerçekleştirilenlerin ikincisinde, ikinci bölümde ve üçüncü bölümde izah edilen Tanzimat sonrası kânûn ve reformların ilk etkisi tezahür etmiştir. Ayrıca programda derslerin sınıflara göre farklı konulara ayrılması da bir yeniliktir. Program cetveli biraz detaylı olması hasebiyle aşağıda ilk beş yılı ayrı son beş yılı ayrı olmak üzere tablo olarak düzenlenmiştir. Programda fıkıh dersi olmayan sınıflar insicam açısından silinmiştir.

Tablo 11

On yıllık Şelahahtin Eyyubi Külliyesi İslâmîsi fıkıh dersleri haftalık ders programı

Dersin Adı	Sınıfı				
	1.	2.	3.	4.	5.
İlm-i Fıkıh Yirmi Sekiz Saat	2 (İbâdât)	2 (İbâdât)	2 (İbâdât)	2 (Niķâh ve Talâķ)	2 (Niķâh ve Talâķ) 2 (Ferâiz)
	3 (Mu'âmelât)	4 (Mu'âmelât)	3 (Mu'âmelât) 1 (Târihi İlm-i Fıkıh)	2 ('Uķûbât)	10. 3 (İlmi Hilâf)
Uşûl-i Fıkıh On iki Saat	6.	7.	8.	9.	10.
	-	3 Saat	3 Saat	3 Saat	3 Saat
Ulûm-i Hukûkiyye Yirmi İki Saat	8.	9.	9.	10.	10.
	2 (Hukûķ-ı Esâsiye ve İdâriye) 2 (Cezâ Kânûnu) 2 (Hukûķ-i Düvel)	1 (Aĥkâm ve Evkâf), 1 (Hukûķ-i Esâsiye ve İdâriye) 2 (Uşûl-i Cezâiyye) 1 (Ticârât-i Beriyye) 2 (Uşûl-i Hukûķiyye) 1 (Mecelle-i Aĥkâm-ı 'Adliyye)	1 (Hukûķ-i Esâsiye ve İdâriye) 2 (Uşûl-i Cezâiyye) 1 (Ticârât-i Beriyye) 2 (Uşûl-i Hukûķiyye) 1 (Mecelle-i Aĥkâm-ı 'Adliyye)	1 (Arâzî Kânûnu) 1 (Ticârât-i Beriyye) 1 (Ticârât-i Bahriyye) 1 (İcrâ Kânûnu) 1 (Sakķı Şer'î) 1 (Mecelle-i Aĥkâm-ı 'Adliyye)	1 (Uşûl-i Hukûķiyye) 1 (Ticârât-i Beriyye) 1 (Ticârât-i Bahriyye) 1 (İcrâ Kânûnu) 1 (Sakķı Şer'î) 1 (Mecelle-i Aĥkâm-ı 'Adliyye)

(*İşlâh-ı Medâris Nizâmnâmesi, İlmîye Şâlnâmesi 1334/1918: 670-673*).

On yıllık Şelahahtin Eyyübi Külliyesi İslamisi Tadrîsât cetvelinin orijinali (EK-8)'de verilmiştir.

“Dâru'l-Hilâfeti'l-Âliye Medresesi” “Tâlî” ve “Âli” kısımları için müfredata göre okutulacak eserlerin okutulma usûlü ile ilgili yöntemleri içeren “Dâru'l-Hilâfeti'l-Âliye Medresesinde Tadrîsi Muķarrar Kitaplar ile Şûret-i Tadrîsi Mübeyyin Muĥtıradır” başlıklı çok önemli bir bildiri de yürürlüğe girmiştir (Dâru'l-Hilâfeti'l-Âliye Medresesi, 1330-1333/1914-1917: 17-23). Bu muĥtırada “Kısm-ı Tâlî Evvel” ile ilgili fıkıh dersinin nasıl Tadrîs edileceği şöyle açıklanmıştır:

“Fıkıh- Birinci sınıfta Nurü'l-İzâh metni, ikinci sınıfta Nurü'l-İzâh şerhi Merâķü'l-Felâh, üçüncü sınıfta Viķâye Şerhi Sadrü's-Şerîa'nın Niķâh ve Talâķ kitaplarının okutulması muķarrar ise de Sadrü's-Şerîa'nın nüsha kâffesi bulunmadığından şimdilik Nurü'l-İzâh şerhi Merâķü'l-Felâh'ın Tadrîsi. Dördüncü sınıfta yine Sadrü's-Şerîa'nın Niķâh ve Talâķ kitapları ikmâl ve teferruatı Tadrîs olunacak ise de esbâbı salifedennâşi şimdilik Mülteķâ'nın Tadrîsi ve Ferâizden Sirâciyye'nin aĥvâlî erba'în ile Aşâbât bahislerinin muĥtaşaran arâası ve dört saatten bir saatinin Ferâiz dersine tahsisi” (Dâru'l-Hilâfeti'l-Âliye Medresesi, 1330-1333/1914-1917: 17).

“Ma‘lûmât-ı Kānûniye” dersinin Tadrîsi ise kısa bir cümleyle “Ma‘lûmât-ı Kānûniye- Satı’ Bey’in birinci ve ikinci kısmı dürüsü eşya kitabının Tadrîsi” şeklinde açıklanmıştır (Dâru’l-Hilâfeti’l-Âliye Medresesi, 1330-1333/1914-1917: 19). Muhtırada “Kısm-ı Şânî” ile ilgili fıkıh derslerinin nasıl Tadrîs edileceği şöyle açıklanmıştır:

“Fıkıh- Beşinci ve altıncı ve yedinci sınıflarda Sadrû’ş-Şerîa’nın ‘Niķâh’ ve ‘Talâķ’ kitaplarından maâdesinin Tadrîsi ve sekizinci sınıfta Sadrû’ş-Şerîa’nın ikmalî ve Sadrû’ş-Şerîa’nın ikmalinden sonra İmam Muhammed’in ‘El-Âşar’ kitabının Tadrîsi muķarrar ise de nüsha matbuası miktarı kâfiyede bulunmadığından anların yerine şimdilik ‘Mülteķâ’ Tadrîsi.

Ferâiz- ‘Sirâciye’ metninin Tadrîs ve ikmalî ve ameli bir şürette ta‘rifâta ve tatbikata devam olunması ve Ferâize ait mebahisin hitamında tevsi’i ‘İntikâl Kānûnu Muvakķatı’nın Tadrîsi.

Uşûl-i Fıkıh- Yedinci ve sekizinci sınıflarda bu sene bidayetinden başlatılmak ve ba’demâ münasifeten okutulmak üzere ‘Menâr Şerhi’ ‘İbn-i Kemâl’in Tadrîsi (Dâru’l-Hilâfeti’l-Âliye Medresesi, 1330-1333/1914-1917: 20).”

Muhtırada “Kısm-ı Âli” ile ilgili fıkıh dersinin nasıl Tadrîs edileceği şöyle açıklanmıştır:

“Fıkıh- Her dört sınıfta ikmal edilmek ve her sene tam bir rub‘ (çeyrek) okunmak üzere Tahâvî’nin şerhi ‘Me‘âni’l-Âşâr’ kitabının Tadrîsi muķarrar ise de nüsha matbuası bulunmadığından şimdilik Hidâye’nin Tadrîs.

Tarihî İlm-i Fıkıh- ‘Ümmehât-ı Kütübi Fıkıhiyye’ ile ‘Tabakât-ı Fukahaya dair kitaplardan bi’l-iktidâf tahriri olarak Tadrîsi.

Uşûl-i Fıkıh- Birinci sınıfta ‘Kâdı ‘Azūd’ şerhinin bazı mebahisi takrir edilmek üzere ‘Muhtaşâr Müntehâ’ metninin tadrîsi, ikinci ve üçüncü ve dördüncü sınıflarda her sene birer şülüsü okunarak ikmal edilmek üzere İbni Hümâm’ın ‘Kitâbü’l-Ṭahrîr’inin okutturulması muķarrar ise de her ikisinin nüsha matbuası bulunmadığından şimdilik ‘Tavzîh’ okunması.

Hukûķ-ı Kavânin- Bu sene her sınıfta hukuk hakkında bir fikri umûmî ve esâsî verildikten sonra hukukun tarifi ve taksiminin ve her şubeye ait kavânîn-i ahkâm-ı esâsiyesinin hulâsa edilerek nazâriyat ile memzûcen ve tahrîren Tadrîsi.

Hilâfiyat- Üçüncü sınıfta cildi evvel ve dördüncü sınıfta cildi sâniyesi okunmak üzere İbni Rüşd’ün ‘Bidâyetü’l-Müctehid’ kitabının kabulü (Dâru’l-Hilâfeti’l-Âliye Medresesi, 1330-1333/1914-1917: 22, 23).”

Bu önemli muhtıranın yanı sıra “Dâru’l-Hilâfeti’l-Âliye Medresesine Maḥşûş Tâlimât-nâme” adıyla çıkarılan ve bütün medreselerde geçerli olmak üzere, neredeyse tüm

mevzuları müte‘ammim seksen bir maddeden müteşekkil bir tâlimatname yayımlanmıştır. (Dâru’l-Ḥilâfeti’l-Âliye Medresesi, 1330-1333/1914-1917: 24-35).

Yukarıda izah edilen iktisadi ve sürekli savaş sebebiyle maalesef bu iki ıslahattan da arzu edilen hedeflere ulaşılammıştır. Bir önceki bölümde şeyhülişlâmlığı anlatırken detaylıca bahsedildiği üzere bu dönem şeyhülişlâmlar kabine üyesi sayıldığından hükümet değişikliği oldukça şeyhülişlâmlar da kabine ile birlikte değişiyordu. 5 B. 1334/25 Nisan 1332/1916’da yeni bir hükümet değişimiyle Mustafa Hayri Efendi’nin yerine Musa Kâzım Efendi üçüncü defa olarak atandı. Şeyhülişlâm daha önceki tecrübesine dayanarak vazifesine başlar başlamaz, medreselerin ıslahı için yeni bir Nizâmnâme çalışması başlattı. Medreselerin tadrîsât süresini biraz daha hafifleten üçüncü ıslahatın müfredatı hemen hemen ikinci ıslahat müfredatıyla aynı gibidir

4.1.3.3. Medâris-i İlmîye Hakkındaki Kânûn [Üçüncü İslahat] (5 B 1334 /25 Nisan 1332/8 Mayıs 1917)

Üçüncü ıslahat çalışması, on altı madde olarak “Medâris-i İlmîye Hakkındaki Kânûn” ismiyle ve diğer iki ıslahatın sistemiyle yürürlüğe girdi. Payitahtta tesis edilmiş “Medâris-i İlmîye” yine “Dâru’l-Ḥilâfeti’l-Âliye Medresesi” ismiyle tadrîsâtına devam etti. İkinci ıslahat olan, “İşlâḥ-ı Medâris Nizâmnâmesi” ile yapılan yeniliklerle, üçüncü ıslahat sayılan “Medâris-i İlmîye Hakkında Kânûn”un getirdiği yenilikler arasındaki farklılıklar ise şöyledir: İkinci ıslahatta “Tâlî ve “Âli” kısımlarıyla 4+4+4=12 yıl süren Tadrîsât 3+3+3=9 yıla düşürüldü. Bu üç kısmın isimleri yükseliş dönemi medreselerine benzer bir şekilde hazırlık sınıfından sonra “İbtidâi Ḥâriç”, “İbtidâi Dâhil” ve “Şahn” olarak isimlendirildi. İkinci ıslahatta iki yıl süreli ihtisas medresesi olan “Medresetü’l-Mütehaşşîşin”in yerine üçüncü ıslahatta üç yıl süreli ve dört şubeli “Medrese-i Süleymâniye” kuruldu (Medârisi ‘İlmîye Hakkında Kânûn, 1928: 598-600). 8 Mayıs 1917 tarihli “Medâris-i İlmîye Hakkındaki Kânûn”un orijinal metni (EK-9)’te verilmiştir.

Üçüncü ıslahatta yer alan fıkıh derslerine gelince hazırlık programında haftalık yirmi dört saat verilen derslerin içerisinde fıkıh dersi yoktur (Darü’l-Ḥilâfeti’l-Âliyye

Medresesi Ders Programlarıyla Müderrisîn Kadrosu ve Medâris Kânûnu ve Nizâmnâmesi, 1338-1340/1922-1924: 9). 3+3+3 şeklinde formüle edilen üç dereceli medreselerin programlarında yer alan fıkıh dersleri ve derslerin müderrislerinin isimleri tablo halinde aşağıda gösterilmiştir:

Tablo 12

Medâris-i İlmîye Hakkında Kânûn'un program cetveline göre fıkıh dersleri haftalık çizelgesi

Kısımlar	Dersler	Müderrislerinin İsimleri	1. Sınıf	2. Sınıf	3. Sınıf
İbtidâi Hâriç	Fıkıh	Fatih Dersiâmlarından Ardanişlı Yusuf Ziya Efendi			4
		Fatih Dersiâmlarından Medineli Osman Efendi			4
		Fatih Dersiâmlarından Timurçinli Ahmed Ahmed Efendi		4	
		Fatih Dersiâmlarından Dıramalı Mahmud Hamid Efendi		4	
		Ayasofya Dersiâmlarından Süleymâniyeli Reşid Efendi	3		
		Fatih Dersiâmlarından Bayındırlı Mustafa Efendi	3		
		Fatih Dersiâmlarından Vezirköprülü İbrahim Zühdü Efendi	3		

Tablo 12'nin devamı

İbtidâi Dâhil	Fıkıh	Fatih Dersiâmlarından Giresunlu Muhammed Nusret Efendi		3	-
		Fatih Dersiâmlarından Rizeli Hikmet Efendi	4		
		Fatih Dersiâmlarından Aylağanlı Muhammed Emin Efendi	4		
Şahn	Uşûl-i	Fatih Dersiâmlarından Sirozlu Ahmed Şükrü Efendi	-		3
	Fıkıh	Fatih Dersiâmlarından Sivashlı Hafız Tevfik Efendi		2	
Şahn	Fıkıh	Fatih Dersiâmlarından Dağistanlı Mîr Salih Efendi	-	-	3
		Fatih Dersiâmlarından Şiranlı Ahmed Efendi			3
	Uşûl-i	Fatih Dersiâmlarından Şümnili Abdullah Hulusi Efendi	3		-
	Fıkıh	Bâyezid Dersiâmlarından Malatyalı Ömer Hulusi Efendi		3	
		Fatih Dersiâmlarından Rizeli Muharrem Efendi	3		
		Bâyezid Dersiâmlarından Araçalı Kamil Efendi		3	

(*Darü'l-Hilafeti'l-Âliyye Medresesi Ders Programlarıyla Müderrisîn Kadrosu ve Medâris Kânûnu ve Nizâmnâmesi, 1338-1340/1922-1924: 6-8, 11-18*).

Bu üçer yıllık üç dereceli medreselerde ders veren müderrisler incelendiğinde bazı sınıfların iki bazı sınıfların üç şube olduğunu dolayısıyla haftalık ders saatlerinin iki şube olunca toplam olarak da iki katı olduğu görülmektedir. Mesela Şahn medresesinin programda Fıkıh dersi haftada üç saattir. Ancak üçüncü sınıf iki şube olduğu için toplamda altı saattir. 8 Mayıs 1917 tarihli Şahn, İbtidâi Dâhil, İbtidâi Hâriç ve İhzarî ders programlarının orijinal metinleri (EK-10)'te verilmiştir.

İkinci ıslahatta ihtisâs için ihdas edilen “Medresetü’l-Mütehaşşîşin” yerine getirilen “Medrese-i Süleymâniye”nin tahsil süresi üç seneydi ve “Tefsir ve Hadis Şubesi”, “Fıkıh ve Usûl-i Fıkıh Şubesi”, “Kelam ve Hikmet Şubesi” ile “Edebiyat Şubesi” olmak üzere üç şubeden müteşekkildi.

“Medrese-i Süleymâniye”nin, “Fıkıh ve Uşûl-i Fıkıh Şubesi” müfredatı incelendiğinde derslerin sınıflara eşit dağıtıldığı müşahede edilebilir. Aynı şekilde ders saatleri de müderrislere eşit olarak pay edilmiştir. Mesela üç sınıfta toplam 15 saat “Fıkıh Hanefî” dersi üç müderrise beşer saat olarak verilmiştir. Eğer bir dersin bir müderrisi varsa bütün sınıflara dersi vermektedir.

Tablo 13

“Medrese-i Süleymâniye Fıkıh ve Uşûl-i Fıkıh Şubesi” fıkıh dersleri haftalık çizelgesi

Dersler	Müderrislerinin İsimleri	1. Sınıf	2. Sınıf	3. Sınıf
Fıkıh Hanefî	Dersiâmdan Mentşeli Yakub Efendi Dersiâmdan Nevşehirli Halil Vehbi Efendi Dersiâmdan Hemşinli Yusuf Dehri Efendi	5	5	5
Fıkıh Şafî	Hakkarili Seyyid Taha Efendi	2	2	2
Fıkıh Mâlikî	RebiiMenla Bey Efendi	1	1	1
Fıkıh Hanbelî	DersiâmdanMaalkaralı Muhammed Emin Efendi	1	1	1
Uşûl-i Fıkıh	DersiâmdanBafıralı Ahmed Hamdi Efendi DersiâmdanPrizrinli Hüseyin Necmeddin Efendi Dersiâmdan Erzincanlı Üveys Vefa Efendi	5	5	5
Hilâfiyat	Eyyübi Zâde Şamlı Tefvik Efendi	2	2	2
Tarih-i Fıkıh	Ali Vehbi Efendi	2	2	2

(*Darü’l-Hilâfeti’l-Âliyye Medresesi Ders Programlarıyla Müderrisîn Kadrosu ve Medâris Kânûnu ve Nizâmnamesi, 1338-1340/1922-1924: 5-10*).

8 Mayıs 1917 tarihli Medrese-i Süleymâniye’nin ders programının orijinal metni (EK-10)’da verilmiştir. Günümüz eğitim kurumları ile karşılaştırılacak olunursa “Medrese-i Süleymâniye”nin “Doktora” seviyesinde olduğu söylenebilir. Bu medreseden mezun olduktan sonra günümüz akademisyenlerine benzer bir title olan “Dersiâm” olabilmek şartı olarak günümüz tezlerine benzer bir çalışma istendiği görülür. Bu şart şöyle dile getirilmiştir: “imtihan ile mezun olan bir efendi, şubesi müderrîsini cânibinden tensîb edilecek bir mevzûu mühim üzerine bir risale tertip eylemesi ve bu risalenin müderrisin

canibinden kabul edilmesi muktezâdir” (Darü’l-Hilâfeti’l-‘Âliyye Medresesi Ders Programlarıyla Müderrisîn Kadrosu ve Medâris Kânûnu ve Nizâmnâmesi, 1338-1340/1922-1924: 5).

Nizamnâmenin beşinci maddesinden yola çıkılarak 4 Teşrin-i evvel 1333/16 Z. 1335/17 Ekim 1917’de “Dâru’l-Hilâfeti’l-‘Âliyye Medresesiyle Taşra Medârisi Hakkında Nizâmnâme” ismiyle bir kânûnun aynı sistemle yürürlüğe girmesi sağlandı. Otuz dokuz maddelik bu önemli ıslahat programıyla taşra medreseleri müteammim olarak ele alındı (Dâru’l-Hilâfeti’l-‘Âliyye Medresesi’yle Taşra Medâris-i Hakkında Nizâmnâme, 1928: 745-752). Dâru’l-Hilâfe Medresesiyle Taşra Medârisi hakkındaki bu Nizâmnâmenin orijinal metni ve tam metin latinizesi (EK-11 ve 12)’de verilmiştir.

27’nci maddede Medrese-i Süleymâniye; “Tefsir ve Hadîs Şubesi”, “Fıkıh Şubesi”, “Kelâm ve Hikmet Şubesi”, “Edebiyat Şubesi” olarak dört kürsiye taksim edilmiştir. Her şube kendi içinde kürsilere ayrılmıştır. Fıkıh ve Uşûl-i Fıkıh şubesi kürsileri şöyledir:

Tablo 14

“Medrese-i Süleymâniye Fıkıh ve Uşûl-i Fıkıh” şubesi kürsileri

Şube İsimleri	Kürsi Adetleri
“Fıkıh-ı Hanefî”	Üç
“Fıkıh-ı Şâfi”	Bir
“Fıkıh-ı Mâlikî”	Bir
“Fıkıh-ı Hanbelî”	Bir
“Uşûl-i Fıkıh”	Üç
“Hilâfiyât”	Bir
“Târih-i Fıkıh”	Bir

(Dâru’l-Hilâfeti’l-‘Âliyye Medresesi’yle Taşra Medâris-i Hakkında Nizâmnâme”.
Düstûr, 2. Tertip, 1928: 9 [3034] / 745-752).

Maddenin devamında “Medrese-i Şahn”, “İbtidâ-i Dâhil” ve “İbtidâ-i Hâric” kısımlarında haftalık ders saatleri belirlenmeden sadece hangi derslerin okutulduğu sayılmıştır. Buna göre bu kısımlarda okutulan fıkıh dersleri, Medrese-i Şahn’da: “Uşûl-i fıkıh”, “Fıkıh-ı Hanefî”, “Ma’lûmât-ı Hukûkiye”; İbtidâ-i Dâhil’de: “Fıkıh”, “Ma’lûmât-ı Hukûkiye”; İbtidâ-i Hâric’te: “Ma’lûmât-ı Medeniye ve Hukûkiye” şeklindedir. Hazırlık

kısımında fıkıh ile ilgili ders yoktur (Dâru'l-Hilâfeti'l-Âliyye Medresesi'yle Taşra Medâris-i Hakkında Nizamnâme, 1928: 745-752). Ancak zaten yukarıdaki bir başka programda bu kısımların haftalık ders saatine ve dersi veren müderrislerine göre bir tablo hazırlanmıştı.

4.1.3.4. Medâris-i İlmîye Nizamnâmesi [Dördüncü İslahat] (30 Ş. 1339/8 Mayıs 1337/1921)

Kurtuluş Savaşı sonrası TBMM tesis edildiği zaman, hummalı bir çalışma başlatmıştı. Bu çalışmalarda eğitim-öğretim ağırlığını hissettiriyordu. Osmanlı Devleti'nin kadim müessesesi şeyhülislâmlık İstanbul'da faaliyetlerine devam ederken Ankara'da şeyhülislâmlık makamına benzer bir kurum ihtiyacı doğunca 2 Mayıs 1920'de alternatif bir kurum olarak “Şer'îyye ve Evkâf Vekâleti” kurulmuştu (Düstûr, 1953: 1/6). Ancak kısa süre sonra 20.01.1921 günü “Teşkilât-ı Esâsiye Kânûnu”na dayanılarak (Beşinci madde) şer'î hükümleri yürütme, yeni kânûn çıkarma ve kânûnları kaldırma gibi yetkiler TBMM'ne verildi (Düstûr, 1953: 1/6). Dinî işleri yürütme işlerine Şer'îyye ve Evkâf Vekâleti devam etti.

Bu ilk zamanlarda yukarıda detaylıca izah edilen “Dâru'l-Hilâfeti'l-Âliyye Medreseleri”ni daha ileri seviyeye taşımak ve çağın gereklerine daha uygun hale getirmek maksadıyla “Şer'îyye ve Evkâf Vekâleti” tarafından yeni bir ıslahat programı üzerinde çalışıldı. II. Meşrûtiyet Dönemi'nde yapılan ıslahatlardan edinilen tecrübe bu yeni bir programa yansıtıldı. Netice olarak ortaya çıkan yirmi altı maddeden müteşekkil ıslahat programı “Medâris-i İlmîye Nizâm-nâmesi” adıyla 30 Ş. 1337/8 Mayıs 1921'de Bakanlar Kurulu, Başbakan ve TBMM Başkanı tarafından imza altına alınarak yürürlüğe girdi (Medârisi 'İlmiye Nizâm-nâmesi, 1921: 136-137). Bu Nizâm-nâmenin orijinal metni (EK-13)'de verilmiştir.

Medâris-i ilmîye teşkilâtı birinci maddeye göre; “Dâru'l-Hilâfeti'l-Âliyye Medreseleri” ve ile “Medârisi 'atîkanın ıslahından hâsıl olan Medâris-i İlmîye” olmak üzere iki kategoriye ayrıldı. Maddenin devamında “Dâru'l-Hilâfeti'l-Âliyye

Medreselerinin, teşkilâtı ve sûreti idaresi başkaca bir talimatnameye tabi olduğundan iş bu Nizâmnâme sadece Medâris-i İlmîyeye aittir” denilmektedir. Bu durumda ikinci (1 Ekim 1914) ve üçüncü (8 Mayıs 1917) ıslahat düzenlemeleri TBMM’ce tekrar teyit edilerek kabul edilmiş oldu. Zaten ikinci maddede bu kabul “Medâris-i İlmîye daħi Dâru’l-İlâfeti’l-‘Âliyye Medreseleri gibi Şer’iyye Vekâleti Celilesine merbut olduğundan” denilerek tekrarlanmıştır (Medâris-i ‘İlmiye Nizamnâmesi, 1337/1921: 135).

Nizâmnâmenin üçüncü maddesinde iki kısma ayrılan Medâris-i İlmîye’nin tahsil müddeti on iki sene olarak belirlenmiştir. İlk altı senesi “Kısm-ı Evvel”, diğeri altı senesi “Kısm-ı Tâliye” kabul edilmiş ve “Kısm-ı Evvel’de bu sene üçer, Kısm-ı Tâliye’de ikişer ders okunur. Haftada tahsil altı gün olup tatil yalnız Cuma günlerine münhasırdır” denilmiştir. Dördüncü maddeden 23’üncü maddeye kadar; sûreti idâre, müderrislerin görevleri, talebenin kayıt ve kabulü, talebenin vazifeleri ele alınmıştır (Medâris-i ‘İlmiye Nizamnâmesi, 1337/1921: 135-136).

23, 24 ve 25’inci maddeler Medâris-i İlmîye’de Tedrîs edilecek ulûm ve fûnûn açıklanmış, son madde ile de kânûnun yürürlüğü ifade edilmiştir. 23’üncü maddede “Medâris-i İlmîyede Tedrîs olunacak ulûm ve fûnûnün nev’î ve mağarrı ve kitapları Şer’iyye Vekâleti’nce tayin edilir” denilmiştir. 24’üncü maddede on iki yıla göre her yıl okutulacak derslerin haftada kaç saat olduğu belirtilmiştir. Bu durumda yıllar sınıf olarak düşünülebilir, o zaman on iki yılı on iki sınıf gibi olur. Zaten az önce belirtildiği üzere birinci maddede bu on iki yıl iki kısma ayrılmıştı. Buna göre, ilk altı yıl birinci devre ikinci altı yıl ikinci devre gibi düşünülebilir. Bu şekil bir tarz birinci ıslahatta da (13 Şubat 1910) görülmüştü. Nizâmnâmede geçen dersler aşağıdaki şekilde tablolştırılmıştır:

Tablo 15

1921 Medâris-i ‘İlmiye Nizâmnâmesinin müfredatında Fıkıh dersleri

Kısm-1 Evvel		
Yıl	Ders	Haftalık Ders Miktarı
Birinci Sene	-	-
İkinci Sene	Halebî	4
Üçüncü Sene	Halebî	4
Dördüncü Sene	Ḳudûri	5
Beşinci Sene	Mültekâ / Ferâiz	5 / 1
Altıncı Sene	Mültekâ	5
Kısm-1 Şânî		
Yedinci Sene	Ferâiz	2
Sekizinci Sene	-	-
Dokuzuncu Sene	Uşûl-i Fıkıh	5
10’uncu Sene	Uşûl-i Fıkıh	5
11’inci Sene	Uşûl-i Fıkıh / Mecelle	5 / 2
12’nci Sene	Dürer’in Mu’âmelât Kısmı	5

Medâris-i ‘İlmiye Nizâmnâmesi, 1337/1921: 11 [481] / 136).

Bu müfredatın tamamı ve orijinali için (EK-13)’e bakılabilir. Sonuç olarak Osmanlı Devleti’nde medreseler kültür ve medeniyetin gelişmesinde önemli bir fonksiyonu icra etmişlerdir. Tanzimat Dönemi’ne kadar dinî ilimlerin yanı sıra pozitif ilimlere ağırlık verilen medreseler aynı zamanda fıkıh eğitim sisteminin de omurgasını oluşturmuşlardır. Osmanlı’nın son döneminde yaklaşık 19’uncu asrın ortalarına kadar, medreseler Devlet’in ihtiyacı olan hemen hemen bütün bürokratları, devlet adamlarını özellikle de dinî hayatın şekillenmesinde önem arz eden hâkim, müftü ve yargıç gibi görevlileri yetiştirmiş ve istihdam etmiştir. Ancak bu son dönemde yaşanan bazı olaylar medreselerde liyâkat ve mülazemet sisteminin bozulmasına sebep olmuştur.

Geleneksel medreselerle ilgili yapılan ıslahat çalışmalarına bakıldığında daha çok pozitif bilimlerin yeniden programa alınması dışında fıkıh eğitimi açısından yeniliğe gidilmediği görülmüştür. Ancak Selahaddin Eyyübi Külliyesi gibi Hilafet merkezi dışında kurulan medreselerde yeni hukuk sistemine uygun derslere son sınıflarda yer verilmiştir. Bu yeni ıslahat nizâmnâmelerinde dikkat çeken bir husus ihtisâs medreseleridir. Günümüz yüksek lisans, doktora çalışmalarına benzer programları olan bu medreselere, bugünkü üniversite düzeyinde mezunlar kabul edildiği görülmüştür. Özellikle bu ihtisâs

medreselerinden “Medrese-i Süleymâniye”yi ikmâl edenlerin “Dersiâm” kadrosuna atanabilmeleri ancak danışmanı olan müderrisinin onayından geçen bir risâle yazmasıyla mümkün olabilmesi bu düşünceyi kuvvetlendirmiştir. Ayrıca bu ihtisâs medreselerinde branşlaşmaya da gidildiği görülmektedir.

4.2. İhtisâs Medreselerinde Fıkıh Eğitimi

Tanzimat Dönemi’ne kadar umûmî medreselerin yanında bazı husûsî yani ihtisâs medreseleri de mevcuttu. Umûmî medreselerde, yukarıda bahsedildiği üzere fıkıh ağırlıklı olmak üzere diğer naklî ve aklî ilimlere de yer veriliyordu. Bu umûmî medreselerde özellikle Tanzimat’ın ikinci aşında, yani II. Meşrûtiyet Dönemi’nde gerçekleştirilen dört farklı ıslahat çalışmasından bahsedildi. Malûm olduğu üzere bu ihtisâs medreseleri Tanzimat öncesi de vardı. Ancak bu medreselerin içerisinde Tanzimat’a kadar fıkıh ihtisâsının yapıldığı müstakil medreseler kurulmamıştı.

Tanzimat Dönemi’nde ise bir taraftan geleneksel eğitim kurumlarında bahsedilen ıslahat nizâmnâmeleri ile düzenlemeye gidilirken, diğer taraftan yaşanan kırılmalar neticesinde oluşan yeni hukuk sistemine uyum sağlamak üzere ihtisâs medreseleri açılmaya başlanmıştır. Bu ihtisâs medreselerinden ilkinin Osmanlı modernleşmesinin etkisiyle oluşan yeni ihtiyaçlar göz önünde bulundurularak, sadece fıkıh eğitimi yaptırılmak ve kadı yetiştirilmek üzere kurulduğu görülmektedir. Aynı zamanda halkın irşâd edilmesi ile görevli din adamlarının kalitesini artırmak için de husûsî irşâd medreseleri kurulmuştur.

Bütün bu ıslahat faaliyetlerini yürüten Tanzimat aydınları, Osmanlı medeniyeti ile Batı uygarlığını uzlaştırma çabası içinde olmuşlardır. Ancak bu sentez bir kabın içerisinde farklı yoğunluktaki iki sıvı gibi kalmıştır. Üçüncü bölümde kısmen değinildiği üzere, Tanzimat dönemiyle birlikte aydın kelimesinin ifade ettiği anlam “ulema”dan “Batı yanlısı reformistlere” geçmişti. Medreselerde ve tekkelerde yetişen ve daha çok dinî bilgiye ağırlık veren, iktidârı mânevî yönden destekleyen ulema, önceden aydın olarak tanımlanırken; 19’uncu asırdaki aydın tanımını değiştirmiştir.

Bu dönemden sonra Avrupa’da eğitim görmüş, dil bilen, çağdaş fikirleri bulunan, eleştiri yapabilen ve vizyon sahibi kişiler için aydın kelimesi kullanılmaya başlanmıştır. Yeni aydın tipi, dogmatik olan, itaat gerektiren ve sorgulanmayan şeylerden ziyâde akli ön planda tutan ilerlemeci ve liberal görüşleri savunmuştur. Ayrıca, din ve devlet ayrımının bitip, ulemanın devletin emrine girdiği 17’nci asırdan itibaren ulema, maaşlı bürokrat haline girmiş, şikayetleri olan halkı avutmak için İslâm araçsallaştırılmıştır (Karpaz, 2012: 26; Terzi, 2021: 52).

4.2.1. Kadı Yetiştiren İhtisâs Medreseleri

İkinci bölümde detaylıca izah edildiği üzere, 19’uncu asırda hukuk sistemi değişerek romanist hukuk sistemine geçilmeye başlanmıştır. Bu nedenle, “Cezâ Kânûnu”, “Ticâret Kânûnu” vb. kânûnlar ya Batı’dan iktibasla ya da etkilenecek hazırlanmıştır. Bu kânûnların dönemin mahkemelerinde uygulanmaya başlaması ile medrese yetersiz görülmüş ve yeni açılan “Mekteb-i Hukûk-ı Şahâne” tarzı okullardan istifâdeye gidilmiştir. Ancak aşağıda bahsedilecek olan “Mekteb-i Hukûk-ı Şahâne”nin ne talebesi ne de hocası devleti tatmin edecek bir vaziyete erişememiştir. Birazdan bahsedilecek Kadı yetiştirmek üzere yeni kurulan ve yüksek hukuk eğitim kurumu sayılan bu ihtisâs medreseleri, Ortaylı’nın da vurguladığı gibi devrinin yıldızları olmuşlardır (1996b: 920-922).

İlki 1854 yılında “Muallimhâne-i Nüvvâb” adıyla kurulan ve doğrudan “Makam-ı Meşihata (Şeyhülislâm)” bağlı olan bu medreselerin talebesi, modern mektepler gibi bursludur. Zekâ seviyesi yüksek talebelerin sınavla kabul edildiği bu medreselere devam şartı getirilerek yoklama da yapılmıştır. İkinci maddesine göre; müfredatta yer alan saatlerde tam vaktinde derse katılmayan ve âdâba aykırı davranışta bulunan öğrenciler için müeyyideler getirilmiştir (Ortaylı, 2004b: 145).

Devletin dışarıda savaşlar, içeride isyanlar ve başarısız olan yenilik hareketlerini yaşadığı bu dönemde adli yapı ve hukuk alanında yapılan çalışmalar bu yeni medreseler ile başarılı olmuştur (Aydın, 1994: 231). 1885 yılında “Muallimhâne-i Nüvvâb”ın kadrosu ve müfredatı genişletilerek artan talep neticesinde talebe sayısında da artışa gidilmiş ve

okulun adı “Mekteb-i Nüvvâb (1885-1908)” olarak değiştirilmiştir. Takip eden yıllarda ise gerekli görülen değişiklikler yapılarak okulun adı önce “Mekteb-i Kuzât (1908-1909)” sonrasında ise “Medresetü’l-Kuzât (1909-1924)” olarak değiştirilmiştir (Darü’l-Hilâfeti’l-‘Âliyye Medresesi Ders Programlarıyla Müderrisîn Kadrosu ve Medâris Kânûnu ve Nizâmnâmesi, 1338-1340/1922-1924: 15-16; Ekinci, 2016: 177; Medresetü’l-Kuzât Nizâmnâmesi Mâba’d, 1329/1914: 80; Medresetü’l-Kuzât Nizâmnâmesi, 1329/1914: 71-72; 5 Safer 1332 tarihli Medreset-ül-Kuzât Nizâmnâmesine Müzeyyel Nizâmnâme, 1332/1914: 1255-1256; Medresetü’l-Kuzât Nizâmnâmesi, 1329/1913: 146-150; Yıldız ve Hasekioğlu, 2019: 418-420).

4.2.1.1. Muallimhane-i Nüvvâb (1855-1885)

Medreselerle ilgili en önemli ıslahat belirtisi olarak kadı yetiştirilmek üzere kurulan “Muallimhane-i Nüvvâb”ların ilki Meşihat’e bağlı olarak 17 B 1271/31 Mart 1855 tarihli İstanbul Süleymâniye’de açılmıştır (BOA, Meclis-i Tanzimat Defteri 1, 1854-1861: 21; BAO, İ. DH., 326/21224). Osmanlı Devleti’nde fıkıh eğitimi açısından bir ilk olma özelliği taşıyan ve bu ihtisâs medresesinde eğitim müddeti üç sene olarak belirlenmişti. Bu medresenin yayımlanan on iki maddelik nizamnâmesinin daha ilk maddesinde liyâkat ve istihdamdan bahsedilmesi medreselerin itibarını zedeleyen noktalara ehemmiyet verildiğini göstermektedir. Bu madde şöyledir:

“Umûr-ı niyâbeti şer’iyyede istihdâm olunan Nüvvâb efendiler, ehliyet ve rütbe ve haysiyetleri itibarıyla esnafi hümse üzerine tertip olunup her bir sınıf için hâl ve rütbesine münâsib bilâd ve kazâyâ tahsis olunarak bundan böyle her bir sınıf kendüye mahsus olan kazâlar niyâbetlerine bitta’yîn sınıfı âhâra mahsûs olan kazâlar niyâbetlerine ta’yîn olunmayacaktır. Ve bu sûrette bir sınıf dâhilinde bulunan nüvvâbın fevklisinde olan sınıfa mahsus niyâbet talebine selâhiyeti olmayacağından bu hususta hıfzenlennizâm hiçbir taraftan rica ve iltimas vuku’ bulmayacak ve kabul olunmayacaktır (Düstûr 1. Tertip, 1289/1872: 1/321).”

Nizâmnâmenin 12’nci maddesinde: “der-i ‘aliyyede olan mehâkim-i şer’iyye, tarîki niyâbete sülûk edenler için mekteb hükmünde add ve i’tibâr olunarak” denilmektedir (Düstûr 1. Tertip, 1289/1872: 1/324). Yıldız ve Hasekioğlu bu maddeyi “mahkemeler âdetâ

birer mekteb olarak kabul edilmekte, bu da aslında hâkim adayları için bir mekteb ihtiyacının var olduğunu ortaya koymaktaydı” şeklinde yorumlamıştır (2019: 414).

Nizâmnâme ile tarihi aynı olan “Kudât ve Nüvvâbın Şûret-i Hareket ve Rûsûmâtına Dair bâ Irâde-i Şeniyye Qarargîr Olan Uşûlü Şâmil Tenbîhat” başlıklı kadıların yeni kurulan karma (nizâmiye) ve şer’iyye mahkemelerinde istihdam edildikten sonra dikkat edecekleri kuralları içeren bir irâde-i seniyye yürürlüğe girmiştir (Yıldız ve Hasekioğlu, 2019: 414).

Nizâmnâmenin yayımlanmasından yaklaşık üç ay sonra 24 L. 1271/10 Temmuz 1855’te “İntihâb-ı Hükâm Meclîsi” şeyhülislâmığa başka öneri daha getirerek Süleymâniye Camisinin civarında “Mekteb-i Edebiyye” binasında kadı yetiştiren bir ihtisâs medresesi kurulmasını istedi (BAO, İ. DH., 326/21224). Bunun üzerine Şeyhülislâm Meşrebzâde Mehmet Arif Efendi (meşihatı: 1845-1858), Sadaratle yaptığı görüşme sonrası, binanı Fetvâhaneye yakın olması da dikkate alınarak Pâdişah’ın onayı ile 2 Z. 1271/16 Ağustos 1855’te Osmanlı Devleti’nde bir ilk olma özelliğine sahip kadı yetiştiren ihtisâs medresesi “Muallimhâne-i Nüvvâb” adıyla açılmış oldu (BAO, İ. DH., 326/21224). Yavuz bu binanın ya Haliç’e dönük “Rabi’ Medresesi” ya da Güneydoğudaki “Dâru’l-Hadîs” olduğunu tahmin etmiştir (Yavuz, 1981: 233).

1873’te yürürlüğe giren “Hükâm-ı Şer’iyye Nizâmnâmesi” bürokraside alanlarıyla ilgili memur olmak isteyenlerin “Muallimhâne-i Nüvvâb”a devam etmeleri şart koşuldu (Düstûr, 1290/1873: 2/721-725). 1 M. 1291/18 Şubat 1874’te ise yedi maddeden müteşekkil “Muallimhâne-i Nüvvâb İçin Müceddeden Kaleme Alınan Tâlimnâme” yürürlüğe koyulmuştur (Hasekioğlu, 2019: 66-67). Bu kısa Tâlimnâme ile “Muallimhâne-i Nüvvâb”a yeni bir vizyon kazandırılmıştır. Kuruluş amacı Tâlimnâmenin mukaddimesinde şöyle yer almıştır:

“Muallimhâne-i Nüvvâb’ın teşkil ve te’sîsinden arz; talebeye ta’lîm-i ulûm-i arabîyye olmayıp belki asıl maksat ulûm-i arabîyyi tahsîl etmiş ve merâmını ifade eyleyecek mertebe yazı yazmaya muktedir bulunmuş olub da hükûmet-i şer’iyyede istihdâm olunmak emelinde olanlara ilm-i fikhın

muâmelât kısmıyla ilm-i Ferâizi ve bunların ameliyatıyla fenn-i şakkı tadrîs ve ta'lim olduğundan...”

Kuruluş amacına bakıldığında bu medreseden pratik bilgilere hâkim hemen atanabilecek kadılar yetiştirilmek istendiği görülür. Böyle bir amacın güdülmesi dönemin mahkemelerinde kadılık yapacak acil eleman ihtiyacını gösterdiği gibi halihazırdaki kadronun da pratik bilgi açısından yeterli olmadığı kanısı uyandırmaktadır. Tâlimnâmenin birinci maddesinde giriş imtihanında talep edilecek bilgilere bakıldığında, bu ihtisâs medresesinin bir üniversite düzeyinde yüksek okul olduğunu gösterir. Bu madde şöyledir:

“Madde 1.- Muallimhâneye kaydolunmak isteyenler mümkün olduğu halde ‘Şerh-i Akâid’den yukarı ders görmüş talebeden olması ve Dürer’den imtihân olunması muqarrer bulunduğu Meclîs-i İntihâb’da icrâ edilecek imtihânda bunları tadrîs etmiş oldukları fetvânın her birinden bahse münâsib üçer suâl îrâd olunarak her suâle cevâb-ı kâfi i’tâ eyledikleri ve mesâil-i fikhiyyeye intişâbları ve ifâde-i merâm edebilecekleri merteye yazı yazmaya muktedir oldukları tebeyyün eylediği halde muallimhâneye alınacaktır” (İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, D., 1999: 2b-3a).

Tâlimnâmenin dört, beş ve altıncı maddelerinde medresenin müfredatı ve nasıl uygulanacağına dair bilgiler şöyledir:

“Madde 4.- Muallimhâne’de Dürer ve Mültekâ’nın muâmelâtına dâir olan bahisleri ve ahkâm-ı ‘adliyye mecelleleri ve ilm-i Ferâiz ve fenn-i şakk tadrîs ve ta’lim olunup Dürer üç ve Mültekâ iki senede ikmâl edilecektir.

Madde 5.- Yevm-i ta’tilden mâ’adâ hergün sabahları cevâmi-i şerîfenin ders vakitleri hulûlünde muallim bulunan zât Dürer veya Mültekâ’dan birini tadrîs edecektir. Müdîr bulunan zât dahî tadrîs edilen mes’ele-i şer’iyyeyi muhâkeme şeklinde talebeye ta’lim ve mehâkim-i şer’iyyede icrâ olduğu veçhile zabt-ı da’vâ sûretinde kaleme alınmasını ta’rîf eyleyecektir. Heyetin her ferdi dahî zabtı kaleme alarak müdîr ve muallime bi’l-irâe muhtâc-ı tashih olan mahalleri talebeye tefhîm edilerek bi-t’tashih emr-i muhâşamanın mesele-i mezkûreye tevfiқан ne veçhile faşl ve hükm olunacağını tefhîm ile iş bu muhâkeme-i mutazammın bir de sened-i şer’î kaleme alınması ta’rîf olunub talebe dahî yedlerinde olan zabıtlara muvâfık birer sened-i şer’î kaleme alarak yine müdîr ve muallime irâe eyleyib bunların dahî muhtâc-ı tashih olan mahalleri talebeye tefhîm ile tashih edilecektir.

Madde 6.- Muallim bulunan zât yevm-i ta’tilden mâ’adâ haftada iki gün kabîl-i asrda talebeye ilm-i Ferâiz tadrîs edilecek ve müdîr bulunan zât dahî

tadrîs edilen meselenin amelîsini talebeye tefhîm ve defter-i kaşşâm şeklini ta'rif edecektir. Talebeden her biri dahî ta'rif olunduğu vecihle bir defter-i kaşşâm kaleme alıp müdür ve muallime bi'l-irâe onlar tarafından hatâ ve haleli var ise bi't-tefhîm tasvîb ve tashîh edilecektir (İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, D., 1999: 2b-3a).”

Maddelerde görülen “Dürer” ve “Mülteķā” eserlerinin yanı sıra “Mekteb-i Nüvvâb İçin Müceddeden Kaleme Alınan Ta'limât”ın yedinci maddesinde okutulma şekli açıklanmadan “Mecelle” ve “Ferâiz”in de okutulacağı bildirilmektedir. Aynı maddede “Hüsn-i hât” ve “şakķı şer'î” isimli iki ders daha görülür (Hasekioğlu, 2019: 22). Medresenin kaç yıllık olduğuna dair talimnamede bir bilgi görülmesi de dördüncü maddede “...Dürer üç ve Mülteķā iki senede ikmâl edilecektir” denilmesi -her ikisi de aynı anda okutulacağı göz önünde bulundurularak- en fazla üç yıl süreli olduğunu düşündürmektedir. Müfredatın hafif tutulması da bu kanıyı güçlendirir. Tâlimnâmenin son maddesi istihdâm ile alakalıdır. İstihdâm için ayrıca -günümüzde de bazı memuriyetler için uygulanan sınavlar vardır- “İntihâb Meclîsi” tarafından icra edilecek imtihandan şöyle bahsedilir:

“Madde 7.- Muallimhânedeki ikmâl-i tahsîl ile silk-i nüvvâba dühûl için meclîs-i intihâbda icrâ edilecek imtihâna münhasıran sınıf-ı evvel müteallimleri dâhil olacaktır. Sınıf-ı evvel müteallimlerinin imtihâna dühulleri için muallimhânenin müdür ve muallimleri tarafından müttefeķan bâlâsı defterli, mahtûm şhadetnâme verilecektir. İşbu şhadet nâme usûlü sınıf-ı evvele terfî olunacak sınıf-ı şânî müteallimleri hakkında dahî câri olacaktır (İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, D., 1999: 2b-3a).”

Tâlimnâmede görülen klasik fıkıh derslerinin yanı sıra Medresede “Mecelle” derslerine de yer verilmiştir (Haseki, 2019: 22). Bu önemli adımın, mezunlarının hem nizâmî hem de şer'î mahkemelerde görev alabilmesi nedeniyle atıldığı düşünülmektedir. Zîrâ Mecelle'nin yazılış amacının da aynı olduğu “Üçüncü Bölüm”e bakıldığında görülecektir.

4.2.1.2. Mekteb-i Nüvvâb (1885-1908)

9 S. 1301/9 Aralık 1883'te yürürlüğe giren ve yukarıda bahsedilen yedi maddelik talimnameye göre oldukça kapsamlı, otuz altı madde ve bir geçici maddeden müteşekkil "Mekteb-i Nüvvâb Hakkında Müceddeden Kaleme Alınan Tâ'limât" bu mektep için detaylı bilgi vermektedir (Haseki, 2019: 15; Bal, 2016: 27). Bu yeni Tâlimâtnâme ile getirilen düzenlemeler sonucu kadrosu büyüyen ve konumu önemli hale gelen "Muallimhâne-i Nüvvâb"ın 1885'ten itibaren "Mekteb-i Nüvvâb" adını almıştır (Uzunçarşılı, 2017: 282).

İsim değişiminde Mektep kelimesinin kullanılması Tanzimat'ın getirdiği bir özellik olsa gerektir. Çünkü bu dönemde geleneksel eğitim kurumu olan medreselerin yanı sıra mâlûm olduğu ve aşağıda izâh edileceği üzere Batı tarzı mektepler önem kazanmıştır. Mektep isminin kullanılmasında bir amaç da bu yeni mekteplere medresenin meydan okuması olarak görülebilir. Her ne kadar 1909'dan sonra tekrar medrese ismine dönülse de gerçekten de "Medresetü'l-Kuzât" günümüz "İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi"nin temeli olan "Mekteb-i Hukuku Şahâne"den çok daha başarılı olmuştur.

Bu gelişme daha "Muallimhâne-i Nüvvâb"da hissedilir olmuş daha önce elli talebesi olan okulun tahsil süresi dört seneye talebe sayısı doksana yükseltilmiştir. Birinci sınıf otuz diğer üç sınıf yirmişer talebe kabul edecekti. Müfredatında "Fıkıh", "Ferâiz", "Fenn-i Şakk" gibi fıkıh dersleri yanında "İ'lâm", "İnşâ", "Hüsn-i Hat", "İmlâ" ve "Hesap" benzeri yetenek geliştirici ve kadılıkta önem arz eden derslere de yer verilmiştir (Yurdakul, 2019: 240-241;).

Bu yeni müfredatta birinci sınıfta "Sirâciyye" ve ikinci sınıftan dördüncü sınıfa kadar "Salih Efendi Ceridesi (Ceride-i Ferâiz)" işlenecekti. "Mecelle" haftada iki defa işlenecek ve "Çatalcalı Ahmed Efendi"nin veya diğer başka fetvâ eserlerinden faydalanılacaktı (Haseki, 2019: 24). 1908'de artan nâib talebinin karşılanabilmesi amacıyla şeyhülislâmlık "Mekteb-i Nüvvâb"tan kapasitesini zorlayarak talebe sayısını artırmasını istemiştir (Uzunçarşılı, 2017: 282).

4.2.1.3. Mekteb-i Kuzât (1908-1909)

II. Meşrûtiyet'in ilanını takip eden bu yılda oldukça başarılı okullardan birisi “Mekteb-i Nüvvâb” olmuştu. Bu yıl kadı yetiştiren ihtisâs medreseleri ile alakalı yeni bir Nizâmnâme yürürlüğe girdi (BOA, Şûra-yı Devlet (ŞD), 225-13). Bu Nizâmnâmeyle “Nüvvâb” ismi “Kuzât” oldu. Aslında bu okulun Nizâmnâmesi bir yıl sonra yeniden isim değişikliği yaşadı. Aynı yıl yirmi yedi maddeden müteşekkil “Mekteb-i Kuzât Hakkında Müceddeden Kaleme Alınan Nizamnâme Lâyihasıdır” başlığı ile yayımlanan Lâyiha da bir yıl sonra “Medresetü'l-Kuzât Nizâmnâmesi” olarak yayımlandı. Tabiatıyla sûreti idaresinde bazı değişiklikler yapıldı. Bu Lâyiha'nın 18'inci maddesinde müfredata yer verilmiştir. Ancak bu müfredat okulun bir sonraki versiyonunda daha kapsamlı zaten verileceğinden burada mükerrer olmasın diye tekrar verilmeyecektir.

4.2.1.4. Medresetü'l-Kuzât (1909-1924)

II. Meşrûtiyet Dönemi'nde “Nüvvâb” isminden “Kuzât”a dönüşen kadı yetiştiren ihtisâs medreseleri “Medresetü'l-Kuzât” adıyla yeniden daha kapsamlı bir şekilde düzenlenmiştir. “Mektebi- Kuzât”tan bir yıl sonra yirmi üç maddeden müteşekkil “Medresetü'l-Kuzât Nizâmnâmesi” 21 Kânûn-u Evvel 1329/5 Safer 1332/3 Ocak 1914'te yayımlandı (5 Safer 1332 tarihli Medreset-ül-Kuzât Nizâmnâmesine Müzeyyel Nizâmnâme, 1332/1914: 1255-1256; Medresetü'l-Kuzât Nizâmnâmesi Mâba'd, 1329/1914: 80; Medresetü'l-Kuzât Nizâmnâmesi, 1329/1914: 71-72). Nizamnâmenin “Düstûr”un Tertib-i sâni cilt altı sayfa 146-150'de yayımlanan orijinal metni ve tam metin latinizesi (EK-15 ve 16)'da verilmiştir.

Bu Nizâmnâmenin 12'nci maddesinde eğitim müddeti dört sene olarak belirlenmiş, okutulan derslerin listesi verilmemiştir. 20'nci maddesinde ise mezun olabilmek için bir sınavdan bahsedilmektedir. Bu ihtisâs medreselerinin ilk kuruluşunda 18 Şubat 1874'te yürürlüğe giren tâlimnâmede (Hasekioğlu, 2019: 66-67) olan bu şartın içerik olarak değişse de devam ettirildiği görülmektedir. Talebeler bu seferki imtihanda; “Dürer”, “Mecelle”, “Ferâiz” ve “Son Şer'î”den sorumlu tutulmuşlardır (Medresetü'l-Kuzât Nizâmnâmesi,

1329/1913: 146-150). Bir müddet sonra Nizâm-nâmenin iç tüzüğü, “Medresetü’l-Ğuzât Ta’lîmât-nâmesi Dâhiliyesidir” adıyla yirmi yedi maddeden müteşekkil olarak yürürlüğe girmiştir. İç tüzüğün ekinde verilen cetvelde, “Medresetü’l-Ğuzât”ta ders veren müderrislere ait bir program eklenerek verdikleri dersler haftalık saatleri birlikte gösterilmiştir. Medresede ders veren müderrisler ve verdiği dersler de şu şekilde verilmiştir:

Tablo 16

Medresetü’l-Ğuzât’ta ders veren müderrisler ve verdiği dersler

Müderrislerin İsimleri	Derslerin Nev’i	Sınıflar	Haftalık Saat Miktarı
Fetvâ Emîni Ali Rıza Efendi Hazretleri	Dürer	4	5
İstanbul Kadısı Abdülfeyaz Efendi Hazretleri	Dürer	3	5
Fetvâhane-i Âlî’lâmât mümeyyizi Ahmed Efendi	Dürer	2	5
Fatih Camii Şerifi ve Medrese-i Süleymâniye müciz Dersiamlarından ve Huzuru Hümâyünmuhabatlarından ve İ’lâmât-ı Şer’iye memurlarından Yusuf Dehri Efendi Hazretleri	Dürer	1	5
Adliye Nazır Esbakı Haydar Efendi Hazretleri	Mecelle	4	3
Adliye Nazır Esbakı Haydar Efendi Hazretleri	Tatbikatı Şer’iyye	4	1
Temyiz-i Şer’î azası sabıkasından Mustafa Rıza Efendi Hazretleri	Mecelle	3	3
Üsküdar Kadısı Hasan Lütfî Efendi Hazretleri	Mecelle	2	3
Medrese-i mezkûre müdür muavini Şakir Efendi Hazretleri	Mecelle	1	3
Mahkeme-i Evkâf-ı Hümâyünkadılığı tanzim-i İ’lâmât-ı Şer’iye müdürü Halis Efendi Hazretleri	Şakk-ı Şer’î	1, 2, 3, 4	5
Mahkeme-i Evkâf-ı Hümâyünkadılığı tanzim-i İ’lâmât-ı Şer’iye müdürü Halis Efendi Hazretleri	Defter-i Kaşşâm	3	1
Huzuru Hümâyünmuhabatlarından ve Fatih Camii Şerifi müciz Dersiamlarından ve Hulusi Efendi Hazretleri	Ferâiz	1, 2	3
Bab-ı Fetvâmemûrîn kalemi mümeyyizi Medrese-i mezkûre mezunlarından Muhammed Sabir Efendi	Ahğâm-ı Evkâf	3	2
Dârü’l-HilâfeMedârisi müderrislerinden ve Dârü’l-Fünûn mezunlarından Hayreddin Efendi	Kânûn-ı Arazî	3, 2	2
Mahkeme-i Temyiz Hukuk Reisi Evvel Şevki Bey Efendi Hazretleri	Uşûl-i Muğâkemât-ı Hukûkiyye	3, 2	3
Mahkeme-i Temyiz Hukuk Reisi Evvel Şevki Bey Efendi Hazretleri	İcra Kânûnu	4	1
Meclis-i Tetkîkât-ı Şer’iye azasından Münir Efendi Hazretleri	İ’lâmât-ı Hukûkiyye	3	1
İstanbul Sultanisi muallimlerinden Dârü’l-Fünûn mezunlarından Rıfat Bey Efendi	Kânûn-ı Cezâ	1	2
Yozgad Mebusu ve Emniyet-i Umûmiye Müdürü Esbakı Şakir Bey Efendi Hazretleri	Hukûk-ı İdâre	4	2
Muhtelit Mahkeme Aza Mülazimi ve Mektebi Mülkiye Mecelle Muallimi Kemal Atf Bey Efendi Hazretleri	Hukûk-ı Düvel	3, 2, 1	3
Evkâf-ı Hümâyün Hukuk Müşaviri Seniyiddin Bey Efendi Hazretleri	Ticâret-i Beriyye	3	2
Evkâf-ı Hümâyün Hukuk Müşaviri Seniyiddin Bey Efendi Hazretleri	Ticâret-i Bahriyye	4	1
Mahkeme-i Temyiz Hukuk Reisi Sabıkı Ali Rıza Bey Efendi Hazretleri	Tanzîm-i İ’lâmât-ı Cezâiyye	3	1
Mahkeme-i Temyiz Hukuk Reisi Sabıkı Ali Rıza Bey Efendi Hazretleri	Tatbîkâtı Hukûkiyye ve Cezâiyye ve Ticariyye	4	1
Maliye Nezâreti Müsteşarı Esbakı Hasan Tahsin Bey Efendi Hazretleri	İktisâd	2, 1	2
MeşâhiriMuharrirîn ve Dârü’l-Hilâfe müderrislerinden Tahirü’l-Mevla Bey Efendi	Kitâbet-i Resmîyye	2, 1	2
Vükelayı Deaviye’den İshak Muammer Bey Efendi	Medhâl İlmi Hukûk	1	1
Babı Fetvâ Mektubu Mühimme Kâtibi MeşâhiriHattâtinden Muhammed Aziz Efendi	Haftı Ta’likiyye	2	1
Medresetü’l-Hattâtîn müderrislerinden ve MeşâhiriHattâtinden Hulusi Efendi	Haftı Ta’likiyye	1	1

(Medresetü’l-Ğuzât Nizâm-nâmesi. 1338-1340/1922-1924: 14-16).

Nizâmnâmede, medrese “Maķâm-ı Meşîhât-ı İslâmiye”ye merbut ve hükkamı şer‘iyye menşê ve talebeyi Müslime’ye mahşûs” olarak vasıflandırılmıştır. Medresenin idâre heyeti Pâdişah irâdeyi seniyyesi ile atanan bir müdür ile müdürün maiyetinde bir muâvin, bir kâtip ve lüzumu kadar mubassır ve odacıdan oluşmuştur. Bu idâre heyeti şöyledir:

Tablo 17

Medresetü’l-Ķuzât idare heyetinin isimleri ve görevleri

Görevi	İsmi
Müdür	Ķuzât’tan Burdur Mebûs esbakı Ömer Lütfi Efendi
Muavin	Ķuzât’tan Bağdâdi Şakir Efendi
Kâtip	Medresetü’l-Ķuzât şâliş mezunlarından Kütahyalı Muhammed Sadık Efendi
Mubassır	Muhammed İzzet Efendi
Mubassır	AhmedRifat Efendi
Mubassır	Ahmed Bedri Efendi
Mubassır	Ömer Yaver Efendi
Odacı	Bayram Ağa
Odacı	Münhal

(*Medresetü’l-Ķuzât Nizâmnâmesi. 1338-1340/1922-1924: 14*).

21 Ağustos 1330/12 L. 1332//3 Eylül 1914’te 519 nolu “5 Safer 1332 Târihli Medreset’ül-Ķuzât Nizâmnâmesine Müzeyyel Nizâmnâme” adıyla on maddelik ek bir Nizâmnâme daha yayımlanmıştır. Bu ek Nizâmnâmenin orijinal metni ve tam metin latinizesi (EK-17 ve 18)’de verilmiştir. Ayrıca medresede okutulan derslerin haftalık ders çizelgesi de (EK-19)’da mevcuttur. Bu ilâve Nizâmnâmeye bakıldığında, şer‘iyye mahkemelerinde idari görevlerde bulunacak elemanların yetiştirilmesi amacıyla yatılı olmayacak şekilde eğitim verilmesi için sınıf tahsisi öngörülmektedir. Bu eğitimin müfredatı, haftalık kaç saat ders verileceği belirtilmeden sadece isimleri ile şöyle verilmiştir: “Ferâiz ve Veşâya, Son Şer‘î, Nikâh, Talâķ, Ķidâne, Nafaķa, AĶkâm, Evkâf, Defter-i Ķaşşâm, Uşûl-i MuĶâkeme-i Şer‘iyye (tabîki bir sûrette), Ma’lûmat-ı Ķânûniyye, Ķarâc ve Damga Ķânûnları, Kitâbet, Uşûl-i Defteri, Ķüsn-i Ķât ve Ta’lik” (5 Safer 1332 tarihli Medreset-ül-Ķuzât Nizâmnâmesine Müzeyyel Nizâmnâme, 1332/1914: 6/1255-1256).

Müfredat incelendiğinde medreselilerin, kendi modernleşmelerini kendilerinin hazırlama isteğinde oldukları ve bunu başardıkları kanısına varılabilir. Ders programlarında da görüldüğü üzere bu yeni husûsî kadı medresesinde Tanzimat Dönemi'nde çıkarılan başta “Mecelle-i Ahkâm-ı ‘Adliyye” olmak üzere birçok yeni kânuna, okutulan dersler arasında yer verilmiştir. Ortaylı bu medreseyi örnek göstererek hem öğrencilerinin azlığı hem de müfredat ve imkân açısından üstün olması yönüyle günümüzde henüz bu seviyeye ulaşamadığını ifade eder (Ortaylı, 2004b: 145).

Ders veren müderrislerin ise dönemin hukukçu kimliğiyle öne çıkmış, alanında uzman ve birçoğunun halihazırda veya daha önceden hukuk ile ilgili bir görevi olduğu görülmektedir. Bu durum bu husûsî medresenin daha çok yeni kabul edilen kânûnların öğrenilmesi ve mezunlarının “Nizâmiye Mahkemeleri” gibi yeni kurumlarda istihdam edilmesi için kurulduğu izlenimini vermektedir.

Bilindiği gibi Tanzimat öncesi Osmanlı medreselerinde müfredat vardı ama ders programı yoktu. Talebe bir hocadan ders görüp icâzet aldıktan sonra terfî ederek başka hocaya derse giderdi. Tanzimat sonrası hem medreselerde yapılan ıslahatlarda hem de bu yeni kurulan ihtisâs medreselerinde günümüzde olduğu gibi ders programları konulmuştur. Programlarda görüldüğü üzere her dersin gün içerisinde saati ve hocası ayrı ayrı belirlenmiştir. Bu yeni ihtisâs medreselerinde İslâm fihkî yanında Avrupa hukuku da öğretilmeye başlanmıştır. Bu yeni eklektik ve düalist yapı medreselerin de döneme ayak uydurmaya başladığını göstermektedir (Ortaylı, 2007a: 55; Ortaylı, 2004b: 156).

Medreset’ül-Ğuzât mezunlarının hızla Osmanlı coğrafyasındaki merkezlerde göreve başladıkları ve başarı elde ettikleri görülmektedir. Bu duruma Musul Valiliği Dâhiliye Nezâretine 14 Za. 1335 (1 Eylül 1917) tarihinde gönderilen uzunca bir tahriratın “İlmîye ve Adliyye”den bahseden kısmından kısa bir pasaj örnek olarak verilebilir (Demir vd., 1993: 363-372). Bu pasajda yeni atanana bütün kadıların bir ihtisâs medresesi olan “Medresetü’l-Ğuzât” mezunu oldukları şöyle belirtilmiştir (Demir vd., 1993: 372):

“Pek yakın zamanlara kadar kadılar da diğerk memurîn ile hem-hâl imişler yani meslekten yetişme veya zâde-i iltimâs yerli hâceler imiş. Bilâhare makâm-ı meşîhât el-hakk lâ-yenkaî’ ve müsmir bir meslek-i fa’âlâne takip ederek Kuzâtı kâmilten tebdil etti. Bugün eski yâdigârlardan bir dâne bile kalmamıştır. Hepsi Medresetü’l-Kuzât mezunlarıdır.

Fî 28 Kânûn-ı Evvel sene 1332
Köysancak Kâim-i maqâm
Vekîli Kâdî
İsmail Hakkı”

Tanzimat sonrası Batı tarzı mektepler her alanda gelişip, teşkilâtlanırken medreselerin toplumdaki refah ve statü payı gerilemiştir (Ortaylı, 1983: 109). Çünkü Osmanlı Devleti, idâri yönden merkezileşmek ve başta hukuk olmak üzere her alanda modernleşmek zorunda kalmıştır. Ancak aşağıda bilgi verilecek olan günümüz İstanbul Hukuk Fakültesinin ilk kuruluş teşkilâtı olan “Mekteb-i Hukûk-ı Şahâne” “Medresetü’l-Kuzât”ın gerisinde kalmıştır. Bunu yukarıda metni verilen Kadı İsmail Hakkı’ya ait resmî belgede müşahede etmek mümkündür. “Medresetü’l-Kuzât”, yatılı ve burslu olması hasebiyle Hukuk Mektebi’nden daha iyi teşkilâtlanmış ve örnekte görüldüğü üzere en ücra mekanlara kadar yayılabilmiştir (Ortaylı, 2007a: 53).

Osmanlı Devleti Tanzimat öncesi devşirme sistemi ve medrese hiyerarşisi ile sağladığı beyin takımını Tanzimat sonrası yaptığı ıslahatlarla yatılı-lâik eğitimli mekteplere önem vererek gerçekleştirmeye devam etmiştir (Ortaylı, 2007a: 222). Yukarıda görüldüğü üzere “Medresetü’l-Kuzât”ın ders programı eklektik biçimde düzenlenmiş hem İslâm fikhî hem Batı hukuku öğretilmiştir. Ortaylı’nın da ifade ettiği üzere; “Medresetü’l-Kuzât, Hukuk Mektebi’ne nazaran iyidir” (Ortaylı, 2007a: 54).

Tanzimat sonrası Osmanlı Devleti modernleşme alanında büyük adımlar atmıştır ve medeni kânûn dışında, Roma ve Batı hukuku bütün alanlarda şer’î hukukla bir içleşme yaşamıştır. Ulema yeni kurdukları bu ihtisâs medreseleriyle Roma kaynaklı Batı hukukunu tanımış, bunu da müfredatlarına yansıtmışlardır. Yukarıdaki müfredat incelendiğine, Batı hukuku neredeyse programların yarısından fazlasına tekâbül ettiği görülecektir. Ulemanın, bu değişimle artık “nâibü’ş-şer’î” denilen bürokraside ve karma (nizâmî) mahkemelerde görev almayı amaçladıkları düşünülebilir (Ortaylı, 2007a: 83; Ortaylı, 1983: 109).

4.2.2. Din Görevlisi Yetiştiren İhtisâs Medreseleri

Tanzimat Dönemi'nde bir taraftan medrese ıslah faaliyetleri devam ederken diğer yandan da aynı yıllarda yukarıda bahsedildiği üzere kadı yetiştirmek üzere ve burada bahsedileceği üzere sırf din görevlileri yetiştirmek amacıyla özel amaçlı yeni bazı ihtisâs medreseleri açılmaya başlanmıştır. Bu medreselerin açılma dayanağı “Tevcih-i Cihât Nizâm-nâmeleri”dir. Bunların ilki on altı madde olarak 10 S. 1290/9 Nisan 1873'te yayımlanmıştır (Tevcih-i Cihât Hakkında Nizam-nâmedir, 1289/1873: 2/177-179; Tevcih-i Cihât Nizâm-nâmesi, 1293/1876: 3/500-504). İki ay sonra 9 R. 1290/6 Haziran 1873'te aynı Nizâm-nâmenin müteferriâtı ve harç tarifesi yayımlanmıştır (Tevcih-i Cihât ve Müteferriâtı Hakkında Ta'limât, 1293/1876: 3/504-509).

Bu nizâm-nâmelerden daha sonra 1329/1913 yılına ait olanında Tevcih-i Cihat şöyle tanımlanmaktadır: “Müderislik, hatiplik, imâmet, kıyyûmluk, hâfız-ı kütüplük, mütevellilik gibi müessesâtı vakfiye hizmetlerine (hizmetlerine) cihat (cihât) ıtlak olunur.” Nizâm-nâmenin ikinci maddesine göre bu görevler iki kısma ayrılmıştır:

“Madde: 2 Bir kısmı; vazifenin ifâsı tahsil-i ilme mütevakıf bulunan cihâttir ki bunlara “Cihât-ı İlmîye”denir; müderislik, hitâbet, imâmet, hâfız-ı kütüplük, mütevellilik (birinin yerine geçmek, bir vakfın idaresi kendisine verilmiş olan kimse), câbilik (vakıfların gelirlerini, kiralardan toplama görevi) gibi. Diğer; yalnız amel ve san'atta taalluk edip tahsil-i ilme ihtiyaç görülmeyen cihâttir ki bunlara; “Cihât-ı Bedeniyye” ıtlak olunur; kıyyûmluk (câmi hademeliği), ferrâşlık (hizmetçi, Kâbe'yi süpüren), türbedârlık gibi (Tevcih-i Cihât Nizam-nâmesi, 1332/1913: 5/608-617).”

Toplam altmış iki maddeden oluşan “Tevcih-i Cihât Nizâm-nâmesi”nin dördüncü maddesinde yerine getirilecek görevlerin ne tür bir belge ve kimler tarafından atanacağı hususu ele alınmıştır:

“Madde: 4 Hitâbet ve İmâmet ve Müderislik ve Meşîhat Kürsü Şeyhliği ve Enbiyâyı ı'zâm Hazerâtının türbedarlığı ve Haremeyn-i Şerifeyn ve Beytü'l-Makdîs hademeliği ile tevliât ve zâbiyedârlık cihatleri “berât-ı âli” ile ve ma'âda (bunların dışında) cihât-ı ilmîye Evkâf Nezâretince verilecek bir “veşikâ-ı resmiye” ile ve berâta muhtaç olmayan cihât-ı bedeniye dahî

kezâlik Evkâf Nezâretince veya Nezâret nâmına mahalli Evkâf idarelerince verilecek veşâik (vesikalar) ile taşarruf olunur (Tevcih-i Cihât Nizamnâmesi, 1332/1913: 5/608-617).”

Diğer maddelerde ise; cihâtın veriliş biçimi, bu görevlerin verileceği kişilerin sınavlarının nasıl yapılacağı yani nasıl seçilecekleri ve diğer genel bazı açıklamalara yer verilmiştir (Tevcih-i Cihât Nizamnâmesi, 1332/1913: 608-617). Yeni açılan yeni ihtisas medreseleri bu şartlar dikkate alınarak açılmıştır. Bu Nizamnâmelerle yalnızca din görevlileri yetiştirmek hedeflenmiştir.

Şimdi, Tevcih-i Cihat Nizamnâmesine dayanılarak açılan bu ihtisas medreselerinden ilki olan “Medresetü’l-Vâ’izîn”den başlanarak özellikle din görevlisi yetiştirmek amacıyla kurulan “Medresetü’l-Eimme ve’l-Huteba” ve “Medresetü’l-İrşâd” hakkında hem bazı tanıtıcı bilgiler hem de fıkıh müfredatları verilecektir.

4.2.2.1. Medresetü’l-Vâ’izîn (1912-1919)

1912 yılında yalnızca vâiz yetiştirmek amacıyla açılan “Medresetü’l-Vâ’izîn” ile ilgili bilgilere geçmeden önce kısa bir açıklama yapmak faydalı olacaktır. İslâm Tarihi boyunca dinî görevleri ifa eden elemanlar çoğunlukla genel nitelikli medreselerden yetişen insanlar olmuştur. Osmanlı Devleti’nin de son dönemine kadar, din görevlilerin istihdamı genellikle medreselerden yetişmiş elemanlardan sağlanmıştır. Vâizlik ise Osmanlılar da kesintisiz devam eden bir görev olmuştur. Her dönemde olduğu gibi Osmanlılar döneminde de doğal olarak vaizlik görevini çok başarılı bir şekilde ifa edenler olduğu gibi, zaman zaman başarısızlar da olmuştur.

Camilerde vaizlik görevini devamlı ifa edenlerin yanında, özellikle mübarek üç aylarda (Şûhûr-u şelâse)” medreselerde derslere ara verildiği için, her yıl yurdun çeşitli bölgelerine dağılan medrese talebeleri (şuhte) köylerde kasabalarda vâizlik, imamlık vb. görevleri yerine getirerek staj yaparlardı. Halk da kendi aralarında topladıkları paraları söz

konusu dinî görevleri îfâ eden medrese talebesine veriyordu. Böylelikle talebeler harçlıklarını çıkarıyor, halkla kaynaşma fırsatı buluyorlardı (Akyüz, 1994a: 53-54).

Osmanlı arşiv belgelerinde medrese talebelerinin stajlarını yapabilmeleri için yazdıkları dilekçeler ve yapılan tahkikatlar sonucu verilen izin belgelerinde görüleceği üzere bu sıradan bir iş değildi. Başlıbozukluk da yoktu. Devlet tarafından ciddî bir şekilde murâkabe ediliyordu. Biraz daha açıklayıcı olması açısından aşağıda birkaç örnek verilecektir.

“Dâhiliye Nezâreti

Ma‘rûz-ı bendegânemdir

Âcizleri Rusya’nın şimâli Türklerinden olup Dârü’l-İlâfeti’l-‘Aliyye Medresesi’nin Şahn ikinci sınıf müdâvimlerindenim. Ba‘de’l-ımtihân şühûr-ı şelâse münasebetiyle Rumeli’nin Tekfurdağı cihetine gitmek arzusunda bulunduğumdan emşâlimmişillü âcizlerine daği lütfen müsa‘ade buyurulmasını istirhâm eylerim, efendim. Fî 2 Mayıs sene [1]334

Fatih’de Şahn Medresesi’nin âlî ikinci sınıf
Talebesinden Başkurşunlu Medrese’de muķim
Arif bin Ali

İstanbul

Polis Müdüriyet-i Umûmiyesi

Siyâsî Şubesi

Umûmî: 2601

Husûsî: 2129

Dâhiliye Nezâret-i Celîlesi Cânib-i Sâmisî’ne

Ma‘rûz-ı çâker-i kemîneleridir

Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Beşinci Şube ifadesiyle şeref-vârid olan fî 11 Mayıs sene [13]34 tarih ve 1192 numaralı tezkire-i ‘aliyye-i nezâret-penâhîleri cevabıdır:

Taşraya azîmet etmek üzere müsâ‘ade i‘tâsı talebinde bulunan Rus teb‘âsından ve talebe-i ulûmdan yedi efendi hakkında cereyan eden tahkîkât neticesini müs‘îr bir kıt‘a cedvel rabten ve Mürsel istid‘ânâmeler leffen îade ve takdim kılındığı ma‘ruzdur. Ol bâbda emr-u fermân hazret-i veliyyülemrindir.

Fî 14 Mayıs sene [1]334

Polis Müdür-i Umûmîsi

Ahmed Fevzi Efendi

Batum mütevellidlerinden ve Rusya tebaasındandır. Sinnî yirmi beş, pederinin ismi Rençber Osman’dır. Altı sene muķaddem berây-ı tahsil Dersâadet’e gelmiştir. Hüsni hâl aşhâbından olduğu bit-tahkîk anlaşılmaκla azîmetinde mahzûr yoktur.

Hasan Fehmi Efendi

Rusya tebaasından olup Batum'da tevellüd etmiştir. Sinnî yirmi altı, pederinin ismi Numân'dır. Altı sene muqaddem berây-ı tahsil Dersââdet'e gelmiştir. Buraca bir sû-i hâli müşâhede edilmediğinden azîmetinde bir mahzûr görülememiştir.

Ali Niyazi Efendi

Rusya tebaasından ve Batum mütevellidlerindenidir. Yirmi dört yaşında olup pederinin ismi Tursun'dur. Sekiz sene mukaddem berây-ı tahsil Dersââdet'e gelmiştir. Erbâb-ı namusdan olup azîmetinde bir mahzûr görülememiştir.

İsa Efendi

Rusya tebaasından olup Türkistan'ın Yedisu Pikves şehrinde tevellüd etmiştir. Sinnî yirmi, pederinin ismi İbrahim'dir. İki sene muqaddem medine-i mezbûrede nemr-i mahşûş ile Dersââdet'e gelerek tahsil-i ulûma devam etmektedir. Buraca sû-i hâli müşâhede edilmemiştir. Azîmetinde bir mahzûr yoktur.

Sadreddin Efendi

Rusya tebaasından olup Tiflis'de tevellüd etmiştir. Sinnî otuzdur. Dört sene muqaddem berây-ı tahsil birâderzâdesi İzmir Sultanîsi'nde Esedullah bin Zekeriya Efendi ile birlikte Dersââdet'e gelmiştir. Sû-i hâli meşhûd değildir. Azîmetinde bir mahzûr görülememiştir.

Arif Efendi

Rusya tebaasından olup Kazan'da tevellüd etmiştir. Sinnî otuz, pederinin ismi Ali'dir. Medine-i mezbûrede iken sekiz mâh muqaddem emr-i mahşûş ile berây-ı Tedrîs Dersââdet'e gelmiştir. Hüsni-hâl aşhâbından olduğu bi't-tahkîk anlaşıldığından azîmetinde mahzûr görülememiştir.

Muhammed Fevzi Efendi

Rusya tebaasından olup Batum'da tevellüd etmiştir. Sinnî yirmi sekizdir. Altı sene muqaddem berây-ı tahsil Dersââdet'e gelmiştir. Hüsni-hâl aşhâbından olduğu anlaşılmakla azîmetinde mahzûr görülememiştir.

Nezâret'den Polis Müdüriyet-i Umûmiyesi'ne

Talebe-i ulûmdan İsa Efendi'nin Babaeski'ye, Ali Niyazi Efendi'nin Lüleburgaz Kazâsı'nın Çiftlikköy Nâhiyesi'ne, Hasan Fehmi Efendi'nin Uzunköprü'ye, Ahmed Fevzi Efendi'nin Uzunköprü Kazâsı'na merbut Kurtbey kıyâsına, Sadreddin Efendi'nin Edirne Vilâyeti'ne, Arif Efendi'nin Tekfurdağı'na, Muhammed Fevzi Efendi'nin Kırkkilise'ye azîmetlerine müsaade olunmuştur. İktizâyı hâlin îfâsı şiyâkında. 21 Mayıs sene [1]334 / [21 Mayıs 1918]" (Gurulkan vd., 2005: 225-227).

Osmanlı arşiv belgelerinde çok sayıda rastlanan bu tür belgelerden sunulan birkaç örnekte görüleceği üzeri gayet nizam ve intizam içerisinde gerçekleştirilen staj uygulamasının belirtilen faydaları çoktur. Ancak talebelerin menfaat beklentisine

girmesinin karakterlerinin oluşmasında ne tür bir zarar oluşturacağı da ayrıca üzerinde durulması gereken bir husustur. Bazı şikayetlerin basına yansıdığı o dönem için görülebilir (Ethem Rûhi, 1329/1913: 10/230-232). Ancak, tabiidir ki, medrese talebesinin de bir kısmı üç aylardaki dinî görevleri hakkıyla ifa ederken, iyi yetişmemiş bir kısmı ise yetersiz kalıyordu. Onun için belli bir seviyeye ulaşınca kadar her medrese talebesinin kürsüye çıkmaması gerektiği kanaatine varılmıştır. Özellikle Tanzimat Dönemi'nden sonra medreselerden yetişen elemanlardan bir kısmının yetersizliği vaazları seviyesiz hale getirmiştir.

Vâizlerde yetersizlik vaazlarda da seviyesizlik olması dinleyenlerin de şikayetlerine konu olmuştur. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde birçok önemli şahsiyet yapılan vaazlardan memnuniyetsiz olup, bunu basın yolu yazılı olarak açıklamaktan çekinmemişlerdir (Aksekili Ahmed Hamdi, 1327/1912: 408-4011; Ali Himmet Aksekili, 1329/1913: 118-120; Babanzâde Ahmed Naim, 1324/1908: 22-23; Mehmed Şükrü, 1328/1912: 3052-3054; Sireti, 1328/1912: 403-405; Vaizlik Hakkında Çeşitli Yazılar, 1325/1909: 877-879). Köylerde ise, vâiz ve vaazlara daha çok ihtiyaç olduğu halde bu konuda özellikle Ramazanlarda büyük sıkıntılar yaşanmıştır. Cemiyet-i Tedrîsiye-i İslâmiye Teşebbüs Komisyonu ve Darüşşafaka Evkâf Encümeni azâsından Cemal isimli bir zatın "Ramazan Vaazları" başlıklı yazısında konu detaylıca ele alınmıştır (Cemal, 1329/1913: 1-8/ 403-406).

Bu tür şikayetlerin yanı sıra, kürsüye çıkacak medrese talebesini eğitmek maksatlı yazılar yazan, onları hem yapacakları vaazlar konusunda uyarmaya ve hem de örnek vaaz metinleri yayınlamak için kendilerine yardımcı olmaya çalışanlar da olmuştur (Vaizlik Hakkında Çeşitli Yazılar, 1325/1910: 2-3/39, 877-879, 41, 908-915, 42, 924-927; 43, 940-943). Örneğin Ferit Kam konu ile ilgili Ayasofya Kürsüsünden birçok defa vaaz yapmıştır (Medresetü'l-İrşad Teşkilâtı, 1338/1919: 51/1633-1637; 52/1668-1675; 53/1692-1701, 54/1729-1739; 55/1761-1796; 56/1797-1804; 58/1859-1867). Birçok meşhur müderris de Ferit Kam gibi Selâtin camilerinde vaazlar yapmış ve bunlar süreli yayınlar aracılığıyla halka duyurulmuştur (Sebilürreşâd, 1329/1913: 48-230 [2-9] 373-378; 49-231 [2-9] 389-395; 50-232 [2-9] 405-408; 1329/1913: 52-234 [2-9] 445-447).

Hem şikayetler hem yol göstermeler fayda vermiş, 1909'da Meşihât-ı İslamiye'de tesis edilen "İşlâh-ı Medâris Encümeni" harekete geçerek genel medreselerin içinde "Vâiz ve Mürşidîn" bölümü açma teşebbüsünde bulunmuş fakat netice alamamıştır (Öcal, 2011: 122). Öte taraftan Şeyh Reşit Rıza 1910 yılında İstanbul'da, ortaöğretim seviyesindeki okullardan mezun olanların girebilecekleri ve vâiz yetiştirebilecek bir medrese kurma düşüncesi geliştirmiştir (Ergün, 1996: 88-89). Fakat bu düşünce de faaliyete geçirilemeyince, vâiz yetiştirebilecek müstakil bir medresenin kurulması meselesi gündeme gelmiştir.

Neticede, bir taraftan genel medrese ıslah çalışmaları devam ettirilirken, diğer taraftan "Medresetü'l-Vâ'izîn" kurulmaya karar verilmiştir (Ergin, 1939-1943: 166). Bu sefer Evkâf Nezâreti daha önce "İşlâh-ı Medâris Encümeni"nin hazırladığı programı bir daha gözden geçirerek 28 Aralık 1912'de Soğukçeşme Vanî Efendi Medresesinde Vâiz yetiştirilmek üzere bu medreseyi öğretime açmıştır (Alay ve Tabûr İmamlarının Vezâif-i Tadrîsiyyeleri Hakkında Nizâmnâme, 1329/1913: 332-333; H., 1329/1913: 194-195; Medresetü'l-Vâizin Nizamnâmesi, 1329/1914: 212-215; Medresetü'l-Vaizinin Dürus ve Mualliminini Gösterir Cedveldir, 1333/1915: 573-576;). Medrese daha sonra Bâyezid medresesine nakledilmiştir (H. 1329/1913: 194-195).

Bu yeni hususi medrese "Tevcih-i Cihât Nizâmnâmesi" adıyla yayımlanan Nizamnâmeden bir yıl önce olsa da daha sonraki düzenlemeler bu Nizâmnâmeye dayanılarak yapılmıştır (Aksekili, 1339a/1923: 142; C. F., 9 Eylül 1912: 3073; H., 1329/1913: 194-195; Tahirül Mevlevi, 1335/1919: 308-312). Bu medrese açıldıktan sonra dahi, Şer'iyeye Vekâletine sunulan bir raporda; Medresetü'l-Vâ'izîn'den bahisle; "bugünkü vâizler erbab-ı 'uqûlu (akıl erbabını) ağlatacak bir derekeye inmiştir" denilmesi, istenilen verimin elde edilemediği göstermektedir (Aksekili, 1339b/1923: 21 [538-539], 142).

Vâizlerin iyi yetişmemiş ve dolayısıyla yetersiz olmalarının sebebi olarak Osmanlı Devleti'nin daha önce ıslahat çalışmalarında bahsedilen durumu görülebilir. Bu sebeple olsa gerek yine ıslahatlarda olduğu gibi dönemin şeyhülislâmı 23 Ra. 1332/19 Şubat 1914'te yeni bir teşebbüste bulunmuş ve irâde-i seniyye çıkarmıştır. Seksen dokuz

maddeden müteşekkil bu Nizâmnâme hem müstakil olarak hem de “Medresetü’l-Vâ’izîn Nizâmnâmesi Mûcibince Tanzîm Olunan Ta’lîmât-nâme”yle yayımlanmıştır. On iki maddelik Nizâmnâmenin tam metin latinizesi (EK-20)’de verilmiştir.

Nizamnâmede tahsil süresi dört sene olarak belirlenmiştir. Diğer kadı yetiştiren ihtisâs medreseleri gibi bu medreseye de sınav yapılarak yıllık kırk talebe kabul edilecekti. Talebelere burs mahiyetinde aylık yüz ellışer kuruş ödenecek ve öğle vakti yemek verilecekti. Bir yönüyle vâizlik güzel konuşma yeteneği gerektirdiğinden talebelerin kekeme ve sağlık açısından vâiz olmasına mâni olacak bir durumu olmayanlar seçilmiştir. Mezûn olanlara serbestiyet tanınmamış -günümüzde yurtdışına gönderilen akademisyenlerin yurda dönüşlerinde yaptıkları mecbûrî hizmete benzer- dört yıl zorunlu vâizlik görevi yerine getirilmesi gerekli görülmüştür.

İstihdam olarak; Osmanlı Devleti’nde Selâtin diye adlandırılan büyük camilerde vâizlik yapma (Zeyl Meşîhatlığı), orduda alây, tabûr imam ve müftülüğünde bulunma başta olmak üzere diğer vâizlik görevlerine doğrudan atanabileceklerdi. Fakat Medresetü’l-Vâ’izîn mezunu bulunmadığı takdirde Selâtin Camilerinin vâizliklerine başka elemanlar imtihanla alınabileceklerdi (Medresetü’l-Vâ’izîn Nizâmnâmesi, 1331/1913: 6/212-215).

Askeri birliklerin imamları hakkında, 4 Ca. 1332/31 Mart 1914’te 196 nolu yedi maddelik “Alây ve Tabûr İmâmlarının Vezâif-i Tedrîsiyyeleri Hakkında Nizâmnâme” yürürlüğe girmiştir. Buna göre Medresetü’l-Vâ’izîn mezunları direkt alay ve tabur imamı atanabilecekleri gibi buldukları tabur mektebinin müdürü olacaklardı (Alây ve Tabûr İmâmlarının Vezâif-i Tedrîsiyyeleri Hakkında Nizâmnâme Düstûr, 1331/1913: 6/332-333). Nizâmnâmede yer alan detaylı ders cetvelindeki fıkıh dersleri ve saatleri sınıflara göre aşağıdaki gibi tablolaştırılmıştır:

Tablo 18

Medresetü'l-Vâ'izîn Programında Geçen Fıkıh Derslerinin Haftalık Çizelgesi

Dersler	Sınıflar				Toplam Saat
	1.	2	3.	4.	
İlm-i Fıkıh	İki	İki	İki	İki	Sekiz
İlmi Uşûl-i Fıkıh	-	İki	İki	İki	Altı
Ma'lûmat-ı Hukûkiye	-	Bir	-	-	Bir
Ferâiz (İntikâl Kânûnu dâhil)	-	-	-	Bir	Bir

(*Medresetü'l-Vâizîn Nizâmnâmesi, (1329/1914). Düstûr, 2. Tertip, 6 [116] / 212-215).*

Nizamnâmenin yayımlanmasından yaklaşık sekiz ay sonra 7 Mart 1330/26 Ekim 1914 tarihinde “Cevâmi’ ve Mesâcid-i Şerîfede Vaâz ve Naşihât Edecek Ulema Hakkında Nizâmnâme” adı altında vâizlerin atanması ve görevleri hakkında beş maddelik Pâdişah onaylı bir Kânûn yayımlanmıştır. Beş maddelik bu nizamnâme aşağıdaki gibidir:

“Cevâmi’ ve Mesâcid-i Şerîfede Vaâz ve Naşihât Edecek Ulema Hakkında Nizâmnâme

13 Cemâdi-1-ülâ 1332/27 Mart 1330 (9 Nisan 1914) numara: 224, (Takvim-i vekâyi ile neşr ve ilânı: 19 Cemâdi’1-ülâ 1332/2 Nisan 1330 Numara: 1788)

Madde: 1 Cevâmi’ ve mesâcid-i şerîfede vaâz ve nâşihât edecek ulemânın merkezi şalţanât-ı şeniyyede meşihât-ı İslâmiyye ders vekâletinin cânibinden ve taşralarda mahalleleri kâdı ve müftüleri tarafından mezzûniyeti hâvî birer veşikkâ-i resmîyyeyi hâiz olmaları lâzımdır.

Madde: 2 Madde-i ânîfede muharrir ves_îkayı ibrâz edemeyenlerin cevâmi’ ve mesâcid-i şerîfe hademesi icrâyı muvâ’azâdan men’ ile mükellef olup bunların ihtarâtını asğa etmeyenler zâbitaca men’ olunurlar.

Madde: 3 İstihşâl-i mezzûniyet edenlerden esnâ-yı va’zda ahkâm-ı esâsiyye-i şer’iyyeye muğayyir ve eimme-i dîn ve e’âzım-ı İslâmiyyeyi muz’îf ve beynel-müslimîn şikkâk ve nifâkı müeddî beyânatta bulunmaları dersaadette ders vekâletine ve taşrada müftü efendilere haber vermeye cevâmi’ ve mesâcid-i şerîfe hademesi mecbûrdur.

Madde: 4 Cevâmi’ ve mesâcid-i şerîfe hademesinden ikinci ve üçüncü maddelerde muharrir vazîfesini ifâde tekâşül eylediği anlaşılabilir kat’ maâş ve lede’l-icâb ref-’i cihet cezâlarına düçâr olurlar.

Madde: 5 Bu Nizâmnâmenin icrasına maqâm-ı meşihat ile dâhiliye ve evkâf nâzırları memûrdur.

İşbu Lâyiha-i nizâmiyenin mevki-i mer’iyyete vaz’ını ve nizâmât-ı devlete ilâvesini irâde ederim

13 Cemâdi-1-ülâ 1332/27 Mart 1330

Mehmet Reşat

Harbiye nâzırı

Şeyhulislâm ve evkâf-ı hümâyûn nâzırı

Enver

Hayrî

Sadrâzam ve hâriciye nâzırı

Nâfi’a nâzırı

Bahriye nâzırı

Adliye nâzırı

Muhammet Sa’it

Mahmût

Ahmet Cemâl

İbrahim

Dâhiliye nâzırı ve mâliye nâzırı vekîli

Posta ve telgraf ve telefon nâzırı

Tal'at
Ticâret ve zirâ'at nâzırı
Süleyman Elbistâni
(Cevâmi' ve Mesâcid-i Şerîfede Vaâz ve Naşihât Edecek Ulema Hakkında
Nizâmname, 1331/1913: 6/375).”

Ma'ârif nâzırı
Ahmet Şükrü

Öskan
Şûrâyı devlet reîsi
Halil

4.2.2.2. Medresetü'l-Eimme ve'l-Hutebâ (1913-1919)

Tanzimat Dönemi'nde ihtisâs medresesi olarak imamlar ve hatipler yetiştirmek üzere açılan bu medrese, zamanımızdaki İmam-Hatip Liselerinin ilk denemesi sayılabilecek bir yapıya sahiptir. Bilindiği üzere imamlık ve hatiplik Hz. Peygamber'den bugüne kadar devam edegelmiş bir görevdir. Medrese eğitim sisteminin kurulup gelişmesi ile birlikte Gaznelilerde, Selçuklularda ve Osmanlılarda imamlar genellikle buradan yetişen elemanlar arasından seçilmeye başlanmıştır. İmamlık tüm İslâm âleminde olduğu gibi Osmanlılarda da çok ilgi ve saygı gören bir meslekti.

Osmanlı Devleti'nde berât (veşiqa) ile atanan imamlar ve hatipler, toplumda önderlik yapmanın yanı sıra devletin yüklediği başka görevleri de icra ederlerdi. Mesela bugün belediyelerin yaptığı nikah akdinî ve mahkemelerin yerine getirdiği boşanma işlemini o dönemde resmi olarak imamlar yapardı. Yine basit anlamda tapu ve nüfus kayıtlarını tutarlardı. Ayrıca devletin halkını duyurmak istediği tebliğâtlar imamlar tarafından halka ulaştırılırdı (Ergin, 1939-1943: 1-2/162; Kazıcı, 1979: 109). Osmanlı döneminde saraylarda özel imamlar görevlendirilmiş ve ücretleri devlet bütçesinden ödenmiştir. Vakıflarca yaptırılan camilerin imamlarına ise, vakfiye şartlarına göre ilgili vakıfça ücret ödenirdi.

Tanzimat döneminden sonra imamlığa giriş esasları yukarıda bahsedilen Tevcih-i Cihat Nizamnameleriyle belirlenmiştir. (Düstûr, 1289: 2/177-179; Düstûr, 1293: 500-504; Düstûr, 1332, 5/608-617). Büyük camilerde imamlık ve hatiplik görevleri için ayrı ayrı kişiler görevlendirilirken, küçük camilerde ise her iki görevi de imamlar yürütmüştür (Kodaman, 1980: 241). Yukarıda vaizlerle ilgili bahsedilen nitelik ve yeterlilik eksikliği imam ve hatiplerde de görülmüştür (Aksekili, 1339b/1923: 11-16). 1911'de Bâyezid Dersiamlarından Ankaravi Rif'at imzasıyla yayınlanan bir yazıda ifade edildiğine göre,

tamamı olmamakla birlikte, bazı köy imam ve hatiplerinin ilmi seviyeleri çok düşüktür. Onlar herhangi bir Arapça ibareyi ve bazıları da okuduğu hutbeyi anlayabilecek seviyeden uzaktır.

Hatta bazılarının nelerin namazı bozacağını, nelerin bozmayacağını dahi bilmediklerinden ve dolayısıyla kıldıkları veya kıldırıldıkları namazın sahih olup olmasının bile şüpheli olduğundan bahsettikten sonra köylere imam yetiştirme konusundaki görüşlerini ortaya koymaktadır (Bâyezid Dersiamlarından Ankaravi Rif'at, 21 S. 1329: 4-5/1830-1831). Ayrıca sonraki yıllarda yapılan bazı tespitlerde de benzer durumlar ortaya konmuştur (Aksekili, 1339b/1923: 11-26). Bütün bu olumsuz tespitler köy imam ve hatipleri ile ilgilidir. Şehir merkezlerinde görevli olanlar herhalde daha bir dikkat ve titizlikle seçiliyorlardı ki, onlar hakkında şikayetlere pek rastlanılmamaktadır.

Vâizlikte olduğu gibi gelinen bu noktada gereği yapılmak üzere “Menşe-i Eimme ve Hutabâ” isimli imam ve hatip mektepleri 1883'te açıldı. Kısa süre sonra verim alınamadığından bu mektepler 1888'de kapatıldı (Özcan, 2007: 539). Uzun bir müddet 1329/1913 yılına kadar herhangi bir teşebbüs olmadı. 1913'te “Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti”ne merbut, “Medresetü'l-Eimme ve'l-Hutabâ” açıldı (Atay, 1983: 311; Ergin, 1939-1943: 163). Bu medresenin dayanağı da yukarıda bahsi geçen 1329/1913 tarihli “Tevcih-i Cihat Nizâmnâmesi”dir. Orta mektep (ortaokul) seviyesinde bir medrese olarak değerlendirilen (Atay, 1983: 321) “Medresetü'l-Eimme ve'l-Hutabâ”, yapılan bazı araştırmalara göre yeterli ilgiyi de görmemiştir (Yazıcı, 1991: 115).

İstanbul'a açılan “Medresetü'l-Eimme ve'l-Hutabâ” iki kısımdır. “Eimme ve Hutabâ” ilk kısmı, müezzin yetiştirmek amacıyla kurulan “Ezân ve İlâhî” ikinci kısmı oluşturuyordu. İlk kısımda fıkıh dersleri arasında “Ma'lûmat-ı Kânûniye, Ahkâm-ı Nikâh ve Talâk ve Ahkâm-ı İbâdet” vardı. Diğer dersler; “Kur'ân-ı Kerim Nazariyatı, Kur'ân-ı Kerim Tatbikâtı, İlm-i Kelâm, Hitâbet-i Arabiye Nazariyatı, Hitâbet-i Arabiye Tatbikâtı ve Türkçe Hitâbet” dersleriydi. İkinci kısımda yalnızca “Ahkâm-ı İbâdet” isimli fihhi bir ders görülüyordu. Maksat müezzin yetiştirmek olduğu için diğer dersleri “Kur'ân-ı Kerim Nazariyatı, Kur'ân-ı Kerim Tatbikâtı, Ezân ve ilâhi Nazariyatı ve Ezân ve ilâhi Tatbikâtı” oluşturdu (Atay, 1983: 312; Ergin, 1939-1943: 163; Öcal, 2011: 128).

Programlara bakıldığı zaman görülmektedir ki, -önceki medrese programlarının aksine- “Medresetü’l-Eimme ve’l-Ḥutebâ”nın dersleri arasında sosyal ve kültür derslerine yer verilmemiştir. Yalnızca dinî nitelikli derslerden oluşan bir program uygulamaya konulmuştur. Devletin içinde bulunduğu şartlar elverişli olmadığından iki kısımdan müteşekkil bu okul ve yukarıda bahsedilen “Medresetü’l-Vâizin” 1919 ‘da “Medresetü’l-İrşâd” ismiyle bir çatı altında toplandı. Bu medrese “Vâizinîn” ve “Ḥutebâ ve Eimme” olarak iki kısım halinde teşkilâtlandı. (Aksekili, 1339a/1923: 142). Bu medreseden de hedeflenen amaca ulaşılamamış olsa bile tüm medreseler kapatılıncaya kadar devam etmişlerdir.

4.2.2.3. Medresetü’l-İrşâd (1919-1924)

5 Mart 1334/1918’de Dâire-i Meşîhatte, “Darü’l-Hikmeti’l-İslâmiye” isimli bir akademi tesis edilmiş ve “Meclîs-i Meşâyih Teşkilâtı” tarafından müftülerin sınıf ve maaşlarını belirleyen yedi maddelik bir kânûn çıkarılmıştı (Meclîs-i Meşâyih Teşkilâtının Tevsi’iyle Müftülerin Sınıf ve Ma’âşâtı Hakkında Kânûn, 1334/1928: 10/140-141). 24 B. 1336/6 Mayıs 1334/1918 yani takribi iki ay sonra yine aynı makam, kuruluşla ilgili çıkarılan 5 Mart 1334 tarihli Kânûnu, genişleterek ve yeniden düzenleyerek on yedi maddelik bir nizamnâme haline getirdi. Kısa bir süre sonra da “Darü’l-Hikmeti’l-İslâmiye”nin şubeleri oluşturuldu (Dârü’l-Hikmeti’l-İslâmiye Taşra Teşkilâtı, 1338/1919: 1512-1515; Medresetü’l-İrşâd Teşkilâtı, 1338/1919: 1641-1643).

Bir akademi olarak nitelendirilen bu yapı (Albayrak, 1972: 164-205) Tanzimat sonrası misyoner politikaların İslâm’a yönelik oluşturduğu kasıtlı faaliyetleri analiz ederek yanlışlığını ortaya çıkarmak ve zihinlere hakikati nakşetmek üzere kurulmuştu (Akın, 2011: 49-51). 5 Mart 1334 tarihli Kânun’un birinci maddesine göre akademinin kurulma amacı şu şekildedir: “Ḥaḳâyik-i Dinîyye ve meâlî-i İslâmiyeyi neşr ve ta’mîn ile mükellef olan Darü’l-Hikmeti’l-İslâmiye Kelâm, Fıkıh ve Ahlâk namlarıyla üç encümen-i münkaşim olup her encümen en az üç azadan mürekkeptir. İcâbına göre tâli encümenler de teşkil olunabilir.” Kânûnun ikinci maddesine göre akademinin görevleri ilmî, amelî şeklinde belirlenmişti. Dördüncü maddesi üç komisyon kurulacağını, beşinci maddesi ise meşîhat

makamı ile ortak faaliyetlerde bulunarak dinî yayınlar neşredeceğini hükme bağlıyordu (21 Cemâdü’-ulâ 1336 ve 5 Mart 1334 Tarihli Kânûn ile Dâireyi Meşihâtte Teşkil Olunan Darü’l-Hikmeti’l-İslâmiye, 1334/1928: 10/505-507).

Aslında bu kadar önemli faaliyetlerde bulunan bu Akademi’den daha fazla bahsetmek gerekir. Ancak araştırmanın sınırları buna elverişli değildir. Ayrıca Darü’l-Hikmeti’l-İslâmiye üzerine doktora tezi hazırlayan Zekeriya Akman’ın bu çalışması Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından “Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Bir Üst Kurul Dârü’l-Hikmeti’l İslâmiye” (2006) adıyla basılmıştır. Bu Akademi ile ilgili yine Sadık Albayrak’ın, “Son Devrin İslâm Akademisi: Darü’l-Hikmeti’l-İslamiyye” (1972) isimli eseri önemlidir. Bu eserlerde yeteri kadar bilgi verildiği için burada ayrı bir başlık açılarak detaylı bilgi verilmemiştir.

Akademi taşrada da çok önemli faaliyetler gerçekleştirmişti. Örneğin Çanakkale’nin Bayramiç kazâsı müftülüğü tarafından 16 madde olarak kaleme alınan beyannamenin birinci maddesinde bu faaliyetlerden şöyle bahsedilir: “Mektep çocuklarına aḥkâm-ı ilmîye ve uşûl-ı îtikâdiye tâlim edilecek hatta münâsîp zamanlarda ve kış günlerinde heyet-i ihtiyâriyenin tenbihiyle çoban ve hizmetkârlar muallim veya imam efendilerden bu dersleri tâlim edeceklerdir” (Dârü’l-Hikmeti’l-İslâmiye Taşra Teşkilâtı, 1338/1919: 1512-1515). Yine, Giresun’da müftü efendinin gözetimindeki Darü’l-Hikme Encümeni İlmîyesi, köy mekteplerinde tatbik edilmek üzere, 15 maddelik bir tâlimatname yayımlamıştır (Dârü’l-Hikmeti’l-İslâmiye Taşra Teşkilâtı, 1338/1919: 1641-1643). Bu örnekler tüm ülke sathında görülebilir.

İşte 1919’da “Vâizinîn” ve “Ḥutebâ ve Eimme” kısımları ile oluşturulan “Medresetü’l-İrşad”ın yönetimi bu akademiye bırakılmıştı. Bu yeni oluşumun vâizler kısmına yıllık on talebe alınacak ve tahsil süresi üç sene olacaktı. Talebelerine yüz kuruş burs verilecek yanı sıra diğer giyim, kuşam, barınma gibi imkânları sağlanacaktı. Mezunlarının istihdamı “Medresetü’l-Vâizinîn”de olduğu gibi devam edecekti (Aksekili, 1339a/1923: 142; Medresetü’l-İrşad Teşkilâtı, 1338/1919: 1639-1641). Vaizler kısmının müfredatında; “İlm-i Fıkıh, İlm-i Uşûl-i Fıkıh, Ferâiz, Aḥkâm-ı Evkâf ve Mezâhib-i

İslâmiye ve Turûk-ı Aliyye” dersler vardı. Tahsil süresi iki sene olan “Hutebâ ve Eimme” kısmının müfredatında fıkıh ile ilgili “Fıkıh” ile “Malûmat-ı Kânuniye” dersleri vardı. (Medresetü’l-İrşad Teşkilâtı, 1338/1919: 1639-1641).

Bu medreselerde okutulacak dersler yine sadece dinî nitelikli derslerden oluşmuş, sosyal ve kültür derslere programda yer verilmemiştir. Hususi irşad medreselerindeki fıkıh eğitimi incelendiğinde daha çok halkın ihtiyacının dikkate alındığı ve din görevlilerinin hukuki yeterliliklerini artırma amacı güdüldüğü görülmüştür (Atay, 1983: 314; Ergin, 1939-1943: 164; Yazıcı, 1991: 116).

Islahat çalışmaları ve yeni kurulan medreselerin programları kalite açısından yüksek görülmesine rağmen arzu edilen sonuç elde edilememiştir. Bunun başlıca sebebinin Devlet’in bu son döneminde başta Balkan Harbi ve I. Dünya savaşı olmak üzere devamlı bir savaş halinin bulunması olduğu yukarıda söylenmişti. Böylece on altı yaşın üzerindeki medrese talebelerinin neredeyse büyük çoğunluğu ve müderrisleri gönüllü olarak savaşa katılmış ve medreseler savaş durumunda hastane, barınma gibi farklı amaçlarla kullanılmak durumunda kalmıştır.

Aksekili Ahmet Hamdi, vazifesi gereği 1341/1922’de “Medresetü’l-İrşâd”ı teftiş etmişti. Teftiş raporunun bir yerinde Hutebâ ve Eimme Şubesi için: “Eimme ve Hutebâ şubeleri ise bugün hemen hemen mesdûd (kapanmış) bir haldedir” ifadesini kullanmıştır (Aksekili, 1339a/1923: 21/143). Çok az sayıda öğrenci alınan “Medresetü’l-İrşâd”ın yukarıda verilen fıkıh dersleri verilen müfredatına bakıldığında 1913’te açılan “Medresetü’l-Eimme ve’l-Hutebâ” da olduğu gibi, meslekî/dinî olanların dışındaki derslere yer verilmediği görülecektir. Ahmet Hamdi Akseki’nin adı geçen raporunda bu program da ciddi olarak eleştirilmiştir (Aksekili, 1339a/1923: 21/142-144). Cumhûriyet’in ilanından bir müddet daha eğitim-öğretime devam eden medreselere gereken önemin verildiği söylenebilir.

4.3. Fıkıh Mesleğinin İcrası (İftâ ve Kazâ Teşkilâtı)

Osmanlı Devleti'nde medrese mezunlarının oluşturduğu, "Müderrislik", "Kadıılık", "Müftülük", "Şeyhülişlâmlık", "Kazaskerlik", "Nakibü'l-Eşrâflık" gibi meslek gruplarının oluşturduğu teşkilâta ilmîye sınıfı denirdi (İpşirli, 2000: 141; Kazıcı, 1997: 11/433). Bu meslekler "Osmanlı Adâlet Teşkilâtı" içerisinde merkez ve taşra olmak üzere icra ediliyordu. Merkezde "Şeyhülişlâmlık (Meşihat-ı İslâmîye" ve "Kazaskerlik" taşrada "Kadıılık" ve "Müftülük" kurumları yer alıyordu. Merkez adâlet Teşkilâtının iki ana kurumundan biri olan "Şeyhülişlâmlık" hem İlmîye Sınıfı'nın başı hem de ifta kurumu ilgili çalışmaları yürüten yapıdır. Diğer temel görevi askerî sınıfa ait işleri görmek olan Kazaskerlik kurumuydu. Taşra Teşkilâtında "Kadıılık" ve "Müftülük" kurumları askeri ve sivil alanda hizmet veriyordu.

İlmîye Teşkilâtı içerisinde eğitim-öğretim ile ilgili görevleri ifa eden "Müderrislik" görevi ile ilgili bilgi yukarıda yer almıştı. "Nakibü'l-Eşrâflık" ise Yıldırım Bâyezid (1389-1402) zamanında ihdâs edilen ve Allah Resulü Hz. Muhammed'in neslinden gelen "Seyyid" (Hz. Hüseyin'in neslinden gelenler) ve "Şerif"lerin (Hz. Hasan'ın neslinden gelenler) nesepleri ile ilgili her türlü vazifeyi yerine getirmekle görevli kurumdu (Kazıcı, 1997: 11/457-460; Uzunçarşılı, 2014:167-181).

Devlet ve halk nezdinde prestiji oldukça yüksek olan İlmiye Teşkilâtı'nın en önemli görevi şer'î hukuku savunmak ve yorumlamaktı (Lewis, 2003: 22). Bu teşkilât aynı zamanda toplumsal yapının huzuru ve kontrolü açısından devlet için sigorta vazifesi görüyordu (Lewis, 2005: 81; Mardin, 1991: 42). Teşkilâtın üyelerinin tamamını ifade etmek üzere âlim kelimesinin çoğulu olan ulema tabiri kullanılırdı (Bagader, 1991: viii).

İslâm'dan başka diğer kültürlerde ulema kadar özgürlükçü ve yenilikçi bir prototip görmek mümkün değildir (Ortaylı, 2004a: 73-75). Müslümanlardan ve çoğunlukla Türklerden oluşan ulema şer'î hukukun ve eğitimin icrâ edildiği her alanda vardı (Kazıcı, 1997: 11/433). Bu görevler hem birbiri arasında geçişli hem de hiyerarşik bir yapıya sahipti (Akdağ, 1959: 55; Davison, 1963: 1/23; Güven, 2021: 25). İslâm devletlerinin tarihi

seyir içerisinde başarılı olmalarının ana etkenini oluşturan ulema, Osmanlılarda da milletin ve devletin esas rükünlerinden sayılıyordu (İpşirli, 1998: 276).

Osmanlı Devleti'nde bir Teşkilât olarak ilmîye sınıfı, tarihi seyir içerisinde “teşekkül”, “olgunluk”, “karışıklık” ve “toparlanıp küçülme” dönemlerini yaşamıştır. Devletin kuruluşundan İstanbul'un fethine kadar olan teşekkül döneminde, hiyerarşik yapı oluşturulup, görev ve sorumluluklar tanımlandı (Kazıcı, 1997: 11/434; Uzunçarışlı, 2014: 93). Modern döneme kadar devam eden olgunluk döneminde kaliteli bilgiye, dünya görüşüne ve hayat felsefesine sahip olan ulema, iftâ ve kazâ teşkilâtında dünya çapında orijinal bir yapıya kavuştu (Berkes, 2002: 26; Lewis, 1975: 169). Osmanlı Devleti'nde, 18'inci asırdan itibaren başlayan reform hareketleri ulemanın geri plana itilmesine sebep oldu (Kara, 1994: 47; Kara, 1998: 2; Mardin, 1993: 69). Bu karışıklık döneminde ulema, Devletin toparlanmasında ağır sorumluluk üstlendi.

18'inci ve 19'uncu asırlarda modernizmin etkisiyle ulemanın itibarının hızla zedelenmeye başlaması halkın nezdindeki itibarını da zayıflattı (Kara, 1994: 178). Bu dönemden sonra güçlü üretim dinamizmini kaybeden ulema, otantik projelerden çok gelenekselleşmiş ve tarihten devralınmış öğretileri savunmakla yetinmeye başladı (İpşirli, 1998: 284-285; Tekin, 2004: 232). Tanzimat döneminde daha da hızlanan modern yapı ulemanın prestijini iyice zayıflatınca (Tekin, 2004: 227) ilmîye sınıfı toparlanıp küçülme dönemine girdi ve ulemanın istihdam alanında devamlı bir daralma başladı (İpşirli, 1994: 247-256).

Fıkıh mesleğinin icrası genel olarak icrâ ve kazâ teşkilâtlarında yerine getiriliyordu. Bu iki teşkilâtın temelini müftülük ve kadılık görevleri oluşturuyordu. “Müdürrislik” ve “Nâkibü'l-Eşrâflık” mesleklerini icra eden medrese mezunları gerekirse kurumlar arası geçişler yapabiliyorlardı. İlmiye Teşkilâtı'nın en üst kademesini şeyhülislâmlık makamı oluşturuyordu. Bu makam ile ilgili bir önceki bölümde bilgi verildi. Müdürrislere de yeterince yer verildi. Şimdi “Müftülük” ve “Kağılık” mesleklerinin tarihi sürecine ve nasıl icrâ edildiğine değinilecektir.

4.3.1. Müftülük ve Fetvâ Usûlü

Tarihi süreç içerisinde bakıldığında, fetvâ vermeyi (iftâ) ifade eden “Şeyhülislâmlık (Meşîhat-i İslâmîye)” kurumunun Asr-ı Saadet’teki karşılığının müftülük müessesesi olduğu söylenebilir. Bu anlamda Hz. Peygamber’in, vefatına kadar bizâtihi hem devlet başkanlığını hem kazâ organının başı olarak Mescid-i Nebevi’de kazâ fonksiyonunu hem de iftâ görevini icra ettiği noktasında şüphe yoktur (Abdü’l-Vehhâb Hallâf, 1971: 14-15).

Henüz şeyhülislâm tabirinin ortaya çıkmadığı bu zamanlarda kadılık ve müftülük kurumları arasında da bir ayrıma gidilmemişti. Bu devirde bu iki mesleği icrâ edenlere “Âlim”, “Fakih”, “Zur-ra’y” gibi terimler kullanılırdı. Bu isimlerle anılan sahabenin önde gelenleri kadılık yapmış ve toplamda yüz kırk sahabe de müftülük görevinde bulunmuştu (Atar, 1999: 50-51; Karaman, 2017: 99). Dört büyük Halife devrinde de iftâ ve kazâ vazifesi aynı şekilde icrâ edildi (Atar, 1999: 63-82; Hudaî, 1974: 96-97). Yanı sıra yeni fethedilen “Necrân”, “Yemen”, “Hâdramut” ve “Ummân”, gibi mıntıkalarla “Tâif”, “Mekke” gibi şehirlere gönderilen “Vâli”, “Kâdı”, “Muallim” statüsündeki görevliler, gittikleri bölgelerde fetvâ işlerine de baktılar (Atar, 1995: 489). Dolayısıyla şehrin vâlisi aynı zamanda iftâ ve kazâ görevini yerine getiriyordu (Berki, 1962: 10).

Tâbiûn nesli öncülüğünde “Rey (Irak)” ve “Hâdis (Hicâz)” ehli olarak iki farklı ekol oluşturulunca, fetvâ verme usulünde de farklılık oluştu (Karaman, 2017: 150). İftâ ve kazâ teşkilâtının “Müftülük” ve “Kâdılık” şeklinde resmen kurumsallaşması işte bu iki ekolün hemen akabinde oluşan, fikhın olgunluk ve tedvin dönemlerine rastlar. Fikhın durağan hale geldiği taklit devrine gelindiğinde her iki kurum ekseriyetle bağlı buldukları mezhebin ilkelerine sadık kalmayı tercih etmişlerdir. Fikhi problem ve anlaşmazlıklarda iftâ ve kazâ teşkilâtları birbirlerini tamamlayıcı bir yol izlemiş ve daha sonraki dönemlerde bu uygulama ana hatlarıyla varlığını sürdürmüştür (Atar, 1995: 487-490; Karaman, 2012: 22).

Osmanlılarda fetvâ verme işi kendisinden önceki devletlerde olduğu gibi ek bir iş olarak değil belli başlı bir kurum olarak ortaya çıktı. Daha devletin kuruluş aşamasında

Osman Bey'in (v. 727/1326) kayınpederi Şeyh Edebalı (v. 699/1299) "Müftü" ve bacanağı Dursun Fakih'i (v. 726/1326) de "Kâdı" tayin etti (Emirî, 1334: 315-316). Dursun Fakih Şeyh Edebalı'nın vefatı ikinci müftü oldu. Bu tarihlerde müftü ile şeyhülislâm aynı şeyi ifade etmekteydi (Sarıçioğlu, 1982: 214; Yurdaydın, 1971: 100). Akabinde idari düzenlemelerini tamamlayarak sancaklar oluşturan Osmanlı Devleti 701/1301'de her tarafa müftüler ve kadılar tayin etmeye başladı (İpşirli, 2000: 143).

Kuruluş döneminde seyrek de olsa "Kadılık", "Müftülük" ve "Müderrislik" görevleri Şeyhülislâm Fahreddin-i Acemi zamanına kadar tek kişi tarafından yürütüldüğü olmuştur. Fakat 16'ncı asırdan itibaren "Kadılık" ve "Müftülük" makamları birbirinden ayrılarak, her iki makama ayrı ayrı görevliler tayin edildi (Uzunçarşılı, 2014: 183). 17'nci asır sonlarına kadar en yüksek ilmîye makamı sahibi, çoğu zaman "Müftü" unvanını taşıyan 18'inci asırdan itibaren "Şeyhülislâm" tabiri yaygınlaştı (Uzunçarşılı, 2014: 93).

Osmanlı Devleti her alanda olduğu gibi icrâ ve kazâ teşkilâtını da geliştirdi. Dönemin önemli Hanefî fakihleri birçok eser telif etmiş, devlet kademelerinden Osmanlı şehirlerine birçok alanda çeşitli "Nizâm-nâmeler", "Fermânlar" ve "Kânûnnameler" gönderilmişti. Telif edilen eserlerden bazıları kadı ve müftülerin ihtiyaç duydukları bilgilere ulaşmalarında daha kullanışlı olduğundan bu eserler yargı alanında otorite hâline geldi (Aydın, 2020: 288).

Osmanlı Devleti'nde kadılar ve müftüler bu kânûnnameleri, fıkıh ve fetvâ kitaplarını esas alarak hükümlerini vermenin yanı sıra zaman zaman kendileri de içtihatlarla bulunarak çok kıymetli resmi ve özel fetvâ mecmuaları oluşturdular (Çeker, 2017: 9; Karaman, 1986: 262; Kayra, 2008: 12; Şimşirgil ve Ekinci, 2009: 5; Yılmaz ve Demir, 2012: 214;). Sistemik olarak tedvin edilen fetvâ kitaplarından seksen dokuzu bir çalışmada toplanmıştır (Bursalı Mehmet Tâhir, 1933: 2/61-64).

Malum olduğu üzere, Osmanlı hukukunun temel bilgi kaynakları klasik Hanefî kitapları olmuş ve yargı alanında bu kaynaklardan çokça yararlanılmıştı. Tanzimat Dönemi'nde de hukuk eğitiminin bu eserlerle yapıldığı görülmektedir (Yıldız ve

Hasekioğlu, 2019: 416, 424). Tanzimat öncesi dönemde kadılar verdikleri hükümlerin doğruluğundan emin olmak ve kararların üst yargı mercilerinden dönmesini önlemek adına genellikle şeyhülislâmlara ait fetvâ mecmualarından çokça yararlanmışlardır (Özen, 2005: 253). Lâkin Tanzimat sonrası dönemde kânûnlaştırma çalışmaları başladığından kadı ve hakimlerin ilgili konudaki kânûnlara göre hüküm vermeleri istenmiştir (Kızılay, 2021: 22).

Tanzimat Dönemi öncesi Osmanlı Devleti'nde kânûnnamelerin ve fetvâ mecmûalarının yanı sıra kaynak olarak yukarıda bahse geçen eserlerden, Hanefî mezhebi dikkate alınarak hazırlanan; “Muhtâr”, “Kenz”, “Viķāye”, “Hidāye”, “Mülteķā”, “Dürer”, “Mecma‘u'l-Bahreyn” ve “Ķudûri” diye kısa isimleriyle meşhur olanları başta olmak üzere diğer eserler ve bunların şerh ve haşiyeleri kullanılmıştır (Uzunçarşılı, 2014: 181). Bu eserlerden Şeyhülislâm Molla Hüsrev'e (v. 850/1480) ait “Dürer” ile (Koca, 2005: 252-254) Fatih müderrislerden Halebî İbrahim Efendi (v. 956/1549)'nin “Mülteķā”sı (Has, 1997: 231-232) kadı ve müftülerin en çok müracaat ettiği kaynaklar olmuştur.

Kazalarda bulunan müftüler, “fetvâ makamları” olarak kadıya adlî alanda faydalar sağlıyor ve kadıların önemli yardımcılarından oluyorlardı. Bu anlamda kadı, bazı zor davalarda müftüye danışıyor ve “fetvâ” alıyordu. Şahıslar da müftüye danışıp “fetvâ” alabilmekteydiler. Fetvâ alan şahıs müftüye belirli bir vergi öderdi. Müftülük görevi kazaların tanınmış bir müderrisine Pâdişah tarafından verilmekteydi. Resmî bir görev kabul edilmediğinden ayrıca maaş almamaktaydılar. Müftüler buldukları kazânın “İmâm”, “Müezzin”, “Hatip”, “Müderris” ve diğer ilmîye mensuplarının başkanıydı. Bu zümre arasındaki anlaşmazlıkları da halletmekle görevliydi. Müftülerin reisi Şeyhülislâmdı (Özkaya, 1977: 40).

Müftülerin Tanzimat öncesi vazifelerine ek olarak 7 Mart 1330/26 Ekim 1914 yılında Şeyhülislâm ve Evkâf-ı Hümâyûn Nâzırı Mustafa Hayrî Efendi zamanında, Pâdişah Mehmed Reşad'ın olurlarıyla çıkarılan “Cevâmi‘ ve Mesâcid-i Şerîfede Vaâz ve Naşîhat Edecek Ulema Hakkında Nizâmnâme”nin birinci ve üçüncü maddelerinde de değinilmektedir (Cevâmi‘ ve Mesâcid-i Şerîfede Vaâz ve Naşîhat Edecek Ulema Hakkında

Nizâmnâme, 1330/1914: 375). Nizâmnâmen tam metni yukarıda “Medresetü’l-Vâizîn” anlatılırken verilmişti.

Müftülük müessesesi ile ilgili 1917 yılında Şeyhülişlâm ve Evkâf-ı Hümâyun Nâzır Vekili Musa Kâzım zamanında da yine Sultan Mehmed Reşâd ve tüm kabine tarafından imzalanmış olan bir Nizâmnâme Tanzimat döneminde müftülerin vazifeleri hakkında bilgi vermektedir. 14 Şubat 1335 / 4 Haziran 1333 (1917) tarih Numara: 283 nolu on maddelik bu Nizâmnâme şöyledir:

“Müftülerin Veżâifine Dâir Nizamnâme; 14 Şubat 1335 / 4 Haziran 1333, Numara: 283”,

Madde 1.- Şübûtu ehillenin (hilaller) ve ‘idîn (bayramlar) ve Ramazan-ı şerif ile leyle-i mubarekeyi ilânın mütevaqqıf olduğu bilcümle mu‘âmelâtı şer‘iyyeyi ifâya fî mâ ba‘de Darü’l-Hilâfe’de fetvâ Emîni ve sair bilâdı Osmaniye de müftüler mezûn olup huşûşu mezkûra hakkında diğeri bir zâtı dağî tevkiî edebilirler.

Madde 2.- Tevcîh-i Cihât için taşrada müteşekkîl heyetlere müftüler tarafından riyaset edilir. Mezkûr heyetlerde bulunacak ulema müftüler evkâfâ müdür veya memurları tarafından intihâb olunur.

Madde 3.- Ciheti hitâbetin inhilâlında (münhal olmasında) tayin olunacak hatîbe berât-ı âliyenin vuşuluna kadar icâb eden mürâsele-i (mektuplaşma) şer‘iyye müftü tarafından i‘tâ kılınır.

Madde 4.- Vazîfesi kalîl (az) veya berveçh (aynen) hasbî olan cihâtâ erbâbı ehliyetten tâlib bulunmadığı halde tevcîh için ahâlî tarafından muntehâb zevâtı şâlihâyı tensîb (uygun görmek) müftülere aittir.

Madde 5.- Mu‘âmelâtı vaqfiyeye müteallik komisyonlarda riyâset müftülere mevduddur (emanettir).

Madde 6.- Cevami‘ ve mesâcid-i şerifede va‘âz ve naşihât edecek ulemanın hâiz olmaları lâzımken veşikâyı resmiye taşrada münhasıran mahalleleri müftüleri tarafından i‘tâ olunur.

Madde 7.- Vilâyet ve evliye (livâlar, sancaklar) ğayri mülhaka merkez müftüleri hakkında icâb eden tahkîkâtı ve teftîşâtın icrâsı maqâmı meşîhatca münâsib görülecek zevâta havâle edilir. Evliye-i mülhaka merkez müftülerinin tahkîkâtı ve teftîşâtı vilâyet merkez müftüleri vaşitasıyla ve kazâ müftülerine âit tahkîkât ve teftîşâtı vilâyet veya evliye müftülerinden maqâmı meşîhatçe tensîb olunacak zevât ma‘rifetiyle icrâ ettirilir.

Madde 8.- İşbu mevâdde muğâlif olan ahkâm mülğadır.

Madde 9.- İşbu Nizâmnâme tarihi neşrinden itibaren mer‘il-icrâdır.

Madde 10.- İşbu Nizâmnâmenin icrâsına maqâmı meşîhat ve Evkâf Nâzırı memurdur. İşbu lâyiğâyı nizâmiyenin mevkiî meriyete vaz‘ını ve nizâmâtı devlete ilâvesini irâde eyledim (Müftülerin Veżâifine Dâir Nizamnâme, 1928: 690-691).”

Bu Nizâmnâmeden bir yıl sonra 5 Mart 1334 (1918) yılında Dâire-i Meşîhatte, “Dârü’l-Hikmeti’l-İslâmiye” tesis edilmiş ve “Meclîs-i Meşâyih” tarafından özlük haklarını belirleyen yedi maddelik bir kânûn çıkarılmıştır (21 Cemâdü’-ulâ 1336 ve 5 Mart 1334 Tarihli Kânûn ile Dâireyi Meşîhatte Teşkil Olunan Darü’l-Hikmeti’l-İslâmiye, 1334/1928: 10/505-507).

Tanzimat ile başlayıp II. Meşrûtiyet’le ivme kazanan din alanı ile hukukî alanı birbirinden ayırma tartışmalarının bir sonucu olarak fetvâ-kazâ ayrımı gündeme gelmiş ve farklı yazarlar tarafından değişik şekilde ifade edilmiştir (Erdem, 2013: 165, 169-171). Bu ayırım konusunda İslâmcılar hem fetvâ hem de kazâyâ konu olan meselelerin çözümünün dinden bağımsız bir hukuk anlayışı ile çözümlenmesinin mümkün olmadığını ifade ederken Ziya Gökalp ve Halim Sabit gibi yazarlar bu görüşe karşı çıkarak bu iki alanın birbirinden ayrılmasının gerekliliğini savunmuşlardır (Bölükbaşı, 2021: 176).

Bu aydınlardan fetvâ-kazâ arasında bazı farklar olduğunu belirten Seyyid Bey’in görüşleri genel kanaat oluşturacak tarzdadır. Özetle ifade edilecek olunursa fetvâ, hükmü beyan etmek, kazâ ise hem hükmü beyan etmek hem de mükellefi bu hükmü uygulamaya mecbur etmektir. İftâda velâyet yoktur. Kazâda ise velâyet söz konusudur. Müctehid kendi ictihâdına aykırı da olsa kadının verdiği hükme uyması vâciptir. Yargılama hakkı Halîfeye ve yöneticilere ait bir hak olduğu için söz konusu yetki sahiplerinden izin almadan kimse kazâ infazında bulunamazdı. Fakat fetvâ vermek için herhangi bir otoriteden izin almaya gerek yoktur. Yeterli ilmi donanıma sahip herkes fetvâ verebilirdi.

Kadı, Halîfeye veya devlet yöneticisi adına onun vekili olarak kazâ faaliyetinde bulunduğundan yönetimi kendi için uygun gördüğü yer ve zaman da kazâ işlerini yürütmekle mükelleftir. Kendine tanınan zaman ve mekân dışında yargılama faaliyetinde bulunamazdı. Fetvâ için ayrı bir yer zaman söz konusu olmadığından müftü istediği yer ve zamanda iftâ görevini ifâ edebilirdi. Kadı zâhire göre hüküm verip işin iç yüzüyle ilgilenmediği halde, müftü fetvâ verirken işin iç yüzünü ve vicdânı da dikkate alabilirdi. İftâ meselesinde erkekle kadın arasında fark yoktur. İلمي olan kadın veya erkek herkes fetvâ verebilir fakat Hanefilere göre kadın cezâ hâkimi olamazdı (Seyyid Bey, 2010: 280-283).

İftâ teşkilâtının kurumsal yapısından da bahsetmek gerekir. Bu teşkilât Tanzimat'ın hemen öncesinde kurumsal bir yapıya kavuşmuştu. İkinci bölümde şeyhülislâmlıktan bahsedilirken bahsedilen bu kurumsal yapı II. Mahmud zamanında 1826 yılında Yeniçeri Ocağının kaldırılması üzerine daha önce “Ağakapısı” denilen dâirenin (Eyice, 1988:462), 1827 yılında belli bir dairesi bulunmayan şeyhülislâmlığa tahsisi ile gerçekleşmişti (Karal, 1999: 6/114; Kazıcı, 1997: 11/448).

İftâ kurumunun işleyiş yapısında meydana gelen bu değişimle belli bir mekânda faaliyetlerini sürdürmeye başlayan meşîhat idâresi düzenli devlet dâirelerinden biri haline gelmiş (İpşirli, 1991: 362) ve iftâ teşkilâtı, “Bâb-ı Meşîhat” ve “Fetvâhâne” adlarıyla yeni bir niteliğe kavuşmuştu (Eraslan, 2009: 27). 19'uncu asırda iftâ teşkilâtı dönemin ihtiyaçları doğrultusunda yapılan düzenlemelerle yeniden yapılandırıldı (Ayar, 2014: 71; Yurdakul, 2008:38-39). Bu yeni yapılanmada birçok memurluğun yanında, başlarında “Fetvâ Emîni” bulunan “Fetvâ Emînliği” çok önemli bir gelişme oldu.

İlk defa Kânuni zamanında tesis edildiği bilinen “Fetvâ Emînliği” olağanüstü hâllerde iftâ vazifesini yürütecek birilerinin bulunması gereksiniminden ortaya çıkmıştı (Ayar, 2014: 1; Ertan, 1969: 11). Tanzimat sonrası “Fetvâ Emînliği” dairesinde “Müsevid”, “Mübeyyiz”, “Mukâbeleci”, “Kâtip”, “Mühürdar” “Müvezziler” gibi hayli kabarık bir memurlar kadrosu bulunuyordu (Ayar, 2014: 120-121; Berkî, 1962: 83; Berkî, 2018: 424; Uzunçarşılı, 1965: 196). Tanzimat'tan sonra yapılan birçok kânûn çalışmaları ve açılan hukuk mektepleri ile kurulan çeşitli mahkemelere rağmen, devletin ve halkın büyük teveccüh göstermesi, Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar Fetvâhane'nin sürekliliğini sağlamıştır. (Ergin, 1939-1943: 1/227.)

“Fetvâ Odası” (Fetvâ Heyeti) ile ilgili “Fetvâhânenin Hêyet-i İftâiyye Kısmı (Fetvâ Odası) Hakkında Nizâm-nâme” adıyla 30 Ş. 1332/10 Temmuz 1330/1913'te 425 no ile yayımlanan Nizâm-nâme'nin metni şöyledir:

“Fetvâhânenin Heyet-i İftâiyye Kısmı (Fetvâ Odası) Hakkında Nizâmnâme (Takvim-i vekâyı ile neşr ve ilân: 10 Sefer 1332/27 Kânûn-i evvel 1329-Numara: 1693)

Madde: 1 Fetvâhânenin heyet-i iftâiyye dâiresini teşkil eden “fetvâ odası” te’lif ve tahrî-i mesâil nâmlarıyla iki şu’beyi muhtevîdir.

Madde: 2 Her şu’beye makâm-ı meşihatçe fetvâhâne memûrlarından mikdâr kâfi zevâtı tefrîk olunur.

Madde: 3 Telîf-i mesâil şu’besi ketb-i mütedâvilede teşadûf edilemeyen mesâlin sûrhaliyesini ta’yîn edecek ve makâm-ı meşihatten tensîb olunan mevzûalara dâir mezâhib-i erba’aya mensûb bil-umûm ketb-i fıkhiyye ve âşâr-ı ilmiyeden istikrâ şüretiyle mehzaz göstererek cem’ edeceği mesâil-i şer’iyyeyi muhtevî müdevvinât-ı mahşûşa ve meşâyih-i İslâmîyenin zirîne nakilleri bil-ilâve taht-ı intizâma alınacak bilâ tekrâr matbû ve gayrı matbû fetvâlarından müteşekkil ve ketb-i fıkhiyedeki tertibe muvâfık muhît el-fetâvî vücûda getirecektir.

Madde: 4 Müsakkafât (vakfa gelir sağlayan akarlar) ve muştalât ve fıkhiyye ile arâziyye-i emriyyeye müte’allik evâmîr-i seniyyeye mübtenî verilen fetevâyı şerîfeyi evâmîr-i ahîrenin ta’dilâtı dâiresinde yeniden tertîb-i mesâil şu’besinin cümle-i vezâifindedir.

Madde: 5 Fetevâyı mev’hûde de hâdisâte tevâfîkî te’mînen icrasına lüzûm görülecek taşarrufât-ı lafziyye iş bu şu’be tarafından ifâ olunur.

Madde: 6 Te’lif-i mesâil şu’besi mezheb-i Hanefiden müftâbih gayr-ı ‘addolunan bir kavli maşlahât aşra o fakıyyetinden nâşi ihtiyâr eder veya ilcâyı maşlahâtla eimme-i selâse mezâhibine ait bir kavli tercihan muvaffak görürse bu bâbda müdellelen bir mazbata tanzîm ve fetvâyı eminine tevdi eder.

Mazbatanın muhtevî bulunduğu kavli-i makâm-ı iftânın bit-taşvîbarzî üzerine irâde-i seniyyeye iktirân ettikten sonra esâs iftâ olur.

Madde: 7 Taharri-i mesâil şu’besi işiftâ olunan hâdesâte âid fetvâyı şerîfeyi taharri ve tanzîm ve esîle-i huķûkiyyenin cevaplarını ihzâr eder.

Madde: 8 İmzâya iktirân eden fetvâyı şerîfe ve qarîn-i taşvîb olan ucube defâtir-i mahşûşâşına nakilleriyle beraber taharri-i mesâil şu’besi tarafından kaydolunur.

Madde: 9 Netâic-i mesâiyî te’lif şu’besi üç ayda bir ve taharri-i mesâil şu’besi her ay nihâyetinde fetvâyı emanetine tevdi eder ve fetvâyı emânetine keyfiyeti makâm-ı meşihata bildirilir.

Madde: 10 İşbu Nizâmnâme ahkâmı icâbı hâlinde ta’lîmatnâmeler ile tevzih ve tesî’ olunabilir.

Madde: 11 İşbu Nizâmnâme târih neşrinden i’tibâren mer’iyyedir.

Madde: 12 İşbu Nizâmnâmenin icrâyı ahkâmına makâm-ı meşihat me’mûrdur.

İşbu Nizâmnâmenin mevki-i mer’iyyete vaz’ını ve nizâmât-ı devlete ilâvesini irâde eyledim (Fetvâhânenin Heyet-i İftâiyye Kısmı (Fetvâ Odası) Hakkında Nizâmnâme, 1913: 6/948-950).”

Fetvâ emînliği görevine atanma İlmiye Teşkilâtı’nın hiyerarşik yapısı içerisinde gerçekleşir ve diğer meslekler gibi geçişlilik arz ederdi (Ayar, 2014: 133). Fetvâhâne ve

çalışanlarına yönelik görevler, fetvâ eminlerinin aslî görevleri arasındaydı (Ayar, 2014: 136). Fetvâ eminlerinin aslî görevleri yanında, memurların atanması, tahkîkât, memurlara yemin ettirme, kütüphaneleri denetleme ve vefât eden memurun yakınına verilecek yardım miktarını tespit gibi görevleri de vardı (Ayar, 2014: 176-180).

4.3.2. Kadılık ve Yargılama Usûlü

İslâm devletinin ilk kadısı olan Hz. Peygamber vefatına kadar bizatihi hem devlet başkanı hem de kazâ organının başı olarak hem Mekke’de hem de Mescid-i Nebevi’de kazâ fonksiyonunu icra etmişti (Abdü’l-Vehhâb Hallâf, 1971: 14-15; Atar, 1999: 43; el-Heysemî, 1967: 4/196; Karaman, 2017: 98). Hz. Peygamber’in: “Ben ancak bir beşerim, siz de bana dâvalarınızı getiriyorsunuz, olur ki taraflardan biri delîlini daha ikna edici bir şekilde sunar, ben de bu sebeple onun lehine hükmederim; imdî kime, kardeşine (diğer bir Müslümana ait, karşı tarafa ait) hakkı hükmeder, verirsem sakın onu almasın, ona bir parça ateş vermiş olurum” (Buḥârî, “Aḥkâm”, 20; Müslim, “Aḳdiye”, 4) buyurması, sunulan nesnel deliller üzerinden hüküm verdiğini göstermesi açısından önemlidir.

Hz. Peygamber fiilen hâkimlik etmekle beraber muhâkeme usûlü ve âdabı ile ilgili esaslar getirerek kazâ teşkîlâtının nüvesini oluşturmuştur (el-Heysemî, 1967: 4/196). Asr-ı Saâdet diye adlandırılan bu ilk dönemde, sahabenin önde gelenleri kadılık görevinde bulunmuşlardır (Atar, 1999: 50-51).

Hz. Ebu Bekir (11-13/632-634) usûl olarak Kur’ân, Sünnet ve Sahabe kavline göre hareket etmiş, Hz. Ömer (13-23/634-644) bu uygulamayı icmâ’ ile geliştirmiştir (Ekinci, 2016: 29; Karaman, 1999: 202). Hz. Ömer ayrıca Hz. Peygamber’in oluşturduğu özü geliştirerek usûl-i fıkıh ile ilgili esasların bir kısmını oluşturmuş ve geliştirilmek üzere fakihlere bırakmıştır (Bilmen, 1985: 307-308). Hz. Ömer’den günümüze intikâl etmiş bir tâlimâtname ise ilk muhâkeme usûlü kânûnu sayılmıştır. Hz. Ömer’in ikişer mektubundan müteşekkil bu tâlimâtname dönemin kadılarına gönderilmiştir (İsmail Sem’î, 1304/1888: 23-28).

“Hulefâ-i Raşidîn” kazâ vazifesini icrâ ederken Hz. Ömer’de görüldüğü gibi beldelere gönderdikleri sahabe arkadaşlarını da bu görevi icrâ ile mükellef tutmuşlardır (Aydın, 1995: 64-65; Berki, 1962: 9-11; Hamidullah, 1993: 2/921). Hz. Ömer’in bu uygulaması zamanla “Hulefâ-i Raşidîn” döneminde, İslâm Devletinin büyümesi ve kazâ işlerinin çoğalması “niyâbet” geleneğinin oluşmasını sağlamıştır (Atar, 1999: 63-82). Bu gelenek İslâm hükümdarları tarafından devam ettirilmiş ve devletin uzak vilâyetlerinde, niyâbet prensibine uygun görevlendirilen memurlar devlet başkanı nâmına kazâ işlerini yürütmüşlerdir (Ortaylı, 1994: 8).

Sahabeden sonra Abbâsîlere kadar süren “Tâbiîn” ve “Tebe-i Tâbiîn” döneminde mezheplerin teşekkülüne dek Emevî kadıları kendi mezheplerine göre hükmetmişlerdir (Ekinci, 2006: 138-139; Karaman, 2017: 238). Abbâsî Halîfesi Hârun Reşid devrinde günümüzdeki adliye vekâletine benzer ve geniş yetkileri sahip “Kâdî’l-Kudâtık” makamı ihdâs edilmiş ve kadılık bu sistemli teşkilât çatısı altında gelişmiş ve genişlemiştir (Köprülü, 1983: 267). “Kâdî’l-Kudâtık” makamının görevlilerini: “Kâtip”, “Muhafız”, “Mübaşir”, “Sicil Muhafızı” oluşturuyordu (Barthold, 1984: 30; Karaman, 2017: 246).

Abbâsîler döneminde, mezheplerin teşekkülü ve ictihâd ruhunun zayıflaması sebebiyle, kadıların bu yeni mezheplere göre hüküm vermelerinin zorunlu tutulduğu görülmektedir. Mahkemelerde de tabiatıyla taklit edilen mezhebin ictheadları uygulanıyordu. Ancak mahkemeye müracaat eden kişi eğer o mahkemenin tabi olduğu mezhebin dışında bir mezhebe mensup ise mahkeme o kişinin mezhebinden bir nâibi davet ediyordu. Bu dönemin öne çıkan özelliklerinden birisi de siyâsetin tesirinin kazâ teşkilâtına tesîr etmesidir (Karaman, 2017: 245).

Selçuklular ve Osmanlılar diğer müesseselerde olduğu gibi kazâ teşkilâtında da daha çok Abbâsîleri örnek aldılar. Mezhep olarak ise “Hanefî” ve kısmen “Şâfiî” mezhepleri ön plana çıkmış olsa da resmi mezhep olarak rağbeti gören Hanefî mezhebi görmüştür (Ekinci, 2016: 106). Selçuklular bu makama benzer askerî davalara bakan kazaskerlik sistemini geliştirdi ve örfî mahkemeleri kurdu (Karaman, 2017: 246). Beylikler döneminde kadılar, daha üst mertebede bir kadıya bağlıydı (Karaman, 2017:

258). İlhanlılar “Kâdî'l-Kudâtık” müessesesini geliştirerek, kazâ işleri yanında eğitim işlerine de bakmak üzere “Dîvân-ı Kudât-ı Memâlik” adıyla bir dîvân ihdâs etmişlerdir (Karaman, 2017: 259).

Moğollar, İslâm'ı kabul ettikten sonra hem sivil hem askerî alandaki tüm problemleri, şer'î yasalara uygun çözen ve kimsenin itiraz hakkı olmayan fakih bir zatı “Hakem-i Memâlik” adıyla atamışlardır. Karakoyunlular ile Akkoyunlular geleneği aynen devam ettirmenin yanında iftâ ve kazâ teşkilâtının en üst mercii olarak “Dîvân-ı Şadâret” adıyla ihdâs edilen meclîsleri kurmuşlardır. Memlûk ve Eyyûbi devletleri ise en üst mercii olarak “Kâdî'l-Kudâtık” müessesesini devam ettirmişlerdir. Ancak Memlûk Devleti'nde kadı olma için fakih olmak şart değildi ve vilâyetlerde dört büyük mezhebin “Kâdî'l-Kudât”ı mevcuttu. Bu “Kâdî'l-Kudât”lar kadıları mezheplerine göre atarlardı (Karaman, 2017: 259; Köprülü, 1986: 57; Ortaylı, 1994: 11).

İslâm devletlerinde ihdâs edilen ve orduya mensup şahısları ilgilendiren davalara bakan günümüz “Yüce Dîvân”, “Danıştay” “Temyiz” makamları gibi salâhiyetli “Dîvân-ı Mezâlimler”den de (Mezâlim Mahkemeleri) kısaca söz etmek gerekir. (Karaman, 2017: 245). Emevîler zamanında müesseseleşen “Mezâlim Mahkemeleri”, Abbâsîler ve daha bir takım İslâm devletlerinde refâh ve sükûnun sağlanmasında önemli rol oynamışlardır (Atar, 1999: 183-184; Barthold, 1984: 127; Ekinci, 2016: 52; Köprülü, 1923: 85-90). Osmanlılara kadar hüküm süren devletlerde kazâ teşkilâtının esasını kadılar ve bu “Dîvân-ı Mezâlimler” oluşturuyordu. Tüm bu gelişmelere kuşbakışı bakıldığında, Osmanlı öncesi en önemli mülkî amir ve yargıcın kadı olduğu görülmektedir (Abacı, 2001: 46; Ortaylı, 1994: 7).

Bugünkü manada mahkeme binalarının oluşmadığı Risâlet döneminde ve sonraki dönemlerde şer'î davalar mescitlerde görölüyordu (Atar, 1999: 65). Bu gelenek Osmanlılarda da 19'uncu asrın başlarına kadar sürdürüldü ve davalar câmilerde veya kadıların evlerinde görölmeye devam edildi. Bursa Yeşil Câmî'sinin husûsî olarak bu davaların görölmesine ayrılan girişteki sağ ve soldaki girintili sofalar bu geleneğin bir

örneğidir (Ekinçi, 2016: 30). Henüz şer'iyeye sicillerinin ihdâs edildiği devirlerde ise verilen hükümler bekletilmeden kadılar tarafından infaz edilirdi.

Osmanlılarda kazâ teşkilâtı; selefi olan İslâm ülkelerini örnek alarak askerî ve sivil alanda müesseseleşti. Askerî sınıflara bakan kadılığı ifâde eden kazaskerlik kurumu daha önceki bölümlerde bahsedildiği üzere en üst mercii olarak “I. Murad Han” döneminde kurulmuştu (Ahmed Rasim, 1999: 1/16; Karaman, 2017: 259; Uzunçarşılı, 2014: 155). Hudutların genişlemesi ile birlikte kazaskerlik, Fatih Sultan Mehmed Han (1451-1481) zamanında Rumeli ve Anadolu olmak üzere ikiye çıkarılmıştı (Danişmend, 2011: 1/389). Kazaskerlerin temel görevleri askerî sınıfa ait işleri görmektir. Görev süreleri bir yıldır. Genellikle önce Anadolu sonra Rumeli kazaskerliğine atanılır daha sonra ise Şeyhülislâm olunurdu.

Kazaskerler dîvân üyesiydi. Derece bakımından yükseliş dönemine kadar müftü ve şeyhülislâmlardan üstün olan kazaskerlik kurumu 16'ncı asırda Ebüssuûd Efendi'nin şeyhülislâmlığı deruhte etmesiyle ikinci sıraya geriledi (Lewis, 1975: 171; Uzunçarşılı, 2014: 156). Kazaskerler, her Cuma Paşa kapısında kurulan “İkinci Dîvânı”na katılırlardı ve burada Rumeli Kazaskeri dava dinlerdi. Davaların çok olması durumunda Anadolu Kazaskeri de dava dinlerdi (Uzunçarşılı, 2014:153). Kazaskerler diğer günler konaklarında dava dinlerlerdi. Önemsiz davaları nâiblerine dinletir, kendileri daha önemli davalara bakarlardı. Kazaskerlerin; “Tezkireci”, “Ruznâmçeci”, “Matlabçı”, “Taṭbikçi”, “Mektupçu” ve “Kethüda” isimli yardımcıları mevcuttu (Uzunçarşılı, 2014: 154).

Kazaskerlerin tayin edilmesi 17'nci asra kadar Vezîr-i Âzâmın elinde iken bu tarihten itibaren değişmiş ve Şeyhülislam'a verilmiştir (Abacı, 2001: 51). Osmanlı Devleti'nde kazaskerler, yetki alanları ve yetkilerinin zamanla genişlemesi üzerine kadıların atama ve azletme işlemlerini de yürütmeye başladılar (Berki, 1962: 13).

Klasik Osmanlı devrinde (14-18'inci asırlar), “Silk-i Kazâ” (yargıçlar) denilen gruba yetiştiren medreselerin müfredâtı yukarıda görüldüğü üzere sistem ve içerik olarak çağdaşlarına göre fevkalâde bir seviyedeydi. Bu devirde bir yere kadı olacakların medrese

hıyerarşısını takip ederek mezûn olması gerekirdi. Örneğın Fatih'in kurduğu “Şahn-ı Şeman” medreselerinin öğrencileri danişmend diye adlandırılır ve mezûnları önce bir merkezin kadı mahkemesinde staj gördükten sonra kadılık görevi için müracaât edebilirlerdi. Daha sonra adaylar Anadolu veya Rumeli Kazaskerliğinde imtihana girerdi. Başarılı olanlar staj için bu sefer çeşitli bölgelerdeki daha yüksek pâyeli kadıların yanına gönderilirlerdi. Belirli bir süre staj yaptıktan sonra -yaklaşık beş yıl- İstanbul'a dönerek bir yıl kadar asistanlık (mülâzemet) yapar ve Sultan beratı ile en düşük yevmiye beldelere tayin edilirlerdi (Ortaylı, 1994: 12-13)

Kadılar, atandıklarını gösterir berâtın geçerli olabilmesi için Anadolu ve Rumeli kazaskerliklerinde özlük haklarının takip edildiği “Ruznâme” denilen deftere kayıt yaptırır ve “Berât Resmi” denilen bir ödeme yaparlardı (Ortaylı, 2004b: 144; Ortaylı, 1994: 17). Gelirlerini ise gördükleri davalardan aldıkları harçlardan sağarlardı. (Abacı, 2001: 53). Kânûni dönemine kadar hem Hanefi hem de Şafii kadılar atanırken bu dönemden sonra Osmanlı hukukun dinî kuralları ilgilendiren kısmı, Hanefi fıkhına dayanmaya başlamıştır. Bu sistemde yargı yetkisi Kadı'nın elindedir. Kadı'nın otoritesinin kaynağı Sultandır ve sadece Ona karşı sorumludur. Teorik olarak yargılama yetkilerine hiç kimse müdâhale edemezdi (Uzunçarşılı, 2014: 87).

Kadılıklar Anadolu, Rumeli ve Mısır olmak üzere üçe ayrılmıştı. Burada göreve başlayanlar bölgelerinde yükselirlerdi (Atar, 2001: 66; Uzunçarşılı, 2014: 92). Bu bölgelere hizmet götürebilmek için kadılar genellikle o beldenin müderrislerden yeteri derecede nâib atamışlardır (Ortaylı, 1994: 31). Kadının en önemli yardımcıları olan nâiblerin yanı sıra diğer yardımcıları sırasıyla, “Katipler”, “Muhzırlar”, “Subaşı” ve “Muhtesipler”den oluşmaktaydı (Abacı, 2001: 62-66; Ortaylı, 1994: 34-39; Pakalın, 1993: 572). Nâibler yaptıkları işlere göre “Bâb Nâibi”, Ayak Nâibi”, “Toprak Nâibi” gibi farklı isimler alırlardı (Abacı, 2001: 59; Ortaylı, 1994: 30).

Klasik devirde kadılar, hukukî ve idârî anlamda buldukları beldede; câmiler, vakıflar ve vasîler gibi kurumların yönetim ve denetiminden emniyet ve belediye işlerine kadar birçok sorumlulukları yerine getirirlerdi. Bu kadar geniş yetki sahibi olan kadı ve

kazâ teşkîlâtı Osmanlı yargı sisteminin temelini oluşturuyordu (Ekinçi, 2016: 106; Karaman, 2017: 245; Ortaylı, 1983: 124; Ortaylı, 1994: 25-27, 29, 41-43). Kadılar arz yetkileri ile klasik fıkıhta; “Muamelât”, “Münâkehât” ve “Ukûbât” (cezâ hukuku işlemleri) olarak üç kategoriye ayrılan görevlerini yerine getirmek üzere merkezle yazışıyorlardı.

Kadıların üç kategoriye ayrılan bu görevleri şöyleydi: “Naîb”, “Mütevelli”, “İmam”, “Hatip” vs. tayini, noterlik görevleri, vakfiye tanzim ve tescili, vasî tayini, yetim mallarının idâresi, nafaka tayini, alacak senedi (hüccet) ve kefâlet vs. gibi senetlerin tanzimi. Mirâs, evlilik akdi tanzimi ve tapu sicil muhafızlığı, infâz hâkimliği görevi, mülkî görevler, vüzerâ haslarının kontrolü, narh tesbiti, lonca teftişi, iâşe, kale dizdârları teftişi, mukâtaa işlerinin kontrol ve kaydı, ordunun iâşe ve ibâdesine yardım, birtakım dinî grup ve zâviye ve tekkelerin ahvâlini teftiş ve gözetme v.s. Bütün bu işlemlere dair örneklerle şer’iyye sicillerinde, mühimme kayıtlarında bol bol rastlanılmaktadır Bunun dışında vakıfları, okul ve camilerin yönetimini denetlemek kadıların başlıca görevleriydi (Ortaylı, 1994: 28, 34).

Şehirler ve civârındaki tekke ve zâviyelerdeki tarîkat ehlinin yaşayışı ve faaliyeti de Kadı’nın gözetimi altındaydı. Kadı, ehl-i tarîkat ve zâviye mensuplarının siyâsî-dinî yönden muhâlif ve mugâyir hareketleri olmamasına, aynı şekilde medrese talebeleri arasındaki benzer durumlara da o dikkat etmek zorundaydı. Bunların te’dîbine dikkat eder veya merkezi hükümetten bu yolda emir gelirdi (Ortaylı, 1994: 37).

Osmanlı Devleti’nde kadılar da yukarıda belirtildiği üzere müftüler gibi, Kânûnnameleri, fıkıh ve fetvâ kitaplarını esas alarak hükümlerini veriyorlardı. Bilindiği üzere Tanzimat öncesi fıkıh kitaplarının ilgili bölümleri ile ayrıca yazılmış “Kitâbu-Edebi’l-Kâdi”, “Ukûdü-Resmî’l-Müftî”, “Mu’înu’l-Huqqâm” gibi kazâ ve muhâkeme usûlüne ait eserlerden istifâde ediliyordu (Karaman, 2017: 302). Henüz kadıların ellerinde özel hazırlanmış müstâkil usûl kânûnları yoktu.

Kadılar genellikle hüküm verirken önce “Zâhiru’r-Rivâye” eserlerini dikkate alır, akabinde “Müftâbih”, “Muhtâr” kavillerin “Eşahh-ı Akvâl” olanlarını tercih ederlerdi. Osmanlı Devleti’nde kadıların, sorumluluk bölgesinde vukû bulan hadiselere veya resmi

müracaatlara başkaca yasal sebep bulunmadıkça, bakmaması ya da cezâ kovuşturmalarında detaylı denetlemede bulunmamaları yasaklanmıştı. Aynı şekilde kadılar, sorumluluk alanı dışında kalan hadise ve müracaatlara karışamazlardı. Ancak Pâdişah fermânı ile başka bölgelerdeki davalara bakabilirdi (Ortaylı, 1994: 20-22).

Peygamber soyundan gelenler ise yargılama ayrıcalığına sahipti. Bunlar ancak “Nakibü’l-Eşraf Kaymakamı” tarafından yargılanabilmekteydi. Buna ek olarak kânûnu ihtisâba muhalefet ettiği düşünülen kişiler de yine Kadı’nın yargı yetkisi alanının dışında kalmaktaydı. Bu tür suçları cezâlandıran kişi “Muhtesib” idi. Ancak “Muhtesib” cezâlandırma yetkisi olmasına rağmen sorunlu konularda yargılama yapamazdı. Bu gibi noktalar ve “Muhtesib”in kontrol edilmesi Kadı’nın yetki sınırları dahilindeydi (Abacı, 2001: 56; Barthold, 1984: 126; Ortaylı, 1994: 38). Bu durumlar Osmanlılarda “İstiklâl-i Mahkeme” prensibine uyularak yerine getirilirdi. Bu prensip çerçevesinde bağımsız olan Kadı aynı zamanda bir memur olması yönüyle denetime tabiydi.

Osmanlı Devleti’nde kadıların denetimi için devamlı bir teftiş mekanizmasına rastlanmamakla birlikte merkezi hükümet tarafından “Müfettiş Paşa” denilen beylerbeyi veya sancak beyi rütbesinde bir görevli gönderilirdi. Zaman zaman merkezden “Toprak Kadısı” unvanlı bir zâtın teftişle görevlendirildiği ve gayr-i kânûni hadiselerin çoğaldığı beldelere “Meḥâyif Müfettişi” denilen kadıların giderek davaları bizzat yönettiği olurdu (Uzunçarşılı, 2014: 126-128). Adâletsizliği ispat edilen kadılar olursa genellikle yakalama emri çıkartılır ve ekseri merkezî otorite asayiş görevlileri (çavuşlar) vasıtasıyla yakalattırılarak aşikâr edilirdi (Köprülü, 1983: 377-378; Ortaylı, 1994: 46-48).

Osmanlı Devleti klasik dönemde sosyal, siyâsî, ekonomik, hukûkî ve kültürel yapıların tamamında İslâm dinî belirleyici bir karaktere sahipken, Tanzimat’la başlayan süreçte İslâm’ın baskın bir şekilde şekillendirdiği bu geleneksel yapılardan kopuş yaşandı. Bir anlamda Batı’da pozitivist felsefenin etkisinde yaşanan lâikleşme ya da sekülerleşme, etkisini Osmanlı Devlet sistematiğinde de gösterdi (Balcı, 2003: 17). Bilindiği üzere Osmanlı Devleti’nde Tanzimat Dönemi öncesinde adlî alanda “Şer’iyye Mahkemeleri”,

“Cemâat Mahkemeleri” ve “Konsolosluk Mahkemeleri” hizmet vermekteydi (Eryılmaz, 2017: 238).

“Şer’iyye Mahkemeleri”, Müslüman tebaanın kendi aralarındaki medeni hukukun konusuna giren anlaşmazlıklara ve din farkı gözetilmeksizin cinâyet dâvâlarına bakmakla görevliydi. Cemâat mahkemeleri mensuplarının medeni hukuk ve ticârî dâvâlarına bakmaktaydı. “Konsolosluk Mahkemeleri” ise kapitülasyonlardan yararlanan devletlerin vatandaşlarından, ticârî faaliyet ya da siyâsî görevlerle Osmanlı Devleti’nde bulunanları ilgilendiren mahkemelerdi (Georgeon, 2006: 281; Karpat, 2003: 59; Sütüoğlu, 2021: 33).

Tanzimat’tan sonra devleti kurtarabilmek için yapılan reformların çoğu hukuk alanında yapılıncı, bu reformların en önemli kısmını kânûnlaştırma hareketleri ve yeni mahkemelerin kurulması teşkil etti (Ekinci, 2004: 19). Bu bağlamda Fermân’la birlikte Osmanlı hukuk sistemi içerisinde bir tarafta şer’î ve örfî hukukun yer aldığı diğer tarafta ise Batı kaynaklı hukuk sisteminin yürürlüğe girdiği düalist yapı kendisini gösterdi (Balcı, 2003: 17). Ancak bu düalist yapı eski ve yeni kânûnlar arasında zıtlıklar ve karmaşa ortaya çıkardı. Tabiatıyla bu farkları ve çatışıklıkları gidermek için kararlar alınması mecburiyeti doğdu (Belgesay, 1940: 214; Berkes, 2002: 223; Velidedeoğlu, 1940: 202vd.).

Malûm olduğu üzere “Şer’iyye Mahkemeleri” Tanzimat’a kadar hemen hemen Osmanlı Devleti’ndeki bütün hukûkî yargılama faaliyetlerini yürüten kurumdu. Lâkin Tanzimat sonrasında “Nizâmiye Mahkemeleri” kurulunca bazı konularda davalara bakma yetkisi “Şer’iyye Mahkemeleri”nden alındı. “Nizâmiye Mahkemeleri”ne bir üst mahkeme olarak “Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye” bakmaktayken “Şer’iyye Mahkemeleri” Şeyhülislamlığa bağlı kaldı. 1917 yılında gerçekleşen birtakım reformlar sonucu bu mahkemeler iki yıl kadar “Adliye Nezâreti”ne verilmişse de tekrar Şeyhülislamlığa bağlandı. “Şer’iyye Mahkemeleri” için de Şeyhülislamlıkta bir üst mahkeme olarak dâvâları temyizen görmek için “Meclîs-i Tedkîkât-ı Şer’iyye” kuruldu (Aydın, 2003: 344; Karaman, 2017: 299).

Bu süreçte şer'î-geleneksel konumunda önemli miktarda bir gerileme yaşanmamışsa da özellikle şer'iyeye mahkemelerinin alanları daraltıldığından dolayı bir anlamda şer'î-örfi hukukun uygulama alanı da daraltılmış oldu (Alkan, 2002: 1/379; Ortaylı, 1983: 108). Bu gerileme ve daralmadan etkilenmeyen, dönemine uyum sağlayabilen hatta ileri seviyede olan tek medrese yukarıda bahsi geçen ihtisâs medreselerinden “Medresetü'l-Kuzât” olmuştur (Ortaylı, 2007a: 51; Ortaylı, 2004b: 142).

Tanzimat Dönemi'nde, “Şer'iyeye”, “Cemaat” ve “Konsolosluk” mahkemelerine eklenen en önemli iki mahkemeden biri “Ticâret Karma Mahkemesi”, diğeri ise 1867 yılında Girit için kabul edilen yeni statü içerisinde oluşturulan karma mahkemeler örnek alınarak 1869 yılında kurulan “Nizâmiye Mahkemeleri” oldu. Bu iki mahkemenin kuruluş ve işleyişiyle ilgili ikinci bölümde izahat verilmişti. “Nizâmiye Mahkemeleri”nin başı “Şer'iat Mahkemeleri”nde olduğu gibi Kadı'ydı. Belirlenen görev ayırımına göre, “Şer'iat” ve “Cemaat” mahkemeleri yalnız evlenme, boşanma ve miras hukûku dâvâlara, “Nizâmiye Mahkemeleri” ise hukûk ve cinâyet dâvâları ile “Ticâret Karma Mahkemeleri”nin görev alanına girmeyen diğerk dâvâlara bakacaklardı (Eryılmaz, 2017: 241; Karal, 1999: 5/175; Karaman, 2017: 300). İkinci, Cumhûriyet adliyesinin temelini, bu dönemde kurulan “Nizâmiye Mahkemeleri”nin oluşturduğu kanısındadır (2004: 19). Ortaylı da aynı kanâati paylaşmakla birlikte nizâmiyelerin şer'iyelerin alanını daraltma yoluna gittiği kanâatindedir (1983: 108).

Özellikle “Nizâmiye Mahkemeleri”nin kuruluşunda yabancı unsurların azınlıkları himâye etmek amacıyla Osmanlı Devleti'ne yaptığı baskılar gözden uzak tutulmamalıdır. “Nizâmiye Mahkemeleri”nin kurulmasında başka bir etken ise “Şer'iat Mahkemeleri”nin Batı'dan iktibâs edilen veya etkilenerek hazırlanan kânûnları kaynak olarak kullanamamasıydı (Karaman, 2017: 301).

“Nizâmiye Mahkemeleri”nin idârî teşkilât yapısında meydana gelen değişikliklerle her kazâda bir “De'âvî Meclîsi” kuruldu. Bu meclîsler kazâ merkezindeki “Şer'iyeye Mahkemesi” hâkimi başkanlığında Müslim ve gayrimüslim üyelerden oluşmuştu. Sancaklarda ise “Temyiz Meclîsleri” kuruldu. Bunlar “Şer'iyeye Mahkemesi Kadısı”nın

başkanlığında Müslim ve gayrimüslim üyelerden oluşan ve “De‘âvî Meclîsleri”nden daha yetkili adlî kurumlardı (Kızılay, 2021: 30). Zira “De‘âvî Meclîsleri”nin baktığı davalara bir üst mahkeme olarak istînâfen bakmanın yanı sıra, “De‘âvî Meclîsleri”nin yetki alanında olmayan husûsî dâvâlara da bakabilme yetkisine sahiptirler. Vilâyetlerde ise “Dîvân-ı Temyizler” kurulmuştu. Bu dîvânlar da Müslim ve gayrimüslim üyelerden oluşmakta ve sancaklardaki dâvâlara istinaf yoluyla bakabilmekteydiler (Akgündüz, 1988: 1/80; Ekinci, 2004: 165-166; Kenanoğlu, 2007: 185-186).

“Nizâmiye” ve “Şer‘iyye” mahkemelerinin yetki ve görev alanlarında bazen karışıklıklar yaşanmaya başlanınca bunları aşmak için bazı tedbirler alınarak çeşitli zamanlarda merkezden tâlimâtlarla bu karışıklıkların önlenmesi amaçlanmıştı. Bu tedbirlerden biri 23 Za. 1332/13 Ekim 1914 tarihli “Meḥâkim-i Şer‘iyye ve Nizâmiye’nin Tefrîk-i Vezâifi Hakkında Nizâmnâme” oldu. Böylece Ticâret, cezâ, gayrimenkuller ile ilgili hususlar, borç ilişkileri, mal varlığına yönelik haksız fiiller, iltizâmlar, imtiyâzlar, noter işlemleri vb. haricindeki meselelerin çözümü nizâmiyelerde görülmesi; vakıf, yetim, miras vb. şer‘iyyelerde görülmesi istendi (Meḥâkim-i Şer‘iyye ve Nizâmiye’nin Tefrîk-i Vezâifi Hakkında Nizâmnâme, 1928: 1334).

Daha erken tarihli 1305/1888 İstanbul mahkemesine ait sicilde de “Şer‘iyye” ve “Nizâmiye” mahkemeleri görevlerinin ayrılması başlığıyla iki mahkeme arasındaki vazife dağılımının net olmamasına binaen birçok problem çıktığı belirtilmekte ve yukarıdaki konu dağılımına benzer bir görev taksimi yapıp buna uyulması istenmektedir (Yılmaz, 2019: 270). Bu durumlar, karışıklığın sadece yetki aşımı şeklinde gerçekleştiğini gösterir niteliktedir. Yoksa mahkemelerin birbirine muhâlif kararlar verdiği ve hukûkî bir düzensizliğin ortaya çıktığını söylemek mümkün değildir (Kızılay, 2021: 31). Bir dâvâ konusunun bazı veçheleri dâvânın görüldüğü mahkemenin yetki alanında olmadığında mahkeme bununla alâkalı bir karar vermemekte, durumu diğer mahkemeye havâle etmekteydi.

Örneğin 8 Ca. 1286/16 Ağustos 1869’de bir dâvâ kaydında “Temyiz Mahkemesi” yetki alanı dışında kalan diyet konusunda hüküm vermemiş ve dâvâyı “Şer‘iyye

Mahkemesi”ne havale etmiştir (Vakâyi-i Zabtiyye, 8 Ca. 1286/16 Ağustos 1869: 24/3). Konu üzerine yapılan çalışmalarda da iki mahkeme arasında hukûkî istikrârsızlık derecesinde bir karışıklığın söz konusu olamayacağı delilleri ile birlikte açıkça ifade edilmiştir (Şentop, 2004: 101-102).

Vakıf malları ile alakalı bir temyiz kaydında da mahkeme, dâvâ konusu vakıf akar hakkında hükmünü zikrettikten sonra, vakıf akarlara yapılan eklemelerin kime ait olduğu ile alâkalı kânûn ve nizâmlarda bir hüküm olmadığından, bu konuda şer‘iyye mahkemelerinin yetkili olduğunu ifade etmiştir. Bu hususta karar veren birinci derece mahkemenin bunu göz ardı ederek hüküm vermesini de yetki aşımı olarak değerlendirmiştir. Bu nedenle temyiz mahkemesi birinci derece mahkemesinin kararını usul kânûnuna âtıfla nakzetmiş ve şer‘iyye mahkemesine havale etmiştir (Mecmûa‘ı Muqarrerât-ı Temyîziyye, Hukûk Kısmı, 1327/1911: 1/86).

Atıfta bulunduğu kânûn maddesi ise şöyledir: “Bir mahkemeye zât-ı maşlahatça vezâifinden olmayan bir da‘vâ arz olduğu takdirde tarafeynden bir gûne taleb ve i‘tiraz vâki’ olmamış ve rüyetine mübâşeret kılınmış olsa bile mahkeme-i evvel da‘vâyı reddetmeye mecbûrdur” (Mecmûa‘ı Muqarrerât-ı Temyîziyye, Hukûk Kısmı, 1327/1911: 1/86).

Temyiz mahkemesinin kullandığı ifadelerden iki mahkemenin yetki ayrımında esas olanın yazılı kânûn olduğu anlaşılmaktadır. Buradan hareketle Osmanlı’da kânûnlaştırılmamış fikhî konularda şer‘iyye mahkemelerinin yetkili olduğu ifade edilebilir (Kızılay, 2021: 32). Ayrıca adli teşkilâta meydana gelen değişikliklerden önceki klasik dönemde, şeriat mahkemelerinde Kadı’nın verdiği kararlar yine kendi tarafından icrâ edilmekte iken nizâmiye mahkemelerince verilen kararlarda icrâ çeşitli idârî bürokratlara verilmiş ve adli-idârî yönetim ayrılmıştır (Kenanoğlu, 2007: 188).

Osmanlı Devleti’nde Tanzimat Fermânı ile birlikte meydana gelen yeniliklerden biri de yargılamaların aleniyetini ve güvenilirliğini sağlamak amacıyla bazı resmî yayın organlarında mahkeme kayıtlarından örnekler yayınlanması olmuştur (Bingöl, 2010: 19).

Bu kapsamda “Vaḳāyi’i Zabtīyye” ve “Cerīde-i Meḥākim” gazeteleri ile “Muḳarrerāt-ı Temyīziyye” mecmuaları önemlidir (Kızılay, 2021: 24). Yanı sıra kadı veya nâibi tarafından tutulan Şer’iyye sicilleri de bu dönemin kazâ teşkilâtının yargı usûlü ile ilgili belgelerdendir. Kısaca bu yayınlardan bahsederek bahsi bitirmek faydalı olacaktır.

İlk nüshası 1286/1869’da yayınlanan “Vaḳāyi’i Zabtīyye” gazetesi, “Zabtīyye Müşîriyeti” bünyesinde bulunan vukuat odası tarafından yayımlanmaya başlayan resmî bir gazetedir. Gazete üzerine yapılan çalışmalarda kolluk kuvvetlerinin karşılaştığı olaylara atıfla bu tür bir isim verilmiş olabileceği ifade edilmektedir (Demirel, 2004: 24-25). Gazetenin çıkarılma amacı ise çeşitli konularda halkı bilgilendirmek, eğitmek ve dâvâ kayıtlarının örneklik teşkîl etmesini sağlayarak kamuoyunu yönlendirmektir (Demirel, 2004: 25). Gazetede Tanzimat sonrası kurulan nizâmiye mahkemeleri bünyesinde ihdâs edilen temyiz mahkemeleri ile daha sonradan “Adliye Nezâreti” olacak olan ve önceki bölümlerde detaylıca izah edilen “Dîvân-ı Aḥkâm-ı ‘Adliyye”de temyizen görülen dâvâların kayıtları yer almaktadır (Vaḳāyi’i Zabtīyye, 15 Safer 1286/27 Mayıs 1869: 1/2-3).

Gazetede, “Meḥākim-i Cinâyet” ana başlığı altında öncelikle “Dîvân-ı Aḥkâm-ı ‘Adliyye”ye gönderilen dâvâlar hemen sonrasında bu kurum bünyesindeki İstanbul mahkemelerinin temyiz mahkemesi olan “Dîvân-ı Temyîz-i Dersââdet” veya kısaltılarak “Dîvân-ı Temyîz”e ait davalar yer almaktadır (Bingöl, 2010: 15). Sonrasında ise İstanbul’daki üç liva mahkemesine ait dâvâ kayıtlarına yer verilmiştir. Bunlar; “Meclîs-i Temyiz-i Dersââdet”, “Meclîs-i Temyiz-i Beyoḡlu” ve “Meclîs-i Temyiz-i Üsküdar” mahkemeleridir (Kızılay, 2021: 25). Gazetenin önemli yanı devlet tarafından hukûkî ve idârî sahada yapılan deḡişiklikler ve yeni düzenlemelerin taşraya ulaşmasını sağlamasıdır (Bingöl, 2010: 24).

İkinci önemli gazete olan “Cerīde-i Meḥākim”, “Dîvân-ı Aḥkâm-ı ‘Adliyye” tarafından ilk olarak 1296/1879 yılında haftalık olarak neşredilmeye başlanan resmî/adlî bir gazetedir (Yavuz, 1993a: 408). Bu gazetenin kuruluş amacı, “Divân-ı Aḥkâm-ı ‘Adliyye” kurulup yargı alanında yeni mahkemeler ihdâs edilmesi üzerine bu

mahkemelerde yapılan yargılamalar ve tutulan tutanakların belirli bir usûle bağlanmasının istenmesidir (Bingöl, 2005: 22). Gazetede muhâkeme süreçleri detaylı bir şekilde ele alınmakla birlikte bunların belirli bir sistematığe sahip olmadığı dâvâ kayıtlarının ise daha çok ilanların, resmî tebligât ve nizâmnâmelerin arasına sıkışıp kaldığı ifade edilmiştir (Yiğit, 2014: 455).

Yayın hayatı boyunca farklı isimlerde yayımlanan gazetenin bu yayın hayatı üç safhaya ayrılmıştır. İlk safhası 125 sayı olarak yayımlanmıştır. Bu ilk safhada Osmanlı'nın birçok vilayetinden “Dîvân-ı Ahkâm-ı ‘Adliyye”ye gönderilen davalar ile yine İstanbul’da alt mahkemelerden gönderilen davaların temyiz ve istinâf dairelerinde görülme süreçleri yer almıştır (Bingöl, 2005: 23). Özellikle alt mahkeme kararlarının detaylıca incelendiği bu kayıtlar üst mahkeme olarak temyiz ve istinâf mahkemelerinin görevleri açısından son derece önemli görülmüştür. İlk safhanın bu özelliği gazeteye fıkıh tarihi açısından önemli bir kaynak değeri kazandırmaktadır. Ayrıca gazete, “Vaqâyi’i Zabtîyye”de olduğu gibi kurum yazışmaları, tebliğ ve tâmîmler, ilanlar ve mahkemelere dair yeni kânûn ve nizâmnâmeler ile bunlara dâir düzenlemeleri de içermektedir (Yavuz, 1993a: 408).

Gazete, 1296/1879’dan 1319/1901’e kadar 1154 sayı olarak ikinci defa birinci sayıdan başlamak üzere çıkmaya başlamış ve daha çok temyiz mahkemesinin usûlen gördüğü dâvâlara ağırlık vermiştir (Bingöl, 2005: 23). Daha sonra isim değişikliği ile “Cerîde-i Mehkâm-i ‘Adliyye” olarak neşredilmeye başlanmış ve 1326/1908’de 698’inci sayı ile bu safha da son bulmuştur (Yavuz, 1993a: 408-409). II. Meşrûtiyet’in ilanından sonra “Cerîde-i ‘Adliyye” adıyla tekrar yayın hayatına devam eden gazete, Cumhûriyet Dönemi’nde Adâlet Bakanlığı bünyesinde farklı isimlerle yayımlanmış ve hâlen “Adâlet Dergisi” adıyla yayımlanmaktadır (Yavuz, 1993b: 404).

Üçüncü yayın organı, Osmanlı Devleti’nin çeşitli şehirlerinden merkeze gelen temyiz başvurularını ve başvuru sonuçlarını içeren bir dergi olan ve 1327/1911’de yayımlanmaya başlayan “Muqarrerât-ı Temyîziyye Mecmu‘aları”dır. Hukuk ve cezâ kısımları olarak ayrı ayrı neşredilen dergi ilk başlarda her ay bir cüz olarak yayımlanmıştır. Sonradan bu cüzler de birleştirilerek dergi her sene için bir cilt olacak şekilde toplam altı

cilt olarak yayımlanmıştır. Dergiyi farklı kılan bir özelliği, sadece dâvâ kayıtlarını içermesi ve fihrist uygulamasının olmasıdır. Böylece içerisinde hangi konulara ait dâvâ kayıtlarının bulunduğunu görmek kolaylaşmaktadır (Kızılay, 2021: 27).

Kazâ teşkîlâtı ile ilgili resmî yayın organlarından belki de en önemlisi, Osmanlı hukukunda kadı veya nâibi tarafından tutulan ve çeşitli belgeleri içeren gerek merkezde gerekse taşrada tutulmuş kayıtları içeren şer‘iyye sicilleridir. Bu kayıtlara “Kâdı Sicilleri”, “Kâdı Dîvânı”, “Mahkeme Kayıtları”, “Sicillât-ı Şer‘iyye”, “Sicill-i Maḥfuz” gibi isimler de verilmektedir (Pakalın, 1993: 3/343; Uğur, 2010: 8). Kadı’ya gelen bütün işlemler bu defterlere kaydedilmekte ve kadı değişikliği söz konusu olduğunda bu defterler yeni kadıya devredilmekteydi (Yıldız, 2019: 53). Defterlerin Osmanlı’da en erken tarihli örnekleri hicri dokuzuncu asrın ikinci yarısında tutulmuş Bursa sicilleridir (Habib, 2019: 9). Bu sicillerin 20’nci asrın ilk zamanlarına dek sistemli bir biçimde geldiği görülmektedir (Hızlı, 2003: 369). Sicillerin resmen koruma altına alınması ve listelerinin toplanması ise 1290/1873 tarihli “Sicillât-ı Şer‘iyye ve Zabt-ı De‘âvî Cerîdeleri Ḥaklarında Tâlimât” ile olmuştur (Kızılay, 2021: 23).

Mahkemelerde kaydedilen bu belgeler: “İ‘lâm”, “Ḥüccet”, “Tereke Kayıtları” ve merkezden gelen “Fermân”, “Emir”, “Buyuruldu”, “Tezkere” ve “Berât” isimleriyle birkaç çeşitten oluşmaktadır (Uğur, 2010: 9). Lâkin bu terimler bütün Osmanlı tarihi boyunca aynı belge türlerini ifâde etmek için kullanılmamış, zamanla içerik olarak değişikliklere uğramıştır. Örneğin “İ‘lâm” adı verilen kayıtlara, “Şer‘iyye Mahkemeleri” kayıtları ile beraber Tanzimat Dönemi’nde kurulan “Nizâmiye Mahkemeleri”ne ait kayıtlarda da rastlanmaktadır. Klasik dönemde “İ‘lâm”lar “Şer‘iyye Mahkemeleri”nde Kadı’nın görüp neticelendirdiği dâvâların kayıt altına alındığı defterlerdi (Kızılay, 2021: 23). Lâkin Tanzimat sonrası dönemde “İ‘lâm”, mahkemenin vermiş olduğu hüküm ve kararı içeren ve taşradan merkeze gönderilen resmî belge, bildirim, dilekçe anlamında kullanılmıştır (Pakalın, 1993: 2/51).

Özellikle Tanzimat sonrası Osmanlı Devleti’nde yaşanan değişimler bu tür belgelerin kayıt usullerini de etkilediği görülmektedir. Dolayısıyla Tanzimat öncesini

nitelemek için kullanılan klasik dönem sicilleri ile Tanzimat sonrasındaki döneme ait kayıtlar farklılık arz etmektedir. Bu dönemin mahkeme kayıtları üzerine etkisine bakıldığında ise yazışma dilinin sadeleşmesi, “dîvânî” ve “şiyâkât” yerine daha okunaklı “nesih” ve “riķ’a” türü yazı türlerinin kullanılması, belgelerde tarih kullanımına özen gösterilmesi, imzâ uygulamasının başlaması, belgelerin daha kolay anlaşılması için içeriğine dâir özetlere, hulâsâlara yer verilmesi gibi yeniliklerden bahsedilebilir (Ceyhan, 2011: 62).

4.4. Tanzimat Sonrası Diğer Eğitim Kurumlarında Fıkıh Eğitimi

Tanzimat devrinde hukuk alanında olduğu gibi eğitim alanı da Batı’dan etkilenmişti. Bu dönemde, “İbtidâî”den (ilkokul) “Rüşdiyye”ye (ortaokul), “İ’ dâdi”ye (hazırlık okulu), “Sultânî”ye (lise) ve “Dârü’l-Fünûn”a (üniversite) kadar eksiksiz bir maârif sistemi öngören ve tüm Osmanlılar için zorunlu ilköğretim ilkesini ilân eden 1869 tarihli “Ma’ârîf-i Umumiye Nizâmnâmesi”ydi (Georgeon, 2006: 290). Fransız modelinden esinlenerek ilan edilen “Ma’ârîf-i Umumiye Nizâmnâmesi” isimli bu kânûnla kurumsal bir çerçeve de oluşturmuştur (Davison, 1963: 1/82, 53; Güven, 2021: 177; Kodaman, 1980: 11).

“Ma’ârîf-i Umûmiyye Nizâmnâmesi”, Osmanlı eğitim sisteminin modernleşmesinde önemli bir yer işgal etmektedir. Söz konusu Nizâmnâmenin hazırlanmasında Fransa’da eğitim sisteminin lâikleştirilmesi sürecinin mîmârı olan ve “Katolik Kilisesi” ile çatışan Fransız Eğitim Bakanı Victor Duruy’un çok büyük katkıları olmuştur. Bu projede, mânevî ve dinî değerlerden çok müsbet ve beşerî ilimlerin önemi vurgulanarak, refâhın ancak fen ve eğitimde sağlanabileceği belirtilmekteydi. Bu açıdan “Ma’ârîf-i Umûmiyye Nizâmnâmesi”nin Osmanlı Devleti’nde lâik eğitime geçiş için önemli bir aşama olduğunu belirtmek gerekir (Berkes, 2002: 236; Güven, 2021: 110; Mahmut Cevat, 2001: 469-509; Terzi, 2021: 73).

Nizâmnâmenin ikinci kısmında yer alan 129’uncu maddesi özellikle husûsî mekteplere ayrılmıştı. Bu madde ile misyoner mekteplerinin kurulmasının önü açılmış

oldu. Bu mekteplerin masrafları, maâş ve tâyin işleri ya mektepleri kuranlar ya da bağlı oldukları vakıflar tarafından idâre ve rü'yet kılınacaktı (Albayrak-Şeker, 2014: 116). Daha bu Nizâmnâmenin yayımlanmasından sekiz yıl önce 29 Temmuz 1861 tarihinde “Robert Koleji” kurulmuştu (Albayrak-Şeker, 2014: 71-72). 18 Aralık 1911’de bu Kânûn yeterli görülmeyerek yeni bir maârif kânûn tasarısı hazırlanmış ve lâyihası ile Meclîs’te bakanlar tarafından üzerinde tartışılmıştı (MV, 159/133). 29 Temmuz 1914 tarihinde ise eğitim ve öğretimle ilgili bütün kurumları ilgilendiren 25 maddelik “Ma‘ârîf Nezâreti’nin Teşkilât Nizâmnâmesi” yayımlanmıştır (İ.MMS, 188/1_3, 4).

Bu bölümün sonunda medreselerde görülen fıkıh eğitiminin yanı sıra çok sayıda açılan bu mekteplerde naklî ilimlere özellikle de fıkıh eğitimine ne derece yer verildiğini görmek önemli görülmüştür. Bu anlamda açılan tüm bu okulların açılış nizâmnâmelerine ulaşmak ve bunların hepsini burada saymak araştırmanın sınırlarını aşacağı için evreni temsil edecek nitelikte belirli nizâmnâmelerde yayımlanan müfredatlarda var olan fıkıh ile ilgili dersler ilk, orta, yüksek ve meslekî olarak kategorileştirilerek aşağıda verilmeye çalışılacaktır. Böyle bir çalışma eklemekle bu dönem açılan yeni okul sisteminin felsefesini anlamlı hale getirmek amaçlanmıştır. Aşağıda görüleceği üzere genelde Fransa eğitim sistemi örneğinde oluşturulan bu yeni okullarda naklî ilimlere ve özellikle fıkıh eğitimine ne derece yer verildiği görülecektir. Müfredâtlar sunulurken yeri geldikçe bu yeni gelişmenin sebepleri de tartışılmaya çalışılacaktır.

4.4.1. Sıbyan ve İbtidâiye Mektepleri

İslâm’da ve Osmanlı kültüründe önemi büyük olan ilk eğitime “Âmin Alâyı” denen bir törenle dört yaşları civarında “Sıbyan Mektebi” ile başlanırdı. Daha sonra belirli bir süre genellikle on iki yaşlarına kadar ilk tahsil sürdürülürdü (Aksoy, 1968: 153; Gündüz, 2015: 45-46; Kodaman, 1980: 57-58). Tabiatıyla bu mekteplerin düzeni ve müfredatları ile ilgili birçok tâlimâtname, kânûn ve yönetmelik yürürlüğe girmiş ve meclîsler kurulmuştur (Cüçük, 2020: 207; Mahmud Cevad, 2001: 1-2, 5-17). Örneğin bunlardan biri, 8 Nisan 1847 tarihli “Etfâlin Ta‘lîm ve Tedrîsi ve Terbiyelerini Ne Vechîle İcrâ Eylemeleri Lâzım

Geleceğine Dâir Şıbyan Mekâtibi Hocaları Efendilere İ'tâ Olunacak Ta'limâtı" isimli tâlimâtınâmedir (Kara, 2012: 451).

Tâlimâtınâmenin müfredatında "Elifba Cüzü", "Amme Cüzü" ve öteki cüzler, Kur'ân (hatim ettirilecek), "Türkçe" "Ahlâk Risalesi", "Türkçe Tecvit", "İlmihâl (din bilgisi)", Türkçe sözcüklerin okutulup yazdırılması, "Güzel Yazı", isteyen ve yeteneklilerin hafızlığa çalıştırılması şeklinde bir ders programı göze çarpar (Akyüz, 1994b: 13).

1869 tarihli "Ma'ârif-i Umûmiye Nizâm-nâmesi" ile sayıları büyük oranda artırılan bu ilk mektepler II. Mahmud Han'dan sonra tekrar zorunlu hale getirilmiş ve gayrimüslim çocuklarına din derslerini kendi rûhâni liderlerinin vermesi kararlaştırılmıştı (Albayrak-Şeker, 2014: 101; Kodaman, 1980: 67). Nizâm-nâmenin altıncı maddesine göre, "Mekâtib-i Şıbyâniye"nin tahsil süresi dört sene olarak belirlenmiş ve dinî ilimlerden "Uşûl-i Cedide veçhile 'Elifba', 'Kur'ân-ı Kerîm', 'Tecvîd' ve 'Ahlâka Müte'allik Resâil', 'İlm-i Hâl" derslerine yer verilmiştir. Akabinde hafızlık yapmak isteyenler ilk mektebe biraz daha devam ederek Kur'ân'ı ezberleyebileceklerdir (Albayrak-Şeker, 2014: 104).

10 Haziran 1909'da elli altı maddeden müteşekkil "Taşşîl-i İbtidâi (İlköğretim) Kânûnu Tasarısı" çıkarıldı (ŞD.TNZ, 224/80_2, 6). Bu kânûn tasarısının dördüncü maddesinde tahsil süresi üç yıl olan köy mekteplerinde "Mebâdî-i 'Ulûm-i Dinîye" adıyla bir ders görülmektedir. 12'nci maddesinde İbtidâi Mekteplerinde de aynı derse rastlanmaktadır. 19'uncu maddesinde bu okullara muallim yetiştirmek üzere açılan "Dârü'l-Mu'allimîn-i İbtidâiye" isimli, yatılı ve muhtelit (karma) okulun dersleri arasında "Ulûm-i Dinîye" ile "Kavâ'id-i Ahlâkiye" dersleri vardır (Albayrak-Şeker, 2014: 246-252). Bu okullara karma denmesi bugünkü anlamda kız-erkek karışık anlamına gelmez. Karma denilince o dönem için Müslim-gayrimüslim bir arada okuyor anlamına gelirdi (Güven, 2021: 145).

1880-1883 yıllarında 1301 Suriye vilâyeti Şâlnâmesinde şehir ibtidaîlerinde okutulan dersler içinde Kur'ân-ı Kerim dersleri dışında "Kitâbet-i Kur'âniye, 'İlmihâl" adlı

derslerden bahsedilmektedir (Kodaman, 1980: 87). 1891’de İstanbul ile birlikte taşra ilk okulları yeni bir düzenleme ile “Dersaâdet ve Kaşâbât İbtidâi Mekteplerine Mahşûs Müfredât Programı” çıkarılmış ancak müfredat aynı kalmıştır. Üç yıllık bu ibtidaîlerde ilmihal dersi haftalık birinci yıl iki saat, ikinci ve üçüncü yıllar üçer saat şeklinde belirlenmiştir. Dört yıllık köy ilkokullarının ders programında ise ilmihal dersinin ilk üç yıl haftalık üçer saat okutulduğu görülmektedir (Kodaman, 1980: 88; Mahmud Cevad, 2001: 322).

4.4.2. İdâdiye, Rüşdiye ve Sultâniler

Osmanlı Devleti’nde geleneksel sıbyan mekteplerinin üstünde yeni bir kademe olarak planlanan (askerî alanın dışında) sivillerin eğitimini amaçlayan mekteplerin kuruluşu Sultan II. Mahmud Dönemi’nin son zamanlarında vukû bulmuştu (Cücük, 2020: 214). Bu okullar 1838’de oluşturulan “Mekâtib-i Rüşdiye Nezâreti”ne bağlı olarak 1839’dan sonra “Rüşdiye” ismiyle açılmaya başlamıştır. Bu Rüşdiyelerin temeli 11 Şubat 1839’da kurulan “Mekteb-i Ma’ârif-i ‘Adliye” ile 19 Mart 1839’da tesis edilen “Mekteb-i ‘Ulûm-ı Edebiye”dir (Güven, 2021: 155). Devlet dairelerine memur yetiştirilmek üzere kurulan bu mektebe “Mekteb-i Ma’ârif-i ‘Adliye” denilmesi, bu okulda hukuk eğitimi verilmesiyle ilgili olmayıp II. Mahmud’un mahlasının adlî olmasından kaynaklanmaktaydı. Bu kurumda verilecek olan eğitimle “Bâb-ı Âli” ve “Defterdârlık” bürolarında görev yapacak olanların yetiştirilmesi amaçlanmaktaydı (Ürekli, 2002: 389-390).

“Ma’ârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi”nin 23’üncü maddesine göre “Mekâtib-i Rüşdiye”nin tahsil süresi dört sene olup, müfredatında yalnızca “Mebâdî’i ‘Ulûm-i Dinîye” adlı bir derse rastlanmaktadır (Albayrak-Şeker, 2014: 106; Kodaman, 1980: 93). 29’uncu maddesinde yer verilen, “Kız Rüşdiye Mektepleri”nin müfredatında da yine aynı ders dışında naklî ilimlerle ilgili bir ders yoktur (Albayrak-Şeker, 2014: 107). Bu dersler Osmanlı coğrafyasında yer alan bütün eyaletlerde okutulmuştur. Bizzat devlet tarafından yurtdışına tahsil amaçlı gönderilen talebeler için 23 Ekim 1857’te Paris’te tesis edilen “Osmanlı Mektebi”nin Nizâmnâmesinde de fıkıh eğitimi dâhil herhangi bir naklî ilimden bahsedilmemektir (İ. HR, 149/7830_1, 3).

“Ma‘ārîf-i Umûmiye Nizâmnâmesi”nde yer almayan ancak belgelerde rastlanan bazı dersler de vardır. Bunlar arasında “Ahlâk (Pend-i ‘Attâr, Gülistân, Naşîhâtü’l-Hukemâ, Vezâif-i Etfâl)”, “Manţık (Dede Genci, Risâle-i Va‘diyye, Ferîde, Îsâgocî)” “Diller (Emşile, Binâ, Mağşûd, ‘Avâmîl, İzhâr)” ile ilgili eserlerdir (BOA. MF. MKT. 2/35, 71). Yanı sıra Kur‘ân’ın bazı sûrelerinin ezberlenmesi, peygamberlerin hikâyelerinin okutulması (Kışâş-ı Enbiyâ), “Fıkıh”, “İlmihâl”, “Ezan”, “Dua” vb. ile yer almaktadır (BOA. MF. MKT. 25/82). Bu risalelerinden Sadeddin Kaşgarî (v. 1305) tarafından yazılmış olan “Munyâtu’l-Muşallî” tercih edilmiştir. Risâle, taharet ile namaz bahsinin fikhını ve hükümlerini ele almaktadır. Akâid dersinde ise İmâm Zâde Esad Hafız Efendi (v. 1851) tarafından yazılan ve inancın temellerini kapsamlı bir şekilde ele alan “Dürr-i Yektâ” isimli kitap tercih edilmiştir (İssı, 2021:105-108).

“Ma‘ārîf-i Umumiye Nezâreti”ne ait şalnâmelerde yer alan bilgilere göre İstanbul ve vilâyetler haricindeki “Rüşdiye Mektepleri”nde “Ma‘â Tecvid Kur‘ân-ı Kerim ‘Ulûm-i Dinîyye” adlı bir dersin haftalık birinci sene üçer saat ikinci ve üçüncü seneler ikişer saat okunduğu görülmektedir (SNMU, 1317: 402). 1316/1898’e ait “Şalnâme-i Nezâret-i Ma‘ārîf-i Umûmiyye”de “Umûm Mekatib-i Rüşdiye ve İ‘dâdiye’de Okunacak Ulûm ve Fünûnun Haftalık ‘Adedi Dürûsunu Mübeyyin Cetveldir” başlığı altında yedi yıllık müfredât verilmiştir. Bu müfredatta ilk üç yılda “Ma‘â Tecvid Kur‘ân-ı Kerim ‘Ulûm-i Dinîyye” adlı bir dersin haftalık okutulduğu görülmektedir. Bu dersin içinde fıkıhla ilgili bilgilere de yer verilmiştir (SNMU, 1316: 358).

Buna göre; ilk üç yıl fıkıh dersi yoktur. Dördüncü sene fıkıhtan: “Kitab-ı Tahâretten bed‘ ile ebvâb-ı mağşûşâsı alelusul sırasıyla takrîr ve tefhîm olunur”. Beşinci sene fıkıhtan: Kitâb-ı Şalâtın müştemîl olduğu bâblar âlet tertip tafşîlâtıyla beraber hüsnü tadrîs edilir.” Altıncı sene Fıkıhtan: “Kitab-ı Zekâtın hâvî olduğu ebvâb-ı mağşûşa dâhi kemâl-ı itina ve dikkatle okutturulur.” Yedinci sene haftada iki saat fıkıhtan: “Kitab-ı Nikâh ve Talâk ile bunların münkaşım oldukları bâblar meseleler okunur” (SNMU, 1316/1898: 191-193).

Müfredatın ilerleyen kısımlarında altıncı ve yedinci sınıflar ile ilgili ilâve şu dersler yer almaktadır: Altıncı sene haftada iki saat Kavânîn dersinde; “İlm-i Hukûk’un ta’rîfi ve takşîmi, Hukûk-ı Umûmiye-i Mürettibe, Hukûk-ı İdâre, Hukûk-ı Şahşîyye, Hukûk-ı ‘Adiye, Hukûk-ı Ticariye, Ticâret-i Bahriyye, Hukûk-ı ‘Arâzî, Hukûk-ı Şinâ’iyye ve Orman Hukûku, Ahzı Asker Mu‘âmelâtı, Nâfi‘a, Hukûk-ı Mâliye, Hukûk-ı Zabtiye” görülür. Yedinci sene haftada iki saat, “Maḥkemeler, Hukûk-ı Cezâiyye, ‘İlm-i Hukûk-ı Düvel” görülür. Burada sadece derslerin başlıkları ele alındı. Müfredatta bu bütün derslerin içeriği de verilmiştir (SNMU, 1316/1898: 216-219).

Şâlnâmede “Dersaadet ile Kaşâbât’ta Bulunan Zükûr ve İnâş Mekâtib-i İbtidâyesine Maḥşûş Müfredat Programıdır” başlığı altında üç yıllık müfredat verilmiştir. Üç yıllık bu mektebin bir hafta zarfında okunacak derslerin adedi belirlenmiştir. Bu derslerin içinde, “Elifba” dersi ilk sene 24 saat “Kur’ân-ı Kerim” dersi, ilk üç sene “Tecvid” dersi ikişer saat, ikinci sene bir saat üçüncü sene iki saat olarak belirlenmiştir. “İlmihâl” dersi birinci sene yoktur. İkinci sene ve üçüncü sene ikişer saat olarak belirlenmiştir. “İlmihâl” dersinde neler okutulacağını tafsilatı da verilmiştir

Buna göre özetle ikinci sene: Peygamberlerin hayatları, İslâm’ın binası, imânın şartları, ef‘âl-i mükellifin, i‘tikâdda ve ‘amelde mezhepler, namaz, abdest, hac, zekât, dinî günler anlatılacak ve namaz duaları ezberletilecektir. Üçüncü sene: İnanç esasları, kütüb-i semâviye, Kur’ân, Hz. Peygamber’in hayatı, imanın şartları, Namaz, abdest, gusül ve erkanları, Oruç ve sadaka-ı fitr konuları işlenecektir. Geçen sene noksan kalan mahallerin ikmalî hususiyle abdest ve namazın bi’l‘amel izâhı. Elli dört farz, ulu’l-emre itâat, ikinci sene de ezberlenecek dualar tekrar edilecektir (SNMU, 1316/1898: 338-343).

Şâlnâmede “Şunûfu İbtidâiye ve Rüşdiyeden Mürekkep ve Müddet-i Tahşîliyelere Altı Seneden İbaret Olan İnâş Rüşdiyelerine Maḥşûş Ders Programıdır” başlığı altında altı yıllık müfredat verilmiştir. Bu derslerin senelere taksiminde yine benzer dersler ve bu derslerin içerisinde ilmihal bilgilerine rastlanmaktadır. Birinci sene: Elifba ve Şifahi malumat 18 saat (Şifahi malumat dersinde vücut azaları, eşya vs. isimler öğretilmektedir). “Kur’ân-ı Kerim ma‘â Tecvid” dersinin altı yıla dağılımı: 4, 6, 6, 3, 2, 1 şeklindedir.

“Ulûm-ı Dinîye” dersinin altı yıla dağılımı: ilk sene yok diğer yıllar ikişer saat Ahlâk: ilk üç sene yok, dört ve beşinci seneler birer saat, altıncı sene iki saat şeklindedir (SNMU, 1316/1898: 393).

Müfredatın ilerleyen kısımlarında diğer bütün derslerle beraber “Ulûm-ı Dinîye” dersinin detaylı açıklaması yapılmıştır. Okutulan ilmihal bilgilerine görebilmek için bu dersin içerisine özetle değinmek gerekir. İkinci seneden başlayan derste, “İlmihâlîn ta’rîfi, ‘amelin ef’âli, Cenâb-ı Hâk ve ‘âlem. İmân ve İslâm, a’mâle müte‘allik ahkâm-ı şer’iyye (Ef’âl-i mükellifîn, edilleyi şer’iyye, mezhep, abdest, gusûl, namazın erkânı, hac)” konularına yer verilmiştir. Üçüncü sene: Ruh ve beden, imânın şartları ve namazın şartları”. Dördüncü sene: İman ve ibadet konularının biraz daha tafsilatı, zekât ve hac konuları. Beşinci sene: Maflûb iman, Kelime-i Küfür, namaz, abdest, teyemmüm, gusûl tahâret, seferîlik konuları. Oruç, hac ve zekât konuları. İrâde-i cüziye. Altıncı sene: İmam-ı Âzam’ın terceme-i hali, imânın şartları, namaz, Cuma namazı, cenâze namazı, zekât, oruç hac tafsilatı yer almıştır (SNMU, 1316/1898: 397-403).

Osmanlı Devleti’nde Genel medreseler gibi genel rüşdiyelerin yanında ihtisâs medreseleri gibi özel ortaokul ve liselerde mevcuttu. Bunlardan biri II. Abdülhamid Han’ın bir siyâseti olarak İstanbul’da 1892 yılında kurulan ve bir rüşdiye okulu olan “Aşîret Mektebi”dir. Bu mektebin, 11 Temmuz 1308/20 Temmuz 1892 tarihli on iki maddelik nizâmnâmesi okulun amacı ve sûreti tadrîsâtını gösterir. Şâlnâmede “Aşîret Mektebinin Ders Programıdır” başlığı altında yer alan programda beş yılda da okutulmak üzere naklî ilimlerle ilgili “Kur’ân-ı Kerim”, “Elifba”, “Ulûm-i Dinîye”, “İlmihâl” derslerine rastlanmaktadır (SNMU, 1316/1898: 296). Yatılı olan bu okulun yüz otuz Müslüman talebesi vardı (SNMU, 1316/1898: 658).

Genel rüşdiyelerin üzerinde bir lise sayılan “Sultâniler” geliyordu. İlki 1868’de Fransız kültürünün ürünü olarak açılan “Galatasaray Sultânisi”ydi. Bu okulun müdürü ve öğretmenleri Fransız’dı ve genel eğitimin Fransızca olduğu lisede 341 öğrencinin 147’si Müslümandı (Davison, 2006: 677). 1870’li yıllara gelindiğinde Sultanilerden sadece iki tane açılabilmiştir. Bunların birisi daha önce açılmış olan Galatasaray Sultanisi diğeri de

yine İstanbul'da açılan “Darüşşafakâ” olmuştur. Bu dönemde ayrıca cemaatlerin kurduğu okullarla ve misyonerlerin kurduğu okullar da eğitim sistemine dâhil olmuşlar ve zamanla bu okulların Müslüman öğrencilerinin sayılarında da artış yaşanmıştır (Zürcher, 2016: 101).

Sekiz yıl tahsil süresi olan “Darüşşafakâ Okulu”nun idaresine dâir 21 Kasım 1871 tarihli Nizâmnâmesinde okulda okutulacak derslere de yer verilmiştir. Kız erkek ayrı eğitimin yapıldığı bu okulda okutulan dersler arasında erkekler kısmında fıkıh ile ilgili yalnızca “Kavânin-i Devlet-i ‘Aliyye” isimli bir ders görülmektedir. Kız kısmında herhangi bir derse rastlanılmamıştır (DUİT, 116/1_4, 10).

Şâlnâmede “Mekteb-i Sultâni Ders Programı” başlığı altında “Şınıfı İbtidâiye” ve “Şınıfı Tâliye” şubelerinin senelere göre dersleri gösterilmiştir. Bu programda yer alan fıkıhla ilgili sadece Tâliye şubesinin beşinci ve altıncı senelerinde “Fıkhı Şerif” isimli bir ders görülmektedir. Ancak her iki şubede de yalnızca Müslüman talebelere okutulan “Ulûm-i Dinîye” başlığı altında bir ders vardır. Bu derste zaman zaman ilmihal bilgileri de yer almıştır (SNMU, 1316/1898: 604). Beşinci ve altıncı seneler, fıkıh ile ilgili “Mecmû‘âyı Zühdiye” isimli bir eserin okunduğu görülmektedir (SNMU, 1316/1898: 115-119).

Orta öğretim ile ilgili son olarak “Meslekî ve Teknik Okullar”dan bahsetmek gerekir. Yeni kurulan ve tahsil süresi dört yıl olan “Mülkiye Mühendis Mektebi”nin 19 Haziran 1884 tarihli yedi maddelik Nizâmnâmesinin beşinci maddesi ders programıyla ilgilidir. Ancak herhangi bir fıkıh dersi veya naklî ilim yer almamaktadır (Albayrak-Şeker, 2014: 175-176). Halkalı Çiftliği’nde açılan ve tahsil süresi üç yıl olan “Ziraat Mektebi”nin 13 Ağustos 1884 tarihli 59 maddelik Nizâmnâmesinin 19’uncu maddesi ders programıyla ilgilidir. Ancak herhangi bir fıkıh dersi veya naklî ilim yer almamaktadır (Albayrak-Şeker, 2014: 183-184).

İstanbul’da kurulan “Kız Sanayi Mektebi”nin 17 Mayıs 1884 tarihli dokuz maddelik Nizâmnâmesinin sekizinci maddesine göre tahsil süresi beş yıldır. Aynı maddede

yer alan müfredatında fıkıh ile ilgili herhangi bir ders yer almamakla birlikte birinci sınıfta; “Uşûl-i Cedide Veçhile Elifba ve Kur’ân-ı Kerîm” dersleri, ikinci sınıfta “Akâid-i Dinîye ve Risâle-i Ahlâk” dersleri vardır (Albayrak-Şeker, 2014: 170).

Şâlnâmede “Şunûfu İbtidâiye ve Rüşdiyeden Mürekkep ve Müddet-i Tahşîliyeleri Yedi Seneden İbaret Kız Sanayi Mektepleri Programıdır” başlığı altında mesleki kız İdâdi ve Rüşdiyelerinde okutulan derslere yer verilmiştir. Bu derslerin senelere taksiminde yine diğer İdâdi ve Rüşdiyelere benzer dersler ve bu derslerin içerisinde ilmihal bilgilerine rastlanmaktadır. Birinci yıl: “Elifba ve Şifâhi Ma’lûmât” dersi on sekiz saat yer alır. “Kur’ân-ı Kerim Ma’â Tecvid” dersinin altı yıla dağılımı: 6, 4, 4, 4, 2, 1, 1 şeklindedir. “Ulûm-ı Dinîye” dersinin altı yıla dağılımı ise: ilk sene yok diğer yıllar 2, 2, 2, 2, 1, 1, 1 şeklindedir. “Ahlâk”: ilk dört sene yok, diğer üç yıl birer saattir. “Ulûm-ı Dinîye”nin ders içeriği ile ilgili “İnaş Rüşdiyelerinin iki, üç, dört ve beşinci senelerinde tadrîs edilen mebahîş bu mekteplerin aynı sınıflarında ve altıncı senelerinde gösterilen dersler bu mekteplerin altıncı ve yedinci senelerinden talim olunacaktır” denilerek programın yaklaşık aynı olduğu vurgulanmıştır (SNMU, 1316/1898: 435-436).

Şâlnâmede “Şanâyî’i Nefsiye Mektebinin Ders Programıdır” başlığı altında verilen derslerin içinde herhangi bir fıkıh ya da naklî ilim dersi yoktur. Bu okulun haftalık ders günleri Cumartesi, Pazartesi, Salı, Çarşamba ve Perşembe olarak belirlenmiş, Cuma ve Pazar günleri tatil edildiği görülmüştür (SNMU, 1316/1898: 106).

4.4.3. Dârü’l-Fünûn vb. Yüksek Öğretim Kurumları

Medreseler dışında “Dârü’l-Fünûn” denilen modern yüksek okulların açılması ilk defa fikri 1845’te Sultan Abdülmecîd Han döneminde gündeme gelmiş ve bu çerçevede çalışmalar yapılmaya başlanmıştı. Batı’dan alınan yeni ve modern bilim, üst düzey bu eğitim kurumlarının (üniversitelerin) açılmasıyla ve modern yayınlar sayesinde yerleşmiştir (Akyüz, 2006: 17-58; Berkes, 2002: 230-231; Cücük, 2020: 255; Mahmud Cevad, 2001: 27, 29-30; Terzi, 2021: 103).

“Ma‘ārîf-i Umûmiye Nizâmnâmesi”nin üçüncü faslı “Mekâtib-i ‘Âliye”ye ayrılmıştır. 51’inci maddede bu yüksek öğretim; “Mekâtib-i ‘Âliye”, “Dârü’l-Mu‘allimîn”, “Dârü’l-Mu‘allimât”, “Dârü’l-Fünûn” ve “Fünûn ve Şanâyî’i Muhtelif” mektepleri şeklinde belirlenmiştir. Nizâmnâmenin 52-56’ncı maddeleri, “Rüşdiye”, “İdâdiye” ve “Sultâniye” mekteplerine muallim yetiştirmek üzere Dersaâdet’de açılacak olan Dârü’l-Mu‘allimîn’in müfredatına ayrılmıştır. Tahsil süresi üç yıl olan Rüşdiye şubesinde hiçbir dinî ve fikhî derse rastlanmazken, tahsil süresi iki yıl olan İdâdiye şubesinde yalnızca “Kavânîn-i Osmâniye” isimli bir derse yer verilmiştir. Tahsil süresi üç sene olan Sultaniye şubesinde ise “Huķûķ-ı Milel” dersi vardır (Albayrak-Şeker, 2014: 110-111).

Şalnâmede “Dârü’l-Mu‘allimîn Programı” başlığı altında bu derslerin yıllara ve şubelerine göre haftalık dağılımı verilmiştir (SNMU, 1316/1898: 75-78). Bu programda yer alan fıkıhla ilgili dersler aşağıda tablolastırılarak verilmiştir:

Tablo 19

Dârü’l-Mu‘allimîn programında geçen fıkıh derslerinin şubelerine göre haftalık çizelgesi

Ders İsimleri	Sınıflar			Top. Saat
	1.	2.	3.	
İki yıllık Dârü’l-Mu‘allimîn-i İbtidâiye Şubesi				
“Kur‘ân-ı Kerim Ma‘â Tecvid “ve” Fıķhı Şerif”	4	3		7
İki yıllık Dârü’l-Mu‘allimîn-i Rüşdiye Şubesi				
Herhangi bir Fıkıh ve Naklî ilme ait ders mevcut değildir.				
Üç senelik Dârü’l-Mu‘allimîn-i ‘Âliye Şubesi				
Ulum-ı Dinîye ve Şerhi Aķâid	1	1	2	4

(*Salnâme-i Nezâret-i Ma‘ārîf-i Umûmiyye, 1316/1898: 127-129*).

“Ma‘ārîf-i Umûmiye Nizâmnâmesi”nin 68’den 70’inci maddelerine kadar, “Kız Mekâtib-i Şıbyâniye ve Rüşdiyesi”ne muallim yetiştirmek için açılmış olan “Dârü’l-Mu‘allimât”ın müfredatına ayrılmıştır. Hem tahsil süresi iki yıl olan “Şıbyân Şubesi”nde hem de üç yıllık “Rüşdiye”sinde “Mebâdî’i ‘Ulûm-ı Dinîye” ve “Risâle-i Aĥlâķ” dersleri görülmektedir. Nizâmnâmede “Etfâl-i Gayr-ı Müslîmenin ‘Ulûm-ı Dinîye Dersleri” ile ilgili “Rüesâyı rûĥâniye ma‘rifetleriyle bi’t-ta’yin tadrîs olunacaktır” denilmektedir (Albayrak-Şeker, 2014: 112).

Şâlnâmede “Dârü’l-Mu‘allimât Dürüs Cetvelidir” başlığı altında derslerin yıllara göre haftalık dağılımı verilmiştir. Bu programda “Kur’ân-ı Kerim”, “‘Ulûm-ı Dinîye” ve “Ahlâk” dersleri haftalık ders saati belirlenmeden yalnızca her yıl ismi zikredilmiştir. Ancak “Ahlâk” dersi üçüncü yıl yoktur (SNMU, 1316/1898: 192). Şâlnâmenin ilerleyen sayfalarında “Dârü’l-Mu‘allimât Programı” başlıklı başka bir bölümde “Mevâd-ı Tadrîsiyenin Senelere Taksîmi” başlığı altında derslerin saatlere göre haftalık dağılımı verilmiştir. Bu programda yer alan fıkıhla ilgili dersler aşağıda tablolaştırılarak verilmiştir:

Tablo 20

Dârü’l-Mu‘allimât programında geçen fıkıh derslerinin haftalık çizelgesi

Ders İsimleri	1.	2.	3.	Saat
Tecvid ve Kur’ân-ı Kerim’de Tatbîkâtı	2	1	1	4
‘Ulûm-ı Dinîye	2	2	2	6
Ahlâk	-	2	1	3

(*Salnâme-i Nezâret-i Ma‘ârif-i Umûmiyye, 1316/1898: 453*).

“‘Ulûm-ı Dinîye” dersinde okutulacak konular teferruatına girmeden şöyledir: Birinci sene: başlangıç seviyesinde İmanın ve İslâm’ın şartları, ef‘âl-i mükellifin, abdest, gusül, teyemmüm, temizlik, namazın çeşitleri ve erkânı. İkinci sene: birinci senenin tekrarı ve takviyesinden sonra, Kurban, zekât, oruç ve ahkâmı. Üçüncü sene: İtikâdi ve ilmi akâid, rûyetullah, ef‘âl-i ‘ibâd, ef‘âli ihtiyâriye, hüsn-ķübûh ve istidat gibi diğerk itikâdi konular, Kitab-ı Nikâh ve bâb-ı elviye (velâyet bahsi) konuları ele alınacaktır (SNMU, 1316/1898: 455-458).

5 Temmuz 1915 tarihinde 39 maddelik “Dârü’l-Mu‘allimîn” ve “Dârü’l-Mu‘allimât” Nizâmnâmesi yayımlanmıştır. Nizâmnâmenin 24’üncü maddesinde “‘Dârü’l-Mu‘allimîn ve Dârü’l-Mu‘allimât-ı İbtidâiye”de okutturulacak dersler arasında “Ma‘lûmât-ı Ahlâkiye ve Medeniye ve Hukûkiye” ile “Kur’ân-ı Kerîm ve Ma‘lâmât-ı Dinîye ve Siyer” dersleri görölmektedir. 29’uncu maddesinde “Dârü’l-Mu‘allimât-ı ‘Âliye’nin Şunûf-ı İhżâriyesi”nde yalnızca “Kur’ân-ı Kerîm” ve “Ma‘lûmât-ı Dinîye” mevcuttur. Diğerk şubelerin hiçbirinde herhangi bir nakli ilme rastlanmamaktadır (Albayrak-Şeker, 2014: 313-319).

Diğer önemli bir yüksek öğretim bugünkü üniversitelerin temeli sayılan “Darü’l-Fünûnlar”dır. “Avrupa’nın ilim ile ilerlediğini ve ilimsiz bir şey olamayacağını takdir eden Tanzimat adamları, 1844’te ulema, asker, sivil kimselerden seçilen bir komite ile üç öğretim derecesini ve bunlar arasında yüksek öğretim işini de inceleyerek Darü’l-Fünûn yapılmasına karar verdiler (Bilsel, 1943: 11-12; Cücük, 2020: 220). Ayasofya ile Sultanahmet arasında yapılması kararlaştırılan üniversite binası ancak on dokuz yılda ancak bitirilebilmiş, komite üyelerinden olan Sadrazam Keçecizâde Fuat Paşa, bina bitmeden 31 İkkânûn 1863 Pazartesi günü bu bina içerisinde derslere başlanmasını emretmiştir (Bilsel, 1943: 11-12). Kısa süre sonra bu ilk üniversite denemesi başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

İkinci defa 19 Z. 1286/20 Şubat 1870 yılında “Darü’l-Fünûn-i ‘Osmânî” adıyla kurulan üniversitenin, Evkâf Matbaası tarafından 1920 yılında İstanbul’da “Darü’l-Fünûn-i ‘Osmânî Talebe Rehberi” adında yayınlanan kitabının önsözünde oluşturulan medreseler; “Hukuk”, “Tıp”, “Edebiyat”, “Fen” medreseleri ile “Tıp Medresesi”ne bağlı “Dişçi”, “Eczacı” mektepleri şeklinde belirlenmiştir (Darü’l-Fünûn-i ‘Osmânî Talebe Rehberi, 1920: 3).

“Ma’ârîf-i Umûmiye Nizâmnâmesi”nin 79’dan 86’ncı maddelerine kadar, Dersâadet’de Darü’l-Fünûn-i Osmânî ismiyle tesis olunacak bu okulun müfredatına ayrılmıştır. Bu yüksek okul; “Hikmet ve Edebiyat”, “İlm-i Hukûk” ve “Ulûm-ı Tabî’iyye ve Riyâziyye”den müteşekkil olacaktı. “Hikmet” ve “Edebiyat” şubesinde naklî ilimlerden “Mantık”, “Ma’ânî”, “Beyân”, “İlm-i Kelâm” ve “İlm-i Ahlâk” derslerine fıkıh dersi olarak da “Hukûk-ı Tabî’iyye” dersine yer verilmiştir. “Ulûm-ı Tabî’iyye ve Riyâziyye Şubesi”nde hiçbir naklî ilime rastlanılmamaktadır. 82’nci maddesinde yer alan “İlm-i Hukûk Şubesi”nde ise; “Fıkıh-ı Şerifin Mu’amelât bahşiyle Uşûl-i Fıkıh, Romalıların Kânûnu, Fransızların Hukûk-ı ‘Âdiyye Kânûnnâmesi ve Hukûk-ı ‘Âdiyyeye Mute’allik Uşûl-i Muhâkeme, Ticâret-i Berriyye ve Bahriyye ve Cezâ Kânûnnâme-i Hümâyûnlarıyla Uşûl-i Muhâkeme-i Cinâyet ve Hukûk-ı Mülkiyye ve Hukûk-ı Mîlî” derslerinin okunacağı beyan edilmiştir (Albayrak-Şeker, 2014: 113). Her şubenin tahsil müddeti sadece diploma isteyenler göre üç; müderrisler olmak isteyenlere göre dört sene olarak belirlenmiştir (Albayrak-Şeker, 2014: 114).

Madde 84'te: "Darü'l-Fünûn'da okutturulacak dersler Türkçe takrîr olunacak ve Türkçe takrîre muktedir mükemmel muallimler yetiştirilinceye kadar Fransızca takrîr olunmak câiz olacaktır" denilmesi bu okullardaki muallimlerin yabancı olduklarını müşâhede ettirmektedir. Bu durum daha Tanzimat Dönemi'nin ilk yıllarında günümüz "Erasmus" sistemine berzer tarzda bir uygulama getiren 9 Mayıs 1840 tarihli irâde-i seniyyeyi hatırlatmaktadır (İ. HR, 4/198_4).

"Darü'l-Fünûn-i 'Osmânî"den sonra İstanbul'da ikinci defa "Darü'l-Fünûn-i Sultânî (1874-1875" kuruldu. Müfredât olarak bir öncekiyle benzerlik arz eden (Güven, 2021: 266-267) bu okul da kapatıldı ve kalıcı olanı 1900'de "Darü'l-Fünûn-ı Şahâne" ismiyle tesis edildi. Malum olduğu üzere Osmanlı medrese sisteminde eğitim parasız olmanın yanı sıra üstüne üstlük talebeye para, üniforma verilir ve cebine harçlık konulurdu. Tanzimat döneminde bir tek harç yatırılan okul 1900 yılında açılan bu Darü'l-Fünûn'dur. Burada da gülünç miktarlarda harç alınmıştır (Ortaylı, 2007a: 222).

"Darü'l-Fünûn-i Şahâne" için hazırlanan 27 maddelik 12 Ağustos 1900 tarihli Nizâmnâme lâyihasının ekinde "Darü'l-Fünûn-i Şahâne" ders programları verilmiştir. Nizâmnâmenin ikinci maddesine göre üniversite; "Ulûm-ı 'Âliye-i Dinîye", "Ulûm-ı Riyâziye ve Tabî'yye" ve "Edebiyât" şubelerinden oluşmuştur. "Ulûm-ı 'Âliye-i Dinîye"nin öğrenim süresi dördüncü maddede dört yıl; diğer iki şubenin üçer yıl olarak belirlenmiştir. Nizâmnâme layihasının ekinde verilen müfredata göre; "Ulûm-ı 'Âliye-i Dinîye Şubesi"nde "Fıkıh" ve "Uşûl-i Fıkıh" dersleri yanında diğer naklî ilimlere de yer verilmiştir. Diğer iki şubede ne naklî ilimler ne de fıkıh dersleri yer almıştır (DUİT, 115/31_3, 6). 1331/1914 senesinde medreselerde yukarıda ıslahatlar bölümünde bahsedildiği üzere "Darül-İlâfe Medresesi" kurulunca "Ulûm-ı 'Âliye-i Dinîye Şubesi" talebeleriyle birlikte bu medreseye devredilmiştir.

Cumhûriyet kurulduktan bir müddet sonra medreseler kapatılınca bu sefer tersi bir durum ortaya çıkmıştır. Bu sefer kapatılan "Darül-İlâfe Medresesi"nin talebelerinin bir kısmı, "Tevhid-i Tedrîsât Kânûnu"un dördüncü maddesinin âmir hükmü gereği, Darü'l-Fünûn fakültelerine ilaveten tesis edilen "İlahiyat Fakültesi"ne nakledilmiştir (T.C.

İstanbul Darülfünunu Talebe Rehberi (1926-1927), 1926: 127; T.C. İstanbul Darü'l-Fünûnu Talebe Rehberi (1930-1931), 1930: 244). Yine “Şahn” ve “İbtidâi Dâhil” medrese mezunları aynı Kânûn maddesinin amir hükmü gereğince açılan “İmam-Hatip Mektepleri”ne ilk dört sınıfına da olmak üzere nakledildi (T.C. İstanbul Darü'l-Fünûnu Talebe Rehberi (1926-1927), 1926: 128-129; T.C. İstanbul Darü'l-Fünûnu Talebe Rehberi (1930-1931), 1930: 244-245).

Yaklaşık bir buçuk ay sonra, Türkiye Reisi Cumhuru Gâzi Mustafa Kemal imzasıyla elli madde halinde “İstanbul Darü'l-Fünûnu” için “Ma‘ârîf Vekalet Celilesi”nce tanzîm olunan ve 21 Nisan 1340/1924 tarihli içtîmasında kabul edilen “İstanbul Darü'l-Fünûnu Ta‘lîmât-nâmesi”nin beşinci maddesinde İlahiyat Fakültesinde okutulması gereken dersler arasında “Uşûl-i fıkıh” isimli bir ders görülmemektedir (Ayni, 1927: 58-67). 7 Aralık 1925 gününde de Devlet’in resmî yayın organı olan Düstûr’da 2810 numaralı kararnameye zeyil olarak 2875 numara ile 71 nolu “Darü'l-Fünûn Ta‘lîmât-nâmesinin beşinci maddesinde münderiç ‘Uşûl-i Fıkıh’ dersinin ilgâsıyla yerine ‘Târîh-i Hukûk’ dersinin ikâmesi hakkında karar-nâme” yayımlanmıştır (Düstûr, 1928: 7/A/213).

İstanbul Darü'l-Fünûnu Talebe Rehberi (1926-1927)’nin ikinci maddesinde bu tâlimât-nâmenin sekizinci maddesinin değışmesi üzerine yeni dersler sayılırken bu derse “Fıkıh Tarihi” adıyla yer verilmiştir (T.C. İstanbul Darülfünunu Talebe Rehberi (1926-1927), 1926: 4). Programda ise “Târîhi Fıkıh” ismiyle yer alan bu ders, Müderris İzmirli İsmail Hakkı Bey tarafından haftada iki gün “Pazar ve Salı günleri 11.30-12.30” şeklinde belirlenmiştir (T.C. İstanbul Darülfünunu Talebe Rehberi (1926-1927), 1926: 131-134).

“T.C. İstanbul Darü'l-Fünûnu Talebe Rehberi” (1930-1931) baskısında (1926-1927) yılı baskısından farklı olarak “İlahiyat Fakültesi”ne yeni dâhil olan talebe hakkında on iki maddelik ek bir ilâve yer almıştır. Bu ilâvenin birinci maddesine göre “İlahiyat Fakültesi”nde tedrîsât iki devreye ayrılmıştır: Birinci devreye ait derslerin programında “Târîhi Fıkıh” dersine haftalık Salı günleri 11.00-11.55 arası verilmek üzere bir saat olarak yer verilmiştir. Böylece dersin süresi iki günden bir güne; blok ders saati tek ders saatine düşürülmüştür. İkinci devrede fıkıh ile ilgili bir ders yoktur (T.C. İstanbul Darü'l-

Fünûnu Talebe Rehberi (1930-1931), 1930: 250-253). Fıkıh tarihi Müderrisi İzmirli İsmail Hakkı Bey'dir (T.C. İstanbul Darü'l-Fünûnu Talebe Rehberi (1930-1931), 1930: 254).

“İstanbul Darü'l-Fünunu”, 1924 tarihli ve 493 sayılı kânûna göre, katma bütçeli özerk bir kurum olarak işliyordu. Cumhûriyet yönetimi inkılâplar yaparken “Darü'l-Fünûn”dan beklediği desteği göremediğinden yeni bir düzenlemenin gerekli olduğu kanısında olsa gerek ki, 1931 yılında Cumhûriyet Halk Fırkası, “Darü'l-Fünûn”da reform isteyen bir kararı tüzüğüne geçirmiş ve Meclîs aynı yıl bir rapor hazırlamak üzere çağırılması düşünülen Avrupalı bir uzman için bütçeye ödenek koymuştur. Bunun üzerine Türkiye'ye gelen “Malche” isimli İsviçre menşeli bir profesör, dört aylık bir çalışma sonrası bir rapor hazırlamış ve “Maârif Vekâleti”ne sunmuştur. Malche, “Darü'l-Fünûn” ile ilgili hazırladığı raporun hakkındaki görüşlerini “Maârif Vekâleti”ne göndermesinden üç gün önce de Başbakan İsmet Paşa, “İstanbul Darü'l-Fünûn”unun ilgâyıyla yerine yeni esaslar dâhilinde bir “İstanbul Üniversitesi Teşkiline Dair Kânûn Lâyihası”nı 15 Mayıs'ta TBMM'ye sunmuş ve tasarı 31 Mayıs 1933 akşamı yasalaşmıştır (Ersel vd., 1940-1960: 1/210-211).

Türk Hükümetinin Profesör Malche'ye hazırlattığı Üniversite reformu hakkındaki rapor “Maârif Vekâleti” tarafından 11 Ekim 1934 Meclîs'te yasalaşmıştır. İlk Rektörlüğünü Tıp Fakültesi Profesörlerinden Dr. Neşet Ömer İrdelp'in yaptığı “İstanbul Üniversitesi”nin 63 maddelik yeni tâlimâtnâmesinin ikinci maddesinde fakülteler sayılırken “İlahiyat Fakültesi”ne yer verilmemiştir. Böylece 1949 yılında tekrar açılışına kadar “Tevhid-i Tedrîsât Kânûnu”na aykırı bir şekilde “İlahiyat Fakültesi” resmen kapatılmıştır (Saray, 1996: 89-100).

Uzun bir süre inkılâp kânûnlarına aykırı olarak (Tevhid-i Tedrîsât) Türkiye'de 1950'li yıllara kadar dinî tedrîsât yasaklandı. Elli yıllara gelindiğinde, demokrasi canlanmış ve dinî tedrîsât hakkında çalışmalar başlamıştır. Bunlardan biri de “İlahiyat Fakültesi” açılması fikri olmuştur. Bu fikir tasarı haline gelmiş ve 3 Mayıs 1949 günü Milli Eğitim Bakanı Tahsin Banguoğlu tarafından görüşülmek üzere TBMM Başkanlığına sunulmuştur.

Yapılan müzakereler neticesinde yaklaşık bir ay sonra TBMM, 4 Haziran 1949 tarih ve yüz birinci birleşiminde, 250 milletvekilinin tamamının oyuyla fakültelerin açılışı kabul etmiş ve aynı gün Resmî Gazete yayımlanarak “5424 Sayılı Kānûn” olarak yürürlüğe girmiştir (Ayhan, 1999: 213). 21 Kasım 1949’da Ankara Cebeci’deki binasında öğretime başlayan ve öğretim süresi dört yıl olan Fakülte’nin programına “Fıkıh”, “Tefsir”, “Hadis”, “Psikoloji”, “Sosyoloji”, “Genel ve Karşılaştırmalı Dinler Tarihi”, “Arapça”, “Farsça” dersleri konulmuştur (Ersel vd., 1940-1960: 1/151).

Darü’l-Fünûn’lar yanında bazı diğer yüksek öğretim kurumlarına da kısaca değinilerek bu bahis de bitirilecektir. Bunlardan ilki “Tıp” ile ilgilidir. Bu altı yıllık okulun “Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye-i Şahânenin Ders Cetveli” başlığı altında verilen müfredatında, sadece altıncı sınıfta tıp ile ilgili saati de belli olmayan “Tıp Kānûnu” adlı bir ders mevcuttur. Üç yıllık “Eczacılık” bölümünde ise herhangi bir fıkıh ve naklî ilim dersi mevcut değildir (SNMU, 1316/1898: 97-98). Bunlardan bir diğeri ise 28 Kasım 1858’te açılan “Mekteb-i Mülkiyeyi Şahâne”dir. Bu okulun nizâmnâmesinin sekizinci maddesinde yer alan ders müfredatında fıkıh eğitimi ile ilgili; “Kavânîn-i Cedîde-i Şaltânât-ı Şeniyye, Huķûķ-ı Milel ve Muâhedât-ı Devlet-i ‘Aliyye” dersleri yer almıştır (BEO. AYN.d, 1725, s. 4-6). Bu derslerin klasik fıkıh eğitiminden daha çok Batı tarzı hukuk sisteminin örnek alınarak okutuldukları düşünülmektedir (Albayrak-Şeker, 2014: 64-67).

Şalnâmede “Mekteb-i Mülkiyeyi Şahâne Şunûfi Mülkiye Ders Cetveli, Numara: 1” başlığı altında bu derslerin yıllara göre haftalık dağılımı verilmiştir. Bu programda yer alan fıkıhla ilgili dersler aşağıda tablolastırılarak verilmiştir:

Tablo 21

Mekteb-i Mülkiyeyi Şahâne programında geçen fıkıh derslerinin haftalık çizelgesi

Ders İsimleri	Sınıflar:	1.	2.	3.	T. Saat
İlm-i Fıkıh		2	2	-	4
Mecelle		2	2	2	6
Mebâdi'î Esâsiye-i İlm-i Hukûk		1	-	-	1
Hukûk-ı Siyâsiye-i Dâhiliyenin Nizâmât Kısmı		1	-	-	1
Arâzî Kânûnu		2	-	-	2
Hukûk-ı Ticâret		-	2	-	2
Hukûk-ı Düvel		-	1	2	3
Hukûk-ı Cezâ		-	2	-	2
Hukûk-ı Siyâsiye-i Dâhiliyenin İdare-i Mülkiye Kısmı		-	1	-	1
Uşûl-i Muḥâkemât-ı Hukûkiye		-	-	2	2
Uşûl-i Muḥâkemât-ı Cezâiye		-	-	2	2
Hukûk-ı Siyâsiye-i Dâhiliyenin Teşkilât Kısmı		-	-	1	1
Kânûn-ı 'Askeriyenin aḥzı 'asker mu'âmelâtı tafşilatıyla cihât-ı mühimme-i sâiresi ve nizâmâtı zabtıye		-	-	1	1
Aḥkâm-ı Evkâf		-	-	1	1

(*Salnâme-i Nezâret-i Ma'ârif-i Umûmiyye, 1316/1898: 75-78*).

Son olarak araştırmayı bu yüksek öğretim kurumları arasında en çok ilgilendiren “Mekteb-i Hukûk-ı Şahâne”den bahsedilecektir. Şalnâmede “Mekteb-i Hukûk-ı Şahâne” başlığı altında okul şöyle tanıtılmıştır:

“Kavânîni 'adliye ve siyâsiye-i devleti 'âliyenin ve hukûka müte'allik uşûl ve fûnûnun tadrîsine maḥşûş olup Ma'ârif Nezâretine merbuḥ ve müddeti tadrîsiyesi dört senedir. Talebesi nehâri olarak devam eder ve meccânen kabul olunur. Mektebe dâhil olmak için evvelâ tabiiyâ 'Osmâniye'den olmak, şâniyen sinnî on sekizden aşağı olmamak, şalişen lisânı Osmâniye'de kitâbete muḳtedir ve şarf ve nahîv ile mantık ve coğrafya ve ḥişâb fenlerine vâkıf ve tarihi Osmânî ve umûmiyeden ma'lûmât-ı lâzimiyyeyi ḥâiz bulunmak, râbi'an ḥüsn-ü ḥulḳ ve sîret aşḫâbindan olduklarına dâir mu'teber ve mu'temed iki zâtın mühürlerini ḥavî şehâdetnâme ibrâz eylemek meşruḫtur. Sâir mekâtib-i 'âliye ile Mekteb-i Sultânî ve mekâtib-i i'dâdiyeden bâ şehâdetnâme neşet etmiş olanlar bilâ imtiḥân kabul olunurlar. Talebenin her sene sınıf imtiḥânları icrâ edilmekle beraber ikmâli taḥşîl edip şehâdetnâme alacaklar başkaca ve sûreti 'aliniyede imtiḥân i'tâsına daḥî mecbûrdurlar.

Mektepten mezûniyet şehâdetnâmesini ḥâiz olan talebe üç ay meḥâkim-i hukûkiyede ve üç ay daḥî meḥâkim-i nizâmiyede mülâzimeten istiḥdâm olunduktan sonra Dersaadet ve vilâyet meḥâkim-i İbtidâiyesi azâlıḡında ve

.... Müddei umûmi mu'avinliğinde bulunmaya kesb ve liyâkat eylerler ve hidemâtı 'adliye de bi't-tedric terakkiyâta nâil olurlar (SNMU, 1316/1898: 82-83).”

Aynı Salnâmenin “Mekteb-i Hukûk-ı Şahâne Ders Programı” başlığı altında bu derslerin yıllara göre haftalık dağılımı verilmiştir. Bu programda yer alan fıkıhla ilgili dersler aşağıda tablolaştırılarak verilmiştir. Programda hem ilk üç sınıfta okutulması hem de haftalık en fazla ders saatine sahip olması açısından “Mecelle-i Ahkâm-ı 'Adliye” dersi dikkat çekmektedir.

Tablo 22

Mekteb-i Hukûk-ı Şahâne programında geçen fıkıh derslerinin haftalık ders programı

Ders İsimleri	Sınıflar:	1.	2.	3.	4.	Toplam
“Mecelle-i Ahkâm-ı 'Adliye”		3	4	4	-	11
“Cezâ Kânûnu”		3	-	-	-	2
“Hukûk-ı Düvel”		2	2	-	-	4
“Hukûk-ı İdâre”		2	2	-	-	4
Tablo 22'nin devamı						
“Arâzî Kânûnu”		-	-	-	2	2
“Kitâbü'n-Nikâh”		1	-	-	-	1
“Vaşâyâ ve Ferâiz”		-	1	-	-	1
“Uşûl-i Fıkıh”		-	-	1	2	3
“Uhûd (sözleşmeler)”		-	-	2	-	2
“İcrâ Kânûnu”		-	-	1	-	1
“Uşûl-i Muhâkemât-ı Cezâiye”		-	4	-	-	4
“Ticâret-i Berriye Kânûnu”		-	-	2	-	2
“Tanzîm-i İ'âmât-ı Hukûkiye”		-	-	-	3	3
“Ahkâm-ı Evkâf”		-	-	1	-	1
“Tanzîm-i İ'âmât-ı Cezâiye”		-	-	3	-	3
Tablo 22'nin devamı						
“Kitâbü'd-diyât”		-	-	-	2	2
“Ticâret-i Bahriye Kânûnu”		-	-	-	2	2

(*Salnâme-i Nezâret-i Ma'ârif-i Umûmiyye, 1316/1898: 83-85*).

Salnâme'de “Heyeti İdâre” ve “Heyeti Ta'limiye” başlıkları altında görev yapanların isimleri, memuriyetleri, rütbeleri ve görev tarihlerine ve madalyalarına yer verilmiştir. Burada madalyaları sütunu dikkate alınmadan şu tablo oluşturulmuştur:

Tablo 23

Mekteb-i Hukûk-ı Şahâne'nin heyeti idâre ve heyeti ta'limiyesi

Heyeti İdare			
Memuriyeti	İsmi	Rütbesi	Görev Tarihi
Müdür	Kâzım Efendi	Evvel	[1]315
Muavin	Şevki Bey	Mütemayiz	6 L. [1]315
Heyeti Talimiye			
Uşûl-i Fıkıh ve Mecelle Muâvini	Ali Haydar Efendi	Sadri Anadolu	9 L. [1]303
Mecelle Muâvini	Abduh Şakir Efendi	Sadri Anadolu	26 C. [1]306
Uşûl-i Muḥâkemât-ı Hukûkiye ve Cezâiye ve Tanzîm-i 'İlâmât-ı Hukûkiye Muallimi	Ali Şahbaz Efendi	Bâlâ	. Ş. [1]304
Hukûk-ı İdare ve Hukûk-ı Düvel muallimi	İbrahim Hakkı Bey	Bâlâ	8 Ş. [1]310
Hukûk-ı Düvel ve Uhd Muallimi	Hasan Sırrı Bey	Bâlâ	19 Ş. [1]312
Ḳânûn-ı Cezâ ve Tanzîm-i 'İlâmât-ı Cezâiye Muallimi	Celal Bey	Bâlâ	21 C. [1]314
Aḥkâm-ı Evkâf ve Arâzî Ḳânûnu Mu'allimi	Hüseyin Hüsnü Efendi	İstanbul Payesi	4 N. [1]313
Ticâret-i Bahriye Ḳânûnu Muallimi	Kösteki Efendi	Evvel	9 R. [1]309
Ticâret-i Berriye ve İcrâ Ḳânûnu Muallimi	Kâzım Efendi	Evvel	[1]315
Mecelle Muallimi	Haydar Efendi	Haremeyn Payesi	24 Ca. [1]314
Kitabü'n-Nikâh Muallimi	Mahmud Esad Efendi	Biladi Hamse Payesi	24 Ca. [1]314
Kitabü'l-Vaşâyâ ve Ferâiz Muallimi	el-Hâc İsmail Hakkı E.	Müderis	24 Ca. [1]314
1316/1898 "Şahnâme-i Nezâret-i Ma'ârif-i Umûmiyye"nin 579-580. sayfalarından faydalanılarak oluşturulmuştur.			

Bu resmi okulların yanında birçok özel vakıflara ait Müslüman ve gayrimüslim okulların açıldığı görülmektedir. Bu okulların müfredatları da elbette ki önemlidir. Ancak mekteplerle ilgili yukarıda verilen bilgilerin genel bir kanaat oluşturacağı düşünüldüğünden kifâyeti müzakere yapılmıştır.

BEŞİNCİ BÖLÜM

SONUÇ VE ÖNERİLER

Kültürlerin uzun ömürlü olabilmesi ancak “Mârifet” ve “Fazîlet”in meczedilebilmesi ile mümkün olabilmiştir. Bu iki kudreti meczedebilen milletler, ikballerinin emniyet ve huzurunu temin edebilmişlerdir. Bu sebeple Hz. Peygamber’in Medine’ye hicretten sonra yaptığı ilk işlerden birisi Pazar kurmak diğeri ise kardeşliği tesis etmek olmuştur. Çünkü “Mârifet” toplumun refâh ve emniyetini sağlarken; “Fazîlet” de “Mârifet”in, gücünü toplumun hayırına ve huzuruna sarfedebilmesinin yollarını açar. Hz. Peygamber’i örnek alarak özünü “Vahiy Kültürü” ile yoğuran bütün İslâm devletleri bu iki kudrete sahip oldukları dönemlerde hem kendileri hem de ulaşabildikleri toplumlar huzur ve refâh içinde yaşayabilmişlerdir. Osmanlı Devleti de bu İslâm devletlerinden biri olmuştur.

Osmanlı Devleti kendinden önceki İslâm devletleri gibi Hz. Peygamber’in yürürlüğe koyduğu İslâm’ın ilk yazılı anayasası olan “Medine Vesika”sını esas almıştır. Devletin ana fikri, “Vahiy Kültürü”nden beslenen bu millî ruh esâs alınarak hak ve adâlet üzerine teşekkül ettirilmiştir. Sistemin “Mârifet” ve “Fazîlet”le beslenmesi kuruluş ve yükseliş döneminde “İlmiye Teşkilâtı” tarafından sağlanmıştır. Sistemin ana hedefi “İlâyı Kelimetullah” olarak belirlenmiş ve tüm insanlığın mutluluğu öncelenmiştir. Bu hedefin tezâhürü Osmanlılarda, endüstrîden mîmâriye, hukuktan eğitime, sanattan literatüre kadar tüm sahalara yansımıştır. Osmanlı Devleti, “Mârifet” ve “Fazîlet”e aşırı önem verdiği dönemlerde karşılığını fazlasıyla görmüş ve tüm dünyada zirveye ulaşmıştır.

Devletler de insanlar gibi büyür ve gelişir. İnsanların ihtiyarlamasına benzer bir şekilde devletler de zamanla inhişat yaşarlar. Osmanlılar da, “Mârifet”ten uzaklaşınca “Fazîlet”ini de zamanla kaybetmeye ve iptidaileşmeye yönelmiştir. Ancak bir müddet bu durumun getirdiği atâlet ve rehâvet kimseyi rahatsız eder gibi görünmese de “Fazîlet”in kaybolmaya yüz tutmasıyla her alanda bozulmalar ve kargaşalar yaşanmaya başlanmıştır.

Modernizmin ve sekülerleşmenin getirdiği bilgilerin oluşturduğu yeni değerler, toplumların hayatlarına yön verirken Osmanlı hem “Fazîlet” ve hem de “Mârifet” kudreti açısından güçsüzleşmiştir. Bu durum başka güçlü devletlerin tahakkümüyle özellikle Tanzimat sonrası hukuk alanında gerçekleştirilen reformlarla sonuçlanmıştır. Devleti kurtarmak ve yeniden güçlü zamanlarına döndürmek gibi iyi bir niyetle girişilen bu reform hareketlerini analiz edebilecek nitelikli insan yokluğu, yanlış reçetelerin uygulanmasına sebebiyet vermiştir. Çünkü Osmanlı Devleti “Vahiy Kültürü” üzerine kurulmuştur. Reformlar ise “Romanist Kültürü”n etkisini taşıyordu. Bir tarafta bütün insanlığın mutluluğu öncelenirken diğer tarafta belirli bir azınlık toplumun mutluluğu ön plandaydı. Bu durum köklü dönüşümlere ve tamiri mümkün olmayan kırılmalara yol açmıştır.

Reform yeniden şekillendirmek demektir. Tanzimat sonrası gerçekleştirilen reformlar ise eskiyi tamamen yok etme ve dönüştürmeye yöneliktir. Hâlbuki Osmanlılarda devletin ruhunu oluşturan ve “Vahiy Kültürü”ne dayanan “Millet Sistemi”nin aksayan yönleri reforme edilebilseydi yeniden milli ruhun uyanması ve devletin eski kudretine kavuşması mümkün olabilirdi. Çünkü “Millet Sistemi”, milletlerin temsiline dayanıyordu. Her millet dinîni ilgilendiren konularda kendi rûhânî liderine bağlıydı ve devlet tarafından bu ruhani lider tanınıyordu. Sistemin uygulaması, Kur’ân ve Sünnet temelinde, birbirini tamamlayan “Şer’î” ve “Örfî” hukuktan oluşuyordu ve genel olarak fıkıh diye ifade ediliyordu.

Fıkıh “İslâm insanını inşa etme” faaliyetidir. Bu anlamda “Fakih” “ilmî”, “irfânî” ve “vicdânî” fikhî temsil eder. Yani fıkıh sadece bir ilimden ibaret değildir. İrfan ve vicdan yönü de vardır ve her asırda “Sünnet-i Seniyye”nin, müminlerde ete kemiğe bürünmüş şeklidir. Bu sebeple Müslümanlar hiçbir kânûni zorunluluk olmamasına rağmen hem bedenen hem madden gönüllü olarak infakta bulunmuş ve sayısız vakıflar tesis edebilmiştir. İşte daha önce “Ulema” veya “Fakih” denilen âlimlerde bu üç özellik bir arada iken Osmanlıların “İnhîşat Dönemi”nde oluşan yapı; ilim, irfan ve vicdanlarda zayıflamaya yol açmıştır. Belki de yapılması gereken bu özellikleri reforme etmektir. Çünkü fıkıhsız bir İslâm medeniyetinin inşası mümkün görünmemektedir.

Tanzimat Dönemi reformları ile esas alınan “Romanist Hukuk” kaynak itibariyle lâikliğe fıkıh ise vahye dayanır. Pederşahî bir hakimiyete sahip “Roma Hukuku”; “şahıs”, “eşya” ve “kazâ” bölümlerinden oluşurken fıkıh, “ibâdât”, “muâmelât” ve “ukubât” şeklinde bölümlenir. Bu bölümlerde birbirine zıt bir çok hüküm mevcuttur. Meselâ fıkıhta diğer beşeri hukuklarda yer almayan “günâh” ve “sevâb” gibi ebedî hayatla ilgili müeyyideler mevcuttur. Ayrıca kânûnlara uyulurken esas alınan iyi niyetin uhrevî bir karşılığı vardır ve önemli ölçüde teşvik unsurudur. Ayrıca her çağa uygun çözümler üretebilen “Fıkıh”, dogmatik temele sahip “Romanist Hukuk”tan çok daha üstündür. Sadece kavramsal olarak bile “Fıkıh” ile “Hukuk” kavramının analizi dönüşümün boyutunu göstermektedir.

Tanzimat sonrası gerçekleştirilen reformlarla hukuk anlayışında yaşanan bu dönüşüm, “adâlet” kavramının yerini “eşitlik” kavramına bırakmasıyla da farklı bir boyut kazanmıştır. Bu gelişme herkesin kânûn önünde eşit olmasını gerektirmiş ve daha önce çeşitli olan mahkemelerin yanında karma (nizâmî) mahkemelerin kurulmasıyla sonuçlanmıştır. Hâlbuki dinî yapıları önceleyen “Millet Sistemi”nde durum böyle değildir. Herkes kendi dininin emrettiği şekilde medeni hayatını sürdürebilmiştir. Ancak “eşitlik”, din mensuplarının kendi dinlerinin öngördüğü haklarını kaybettirmiştir. Meselâ 1917 tarihli “Huğûk-ı Aile Karârname”nde evlenme ve boşanma işleri devlet temsilcisinin yetkisine bırakılınca hiçbir din mensubu bundan memnun kalamamıştır. Başta medeni haklar olmak üzere “Örfî” ve “Şer’î” hukukta bu böyle değildir.

Genel olarak söyleyecek olursak, Batı’da eğitim alan Tanzimat aydınlarının tepeden planladıkları “Tanzimat Reformları”, kültürel bağlamda Osmanlı toplumsal yapısında ikili bir kültür anlayışı oluşturmuştur. Bunlar; merkezde, Batı’nın tesirinde gelişen “Seçkin Kültürü” ile taşrada İslâm ile şekillenmiş olan “Geleneksel Kültür”dür. Batılılaşma hareketlerinin sürükleyicisi olan “Seçkin Kültüre” karşı “Geleneksel Kültür”ü savunanlar arasında oluşan kutuplaşma, günümüze kadar yaşanmış olan “Batıcı”-“Gelenekçi” ayrımının da temellerini oluşturmuştur. Bir anlamda reformların tepeden planlanması halk nezdinde itibâr görmesinin önündeki engellerden biri de olmuştur. Bu düalist zihin yapıları kavramlarda karmaşa oluşmasına ve içeriklerinin bozulmasına sebep olmuştur.

Tanzimat sonrası oluşan ideolojik kutuplaşmanın günümüze kadar devam edegeldiği söylenebilir. Bu dönem gerçekleştirilen modern eğitimin ana karakteristiği akılcıdır. Akla dayanan bu eğitim sisteminin Avrupa'dan mı alındığı veya bunun İslâm'ın temeli olan akılcılığa dönüş olup olmadığı konusu çokça tartışılmış hala da tartışılmaktadır. Bu modern eğitimin araştırmayı ilgilendiren noktası Sultan Abdülaziz Han devrinde yürürlüğe girmiş olan üç kademeli eğitimi esas gören 1869 tarihli “Ma‘ârîf-i Umûmiye Nizâmnâmesi” isimli eğitim kânûnudur. Bu Kânûna göre açılan okullar ve okutulan fıkıh dersleri hakkında dördüncü bölümde detaylı olarak bilgi verilmiştir. Bu eğitim incelendiğinde modern, yani akılcıdır ve 19'uncu asrın sonunda geniş çapta devletin denetimine geçmiştir.

Siyâsî açıdan bakıldığında okulların aynı görüşe sahip olan ve aynı değerleri paylaşan bir kitle yetiştirebilmek için kullanılabilir olduğu görülmektedir. Demokratik veya demokratik olmayan bir ulus yetiştirmek, eğitim sisteminin siyâsî ve felsefi değerlerine ve yaklaşımlarına bağlıdır. Tarihi süreç içerisinde devlet (veya devlete hâkim olan kimseler) eğitim sistemine de hâkim olunca, okullar ve ders kitapları yoluyla öğrencilere istediği bilgileri, istediği şekilde vererek aynı düşünce ve görüşe sahip insanlar yetiştirebilmişlerdir.

Örneğin, II. Abdülhamid Han, Pâdişaha sadık, itaatkâr ve dine bağlı bir kitle yetiştirmek için çok sayıda okul açmıştır. Bu okullarda verilen eğitimin amacının, Pâdişaha sadık ve itaatkâr, İslâm'a bağlı bir kuşak yetiştirmek olmasına karşın, akılcı dünyevi bilgiler veren derslerin eğitime girmesi ve etkili olması sonucunda dünya konularına dönük öğrenciler yetiştirilmiştir. Aynı okulları “İttihât ve Terâkkî” 1908'den sonra, Sultân'ı tahttan indirmek ve kendi felsefesini yürütmek için kullanmıştır. Böylece Tanzimat insanı hem medresede hem lâikliği önceleyen mekteplerde hem de misyoner okullarında okumuştur. İşte bu kadar renkli bir eğitimin mensuplarının birbirinden farklı olması bugünkü problemlerin de ana kaynağını teşkil etmiştir.

Tanzimat reformları ile dinî düşünce ve müesseselerin misyonuna ters daha birçok yeni farklı kurum ve vazîfeler ihdâs edilmiştir. “Şer‘î” ve “Örfî” hukuk yanında lâik temele

dayanan “Ticârî”, “Cezâî”, “Arâzî” ve “Adlî” sahalara yönelik kânûnlar ve mahkemeler açılmıştır. Böylece “Fıkıh” ve “Romanist Hukuk” bir iççelik yaşamış ve Cumhûriyet ile birlikte bu romanizasyon aşaması tamamlanmıştır. Bu hızlı ve başdöndürücü reformist gelişmeler, günümüzün hukûkî, toplumsal, mâlî, siyâsî yapılarının temelini oluşturmuştur. Bu sebeple Tanzimat Dönemi’nin her açıdan özellikle de hukûkî bakımdan analiz edilmesi bugünün sorunlarına doğru bakış açısı oluşturmada ve problemlere tepki göstermek yerine çözüm üretmeye yönlendirmede olumlu katkı sağlayacağından değerli görülmektedir.

İslâm’ı göz ardı eden bu reformların günümüze fayda getirmediği aşıkardır. Bu sebeple kıyâmete dek tüm problemlerin çözümünü özünde barındıran “Fıkıh” öncelenmeden de hakiki kamusal özgürlüğün sağlanabilmesi mümkün görünmemektedir. Zâten Osmanlı Devleti’nin inhiatı da “Mârifet” ve “Fazîlet”i öngören, kazanım ve devinim şartlarını belirleyen “Fıkıh” kaynaklı “Şer’î” ve “Örfî” hukuk sahasında atâlete düşmesiyle başlamıştır. Bugün İslâm toplumları “Fıkıh” gibi bir ummâna sahipken herhangi bir “demokratik”, “oligarşik”, “lâik” hukûkî yapının hegemonyasına girmeye kendisini zorunlu hissetmemesi gerekir.

Günümüz çağdaş koşullarına uygun, refâh seviyesi yüksek ve mutlu bir yaşam tarzı oluşturulmak isteniliyorsa, millî vicdanda yer edinen “örf” ve “âdet”lere azâmî derecede önem verilmeli, ülkemizin kültürel kodlarıyla uyum sağlayamayan yabancı hukuk mevzuâtına entegre çalışmaları yapılmalıdır.

Örneğin medeni hukuk sahasında bir Müslüman ya da Hıristiyanın dinî emirlerine uygun “nikah”, “boşanma”, “miras” ve “mehir” gibi haklar devlet garantisine alınabilir. “Fâiz”in haram olması sebebiyle, devlet döviz kurlarına getirdiği “kur koruma sistemi”ne benzer bir şekilde, faizden oluşacak farkı sabit taksitlere bölerek Müslümanların haramdan kurtulmaları sağlanabilir. Ayrıca “Zekât Müessesesi”ni, “Vergi Kurumu” ile entegre edebilecek çalışmalar yapılarak Müslümanların hem vergi hem zekât verme gibi ya da hem dinî hem de resmî nikâh yapma gibi fazladan yükümlülük ve sıkıntıları giderilebilir. Aynı entegre çalışmaları kavramların içerik analizleri üzerinde de yapılabilir.

KAYNAKÇA

- 21 Cemâdü'ulâ 1336 ve 5 Mart 1334 Tarihli Kânûn ile Dâireyi Meşihâtte Teşkil Olunan Darü'l-Hikmeti'l-İslâmiye, (1334/1928). *Düstûr* 2. Tertip, 10/505-507.
- 5 Safer 1332 tarihli Medreset-ül-Quzât Nizâmnâmesine Müzeyyel Nizâmnâme, (1332/1914). *Düstûr*, 2. Tertip, 6 (519), 1255-1256.
- Abacı, N. (2001). *Bursa Şehri'nde Osmanlı Hukuku'nun Uygulanması (17. Yüzyıl)*. Kültür Bakanlığı Yayınları: Ankara.
- Abadan, Y. (1940). "Tanzimat Fermânı'nın Tahlili". içinde *Tanzimat I: Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle*. (s. 31-58). Maârif Matbaası: İstanbul.
- Ağaoğlu, A. (1341). "İslam Alemi Ne Diyecek". içinde *Hilafet ve Milli Hakimiyet*. (s. 133). Yenigün Matbaası: İstanbul.
- Ahkâm-ı Adliyye Mecellelerinin 1-8. Kitapları, (1289/1872). *Düstûr*, 1/38, 77, 111, 121, 25, 133, 147, 153, 164.
- Ahmed Cevdet Paşa. (1309). *Tarihi Cevdet* (13 Cilt). Dersaadet Yayınları: İstanbul.
- Ahmed Cevdet Paşa. (1953 ve 1986). *Tezâkir 1-12*. M. C. Baysun (nşr.). TTK Basımevi: Ankara.
- Ahmed Cevdet Paşa. (1960). *Tezâkir 13-20*. M. C. Baysun (nşr.). TTK Basımevi, Ankara.
- Ahmed Cevdet Paşa. (1986a). *Tezâkir 21-39*. M. C. Baysun (nşr.). TTK Basımevi: Ankara.
- Ahmed Cevdet Paşa. (1986b). *Tezâkir 40*. M. C. Baysun (nşr.). TTK Basımevi: Ankara.
- Ahmed Emin Bey. (1341). "Halîfe-i Müslimin". içinde *Hilafet ve Milli Hakimiyet*. (s.120-121). Yenigün Matbaası: İstanbul.
- Ahmed Lütfi. (1979). *Osmanlı Adâlet Düzeni*. E. Beylem (sad.). Fatih Yayınevi: İstanbul.
- Ahmed Refik. (1334). "Osmanlı Şeyhülislâmları". içinde *İlmiyye Salnâmesi*. Matbaa-i Âmir: Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliyye.
- Ahmed Rasim. (1999). *Ahmed Rasim ve Osmanlı Tarihi* (8 Cilt). Metin Hasırcı (düz.). Emir Yayınları: İstanbul.
- Ahmet Cevdet Paşa. (1980). *Ma'rûzât*. Yusuf Hallaçoğlu (haz.). Çağrı Yayınları: İstanbul.

- Ahmetoğlu, S. “31 Mart İsyanı'nın Trabzon'daki Yankıları”. *Türkiyat Mecmuası*, 21 (Güz), 1-18.
- Akan, M. (2016). *Üst akıl: Derin İktidarın Küresel Efendileri*. Hayat Yayınları: İstanbul.
- Akarlı, E. D. (2000). “Osmanlı Topraklarında Cemaatlerin Hak ve Durumları: Genel Düşünceler”. A. Özcan (ed.). içinde *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti*. (s. 27-40). Ensar Neşriyat: İstanbul.
- Akça, G. ve Hülür, H. (2006). “Osmanlı Hukukunun Temelleri ve Tanzimat Dönemindeki Hukuksal Yeniliklerin Sosyo-Politik Dinamikleri”. *Türkiyat Araştırma Dergisi*, (19), 295-321.
- Akçakayalıoğlu, C. (1988). *Atatürk, Komutan, İnkılapçı ve Devlet Adamı Yönleriyle. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları: Ankara.*
- Akçura, Y. (2001). *Yeni Türk Devleti'nin Öncüleri-1928 Yılı Yazıları*. Kültür Bakanlığı Yayınları: Ankara.
- Akdağ, M. (1959). *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*. TTK Basımevi: Ankara.
- Akgül, M. (1999). *Türk Modernleşmesi ve Din, Çizgi Kitabevi: Konya.*
- Akgündüz, A. (1986). *Mukayeseli İslâm-Osmanlı Hukuku Külliyyatı*. Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları: Diyarbakır.
- Akgündüz, A. (1988). “Osmanlı Hukukunda Adliye Teşkilâtının Yapısı ve Fonksiyonları Şer'îye Sicillerinin Toplu Kataloğu”. İçinde *Şer'îye Sicilleri Mahiyeti, Toplu Kataloğu ve Seçme Hükümler*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları: İstanbul.
- Akgündüz, A. (1990). *Osmanlı Kânûnnameleri ve Hukuki Tahlilleri: Osmanlı hukukuna giriş ve Fatih devri Kânûnnameleri C I*. Fey Vakfı Yayınları: İstanbul.
- Akgündüz, A. (2009). “İslâm Hukukunun Osmanlı Devleti'nde Tatbiki Şer'îyye Mahkemeleri ve Şer'îyye Sicilleri”. *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, (14), 13-48.
- Akın, A. (2011). *Cumhûriyet Dönemi Din Eğitimi (1920-1950)*. Ensar Neşriyat: İstanbul.
- Akseki Ahmed Hamdi. (1339a/1923). “Medresetü'l-İrşâd”. *Sırat-ı Müstakim*, 21 (538-539), 142-144.

- Akseki Ahmed Hamdi. (1339b/1923). “Yeni İslam Medreseleri Hakkında Mühim Bir Rapor”. *Sebilü'r-Reşad*, 21 (522), 11-16.
- Aktepe, M. (1988). Abdülhamid I. *Diyanet İslâm ansiklopedisi*, (C 1, 213-216). Ankara: TDV Yayınları.
- Aktepe, M. (1989). Ahmed III. *Diyanet İslâm ansiklopedisi*, (C 2, 34-38). Ankara: TDV Yayınları.
- Akün, Ö. F. (2006). Namık Kemal. *Diyanet İslâm ansiklopedisi* (C 32, 361-378). Ankara: TDV Yayınları.
- Akyıldız, A. (1999). “II. Abdülhamid’in Çalışma Sistemi, Yönetim Anlayışı ve Babıali’yle (Hükümet) İlişkileri.” *Yeni Türkiye*, (3), 86-297.
- Akyıldız, A. (2010). Şûrâyı Devlet. *Diyanet İslâm ansiklopedisi* (C 39, 236-239). Ankara: TDV Yayınları.
- Akyıldız, A. (2011). Tanzimat. *Diyanet İslâm ansiklopedisi* (C 40, 1-10). Ankara: TDV Yayınları.
- Akyüz, Y. (1994b). “İlköğretimin Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1847 Talimatı”. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 5 (5), 1-47.
- Akyüz, Y. (1994a). *Türk Eğitim Tarihi*. İstanbul, Kültür Koleji Yayınları.
- Akyüz, Y. (2006). “Türkiye’de Öğretmen Yetiştirmenin 160. Yılında Darümuallimîn’in İlk Yıllarına Toplu ve Yeni Bir Bakış”. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 20 (20), 17- 58.
- Alay ve Tabûr İmamlarının Vezâif-i Tedrîsiyyeleri Hakkında Nizâmnâme, (1329/1913). *Düstûr*, 2. Tertip, 6 (1776), 332-333.
- Albayrak, M.-Şeker, K. (2014). *Arşiv belgelerine göre Osmanlı eğitiminde Modernleşme, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 134*. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları: Ankara.
- Albayrak, S. (1972). *Son Devrin İslâm Akademisi: Darü'l-Hikmeti'l-İslamiyye*. Şamil Yayınevi: İstanbul.

- Albayrak, S. (1990). *İrtica 'ın Tarihçesi/3 Cumhûriyete Doğru Hilafetin Sonu*. Araştırma Yayınları: İstanbul.
- Albayrak, S. (1996). *Son Devir Osmanlı Uleması: (İlmiye Ricalinin Teracim-i Ahvali)*. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları: İstanbul.
- Âlemi İslâm'a bir tebşir Medâris-i İslâmiyede bir hatve-i (adım) tekâmül, (1325b/1910). *Sırat-ı Müstakim*, 3 (76), 377-378.
- Algül, H. (1994). "Asr-ı Saadet'te İdarî Hayat". V. Akyüz (ed.). içinde *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm*. (s. 145-169). Beyan Yayınları: İstanbul.
- Ali Emirî. (1334). "Meşihât-ı İslâmiyye Tarihçesi". İçinde *İlmiyye Salnâmesi*. Matbaa-i Âmire: Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliyye.
- Âlimcan el-İdrîsî, (1326/1911). "İslahı Medâris Hakkında". *Sırat-ı Müstakim*, 5 (123), 310-311.
- Alkan, A. T. (ed.). (1999). "Ordu Siyaset İlişkinin Tarihine Bir Derkenar: 31 Mart Vakası ve Sonuçları". *Osmanlı: Siyaset*, (2), 420-429.
- Alkan, M. Ö. (2002). *Modern Türkiye'de Siyâsî Düşünce: Tanzimat ve Meşrûtiyet Birikimi* (C.1). İletişim Yayınları: İstanbul.
- Alsen, M. Z. (1943). *Mustafa'nın Romanı Hürriyet Pervanesi*. Ahmet Halit Kitabevi: İstanbul.
- Altunsu, A. (1972). *Osmanlı Şeyhülislamı*. Ayyıldız Matbaası: Ankara.
- Ansay, S. Ş. (1958). *İslam Hukuku*. Ajans Türk Matbaası: Ankara.
- Antel, S. C. (1940). "Tanzimat Maârîfi". İçinde *Tanzimat I: Yüzyüncü Yıldönümü Münasebetiyle*. (s. 441-462). Maârîf Matbaası: İstanbul.
- Apaydın, H. Y. (2003). "Siyasal Hayat – Sosyal Hayat". H. Karaman, A. Bardakoğlu, H. Y. Apaydın (heyet). içinde *İlmihal II İslâm ve Toplum*. (252-331). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: Ankara.
- Armaoğlu, F. (1997). *19. Yüzyıl Siyâsî Tarihi: 1789-1918*. TTK Yayınları: Ankara.
- Arsan, N. (1964). *Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri 1917-1938* (4 Cilt). Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları: Ankara.

- Aslan, S. ve Yılmaz, A. (2001). “Tanzimat Döneminde Osmanlı Bürokratik Yapı ve Düşüncesinin Değişimi”. *Cumhûriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Doç. Dr. Feramuz AYDOĞAN’ın Anısına, 2 (1), 287-297.
- Aslan, T. (2010). “31 Mart Hadisesi Üzerine Vilayetlerde Çıkan Olaylar Karşısında Alınan Tedbirlere ve Askerî Faaliyetlere Dair Yazışmalar” *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, (28), 1-26.
- Atar, F. (1995). Fetvâ. *Diyanet İslâm ansiklopedisi* (C 12, 486-496). Ankara: TDV Yayınları.
- Atar, F. (1999). *İslâm Adliye Teşkilâtı*. DİB Yayınları: Ankara.
- Atar, F. (2001). Kadı. *Diyanet İslâm ansiklopedisi* (C 24, 66-69). Ankara: TDV Yayınları.
- Atatürk, M. K. (1968). *Büyük Nutuk* (3 Cilt). Milli Eğitim Basımevi: Ankara.
- Atatürk, M. K. (1973). *Nutuk* (2 Cilt). Birol Emil, Melin Has-Er ve Mehmet Ali Aydın (haz.). MEB Yayınları: Ankara.
- Atatürk, M. K. (1989). *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri* (3 Cilt). Nimet Arsan ve Nimet Unan (der.). Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Araştırma Merkezi Yayınları: Ankara.
- Atatürk, M. K. (2004). *Atatürk’ün Bütün Eserleri: (16 Ekim 1922-27 Ocak 1923)* (14 Cilt). Şule Perinçek (gen. yön.). Kaynak Yayınları: İstanbul.
- Atay, F. R. (1981). *Mustafa Kemal’in Mütareke Defteri*. Kültür Bakanlığı Yayınları: Ankara.
- Atay, Falih Rıfkı. (1341). “Korkak Kaçtı”. İçinde *Hilafet ve Milli Hakimiyet*. (s.94). Yenigün Matbaası: İstanbul.
- Atay, H. (1982). “Medreselerin Islahatı”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (25), 1-43.
- Atay, H. (1983). *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, Dergah Yayınları: İstanbul.
- Atuf, N. (1930). *Türkiye Maârif Tarihi Hakkında Bir Deneme*. Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi: İstanbul.
- Avcı, M. (2018). *Osmanlı Cezâ Hukuku II Özel Hükümler*. Adâlet Yayınları: Ankara.
- Ayar, T. (2014). *Osmanlı Devletinde Fetvâ Eminliği (1826-1922)*. DİB Yayınları: Ankara.

- Aydın, M. A. (1989). “Mecelle’nin Hazırlanışı”. Halil İnalçık, Nejat Göyünç ve Heath W. Lowry (ed.). içinde *Osmanlı Araştırmaları IX*. (s. 31-50). y.y.: İstanbul.
- Aydın, M. A. (1992). Batılaşma (Hukuk). *Diyanet İslâm ansiklopedisi* (C 5, 182-186). Ankara: TDV Yayınları.
- Aydın, M. A. (1993). Cezâ. *Diyanet İslâm ansiklopedisi* (C 7, 478-482). Ankara: TDV Yayınları.
- Aydın, M. A. (1994). Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye. *Diyanet İslâm ansiklopedisi* (C 9, 387-388). Ankara: TDV Yayınları.
- Aydın, M. A. (1998). Hukûk-ı Âile Kararnâmesi. *Diyanet İslâm ansiklopedisi* (C 18, 314-315). Ankara: TDV Yayınları.
- Aydın, M. A. (2001). “Türkiye’nin Hukukî Modernleşmesi”. Sabri Orman (ed.). içinde *İslâm Dünyası ve Türkiye Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı Dizisi 7*. (s. 327-339). Ensar Neşriyat: İstanbul.
- Aydın, M. A. (2003). Mahkeme. *Diyanet İslâm ansiklopedisi* (C 27, 341-344). Ankara: TDV Yayınları.
- Aydın, M. A. (2003). Mecelle. *Diyanet İslâm ansiklopedisi* (C 28, 231-235). Ankara: TDV Yayınları.
- Aydın, M. A. (2006). “İslâm Hukuku’nun Osmanlı Devleti’nde Kânûn Hukukuna Doğru Geçirdiği Evrim”. *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, (11), 11-21.
- Aydın, M. A. (2007). Osmanlılar (Hukukî-Adlî Yapı). *Diyanet İslâm ansiklopedisi* (C 33, 515-521). Ankara: TDV Yayınları.
- Aydın, M. A. (2020). *Osmanlı Hukuku Devlet-i Aliyye’nin Temeli*. İSAM Yayınları: İstanbul.
- Aydın, M. A. (1995). *Türk Hukuk Tarihi*. Beta Basım Yayım Dağıtım: İstanbul.
- Ayhan, H. (1999). *Türkiye’de Din Eğitimi (1920-1998)*. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları: İstanbul.
- Ayni, M. A. (1927). *Darülfünun Tarihi*. İstanbul Darü’l-Fünûnu Yayınları: İstanbul.
- Aysal, N. (2006). “Örgütlenmeden Eyleme Geçiş: 31 Mart Olayı”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 10 (37-38), 15-55.

- Babinger, F. (1996). *Anadolu'da İslamiyet: İslam Tedkikatının Yeni Yolları*. Ragıp Hulusi (çev.). İnsan Yayınları: İstanbul.
- Bagader, E. *Modern Çağda Ulema*. Osman Bayraktar (çev.). İz Yayıncılık: İstanbul.
- Bağdatlı, A. İ. (1974). *Uzunluk: İstiklal Harbinde Kahramanmaraş*. Kervan Yayınları: İstanbul.
- Bal, E. B. (2016). Tanzimattan Sonra Kadı ve Naip Yetiştirmek Amacıyla Kurulan Okul: Mekteb-i Nüvvâb. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Balcı, M. (2003). "Tanzimat'tan Ulusal Programa Yeniden Yapılanmanın Hukuki Gelişim Süreci". Muharrem Balcı (ed.). *Genç Hukukçular Hukuk Okumaları 5, Birikimler I*, Kurtiş Matbaacılık: İstanbul.
- Balıkesirli Sireti. (1326/1911). "Ulema-yı Muhterememize Bir İhtar-ı Naçizane". *Sırat-ı Müstakim*, 4 (94), 281.
- Balta, E. (2000). "Osmanlı Devleti'nde Rum Millet ve Ekonomik Gelişmişlikleri". A. Özcan (ed.). içinde *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti*. (s. 229-248). Ensar Neşriyat: İstanbul.
- Baltacı, C. (1976). *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*. İrfan Matbaası: İstanbul.
- Bardakoğlu, A. (1994). Diyet. *Diyanet İslâm ansiklopedisi* (C9, 473-479). TDV Yayınları: Ankara.
- Bardakoğlu, A. (2000). "İslâm Kültüründe Din ve Vicdan Özgürlüğü", içinde *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, (s. 41-57). Ensar Neşriyat: İstanbul.
- Bardakoğlu, A. (2002). Katil. *Diyanet İslâm ansiklopedisi* (C 25, 45-48). TDV Yayınları: Ankara.
- Barkan, Ö. L. (1945). "Osmanlı İmparatorluğu Teşkilât ve Müesseselerinin Şer'îliği Meselesi". *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 11 (3-4), 203-224.
- Barthold, W. (1984). *İslam Medeniyeti Tarihi*. Mehmed Fuad Köprülü (haz.). Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları: Ankara.
- Başgil, A. F. (1945). *Esas Teşkilât Hukuku*. İsmail Akgün Matbaası: İstanbul.
- Bayar, C. (1967). *Ben de Yazdım, Milli Mücadeleye Gidiş*. (C 1). Baha Matbaası: İstanbul.

- Bâyezid Dersiamlarından Ankaravi Rif'at. (21 Safer 1329). "Taşra Müfti ve Müderris Efendilerinin Düş-i Hamiyet ve Fetânetine". *Beyanü'l-Hak*, (4-5), 1830-1831.
- Bâyezid Dersiamlarından Gürünlü Hilmi. (1325/1910). "İslâhât-ı Medârîs Hakkında Bir Mütalaa". *Sırat-ı Müstakim*, 3 (65), 200-204.
- Bayraktar, M. F. (1984). *İslâm Eğitiminde Öğretmen/Öğrenci Münasebetleri*. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları: İstanbul.
- Bayur, Y. H. (1963). *Türk İnkılabı Tarihi* (1/1-2). TTK: Ankara.
- Bein, A. (2013). *Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti -Değişimin Failleri ve Geleneğin Muhafızları-*. İ. Üçpınar (çev.). Kitap Yayınevi: İstanbul.
- Belen, F. (1983). *Türk Kurtuluş Savaşı: Askeri Siyâsî ve Sosyal Yönleriyle*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: Ankara.
- Belgesay, M. R. (1940). "Tanzimat ve Adliye Teşkilâtı". İçinde *Tanzimat I: Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle*. (s. 206-220). Maârif Matbaası: İstanbul.
- Berkes, N. (1941). "Namık Kemal ve Lâiklik". *Siyâsî İlimler Mecmuası*, (10) 118, 491-497.
- Berkes, N. (1984). *Teokrasi ve Lâiklik*. Adam Yayınları: İstanbul.
- Berkes, N. (2002): *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. Ahmet Kuyaş (haz.). Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık: İstanbul.
- Berki, A. H. (1962). *İslâm Şeraitinde Kazâ (Hüküm ve Hâkimlik) Tarihi ve İftâ Müessesesi*. Yargıçoğlu Matbaası: Ankara.
- Berki, A. H. (1969). "İslâm'da Kaza". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (17), 153-167.
- Berki, A. H. (1970). "Osmanlı Türklerinde Yüksek İftâ Makamı". *Diyanet İlmi Dergi*, 9 (102-103), 423-427.
- Berki, A.H. (1962). *İslamda Kaza: Hüküm ve Hakimlik ve Tevabii*. Yargıçoğlu Matbaası: Ankara.
- Bernard. L. (1975). *İstanbul ve Osmanlı Uygarlığı*, N. Önol (çev.). Varlık Yayınevi: Ankara.
- Bernard. L. (2003). *İslam'ın Krizi*, A. Yılmaz (çev.). Literatür Yayınları: İstanbul.

- Beydilli, K. (2003). Mahmud II. *Diyanet İslâm ansiklopedisi* (C 27, 352-357). Ankara: TDV Yayınları.
- Beydilli, K. (2007). Osmanlılar (Yakın Dönemler). *Diyanet İslâm ansiklopedisi* (C 33, 496-502). Ankara: TDV Yayınları.
- Beydilli, K. (2009). Selim III. *Diyanet İslâm ansiklopedisi* (C 36, 425-426). Ankara: TDV Yayınları.
- Beydilli, K. (2020a). Mustafa III. *Diyanet İslâm ansiklopedisi* (C 31, 280-283). Ankara: TDV Yayınları.
- Beydilli, K. (2020b). Mustafa IV. *Diyanet İslâm ansiklopedisi* (C 31, 283-285). Ankara: TDV Yayınları.
- Bingöl, S. (2005). “Osmanlı Mahkemelerinde Reform ve Cerîde-i Mahâkim’deki Üst Mahkeme Kararları”. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 20 (1), 19-38.
- Bingöl, S. (2010). “Vakâ-yi Zaptiyye Gazetesi ve İstanbul Mahkemeleri”. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, (11), 1-30.
- Bilge, M. L. (1984). *İlk Osmanlı Medreseleri*. Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları: İstanbul.
- Bilge, M. L. (1991). Arif Hikmet Bey, Şeyhülislam. (C 3, 365-366). Ankara: TDV Yayınları.
- Bilgin, B. (1980). *Türkiye’de Din Eğitimi ve Liselerde Din Dersleri*. Emel Matbaacılık: Ankara.
- Bilmen, Ö. N. (1985). *Huḳûḳ-ı İslâmiyye ve Istılâhat-ı Fıkhîyye Kâmûsu* (8 Cilt). Bilmen Yayınevi: İstanbul.
- Bilsel, C. (1943). *İstanbul Üniversitesi Tarihi*. Kenan Matbaası: İstanbul.
- Birand, K. (1957). “Türk Düşüncesinde Avrupalılaşıma Hareketleri”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (1-4), 96-102.
- Birinci, A. (2001). İzmirli, İsmail Hakkı (1869-1946). *Diyanet İslâm ansiklopedisi* (C 23, 530-533). Ankara: TDV Yayınları.
- Blaisdell, D. C. (1940). *Osmanlı İmparatorluğu’nda Avrupa Malî Kontrolü*. Hazım Atıf Kuyucak (çev.). Yüksek İktisat ve Ticâret Mektebi Yayınları: İstanbul.

- Boyacıoğlu, R. (1992). Hilafetten Diyanet İşleri Başkanlığına Geçiş. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Boyacıoğlu, R. (1996). “Tarihi Açıdan Şeyhülislamlık, Şer‘îye ve Evkaf Vekaleti”. *Cumhûriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (1), 161-171.
- Bozkurt, G. (1996). *Batı Hukukunun Türkiye’de Benimsenmesi: Devleti’nden Türkiye Cumhuriyeti’ne resepsiyon süreci (1839-1939)*. TTK Yayınları: Ankara
- Bölükbaşı, M. (2021). Tanzimat’tan Cumhûriyet’in İlanına Kadar Olan Dönemde İctihad Tartışmaları. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Bursa Câmii Kebîr Dersiâmlarından Ahmed Zâid. (1326/1911). *Sırat-ı Müstakim*, 5 (128), 390-392.
- Bursa İlmiyesinden Ömer Fevzi. (1329/1913). “Medrese İtikadları”. *Medrese İtikadları*, 1 (12), 98-99.
- Bursa Mebuslarında Ömer Fevzi, (1324/1909). “İslah-ı Medâris”. *Beyânü’l-Hak*, 1 (15), 324-325.
- Bursalı Mehmed Tahir. (1333). *Osmanlı Müellifleri* (2 Cilt). Matbaa-i Âmire: İstanbul.
- Büyük Ali Haydar Efendi. (1966). *Usul-i Fıkıh Dersleri*. Üçdal Neşriyat: İstanbul.
- C. F. (27 Ramazan 1330/27 Ağustos 1330/9 Eylül 1912). “Vaaz-Vâizler”, *Beyânü’l-Hak*, 6-7 (79), 3073.
- Cebesoy, A. F. (1957). *Siyâsî Hatıralar* (2 Cilt). Vatan Neşriyatı: İstanbul.
- Cemal. (1329/1913). “Ramazan Vaazları”, *Sebilü’r-Reşad*, 1-8 (21-203), 403-406.
- Cemaleddin. (1336). *Şeyhülislam-ı Merhum Cemaleddin Efendi’nin Hatırat-ı Siyâsîyesi*. M. Hovagimyan Matbaası: İstanbul.
- Cesur, Ertuğrul. (2007). *Dr. Ali Şer‘ati İslam Bilim ve Bir İdeoloji Olarak İslamcılık*, Bakış Yayınları: İstanbul.
- Cevad, A. (1985). *İkinci Meşrûtiyetin İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi*. Faik Reşit Unat (yay. haz.). TTK Yayınları: Ankara.
- Cevâmi’ ve Mesâcid-i Şerîfede Vaâz ve Naşihât Edecek Ulema Hakkında Nizâmname Düstûr, (1331/1913). Düstûr 2. Tertip, 6/375).

- Ceyhan, M. (2011). “Tanzimat Dönemi Sonrası Şer’iyye Sicil Defterlerinin Muhteva ve Diplomatik Açından Tahlili”. *Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi*, (29), 49-82.
- Cici, Recep. (2001). *Osmanlı Dönemi İslam Hukuku Çalışmaları (Kuruluştan Fatih Devri Sonuna Kadar)*. Arasta Yayınları: Bursa.
- Cin, H. ve Akyılmaz, G. (2013) *Türk Hukuk Tarihi*. Sayram Yayınları: Ankara.
- Cüçük, E. (2020). Tanzimat Döneminde eğitimin modernleşmesi ve Ahmed Kemal Paşa (1808/1887). Yayınlanmamış Doktora Tezi. Gâziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gâziantep.
- Cündioğlu, D. (1997). *Sözlü kültür’den Yazılı Kültür’e Anlam’ın Tarihi*. Tibyan Yayınları: İstanbul.
- Çelebi, A. (1998). *İslam Eğitim Tarihi*. A. Yardım (çev.). Damla Yayınevi: İstanbul.
- Çoban, A. (2008). “Mecelle’nin Ta’dil Edilen Maddelerinin İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Çolak, K ve Elibol, N. (2006). “Balkanlarda birlikte yaşama tecrübesi: Rusçuk örneği (1650-1700)”. içinde *Balkanlar’da İslam Medeniyeti Uluslararası Üçüncü Sempozyum Tebliğleri II*, 1-5 Kasım 2006, İstanbul. 2: 316.
- Dağcı, Ş. (1992). *İslam Cezâ Hukukunda Şahıslara Karşı İşlenen Müessir Fiiller*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: Ankara.
- Danişmend, İ. H. (2011). *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi* (6 Cilt). Doğu Yayınevi: İstanbul.
- Dâru’l-Hilâfeti’l-Âliye Medresesi, (1330-1333/1914-1917). Matbaayı Ahmed Kâmil: İstanbul.
- Dâru’l-Hilâfeti’l-Âliyye Medresesi’yle Taşra Medâris-i Hakkında Nizamnâme”. (1928). *Düstûr*, 2. Tertip, 9 (3034), 745-752.
- Darü’l-fünûn Talimatnamesinin Beşinci Maddesinde Münderiç ‘Uşûl-i Fıkıh’ Dersinin İlgasıyla Yerine ‘Tarih-i hukuk’ Dersinin İkamesi Hakkında Kararname, (1928). *Düstûr* 3. Tertip, C. 7/A, Türk Ocakları Merkezi Heyeti Matbaası: Ankara.
- Darü’l-Fünûn-i ‘Osmânî Talebe Rehberi*. (1920). Evkâf Matbaası: İstanbul.

- Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiye Taşra Teşkilâtı, (1338/1919). *Ceride-i İlmiyye*, 5 (48), 1512-1515.
- Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi Ders Programlarıyla Müderrisîn Kadrosu ve Medâris Kânûnu ve Nizâmnâmesi*, (1338-1340/1922-1924). Evkaf-ı İslamiye Matbaası: İstanbul.
- Davison, R. (2006). “Osmanlı Türkiye’sinde Batılı Eğitim” Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (ed.). içinde *Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. (s. 665-683). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul.
- Davison, R.H. (1963). *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform: 1856-1876*, Osman Akınhay (çev.). Papirüs Yayınları: İstanbul.
- Demirci, A. (2012). “Medine Vesikası: Oluşum Süreci ve Zimmet Antlaşmalarına Etkisi”. *İSTEM: İslam Sanat, Tarih, Edebiyat ve Musikisi Dergisi*, 10 (19), 253-271.
- Demirel, F. (2021). “Osmanlı Eğitim Sisteminin Modernleşmesi Sürecinde Hiyerarşi”. *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 25 (2), 507-530.
- Demirel, H. “Vakayi-i Zabtiye” Gazetesi (1869-1874). Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Ders Vekalet-i Celilesinin Mühim Bir Teşebbüsü: Medresetü'l-Mütehaşşışın, (1329/1913). *Sebilü'r-Reşad*, 9 (286), 418-420.
- Ders Vekalet-i Celilesinin Mühim Bir Teşebbüsü: Medresetü'l-Mütehassisin Nizâmnâmesi, (1329/1913). *Sebilü'r-Reşad*, 11 (287), 11-12.
- Diken, K. (2012). Osmanlı Devleti’nde Bir İdari Modernleşme Kurumu Olarak Meclis-i Âli Tanzimat: 1854-1861. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gâzi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Doğan, M. (1996). *Büyük Türkçe Sözlük*. İz Yayıncılık: İstanbul.
- Dönmez, İ. K. (2020). Murâbaha. *Diyanet İslâm ansiklopedisi* (C 31, 148-152). Ankara: TDV Yayınları.
- Dönmezer, S. ve Erman, S. (1986). *Nazari ve Tatbiki Cezâ Hukuku* (3 Cilt). Beta Basım Yayım Dağıtım: İstanbul.

- Durhan, İ. (2008). “Tanzimat Döneminde Osmanlı Yargı Teşkilâtındaki Gelişmeler”. *Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, (12), 55-108.
- Dursunüst, E. (2009). “Kabul Edilme Sürecinde Türk Kânûn-ı Medenîsi”. *Usul Araştırmaları Dergisi*, 12 (12), 159-170.
- Düstûr 3. Tertip (1931). “Lozan Sulh Muahedesi (Traite de Paix)”. içinde C. 5. Necmi İstikbal Matbaası: İstanbul. 1-346.
- Düzenli, P. (1995). İstanbul Müftülüğü Kütüphanesinde Bulunan Meşîhat Fetvâları. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Ecemen, F. (2003). Mehmed III. *Diyanet İslâm ansiklopedisi* (C 28, 407-413). Ankara: TDV Yayınları.
- Ecemen, F. (2009). Selim II. *Diyanet İslâm ansiklopedisi* (C 36, 414-418). Ankara: TDV Yayınları.
- Ecemen, F. (2010). Süleyman I. *Diyanet İslâm ansiklopedisi* (C 38, 62-74). Ankara: TDV Yayınları.
- Ekinci, E. B. (2004). *Osmanlı Mahkemeleri: (Tanzimat ve Sonrası)*. Arı Sanat Yayınları: İstanbul.
- Ekinci, E. B. (2006). *İslâm Hukuku: -Umumi Esasları-*. Arı Sanat Yayınları: İstanbul.
- Ekinci, E. B. (2016). *İslâm Hukuku Tarihi*. Arı Sanat Yayınları: İstanbul.
- Ellek, H. (2014). “Osmanlı’da Kânûnlaştırma Hareketleri ve Mecelle”. *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (6), 119-159.
- Engelhardt, E. P. (ed.). (1976). *Tanzimat*. Ayda Düz (çev.). Milliyet Yayınları: İstanbul.
- Eraslan, C. (2005). Mudanya Mütarekesi. *Diyanet İslâm ansiklopedisi* (C 30, 356-358). Ankara: TDV Yayınları.
- Eraslan, S. (2009). *Meşîhat-i İslâmiyye ve Ceride-i İlmiyye*. DİB Yayınları: Ankara.
- Ercan, Y. (2010). *Tarih Araştırmalarında Yöntem ve Teknik*. Turhan Kitabevi: Ankara.
- Erdem, S. (1993). Seyyid Bey: Haynıl ve Eserleri. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

- Erdem, S. (2005a). “Fıkıh Tarihi: Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Modern Yorumlar İçin Yeni Bir Referans Çerçevesi”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* (Türk Hukuk Tarihi Sayısı), 3 (5), 85-105.
- Erdem, S. (2005b). “Türkçede Mecelle Literatürü”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3 (5), 673-722.
- Erdem, S. (2013). “İslâmcıların İctihad Kapısı Nereye Açılır?: II. Meşrûtiyet Döneminde İctihad Alanı”. (s. 162-174). İsmail Kara ve Asım Öz (ed.). içinde *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri*. Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları: İstanbul.
- Erdem, G. (2010). “İlanından Yüz Elli Yıl Sonra Avrupa Birliği Müzakereleri Bağlamında Islahat Fermânı’na Yeniden Bir Bakış”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 51 (1), 327-348.
- Ergin, O. N. (1939-1943). *Türkiye Maârif tarihi* (5 Cilt). Eser Neşriyat: İstanbul.
- Ergin, O. N. (1977). *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve Sanat Müesseseleri - Dolayısıyla- Türkiye Maârif Tarihi*. Eser Kültür Yayınları: İstanbul.
- Ersoy, M. A. (1329/1913). “Hutbe ve Mevâiz”. *Sebilü’r-Reşad*, 21 (273), 194-195.
- Ertan, V. (1969). *Tarihte Meşîhat Makamı İlmiye Sınıfı ve Meşhur Şeyhülislamlar*. Bahar Yayınevi: İstanbul.
- Ertan, V. (1976). “Vefatının 25. yılı münasebetiyle Diyanet İşleri Başkanı, Ahmed Hamdi Akseki”. *Tohum, Aylık Fikir ve Sanat Dergisi*, (9) 94, 31-33.
- Ertan, V. (1978). “Tarihte Darü’l-Hilafe Medreseleri ve Medresetü’l-Mütehassisin”. *Tohum, Aylık Fikir ve Sanat Dergisi*, (9) 106, 9-11.
- Ertan, V. (1978). “Tarihte Darü’l-Hilafe Medreseleri ve Medresetü’l-Mütehassisin”. *Tohum, Aylık Fikir ve Sanat Dergisi*, 9 (106), 35-57.
- Eryılmaz, B. (2017). *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*. İşaret yayınları: İstanbul.
- Ethem Rûhi, (r. 1329/1913). “Dertlerimiz: Cercilik”. *Sebilü’r-Reşad*, 10 (248), 230-232.
- Eyice, S. (1988). Ağakapısı. *Diyanet İslâm ansiklopedisi* (C 1, 462-464). Ankara: TDV Yayınları.
- Fatin, M. (r. 1324/1909). “Tedrîsât ve Medâris”. *Beyânü’l-Hak*, 1 (8), 166-169.

- Fatma Aliye. (1994). *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı*. Metin Hasırcı (sad.). Pınar Yayınları: İstanbul.
- Fedayi, C. (1999). “Osmanlı Devleti’nde Şeyhülislamlık Kurumu”, *Osmanlı*, (4), 448- 449.
- Fendoğlu, H. T. (2002). “Osmanlı Modernleşmesine Giriş”. *Yeni Türkiye*, 8 (46), 145–155.
- Fergan, E. E. (1967). *Kara Kitap (Milleti Nasıl Aldattılar? Mukaddesatına Nasıl Saldırdılar?)*. Aksisada Matbaası: İstanbul.
- Fergan, E. E. (2 Temmuz 1337). “Tanzimatçılık Bu Memleket İçin Mahz-ı Felaket Olmuştur: Büyük Millet Meclîsi Azâyı Muhteremesine” *Sebilü’r-Reşad*, 19 (486), 192-200.
- Ferit Kam, (1338/1919). “Ayasofya Kürsüsünden Vaazları”. *Ceride-i İlmiyye*, 5 (51), 1633-1637; (52), 1668-1675; (53), 1692-1701; (54), 1729-1739; (55), 1761-1796; (56), 1797-1804; (58), 1859-1867; (59), 1893-1900).
- Fetvâhânenin Hèyet-i İftâiyye Kısmı (Fetvâ Odası) Hakkında Nizâmname, (1331/1913). Düstûr 2. Tertip, 6/948-950.
- Fodor, P. (2000). “Osmanlılar ve Macaristan’da Hıristiyan Tebaaları”. A. Özcan (ed.) içinde *Osmanlı Devleti’nde Din ve Vicdan Hürriyeti*. (s. 187-199). Ensar Neşriyat: İstanbul.
- Gayretli, M. (2015). *Tanzimat’tan Cumhûriyet’e Kânûnlaştırma Çalışmaları*. Nizamiye Akademi Yayınları: İstanbul.
- Gazzâli, Ebu Hamid Huccetü’l-İslâm Muhammed b. Muhammed. (19745-1975). *İhyauUlumi’d-din* (4 Cilt). Ahmed Serdaroğlu (çev.). Bedir Yayınevi: İstanbul.
- Gencer, B. (2014). *İslam’da Modernleşme 1839-1939*. Doğu Batı Yayınları: Ankara.
- Genç, R. (1998). *Türkiye’yi Lâikleştiren Yasalar, 3 Mart 1924 Tarihli Meclîs Müzâkereleri ve Kararları*. Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları: Ankara.
- Georgeon, F. (2006). *Sultan Abdülhamid*. Ali Berktaş (çev.). Homer Kitabevi: İstanbul.
- Gibbons, H. A. (1928). *Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuruluşu*. Ragıp Hulusi Özdem (çev.). Varlık Yayınevi: Ankara.
- Giddens, A. (1994). *Modernliğin Sonuçları*. E. Kuşdil (çev.). Ayrıntı Yayınları: İstanbul.

- Gögen, R. (2013). İzmirli İsmail Hakkı'nın İlm-i Hilâf Adlı Eserinin Fıkıh Usulü Açısından Değerlendirilmesi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.
- Gökbilgin, M. T. (1977). *Osmanlı Müesseseleri Teşkilâtı ve Medeniyeti Tarihine Genel Bakış*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları: İstanbul.
- Gökbilgin, M.T. (1965). *Milli Mücadeleye Başlarken* (2 Cilt). Türkiye İş Bankası Yayınları: Ankara.
- Gözübüyük, Ş. ve Kili, S. (1982). *Türk Anayasa Metinleri (1839-1980)*. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları: Ankara.
- Gülhane'de Kıraat Olunan Hatt-ı Hümayun, (1289/1872). *Düstûr*, 1 (1), 4-7. Matbaa-i Âmire: İstanbul.
- Gülsoy, U. (1999). İslahat Fermânı. *Diyanet İslâm ansiklopedisi* (C 19, 185-190). Ankara: TDV Yayınları.
- Günaltay, M. Ş. (1339/1921). *Maziden atıye*. Kanaat Matbaası: Dersaadet.
- Gündüz, M. (2015). *Osmanlı Eğitim Mirası Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler*. Doğu Batı Yayınları: Ankara.
- Gündüz, M. (2018). "Osmanlı Klasik Döneminde Medrese Dışı Eğitim Kurumları". Mustafa Gündüz (ed.). içinde. *Kronolojik ve Tematik Türk Eğitim Tarihi*. İdeal Kültür Yayınları: İstanbul.
- Güngör, E. (1984). *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*. Ötüken Yayınları: İstanbul.
- Güngör, E. (1988). *Tarihte Türkler*. Ötüken Neşriyat: İstanbul.
- Gür, R. (1993). *Hukuk Tarihi ve Tefekkürü Bakımından Mecelle*. Sebil Yayınları: İstanbul.
- Güresin, E. (1969). *31 Mart İsyanı*. Habora Kitabevi: İstanbul.
- Güven, İ. (2021). Tanzimat Bürokratlarının Eğitimsel Dönüşüme Etkisi. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- H. (1329/1913). "Medresetü'l-Vâ'izîn". *Sebilü'r-Reşad*, 21 (273), 194-195.
- Habib, H. (2019). h.1008-1009/m.1599-1600 Tarihli B-18 Numaralı Bursa Şer'iyye Sicilinin Tasnifi ve Fıkıh İlmi Açısından Tahlili. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

- Halil Halit. (1327/1910). “Avrupa’ya Talebe İzâmı Hakkında”. *Sırat-ı Müstakim*, (89), 188-191.
- Hallâf, A. (1971). *Teşrî-i İslâm Tarihi*, Hüseyin Algül (çev.). Şamil Yayınevi: İstanbul.
- Hamidullah, M. (1969). *İslâm Peygamberi*, S. Tuğ ve S. Mutlu (çev.). İrfan Yayınları: İstanbul.
- Hamidullah, M. (1984). *İslam Müesseselerine Giriş*. İhsan Süreyya Sırma (çev.). Bir Yayıncılık: İstanbul.
- Hanioglu, M. Ş. (1992). Batılılaşma. *Diyanet İslâm ansiklopedisi* (C 5, 182-186). Ankara: TDV Yayınları.
- Has, Ş. S. (1997). Halebî, İbrâhim b. Muhammed. *Diyanet İslâm ansiklopedisi* (C 15, 231-232). Ankara: TDV Yayınları.
- Hasan Eren v.dğr. *Türkçe Sözlük*, Ankara 1988, Türk Dil Kurumu Yayınları, “Aydın” md.
- Hasekioğlu, F. E. (2019). Osmanlı’nın Son Döneminde Kadı Yetiştiren Bir Okul: Medresetü’l-Kudât. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Hatıpzâde Ahmed Vasfi, (1329/1913). “Medâris-i ‘İlmiye”. *Sebilü’r-Reşad*, 10 (230), 95-98.
- Haydaroglu, İ. P. (1993). *Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar*. Ocak Yayınları: Ankara.
- Hayta, N. ve Ünal, U. (2008). *Osmanlı Devleti’nde Yenileşme Hareketleri*. Gâzi Kitabevi: Ankara.
- Hızlı, M. (2003). “Bursa Mahkeme Sicilleri Rehberi”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (1), 367-426.
- Hişâfetin İlgâsı ve Hânedân-ı Âl-i Oşmân’ın Türkiye Cumhuriyeti Memâlikî Haricine Çıkarılmasına Dâir Kânûn, (3 Mart 1340). TBMM Tutanak Dergisi, İkinci içtimâ, ikinci celse Dönem 2, cilt 7, 19-78.
- Hizmetli, S. (1996). *İsmail Hakkı İzmirli: 1868-1946*. Kültür Bakanlığı: Ankara.
- Hoca Eminefendizâde Ali Haydar. (1330). *Dürerü’l-hükkam Şerhi Mecelleti’l-Ahkam*. Matbaa-i Tevsi-i Tıbaat: İstanbul.

- Hoca Rasih (Kaplan), Efendi. (1341). “İslamda Hakimiyet ve Tesis-i Hükümet”. içinde *Hilafet ve Milli Hakimiyet*. (s. 37). Yenigün Matbaası: İstanbul.
- Hoca Ubeydullah Efendi (1341). “Hilafet-i Sahiha”, “Hilafet ve Hâlife” içinde Hilafet ve Milli Hakimiyet. (s.54-55). Yenigün Matbaası: İstanbul.
- Hudari, Muhammed b. Afifi el-Bacuri. (1974). *İslam hukuku Tarihi*. Haydar Hatipoğlu (çev.). Kahraman Yayınları: İstanbul.
- İşlâh-ı Medâris Nizâmnâmesi, (1334/1918). *İlmiye Şâlnâmesi Birinci defa*, 657-663.
- İslah-ı Medâris Nizâmnâmesi'nin Esbabı Mucibe Lâyihası, (1330/1914). *Ceride-i İlmiye*, 1, 241-248.
- Issa, F. (2021). Tanzimat Döneminde Osmanlı Bosnası'nda Rüşdiye mektepleri (1851-1878). Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- İbn Haldun, Ebu Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed. (1983). *Mukaddime* (2. Cilt). Süleyman Uludağ (haz.). Dergah Yayınları: İstanbul.
- İbn Hişâm. (2010). *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, Hasan Ege (çev.). Kahraman Yayınları: İstanbul.
- İbrahim, A. (2017). “Mecelle'nin Orta Doğu Devletlerine Tesiri”. *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 1 (1), 8-18.
- İhvan-ı dine ve bilhassa talebe-i ulûm efendilere (din kardeşlere ve özellikle ilim talebelerine) tavsiye, (1324/1909). *Beyânü'l-Hak*, 4-5 (80), 1544.
- İleri, C. N. (r. 1331/1915). *İttihâd-ı İslâm: İslamın Mazisi, Hali, İstikbali*. Yeni Osmanlı Matbaası ve Kütübhanesi, İstanbul.
- İlgürel, M. (1989). Ahmed I. *Diyanet İslâm ansiklopedisi* (C 2, 30-33). Ankara: TDV Yayınları.
- ‘İlmiyeyi Müntesibinden Biri, (1324/1908). “Medâris-i ‘İlmiye”. *Beyânü'l-Hak*, 1 (12), 276-278.
- İnal, M. K. (1982). *Osmanlı devrinde Son Sadriazamlar* (4 Cilt). Dergah Yayınları: İstanbul.
- İnalcık, H. (1943). *Tanzîmât ve Bulgar Meselesi*. TTK: Ankara.

- İnalcık, H. (1954). *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*. TTK: Ankara.
- İnalcık, H. (1958). “Osmanlı Hukukuna Giriş, Örfi-Sultani Hukuk ve Fatih’in Kânûnları”. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 2 (13), 102-126.
- İnalcık, H. (1992). Bâyezid I. *Diyanet İslâm ansiklopedisi* (C 7, 46-56). Ankara: TDV Yayınları.
- İnalcık, H. (1992). *Tanzîmât ve Bulgar Meselesi: (doktora tezinin 50.yılı: 1942-1992)*. Eren Yayıncılık: İstanbul.
- İnalcık, H. (2000). *Osmanlı 'da Devlet ve Hukuk*. Eren Yayıncılık: İstanbul.
- İnalcık, H. (2003a). Mehmed I. *Diyanet İslâm ansiklopedisi* (C 28, 391-394). Ankara: TDV Yayınları.
- İnalcık, H. (2003b). Mehmed II. *Diyanet İslâm ansiklopedisi* (C 28, 395-407). Ankara: TDV Yayınları.
- İnalcık, H. (2006a). Murad I. *Diyanet İslâm ansiklopedisi* (C 31, 156-164). Ankara: TDV Yayınları.
- İnalcık, H. (2006b). Murad II. *Diyanet İslâm ansiklopedisi* (C 31, 164-172). Ankara: TDV Yayınları.
- İnalcık, H. (2007a). Osman I. *Diyanet İslâm ansiklopedisi* (C 33, 443-453). Ankara: TDV Yayınları.
- İnalcık, H. (2007b). Orhan. *Diyanet İslâm ansiklopedisi* (C 33, 375-386). Ankara: TDV Yayınları.
- İnalcık, H. (2008). *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-1: Klasik Dönem (1302-1606)*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul.
- İnalcık, H. (2013). *Rönesans Avrupası Türkiye'nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci*. İş Bankası Yayınları: İstanbul.
- İnalcık, H. (2016). *Akademik Ders Notları (1938-1986): Timur, İnkılap Tarihi, Osmanlı Tarihi*. Timaş Yayınları: İstanbul.
- İnönü, İ. (1933). *İsmet Paşa'nın Siyâsî ve İçtimai Nutukları 1920-1933*. Başvekalet Matbaası: Ankara.

- İpşirli, M. (1988). “Osmanlı İlmîye Mesleği Hakkında Gözlemler (XVI-XVII. Asırlar)”. *Osmanlı Araştırmaları*, (7-8), 273-285.
- İpşirli, M. (1991). Bâb-ı Meşihat. *Diyanet İslâm ansiklopedisi* (C 4, 362-363). Ankara: TDV Yayınları.
- İpşirli, M. (1994). “Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilâtı”. E. İhsanoğlu (ed.). içinde *Osmanlı Devleti ve Medeniyet Tarihi*.(s. 247-256). İslam Konferansı Teşkilâtı, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA): İstanbul.
- İpşirli, M. (1998). Hayrullah Efendi, İmâm-ı Sultânî. *Diyanet İslâm ansiklopedisi* (C 17, 75-76). Ankara: TDV Yayınları.
- İpşirli, M. (2000). İlmîye. *Diyanet İslâm ansiklopedisi* (C 22, 141-145). Ankara: TDV Yayınları.
- İpşirli, M. (2010). Şeyhülislâm. *Diyanet İslâm ansiklopedisi* (C 39, 91-96). Ankara: TDV Yayınları.
- İsmail Sem’î. (1304/1888). *Usul-i Muhakemenin Tarihçesi*. Karabet ve Kasbar Matbaası: Dersaâdet.
- İzgi, C. (1997). *Osmanlı Medreselerinde İlim: tabii ilimler*. İz Yayıncılık: İstanbul.
- İzğöer, A. Z. (2016). *Müslüman Osmanlı ve Modern Ahmet Cevdet Paşa*. İz Yayıncılık: İstanbul.
- İzmirli İ. H. (1330/1911). *İlm-i Hilaf*. Hukuk Matbaası: Dersaâdet.
- İzmirli, İ. H. (1936). *Türk İslam Filozofları; Müslüman Türk hukuku ve Dinî*. Akşam Matbaası: İstanbul.
- Jaeschke, G. (1986). *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*. TTK: Ankara.
- Jaschke, G. (1972). *Yeni Türkiye’de İslamlik*. H. Örs. (çev.). Bilgi Yayınevi: Ankara.
- Jones, W. (2010). *Al Sirajiyah Or The Mohammedan Law Of Inheritance: With A Commentary (1792)*. Kessinger Publishing: Montana.
- Justin, M. C. (2006). *Osmanlı’ya Veda (İmparatorluk Çökerken Osmanlı Halkları)*, Mehmet Tuncel (çev.). Etkileşim Yayınları: İstanbul.
- Kabaklı, A. (1991). *Temellerin duruşması*. Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları: İstanbul.

- Kadı, İ. H. (2002). “Erken Dönemde Hollanda’da Şarkiyat Araştırmaları (17. ve 18.yy.)”. *Doğu Batı*,5 (20), 83-110.
- Kafesoğlu, İ. (1972). *Selçuklu Tarihi*. Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yayınları: Ankara.
- Kahraman, A. (1999). “Hilâf İlmi ve İslâm Hukukçularının Hukuki İhtilaflarının Sebepleri”. *Cumhûriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (3), 273-290.
- Ķānûn-ı Esasi Hattı Hümayun Sûreti, (1334/1918). *İlmiye Şālnâmesi Birinci defa*, 20-22.
- Ķānûn-ı Esasi, (1326/1910). *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 15-32.
- Ķānûn-ı Esasi, (1334/1918). *İlmiye Şālnâmesi Birinci defa*, 24-50.
- Ķānûn-ı Esâsî, (1299/1882). *Düstûr*, 4, 4-20. Bâb-ı Âli civarında Ebussuûd caddesinde 72 numaralı Mahmud Bey’in Matbaası: İstanbul.
- Ķānûn-ı Esâsî, (1327/1912). içinde *Ķānûn-ı Esâsî ve Meclîs-i Mebusan Nizâm-nâme-i Dâhilisi*. (s. 1-27). Matbaa-i Âmire: İstanbul.
- Kaplan, M. (2006). “Mustafa Reşit Paşa ve Yeni Aydın Tipi”. Halil İncılık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (ed.). *Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. (s. 463-476). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul.
- Kaptan, S. (1998). *Bilimsel Araştırma ve İstatistik Teknikleri*. Kişisel Yayınları: Ankara.
- Kara, İ. (1994). *İslamcıların Siyâsî Görüşleri*. İz Yayıncılık: İstanbul.
- Kara, İ. (1998). “Ulema- Siyaset İlişkilerine Dair Önemli Bir Metin: Muhalefet Yapmak / Muhalefete Katılmak”. *Dîvân: İlmî Araştırmalar*, 3 (4), 1-25.
- Kara, İ. (2008). *Cumhûriyet Türkiyesi’nde Bir Mesele Olarak İslâm*. Dergah Yayınları: İstanbul.
- Kara, İ. ve Birinci, A. (2012). *Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri: Hatıralar, Yorumlar, Tetkikler*. Dergâh Yayınları: İstanbul.
- Kara, M. (1980). *Din, Hayat, Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*. Dergah Yayınları: İstanbul.
- Karabekir, K. (1992). *Paşaların Hesaplaşması: İstiklal Harbine Neden Girdik, Nasıl Girdik, Nasıl İdare Ettik?* İsmet Bozdağ (haz.). Emre Yayınları: İstanbul.

- Karagöz, İ. (2000). “İnsanın Dine Olan İhtiyacı ve Din ve Vicdan Hürriyeti”, *Diyanet İlmî Dergi*, 36 (3), 89-106.
- Karal, E. Z. (1999). *Osmanlı Tarihi* (9 Cilt). TTK Yayınları: Ankara.
- Karaman, H. (1965). *Hadis Usulü*. Ahmed Said Matbaası: İstanbul.
- Karaman, H. (1986). *Yeni Gelişmeler Karşısında İslâm Hukuku*. Nesil Yayınları: İstanbul.
- Karaman, H. (1999). *İslam Hukuk Tarihi*, İz Yayıncılık: İstanbul.
- Karaman, H. ez-Zerka, M. A., el-Mahmasani, S., İbn-i Emin M. Es'ad. (1972). *Muâsır Problemler Karşısında İslâm Hukuku*. İrfan Yayınevi: İstanbul.
- Karaman. H. (1971). *Fıkıh Usulü: İslam Hukukunun Kaynakları, Metodu ve Felsefesi*. İrfan Yayınevi: İstanbul.
- Karaman. H. (1975). *İslam Hukukunda İctihad*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları: Ankara.
- Karaman. H. (2003). “İmam Hatipler ve Din Eğitimi Üzerine”. *Önder Bülteni*. 1 (1), 14-17.
- Karaman. H. (2017). *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslam Hukuk Tarihi*. İz Yayıncılık: İstanbul.
- Karataş, A. V. (2017). II. Abdulhamit Döneminde Basın Hürriyeti. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Karatepe, Ş. (1995). *Meşrûtiyet ve Anayasa*. Yeni Şafak Yayınları: İstanbul.
- Karlığa, H. B. (2013). *Islahatçı Bir Düşünür Tunuslu Hayreddin Paşa ve Tanzimat*. Mahya Yayınları: İstanbul.
- Karpat, K. H. (2003). *Osmanlı Nüfusu 1830-1914: Demografik ve Sosyal Özellikleri*. Bahar Tırnakçı (çev.). Tarih Vakfı Yurt Yayınları: İstanbul.
- Karpat, K. H. (2010). *Türk Demokrasi Tarihi*. Timaş Yayınları: İstanbul.
- Kaş Kazasından Müderris İbrahim Tosun. (1329/1913). “(Medreseliler Mektebliler) Lakırdıları Ortadan Kaldırmalıdır”. *Hayrî'l-Kelam*, 1 (2), 14-15.
- Kaşıkcı, O. (1997). *İslam ve Osmanlı Hukukunda Mecelle*. Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları: İstanbul.

- Kavak, Ö. F. (2021). Ahmet Cevdet Paşa'da Geleneksellik, Muhâfazakârlık, Modernizm İzlenimleri ve Osmanlı Devleti'ni Tanzimat Sürecine Hazırlayan Sebepler. Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tekirdağ.
- Kaya, S. (2011). "Akifzâde'nin Mecelletü'l-Mehâkim İsimli Eseri Çerçevesinde Osmanlı Fetvâsında Değişim". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 40, 93-108.
- Kaydu, E. (1977). "Osmanlı Devletinde Şeyhülislâmlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı". *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, (2), 201-210.
- Kaynar, R. (1991). *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*. TTK Yayınları: Ankara.
- Kayra, C. (2008). *Osmanlı'da Fetvâlar ve Günlük Yaşam*. Boyut Kitapları: İstanbul.
- Kazıcı, Z. (1979). *Osmanlılarda İmamlık*. Nesil Yayıncılık: İstanbul.
- Kazıcı, Z. (1981). "Osmanlılarda Şeyhülislâmlık Müessesesi". *İslâm Medeniyeti*, 5 (2), 39-68.
- Kazıcı, Z. (1983). *Anahatları ile İslam Eğitim Tarihi*. Bir Yayıncılık: İstanbul.
- Kazıcı, Z. (1995). *İslam Tarihi: Osmanlı Siyâsî Tarihi* (11 Cilt). Kayıhan Yayınları: İstanbul.
- Kazıcı, Z. (1997). *Siyâsî-dinî-kültürel-sosyal İslam tarihi: Osmanlı Devleti ve medeniyeti*. (C 11). Kayıhan Yayınları: İstanbul,
- Kelebek, M. (2000). "İslam Hukuk Felsefesi Açısından Medine Vesikası", *Cumhûriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (4), 325-373.
- Kelebek, M. (2013). "Medine Vesikası Bağlamında İslâm ve Batı'da Adâlet Kültürünün Gelişim Süreci". *Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi*, 18, 25-29.
- Keleş, E. (2019). *Anadolu'da Tanzimat ve Teftiş: 1850-1853*. Gece Akademi: Ankara.
- Kenanoğlu, M. M. (2007). Nizâmiye Mahkemeleri. *Diyanet İslâm ansiklopedisi* (C 33, 185-188). Ankara: TDV Yayınları.
- Keramet Nigar, S. (1964). *Halife İkinci Abdülmecîd*. İnkılap ve Aka Kitabevleri: İstanbul.
- Keskioğlu, O. (1996). "Ahmet Cevdet Paşa (1822-1895) Hayatı ve Eserleri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (14), 221-234.

- Kızılay, M. E. (2021). Tanzimat Sonrası Osmanlı Uygulamasında Haksız Fiil Sorumluluğu. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Koca, F. (1997). Halil Fevzi Efendi. *Diyanet İslâm ansiklopedisi* (C 15, 313). Ankara: TDV Yayınları.
- Koca, F. (1998). Hudari. *Diyanet İslâm ansiklopedisi* (C 18, 283-284). Ankara: TDV Yayınları.
- Koca, F. (2005). Molla Hüsrev. *Diyanet İslâm ansiklopedisi* (C 30, 252-254). Ankara: TDV Yayınları.
- Kocahanoğlu, O. S. (2001). *Derviş Vahdeti ve Çavuşların İsyanı: Vahdeti ve Volkan Gazetesi, İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti, 31 Mart Ayaklanması, İsmail Kemal Olayı*. İstanbul, Temel Yayınları.
- Koçer, H. A. (1991). *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*. MEB Yayınları: İstanbul.
- Kodaman, B. (1980). *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*. Ötüken Neşriyat: İstanbul.
- Kodaman, B. (1987). *Sultan II. Abdülhamid’in Doğu Anadolu Politikası*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü: Ankara.
- Konrpa, Z. (1968). “Türkiye’de İlmîye Sınıfı ve Medreseler”. *Tohum, Aylık Fikir ve Sanat Dergisi*, 3 (24), 1-5.
- Koray, E. (1991). *Türkiye’nin çağdaşlaşma sürecinde Tanzîmât*. Marmara Üniversitesi Yayınları: İstanbul.
- Köprülü, M. F. (1923). *Türkiye tarihi: Anadolu İstilasına Kadar Türkler*. Kanaat Kütüphanesi: İstanbul.
- Köprülü, M. F. (1983). *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmalar ve Vakıf Müesseseleri*. Orhan Fuad Köprülü (haz.). Ötüken Neşriyat: İstanbul.
- Köprülü, M. F. (1986). *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*. Ötüken Neşriyat: İstanbul.
- Köprülü, M. F. (1991). *Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu*. TTK: Ankara.

- Kuran, E. (1996). "Tanzimat Döneminde Osmanlı Devleti'nde Adli Islahat". *Yeni Türkiye*, (10), 992-994.
- Kurat, A. N. (1970). *Türkiye ve Rusya*. TTK: Ankara.
- Kurtkan, Â. (1977). *Sosyolojik Açıdan Tasavvuf ve Lâiklik*. Kutsun Yayınevi: İstanbul.
- Kutay, C. (1960). *Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi* (20 Cilt). Tarih Matbaası: İstanbul.
- Kutay, C. (1987). *Şehit Sadrazam Talat Paşanın Gurbet Hatıraları*. (C 1). Kültür Matbaası: İstanbul.
- Kutluer, İ. (1992). "Batılılaşma", *Diyanet İslâm ansiklopedisi*, (C 5, 152-153). Ankara: TDV Yayınları.
- Küçük Ayasofya Talebe-i Ulûmdan Elmalılı Muhammed Ramiz. (1329/1913). "Islahî Medâris Müjdeleri". *Hayrî'l-Kelam*, 1 (2), 47-48.
- Küçük, C. (1998a). Abdülmecîd Efendi. *Diyanet İslâm ansiklopedisi* (C 1, 263-264). Ankara: TDV Yayınları.
- Küçük, C. (1998b). Abdülhamid II. *Diyanet İslâm ansiklopedisi* (C 1, 216-224). Ankara: TDV Yayınları.
- Küçükdağ, Y. (2013). Zenbilli Ali Efendi. *Diyanet İslâm ansiklopedisi* (C 44, 247-249). Ankara: TDV Yayınları.
- Kütükoğlu, B. (2020). Murad III. *Diyanet İslâm ansiklopedisi* (C 31, 172-176). Ankara: TDV Yayınları.
- Kütükoğlu, M. S. (1977). *1869'da Faal İstanbul Medreseleri*. Edebiyat Fakültesi Matbaası: İstanbul.
- Lewis, B. (1975). *İstanbul ve Osmanlı Uygarlığı*, N. Önol (çev.). Varlık Yayınevi: Ankara.
- Lewis, B. (2000). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. TTK Yayınları: Ankara.
- Lewis, B. (2003). *İslam'ın Krizi*, A. Yılmaz (çev.). Literatür Yayınları: İstanbul.
- Lewis, B. (2005). *Ortadoğu*. Selen Y. Kölay (çev.). Arkadaş Yayınları: Ankara.
- Lütfi Efendi. (1306). *Tarih-i Lütfi* (8 Cilt). Abdurrahman Şeref (nşr.). Dersaadet Yayınları: İstanbul.

- Lütfi, (1909, 14 Nisan). Dünkü Hal, *Volkan Gazetesi*.
- M. Hidayet Vahapoğlu, M. H. (1997). *Osmanlılardan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları: İstanbul.
- M. Saffet. (1326/1911). “Medreselerimiz”. *Beyânü’l-Hak*, 4 (87), 1642-1645.
- M. Satvet. (1329/1910). “İslahı Medâris Talebi Hakkında”. *Sebilü’r-Reşâd*, 10 (245), 345-346.
- M. Satvet. (1330/1914). “Medreselere Ait Bir Dertleşme”. *Hayrî’l-Kelam*, 1 (33), 258-259.
- Mahmud Cevad. (2001). *Ma’ârîf-i Umumiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı: XIX. Asır Osmanlı Ma’ârîf Tarihi*. Taceddin Kayaoğlu (haz.). Yeni Türkiye Yayınları: Ankara.
- Mahmud Celaleddin Paşa. (1326). *Mir’at-ı Hakikat: Tarih-i Mahmud Celaleddin Paşa* (3 Cilt). Dersaadet Yayınları: İstanbul.
- Mansurîzâde Sait. (1330/1914). “Taaddüd-ü zevcât münasebetiyle”. *İslâm Mecmuası*, (12), 367-371, (13), 397-403.
- Mardin, Ebü’l-Ula. (1946). *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa*. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları: İstanbul.
- Mardin, Ş. (1991). *Türk Modernleşmesi*. İletişim Yayınları: İstanbul.
- Mardin, Ş. (1991). *Türkiye’de Din ve Siyaset Makaleler III*. Mümtaz’er Türköne-Tuncay Önder (der.). İletişim Yayınları: İstanbul.
- Mardin, Ş. (1993). *Bediüzzamman Sâid Nursî Olayı – Modern Türkiye’de Din ve Toplumsal Değişim*, M. Çulhaoğlu (çev.). İletişim Yayınları: İstanbul.
- Mecelle Cemiyeti Nizâmnâme Layihasının Sûret-i Muaddelesidir, (1325/1910). *Beyânü’l-Hak*, 2 (42), 933-935.
- Meclîs-i Meşâyih Teşkilâtının Tevsi’iyle Müftülerin Sınıf ve Ma’âşâtı Hakkında Kânûn, (1334/1928). *Düstûr 2. Tertip*, 10/140-141.
- Mecmûa’ı Muqarrerât-ı Temyîziyye, Hukûk Kısmı. (1327/1911). Selanik Matbaası: Dersaadet.
- Medârisi ‘İlmiye Hakkında Kânûn, (1928). *Düstûr 2. Tertip*, 6 (1961), 1325-1330.

- Medâris-i ‘İlmiye Nizâmnâmesi, (1325/1910). *Düstûr*, 2. Tertip, 2 (42), 134-135.
- Medâris-i ‘İlmiye Nizamnâmesi, (1337/1921). *Sebilü’r-Reşad*, 11 (481), 135-136.
- Medâris-i ‘İlmiye Nizâmnâmesi, (1921). *Sırat-ı Müstakîm*, (19), 136-137.
- Medâris-i ‘İlmiye Nizamnâmesine Zeyl Olarak Tanzim Olunan Taşra Medârisi Nizamnâmesi, (1326/1911). Matbaayı Âmire: İstanbul.
- Medrese ve Mekteplilerden Buldanlı Emin Ali. (1329/1913). “Mektebliler Nazarında Medreseliler”. *Medrese İtikadları*, 1 (6), 50.
- Medreselilerden İbnü’l-Hasan M. Necati. (1329/1913). “Medreselerin Islahı İçin Ne Yapılmalıdır?”. *Medrese İtikadları*, 1 (10), 82.
- Medresetü’l-İrşad Teşkilâtı, (1338/1919). *Ceride-i İlmiyye*, 5 (51), 1639-1641.
- Medresetü’l-İrşad Nizâmnâmesi Mâba’d, (1329/1914). *Hayrî’l-Kelam*, 1 (10), 80.
- Medresetü’l-İrşad Nizâmnâmesi, (1329/1913). *Düstûr*, 2. Tertip, 6 (66), 146-150.
- Medresetü’l-İrşad Nizâmnâmesi, (1329/1914). *Hayrî’l-Kelam*, 1 (9), 71-72.
- Medresetü’l-İrşad Nizâmnâmesi. (1338-1340/1922-1924). Evkaf-ı İslamiye Matbaası: İstanbul.
- Medresetü’l-Vâizin Nizamnâmesi, (1329/1914). *Düstûr*, 2. Tertip, 6 (116), 212-215.
- Medresetü’l-Vâizin Nizamnâmesi, (1331/1913). *Düstûr* 2. Tertip, 6/212-215.
- Medresetü’l-Vâizin Dürus ve Mualliminini Gösterir Cedveldir, (1333/1915). *Ceride-i İlmiyye*, 1 (9), 573-576.
- Mefail Hızlı, M. (1998). *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri*. İz Yayıncılık: İstanbul.
- Meḥâkim-i Şer’iyye ve Nizâmiye’nin Tefrîk-i Vezâifi Hakkında Nizâmnâme, (1928). *Düstûr*, 2. Tertip, 6 (1961), 1334.
- Mehmed Selahaddin Bey. (1989). *İttihad ve Terakki Cemiyetinin Kuruluşu ve Osmanlı Devletinin Yıkılışı Hakkında Bildiklerim*. Ahmet Varol (sdl.). İnkilap Kitabevi: İstanbul.
- Mehmed Seyyid Bey. (1924). *Tarih-i Fıkah Dersleri*, Darülfünun Matbaası: İstanbul.

- Mehmedođlu, Y. (2001). *Tanzimat Sonrasında Okullarda Din Eğitimi 1838-1920*. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakóltesi Vakfı Yayınları: İstanbul.
- Mehmet Fahrettin. (1329/1913). “Hutbe ve Mevâiz”. *Sebilü’r-Reşad*, (52-234), 2-9/445-447).
- Meriç, C. (1983). “Batıda ve Bizde Aydınım Serüveni”, *Cumhûriyet Dönemi Tanzimat Ansiklopedisi*, (C 1, 130-137). İletişim Yayınları: İstanbul.
- Mes’ûd Efendi. (1884). *Mir’at-ı Mecelle*. Matbaa-i Osmaniye: İstanbul.
- Muhammed Ebu Zehra. (1973). *İslam Hukuku Metodolojisi: Fıkıh Usulü*. Abdulkadir Şener (çev.). Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakóltesi Yayınları: Ankara.
- Muhammed Seyyid Bey. (2010). *Fıkıh Usulü: Giriş*. Hasan Karayiğit (yay. haz.). Düşün Yayıncılık: İstanbul.
- Musa Kâzım Efendi. (1324/1909). “Sûret-i fetvâ”, *Beyânü’l-Hak*, 4-5 (79), 1514-1520.
- Mustafa Sabri. (1324/1908). “Din-i İslâm’da Hedef-i Münakaşa Olan Mesâilden Taaddüd-ü Zevcât”. *Beyânü’l-Hak*, (11), 226-231.
- Müftülerin Vezeîfine Dâir Nizamnâme, Düstûr 2. Tertip, 1928: 690-691.
- Müstakimzâde S. S. (1978). *Devhatül-meşayih: Osmanlı Şeyhül-islamlarının Biyografileri*. Çağrı Yayınları: İstanbul.
- Nuri, C. (1331). *Havâic-i Kânûniyemiz*. Matbaa-i İctihad: İstanbul.
- Nuri, C. (1341). “Hilafet ve Hâlife”. içinde *Hilafet ve Milli Hakimiyet*.(s. 125).Yenigün Matbaası: İstanbul.
- Nüvvâb Hakkında Nizâmname 17 Recep 1271, (1289/1872). *Düstûr*, 1. Tertip, 1 (1), 321-324.
- Okandan, R. G. (1940) “Amme Hukukumuzda Tanzimat Devri”. içinde *Tanzimat I: Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle*. (s. 97-128). Maârif Matbaası: İstanbul.
- Okandan, R. G. (1946). *Amme Hukukumuzda Tanzimat ve Birinci Meşrûtiyet Devirleri*. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakóltesi Yayınları: İstanbul.
- Okandan, R. G. (1959). *Amme Hukukumuzun Ana Hatları: Osmanlı Devletinin Kuruluşundan İnkırazına Kadar*. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakóltesi Yayınları: İstanbul.

- Orpilyan, S. (1299). *Miftahü'l-Mecelle*. Matbaa-i Osmaniye: İstanbul.
- Ortaylı, İ. (1983). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. Hil Yayın: İstanbul.
- Ortaylı, İ. (1994). *Osmanlı Devletinde Kadı: Hukuk ve İdare Adamı Olarak*. Turhan Kitabevi: Ankara.
- Ortaylı, İ. (1996a). "19. Yüzyıl'da Heterodoks Dinî Gruplar ve Osmanlı İdaresi". *İLAM Araştırma Dergisi*, 1 (1), 63-68.
- Ortaylı, İ. (1996b). "Tarihi Temeliyle Hukuk Eğitiminiz ve Adliye Mesleğimiz". *Yeni Türkiye*, (10), 920-923.
- Ortaylı, İ. (2004b). *Osmanlı Barışı*. Ufuk Kitapları: İstanbul.
- Ortaylı, İ. (2005a). Millet (Osmanlılar'da Millet Sistemi). *Diyanet İslâm ansiklopedisi*, (C 30, 66-70). Ankara: TDV Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2005b). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İletişim Yayınları: İstanbul.
- Ortaylı, İ. (2006). "Tanzimat Adamı ve Tanzimat Toplumu". Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (ed.). içinde *Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul.
- Ortaylı, İ. (2006). *Son İmparatorluk Osmanlı*. Timaş Yayınları: İstanbul.
- Ortaylı, İ. (2007a). *Avrupa ve Biz*. Türkiye İş Bankası Yayınları: Ankara.
- Ortaylı, İ. (2007b). *Batılılaşma Yolunda*. Merkez Kitaplar: İstanbul.
- Ortaylı, İ. (2004a). *Gelenekten Geleceğe*. Ufuk Kitapları: İstanbul.
- Osmanoğlu, A. (1984). *Babam Sultan Abdülhamid: Hatıralarım*. Selçuk Yayınları: İstanbul.
- Öcal, M. (1996). *15. Milli Eğitim Şûrası ve Okullarımızda Din Eğitimi ve Öğretimi Raporu*. Türkiye Gönüllü Teşekküller Vakfı: İstanbul.
- Öcal, M. (2001). *20. Yüzyılda Türkiye'de Din Eğitimi (basılmış ders notları)*. Emin Yayınları: Bursa.
- Öcal, M. (2008). "Künye Defterleri'ne Göre İstanbul İmam ve Hatip Mektebi (1924-1930)". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17 (2), 180.

- Öcal, M. (2011). *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi*, Düşünce Kitabevi: İstanbul.
- Öğün, S. S. (2004). *Türk Politik Kültürü Üzerine Notlar, Türk Politik Kültürü*. Alfa Yayınları: İstanbul.
- Öklem, N. (1973). *Atatürk Döneminde Darülfunun Reformu*. Ege Üniversitesi Rektörlük Yayınları: İzmir.
- Önalp, K. (1974). *Türk İstiklal Harbi: Batı Cephesi: Kütahya, Eskişehir Muharebeleri (15 Mayıs 1921-25 Temmuz 1921) (2 Cilt)*. Genel Kurmay Başkanlığı Yayınları: Ankara.
- Öner, N. (1967). *Tanzîmât'tan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları: Ankara.
- Önkal, A. ve Bozkurt, N. (1993). Cami. *Diyanet İslâm ansiklopedisi (C 7, 46-56)*. Ankara: TDV Yayınları.
- Özalp, K. (1971). *Milli Mücadele (2 Cilt)*. TTK Yayınları: Ankara.
- Özcan, A. (1991). Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye. *Diyanet İslâm ansiklopedisi (C 3, 457-458)*. Ankara: TDV Yayınları.
- Özcan, A. (1998). Hilâfet. *Diyanet İslâm ansiklopedisi (C 17, 546-553)*. Ankara: TDV Yayınları.
- Özcan, A. (1999). “Müslüman Toplumlarda Birlikte Yaşama Tecrübeleri Babürlü-Hind Modeli”, içinde *İslam ve Demokrasi, Kutlu Doğum Sempozyumu (1998)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara. 97-101.
- Özcan, A. (2000). “İslahat Fermânı ve Din Hürriyeti”. A. Özcan (ed.). içinde *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, (s. 107-114). Ensar Neşriyat: İstanbul.
- Özcan, A. (2000). Osmanlıcılık. *Diyanet İslâm ansiklopedisi, (C 33, 485-487)*. Ankara: TDV Yayınları.
- Özcan, A. (2003a). Mehmed IV. *Diyanet İslâm ansiklopedisi, (C 28, 414-418)*. Ankara: TDV Yayınları.
- Özcan, A. (2003b). Mahmud I. *Diyanet İslâm ansiklopedisi, (C 27, 348-352)*. Ankara: TDV Yayınları.

- Özcan, A. (2020). Mustafa II. *Diyanet İslâm ansiklopedisi*, (C 31, 275-280). Ankara: TDV Yayınları.
- Özcan, T. (2007). Osmanlılar (Medeniyet Tarihi / Sosyal Hayat / Dinî Hayat / Dinî Teşkilât ve Görevliler). *Diyanet İslâm ansiklopedisi* (C 33, 539). Ankara: TDV Yayınları.
- Özcan, T. (2007). Ömer Hulûsi Efendi. *Diyanet İslâm ansiklopedisi* (C 34, 71). Ankara: TDV Yayınları.
- Özcan, T. (2009). Seyfeddin İsmail Efendi. *Diyanet İslâm ansiklopedisi* (C 37, 32-33). Ankara: TDV Yayınları.
- Özcan, T. (2013). Yûnus Vehbi Efendi. *Diyanet İslâm ansiklopedisi* (C 43, 612-613). Ankara: TDV Yayınları.
- Özdemir, M. (1994). *Endülüs Müslümanları-1*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: Ankara.
- Özden, M. (2017). “İslam’da İnsan ve İnanç Hürriyeti”. *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 4 (7), 9-24.
- Özel, A. (1999). İbn Âbidînzâde. *Diyanet İslâm ansiklopedisi*, (C 19, 293-294). Ankara: TDV Yayınları.
- Özen, Ş. (1999). Hilâf. *Diyanet İslâm ansiklopedisi*, (C 17, 527-538). Ankara: TDV Yayınları.
- Özen, Ş. (2005). “Osmanlı Dönemi Fetvâ Literatürü”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 5, 249-378.
- Özervarlı, M. S. (2001). İzmirli, İsmail Hakkı (1869-1946). *Diyanet İslâm ansiklopedisi* (C 23, 533-535). Ankara: TDV Yayınları.
- Özgönül, A. (1968). *Osmanlı Demi İstanbul Sıbyan Mektepleri Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları: İstanbul.
- Özkaya, Y. (1977). *Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık*, Ankara Üniversitesi Basımevi: Ankara.
- Özkılınç, A., Coşkun, A., Sivridağ, A., Yüzbaşıoğlu, M. (2000). *294 numaralı hınıs livâsı mufassal tahrîr defteri (963/1556) Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 46*

Defter-i Hâkânî Dizisi: VI. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları: Ankara.

Özlü, M. (2020). Tanzimat Sonrası Modern Hukuk Arayışları ve Mecelle Örneği. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Samsun.

Öztuna, Y (1983). *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Büyük Türkiye Tarihi* (12 Cilt). Ötüken Neşriyat: İstanbul.

Öztuna, Y. (1988). *Ali Paşa*. Kültür Bakanlığı Yayınları: Ankara.

Öztürk, C. (2007). Osmanlılar (Eğitim ve Eğitim Kurumları). *Diyanet İslâm ansiklopedisi* (C 33, 565-568). Ankara: TDV Yayınları.

Öztürk, H. (1999). “Namık Kemal: Devlete Rağmen Özgürlük İsteyen Adam”. *Liberal Düşünce*, 4 (15), 57-69.

Öztürk, K. (1993). *Türk Parlamento Tarihi TBMM-II. Dönem 1923-1927* (2 Cilt). Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları: Ankara.

Öztürk, N. (1995). *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*. TDV Yayınları: Ankara.

Öztürk, O. (1973). “Osmanlılarda Tanzimat Sonrası Yapılan Adli ve Hukukî Çalışmalar”. *İslâm Medeniyeti*, (3) 29, 34-35.

Öztürk, O. (1973). *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*. İslami İlimler Araştırma Vakfı Yayınları: İstanbul.

Özyılmaz, Ö. (2002). *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*. Kültür Bakanlığı Yayınları: Ankara.

Pakalın, M. Z. (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. MEB Yayınları: İstanbul.

Peçevi, İ. E. (1981). *Peçevi Tarihi-I*. Bekir Sıtkı Baykal (haz.). Kültür Bakanlığı Yayınları: Ankara.

Raşid Uşşaki. (1330/1914). “Fena Değil Fakat Medreseliler Ne Yapsın?”. *Hayrî'l-Kelam*, (30), 238-239.

- Rıza, M. R. (1970). *Fetava'l-İmam Muhammed Reşid Rıza* (6 Cilt). Selâhaddin el-Müneccid(çev.) Dârü'l-Kitâbi'l-Cedid: Beyrut.
- Rıza, M. R. (1998). *Gerçek İslâm'da Birlik: Efgani, Abduh, Reşid Rıza*. Hayrettin Karaman (çev). Nesil Yayınları: İstanbul.
- Rusya'da Ulema, (11 Şubat 1325/24 Şubat 1910). *Sırat-ı Müstakim*, 3 (77), 40.
- Sabit, K. H. (1328). "Hicri IV. Asırdan Sonra İctihad". *Sırat-ı Müstakîm*. 3 (77), 391-393.
- Sait Halim Paşa. (r. 1335/1919). *Buhranlarımız*. Şems Matbaası: İstanbul.
- Sakaoğlu, S. "19. yy'da Şeyhülislamlık". içinde *Tanzimat'tan Cumhûriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, (s. 266-267). İstanbul.
- Salnâme-i Nezâret-i Ma'ârif-i Umûmiyye*. (1316/1898). Matbaa-i Amire: İstanbul.
- Saral, A. H. (1966). *Türk İstiklal Harbi IV. Güney Cephesi*. Genel Kurmay Başkanlığı Yayınları: Ankara.
- Saray, M. (1996). *İstanbul Üniversitesi Tarihi (1453-1993)*. Edebiyat Fakültesi Basımevi: İstanbul.
- Sarıcaoğlu, F. (2007). Osman III. *Diyanet İslâm ansiklopedisi*, (C 33, 456-459). Ankara: TDV Yayınları.
- Sarıkaya, Y. (1997). *Medreseler ve Modernleşme*. İz Yayıncılık: İstanbul.
- Sarıkçıoğlu, E. (1982). "Şeyhülislamlık Makamı". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (5), 197-218.
- Sav, U. (2021). Türkiye'de İslamcı Düşüncenin Tarih Algısı ve Tanzimat Dönemi Eleştirisi. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Siirt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siirt.
- Schacht. J. (1977). *İslâm Hukukuna Giriş*. Mehmet Dağ (çev.). Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları: Ankara.
- Selâhattin Asım. (1324/1909). "İçtimâiyyat ve Şeriat-ı İslâmiyye". *Sırat-ı müstakim*, (28), 23-26.
- Sırma, İ. S. (1977). "Fransa'nın Kuzey Afrika'daki Sömürgeciliğine Karşı Sultan II. Abdülhamid'in Panislamist Faaliyetlerine Ait Bir Kaç Vesika". *Tarih Enstitüsü Dergisi*, (7-8), 157-184.

- Sırma, İ. S. (1978). Ondokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Siyasetinde Büyük Rol Oynayan Tarikatlara Dair Bir Vesika”. *Tarih Dergisi*, (31), 183-198.
- Sırma, İ. S. (1979). “Sultan II. Abdulhamid ve Çin Müslümanları”. *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 7 (3-4), 199-205.
- Sırma, İ. S. (1994a). “Asr-ı Saadet’te Devlet Başkanlığı”. V. Akyüz (ed.). içinde *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet’te İslâm*. (s. 21-45). Beyan Yayınları: İstanbul.
- Sırma, İ. S. (1994b). *II. Abdulhamid’in İslâm Birliği Siyaseti*. Beyan Yayınları: İstanbul.
- Sırma, İ. S. (1998). *Belgelerle II. Abdülhamid Dönemi*. Beyan Yayınları: İstanbul.
- Sırma, İ. S. (2007). *II. Abdülhamid’in İslam Birliği Siyaseti*. Beyan Yayınları: İstanbul.
- Sicillât-ı Şer‘iyye ve Zabıt-ı De‘âvî Cerîdeleri Haklarında Tâlimât, *Düstûr*, 1. Tertip, 4/83-85.
- Sonyel, S.S. (1987). *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika* (2 Cilt). TTK Yayınları: Ankara.
- Sungu, İ. (1938). “Tevhid-i Tedrîsât ”. *Bellekten*, 2 (7-8), 397-431.
- Sungu, İ. (1940). “Tanzimat ve Yeni Osmanlılar”. içinde *Tanzimat -I- Tanzimatın Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle*. (s. 421-462).Maârîf Matbaası: İstanbul.
- Sûret-i Münîfe-i Hatt-ı Hümayun, (1299/1882). *Düstûr*, 2. Baskı.4, 2-3. Bâb-ı Âli civarında Ebussuûd caddesinde 72 numaralı Mahmud Bey’in Matbaası: İstanbul.
- Sûret-i Münîfe-i Hatt-ı Hümayun, (1299/1882). *Düstûr*, 4 (1), 2-3. Bâb-ı Âli civarında Ebussuûd caddesinde 72 numaralı Mahmud Bey’in Matbaası: İstanbul.
- Süleyman Paşa. (1908). *Hissi İnkılab Yahud, Sultan Abdülaziz’in Hâl’i ile Sultan Murad-ı Hamis’in Cülusu*. Tanin Matbaası: İstanbul.
- Süleymâniye Dersiam Mücizlerinden Faik. (1329/1910). “İslahı Medâris Münasebetiyle”. *Hayrî’l-Kelam*, (1) 3, 21-22.
- Şemseddin Sami. (1996). *Kâmus-ı Türki*. Çağrı Yayınları: İstanbul.
- Şentop, M. (2004). *Tanzimat Dönemi Osmanlı Cezâ Hukuku: -tadiller-layihalar-uygulama*. Yaylacık Matbaası: İstanbul.
- Şentop, M. (2005). “Tanzimat Dönemi Kânûnlaştırma Faaliyetleri Literatürü”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3 (5), 647-672.

- Şentürk, R. (2000). “Fıkıh ve Sosyal Bilimler Arasında Son Dönem Osmanlı Aydını”. *İslâm Araştırmaları Dergisi*, (4), 133-171.
- Şentürk, R. (2005). Millet. *Diyanet İslâm ansiklopedisi* (C 30, 65-66). Ankara: TDV Yayınları.
- Şeref, A. (1309). *Tarih-i Devlet-i Osmaniye*. Karabet Matbaası: İstanbul.
- Şerîati, A. (1984). *Medeniyet ve Modernizm*. Ahmet Yüksek (çev.). Bir Yayıncılık: İstanbul.
- Şerîati, A. (1985). *Öze Dönüş*. Kerim Güney (çev.). Şafak Yayınları: İstanbul.
- Şerîati, A. (1990). *Bilinç ve Eşkleştirme*, Endülüs Yayınları: İstanbul.
- Şerîati, A. (1992). *Aydın*. İbrahim Ağa Can, (çev.). Dünya Yayıncılık: İstanbul.
- Şerîati, A. (1994). *İslam Ekonomisi*, Kenan Çamurcu (çev.). Dünya Yayınları: İstanbul.
- Şerîati, A. *Kendini Yetiştirmek*. Hüseyin Şahin (çev.). Sahra Yayıncılık: İstanbul.
- Şerîati, A. *Medeniyet Tarihi*. İbrahim Keskin (çev.). Fecr Yayınevi: Ankara.
- Şevketî, E. E. (r. 1329/1913). *Medâris-i İlmiye Islâhat Programı*. Hürriyet Matbaası: İstanbul.
- Şimşirgil, A. ve Ekinci, E. B. (2009). *Ahmed Cevdet Paşa ve Mecelle*. KTB Yayınları: İstanbul.
- T.C. İstanbul Darü'l-Fünûnu Talebe Rehberi (1926-1927). (1926). Yeni Matbaa: İstanbul.
- T.C. İstanbul Darü'l-Fünûnu Talebe Rehberi (1930-1931). (1930). Ekspres Matbaası: İstanbul.
- Tahsin Paşa. (1931). *Abdülhamid ve Yıldız Hatıraları*. Muallim Ahmed Halit Kütüphanesi: İstanbul.
- Takvîm-i Vekâyi. (1 Nisan 1333/1917). “Bi’l-umum Mehâkim-i Şeriye ile Merbûtâtının Adliye Nezâreti’ne Tahvîl-i İrtibatı Hakkında Kânûn”, 2840.
- Talebe-i Ulûmdan Hasan Sabri. (1329/1914). “İslahı Medâris Hakkında Birkaç Söz”. *Hayrî'l-Kelam*, 11, 86-88.
- Taner, T. (1940). “Tanzimat Devrinde Cezâ Hukuku”. içinde *Tanzimat I: Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle*. (s. 221-232). Maârîf Matbaası: İstanbul.

- Taner, M. T. (1945). *Cezâ Hukuku: Umumi Kısım*. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları: İstanbul.
- Tanör, B. (2002). *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*. Yapı Kredi Yayıncılık: İstanbul.
- Tansel, S. (1977). *Mondoros'tan Mundanya'ya Kadar* (4 Cilt). MEB Yayınları: Ankara.
- TBMM Zabıt Ceridesi* (Devre 1 İçtima Senesi 1, 23 Nisan 1336'da münakid 1. İçtimadan 19 Mayıs 1336 tarihinde münakid 18. İçtimaa kadar). (1336/1920). TBMM Yayınları: Ankara.
- Tekin, M. (2004). "Osmanlı'da Ulemadan Aydına Dönüşüm Süreci -Sosyolojik Bir Yaklaşım". *Marife: Dinî Araştırmalar Dergisi*, 2004, 4 (1), 227-234.
- Tekindağ, Ş. (1973). "Medrese Dönemi". Fikret Saatçioğlu, Kemal Oğuzman ve Sadi Irmak (haz.). içinde *Cumhûriyet'in 50. Yılında İstanbul Üniversitesi*. (s. 3-37). İstanbul Üniversitesi Yayınları: İstanbul.
- Tekke ve zaviyelerle Türbelerin seddine ve Türbedarlıklar ile bir Takım Ünvanların men ve ilgâsına Dair Kânûn, (1341). TBMM Tutanak Dergisi, 1341: 17/309, 19/282-289.
- Terzi, H. (2021). *Osmanlı-Türk Tarih Yazımında Tanzimat Algısı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ankara.
- Tevcih-i Cihât Hakkında Nizamnâmedir, (1289). içinde C. 2, 3, 5, *Düstûr*, 2. Tertip, Matbaâyı Âmire, İstanbul.
- Tevcih-i Cihât Nizamnâmesi (1332/1913). *Düstûr*, 2. Tertip, 5. Cilt, Matbaâyı Âmire, İstanbul.
- Tevcih-i Cihât Nizâmname, (1293/1876). *Düstûr*, 1. Tertip, 3. Cilt, Matbaâyı Âmire, İstanbul.
- Tevcih-i Cihât ve Müteferriâtı Hakkında Ta'limât, (1293/1876). *Düstûr*, 1. Tertip, 3. Cilt, Matbaâyı Âmire, İstanbul.
- Tevhid-i Tedrîsât Kânûnu, (1953). *Düstûr*, 3. Tertip, 5 (63), 322.
- Timur, T. (1986). *Osmanlı Kimliği*, hil yayın: İstanbul.

- Topuzlu, C. (1994). *İstibdat, Meşrûtiyet, Cumhûriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*. Aykut Kazancıgil-Hüsrev Hatemi (haz.). Arma Yayınları: İstanbul.
- Tugaç, H. (1965). *Türk İstiklal Harbi, III, Doğu Cephesi*. Genelkurmay Başkanlığı Yayınları: Ankara.
- Tuğ, S. (1969). *İslâm Ülkelerinde Anayasa Hareketleri: XIX. ve XX. Asırlar*. İrfan Yayınevi: İstanbul.
- Tuna Vilâyet Nizâmnâmesi, (1289/1872). *Düstûr, 1. Tertip, 1. Cilt*, 608-620.
- Tunaya, T. Z. (1962). *İslamcılık Cereyanı, İkinci Meşrûtiyet'in Siyâsî Hayatı Boyunca Gelişmesi ve Bugüne Bıraktığı Meseleler*. Baha Matbaası: İstanbul.
- Tunçay, M. (1981). *Türkiye Cumhûriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması: (1923-1931)*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları: Ankara.
- Turan, O. (1969). *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*. Turan Neşriyat Yurdu: İstanbul.
- Turan, O. (1971). *Selçuklular Zamanında Türkiye: Siyâsî Tarih Alp Arslan'dan Osman Gâzi'ye (1071-1318)*. Turan Neşriyat Yurdu: İstanbul.
- Turan, Ş. (1992). Bâyezid II. *Diyanet İslâm ansiklopedisi (C 5, 234-238)*. Ankara: TDV Yayınları.
- Turan, Ş. (2003). Murad II. *Diyanet İslâm ansiklopedisi (C 27, 214-217)*. Ankara: TDV Yayınları.
- Turgut, A. (1989). "Osmanlılarda Tefsir Çalışmalarına Genel Bakış". *Din Öğretimi Dergisi* (18), 25-39.
- Türkgeldi, A. F. (1951). *Görüp İşittiklerim*. TTK Yayınları: Ankara.
- Türkiye Büyük Millet Meclîsi Kavanin Mecmuası* (1, 2, 3. Ciltler). (1340/1924). Türkiye Büyük Millet Meclîsi: Ankara.
- Türköne, M. (1994). *İslamcılığın Doğuşu*. İletişim Yayınları: İstanbul.
- Uğur, Y. (2010). Şer'îyye Sicilleri. *Diyanet İslâm ansiklopedisi (C 39, 8-11)*. Ankara: TDV Yayınları.
- Uluğ, N. H. (1975). *Halîfeliğin Sonu*. Türkiye İş Bankası Yayınları: İstanbul.

- Unat, F. R. (1964). *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları: Ankara.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1965). *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilâtı* (1. Basım). TTK Yayınları: Ankara.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1970). *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*. TTK Yayınları: Ankara.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1972). *Osmanlı Tarihi*. TTK Yayınları: Ankara.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1984). *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilâtı* (2. Basım). TTK Yayınları: Ankara.
- Uzunçarşılı, İ. H. (2014). *Osmanlı Devletinin İlmîye* (4. Basım). TTK Yayınları: Ankara.
- Ülken, H. Z. (1940). “Tanzîmât’tan Sonra Fikir Hareketleri” *Tanzîmât I: yüzüncü yıldönümü münasebetiyle*. Ankara: Ma’ârif Vekaleti Yayınları.
- Ülken, H. Z. (1992). *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*. Selçuk Yayınları: İstanbul.
- Ünlü, N. (1994). *İslâm Tarihi III Osmanlı Devleti*. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları: İstanbul.
- Ünver, S. (1946). *Fatih Külliyesi ve Zamanı İlmi Hayatı*. İstanbul Üniversitesi Yayınları: İstanbul.
- Ürekli, F. (2002). “Tanzimat Dönemi Osmanlı Eğitim Sistemi ve Kurumları”. *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (3), 382-406.
- Vaizlik Hakkında Çeşitli Yazılar, (1325/1910). *Beyânü’l-Hak*, 2-3/(39), 877-879; (41), 908-915; (42), 924-927; (43), 940-943.
- Vakâyi’i Zabtîyye Gazetesi, (15 Safer 1285-26 Şaban 1286/7 Haziran 1868-1 Aralık 1869). “Mehâkim-i Cinâyât”. 1-50. sayılar ve 15 Safer 1286/27 Mayıs 1869: 1/2-3.
- Vakâyi’i Zabtîyye, (8 Cemazilevvel 1286/16 Ağustos 1869). “Huķûķ-ı şahsiye davası mehâkim-i şer’îyyeye havale olunmuştur.” *Dîvân-ı Temyiz*, 24/3.
- Velidedeoğlu, H. V. (1940). “Kânûnlaştırma Hareketleri ve Tanzimat”. içinde *Tanzimat I: Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle*. (s. 139-209). Maârif Matbaası: İstanbul.
- Velidedeoğlu, H. V. (1951). *Türk Medeni Hukukunun Umumi Esasları*. İstanbul Üniversitesi yayınları: İstanbul.

- Vırmıça, R. (2016). “Balkanların İslamlaşmasında Osmanlı Devleti’nin Siyâsî ve İdari Anlayışı-Yapısı”. M. S. Kafkasyalı (ed.). içinde *Balkanlarda İslâm: Miadı Dolmayan Umut II.* (s. 379-388). Tika Yayınları: Ankara.
- Yakut, E. (2005). *Şeyhülislamlık -Yenileşme Döneminde Devlet ve Din-*. Kitap Yayınevi: İstanbul.
- Yalçın B. S. ve Gönülal, İ. (1984). *Atatürk İnkılabı*. Kültür Bakanlığı Yayınları: Ankara.
- Yalçın, C. H. (r. 1324, 17 Şubat/ 1909, 2 Mart). Şeriât İsteriz!, *Tanin Gazetesi*.
- Yalçın, H. C. (1976). *Siyasal Anılar*, Rauf Mutluay (haz.). Ankara, Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Yaltkaya, M. Ş. (1940). “Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler”. İçinde *Tanzimat I: Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle*. (s. 463-467). Maârif Matbaası: İstanbul.
- Yaman, A. (2004). “Tarihi ve hukuki yönüyle Medine sözleşmesi/Vesikası”. M. Gültekingil ve T. Bora (ed.). içinde *Modern Türkiye’de siyâsî düşünce: İslamcılık*. (C 10, 514-516). İletişim Yayıncılık: İstanbul.
- Yavuz, H. (1986). *Mecelle’nin Tedvini ve Cevdet Paşa’nın Hizmetleri, Ahmet Cevdet Paşa Semineri*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi Yayınları: İstanbul.
- Yavuz, H. (1988). Abdüsettar Efendi, Kıyımlı. *Diyanet İslâm ansiklopedisi* (C 1, 304). Ankara: TDV Yayınları.
- Yavuz, H. (1989). Ahmed Halid Efendi. *Diyanet İslâm ansiklopedisi* (C 1, 304). Ankara: TDV Yayınları.
- Yavuz, H. (1993a). Cerîde-i Mehâkim. *Diyanet İslâm ansiklopedisi* (C 7, 408-409). Ankara: TDV Yayınları.
- Yavuz, H. (1993b). Cerîde-i Adliyye. *Diyanet İslâm ansiklopedisi* (C 7, 404-408). Ankara: TDV Yayınları.
- Yavuz, H. (1998a). Ahmed Hulûsi Efendi. *Diyanet İslâm ansiklopedisi* (C 2, 90). Ankara: TDV Yayınları.
- Yavuz, H. (1998b). Ahmed Hilmi Efendi. *Diyanet İslâm ansiklopedisi* (C 2, 71-72). Ankara: TDV Yayınları.

- Yavuz, Y. (1981). *Mimar Kemalettin ve Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi*. Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Basım İşliğı: Ankara.
- Yazıcı, N. (1991). “Osmanlıların Son Dönemlerinde Din Görevlisi Yetiştirme Çabaları Üzerine Bazı Gözlemler”. *Diyanet Dergisi*, 27 (4), 55-123.
- Yazıcı, N. (2002). *Kamil Miras'ın Hayatı ve Eserleri*, DİB Yayınları: Ankara.
- Yeniçeri, C. (2004). Mezâlim. *Diyanet İslâm ansiklopedisi* (C 29, 515-518). Ankara: TDV Yayınları.
- Yetkin, A. (2013). “Osmanlı Devleti'nde Hukuk Devletinin Gelişim Süreci”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6 (24), 380-413.
- Yıldırım, D. (2021). Tanzimat Dönemi Osmanlı Cezâ Hukukunda Şahsa Karşı İşlenen Suçlar. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Yıldırım, H. O., Atik, V., Cebecioğlu, M., Özyurt, A., Serin, M., Yavuz, F. (2001). 83 numaralı numaralı mühimme defteri (1036-1037 / 1626-1628) Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 54 Divân-ı Hümayûn Sicilleri Dizisi: VII. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları: Ankara.
- Yıldırım, Ş. (2012). “Mecelle ‘ye Yöneltilen Tenkitler ve Bu Tenkitlerin Değerlendirmesi”. *Cumhûriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16 (2), 417-445.
- Yıldız, K. (2019). “Osmanlı Kadı Sicilleri ve Kânûni Dönemi Sicillerinden İstisnai Örnekler”, *Arşiv Dünyası*, 6 (1), 52-73.
- Yıldız, K. ve Hasekioğlu, F. E. (2019). “Muallimhane-i Nüvvâb'dan Medresetü'l-İkâdât'a Osmanlı'nın Son Döneminde Kadı Yetiştiren Okullar”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 34, 418-420.
- Yıldız, K. ve Yıldırım, İ. (2006). “Fıkıh İlmi/İslam Hukuk Tarihi, Kaynakları ve Çalışmaları Üzerine Bir Derleme Denemesi”. *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, (7), 365-395.
- Yılmaz, C. (ed.). (2019). *İstanbul Kadı Sicilleri 99 İstanbul Mahkemesi 334 Numaralı Sicil (H. 1280-1329 / M. 1863-1911)*. Rasim Erol vd. (çev.). Kültür A.Ş. Yayınları: İstanbul.

- Yılmaz, H. (2019). “Osman Gâzî’nin 700/1300-1301’de Yenişehir’de Bastırdığı Üçüncü Sikkesi”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 4 (Söğüt Özel Sayısı), 81-120.
- Yılmaz, R. ve Demir A. (2012). *Umumi Hukuk Tarihi*. Zirve Üniversitesi Yayını: Gâziantep.
- Yılmaz, T. (Ed.). (2013). *Tarihe Düşülen Notlar–3 Meclis Başkanları ve Genel Kurul Konuşmaları (1920 – 2013)*. TBMM Basımevi: Ankara.
- Yılmaz, Z. (2020). Murad IV. *Diyanet İslâm ansiklopedisi* (C 31, 177-183). Ankara: TDV Yayınları.
- Yiğit, A. (2014). “Mukarrerat-ı Temyiziyye Mecmualarında (1327/1911-1332/1916) Görülen Arâzî Davalarının Tedkiki”. Fethi Gedikli (ed.). içinde. *I. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri*. (s. 449-474). On İki Levha Yayıncılık: İstanbul.
- Yunus Nadi Abalıoğlu, Y. N. (r. 1325/1914). *İhtilal-i İnkılab-ı Osmanî, 31 Mart-14 Nisan 1325*. Matbaa-i Cihan: Dersaadet.
- Yurdakul, İ. (1996). Osmanlı Devleti’nde Şer’î Temyiz Kurumları, Fetvâhâne-i Âli, Meclîs-i Tedkikat-ı Şer’iyye ve Mahkeme-i Temyiz-i Şer’iyye Dairesi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Yurdakul, İ. (2008). *Osmanlı ‘İlmiye Merkez Teşkilâtı’nda Reform (1826-1876)*. İletişim Yayınları: İstanbul.
- Yurdakul, İ. (2019). Mekteb-i Nüvvâb. *Diyanet İslâm ansiklopedisi* (C Ek-2, 240-241). Ankara: TDV Yayınları.
- Yurdaydın, H. G. (1971). *İslam Tarihi Dersleri*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları: Ankara.
- Yücel, İ. (1994). Diyanet İşleri Başkanlığı. *Diyanet İslâm ansiklopedisi* (C 9, 455-460). Ankara: TDV Yayınları.
- Zeydan, A. (1993). Ruhi Özcan (çev.). *Fıkıh Usulü*. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları: İstanbul.

- Zeydan, A. (1999). Hilaf İlimi ve İslam Hukukçularının Hukuki İhtilaflarının Sebepleri”. Abdullah Kahraman (çev.). Cumhûriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (3), 273-290.
- Zeyrek, S. ve Akman, H. (2014). “31 Mart İsyanı’nın Osmanlı Ordusu Üzerindeki Etkileri”. HistoryStudies, 6 (3), 389-398.
- Zirojevic, Olga. Z. (2000). “Vakıflar: Eski Yugoslavya Topraklarındaki Mevcut Şehirlerin Temel Taşı”, *Balkanlar’da İslâm Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri*, 21-23 Nisan 2000, Sofya. 413-419.
- Zürcher, E. J. (2010). *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*. Yasemin Saner (çev.). İletişim Yayınları: İstanbul.

EKLER

EK-1

HALİFE ABDÜLMECİD EFENDİ'NİN, 20 Ş. 1342/27 MART 1924'TE
İSVİÇRE'DEN TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ RİYASETİ CELİLESİNE
GÖNDERDİĞİ MEKTUBUN ORJİNALI VE TÜRKÇE ÇEVİRİSİ

AN

R Territet
N° 559

Présidence de la Grande Assemblée Nation
de Turquie

Angora

Conf: Secrétariat de Sa Hautesse le Calife
Territet

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

تو کیا جوک لت مجھے ریاست جیلوئے

ہاں ابلاغ فلما باقر ابتدیک بیاناً نکت حکومت و مجسمہ کی محیطہ مطلوبہ
یومہ محائفہ سوہ تفسیرہ عمدہ قالدینہ و یاسہ ماہیتہ تلقی اولندینہ
نریاتہ واقعدہ آکلایلو۔۔

بہ حقیقت و تصحیح ذہنیت اچوہ شوانک مطعم اولیہ اجابہ ایہ کہ
خلافت اسلامیہ علیہندہ متحدہ قرائت تباہ و یجہندہ عالم اسلامی
نیاتہ "ویعت" ہیجہ شریعیہ تبعاً بودہ دلالت و قائمہ سوہ مختلف
ایہ مراجعت ایہہ سائیک سؤلہ اعاناً" وضعیت تحدتہ عقدہ کہ
تلقیہ و حل شکل اچوہ شایانہ توجیہ کوہ دیکم تدریہ سلیہ سما ابلاغ
و ابلاغ لزوم بہیہ تظاہر اتحد۔۔

مطلوبات محدودہ تقطوع برصوت ہیجہ خالف ابتدیک بو بیانہ رہ
تو کیا جہوہ نیک موضوع بت اولیہ آجہہ مادقہ ناہجمیہ و ماہیت
قراءت نظر اسلامہ سما" بیثیت و بوکا قاشیہ اخاندہ الزم تدریہ
ماہک تبعیہ و تبلیغ خردہ تندہ منبند۔۔ بیعت عامیہ ہائر پولندینہ
مدتہ جامعہ اسلامیہ نکت عقومہ و منافع عالیہ خلدہ و قایہ و حقیقہ
آمرہ یلہ قلعیا" مکلف بودنہ یدم قراءت متحدہ یونندہ کفلاً دوہا۔

ادلتيں بیچ حق زلمیہ بد محبت تہدیدہ دلجیم ساقیہ اوتقیدہ
ہالی تیر دم . فقط بباد اللہ اذہ . مدہ کہ ہوعہ نظم بیچے سوسہ مقسہ
خلاقک العاسی تہتہ قاسی لہرہ ملاحظہ ایل اولوہ . اولوہ
انہیا . حمل و کتوت ایدہ قطعاً مانع و بد اجتراد لایقویہ
استبولدہ کہ ایام اہیہ اقامتہ بیوک ملت مجلیہ . یاتہ کونہ . دیکم
آلہ و ثقہ مد لہ اعراضہ نا . یا " شہدہ .

ایتہ یوسیلرہ عالم الہیہ قاسیہ و ظیفہ خطاب و اسادہ الحمد لله
ایضایہ سوفو اولدم . بوندہ حکمہ سئلہ خلاقک حکومت جمہوریہ
لا دینہ ایلہ آتہ بر علاقہ قالمشہ .

بنا علیہ اصلاً مقام خلافت اسلامیہ والیوم جیب و دینہا حکمہ
سودع و باکیجہ فرقہ سعادت دائرہ فافہ سندہ محفوظہ بولناہ
امانات بنا کونک . فرمادہ حقونہ عائلیہ و شخصیک لحالیہ و
مدافعہ سندہ بثقہ حقونہ سارہ دہ حکومت جمہوریہ ایلہ شغلہ
ادلما تملحہ لجمعیہ .

نقطہ ملت و مملکتہ قاسیہ بنوہ حیات و سئلہ نھاہ و ثابت اولوہ

مر بوليت قلبه فداك انتم البت صوت نغمه قد - دوام ايده بلك - وحمه
آسيابه ولحمه لمواخذه برآته هلك قالمه بقده -
بناب قاده - ملقده كلك تفصده نيا - ايد - تم له خليفه صفيده مملكتده
ولمناشده قائمه ابراهه ايتده ماحده ايدليه خدمت دينه و
اشايد و لوكه ولهم جدا اوله - انشا الله تعالى ازيه موفه
اوله بيلم -

اوتمنده فداك جهك كنديه منت بيلم جهه - دليل ولحمه و ماتم
حيات صبايه امانت و خلاصه قالانديك نظره هدايت
اوله الخماه - وحمه دما رايد - اميه بخرت السيد المرلين
والحمد لله الرب العالمين
شعبه المقدم
١٤٤٤

- ب العالمين
- بول
خليفة

BİSMİLLAHİRRAHMANİRRAHİM

Türkiye Büyük Millet Meclisi Riyaseti Celilesine

Âlemi İslâm'a hitaben neşrettiğim Beyannamenin Hükümet ve Meclisi Millî muhitiyle matbuatı yövmiye sahaifinde sui tefsire maruz kaldığı ve siyâsî mahiyette telakki olunduğu neşriyatı vakiadan anlaşıyor.

Tebeyyünü hakikat ve taahini zihniyet için şurasının malum olması icap eder ki Hilafeti İslamiye aleyhinde müttehad kararın netayicivahimesinden aleml İslâm'ı sıyaneten ve biatı sahihayı şer'iyelerine tebean burada delalet ve kanaatına suveri muhtelifle ile müracaat eden Müsliminin mesulünü isafen vaziyeti muhaddese hakkındaki telakkimi ve halli müşkil için şayanı tavsiye gördüğüm tedbiri Müslimine resmen ilan ve iblağ lüzumu müberremi tezahür etmiştir.

Matbuatı mahalliyeden maktu bir sûreti sahihasını leffettiğim bu beyannamede Türkiye Cumhûriyeti'nin mevzuu bahis olması ancak mavak'ı tarihiyi ve mahiyeti kararı nazarı İslâm'da resmen tespit ve buna karşı ittihazı elzem tedbiri acili tayin ve tebliğ zaruretinden münbaistir. Biy'atı ammeyi haiz bulunduğum müddetçe camiayı İslâmiyenin hukuk ve manafii âliyesini halelden vikaye vazifeyi amiresiyle katiyyen mükellef bulunmasaydım kararı müttehad yüzünden şahsen duçar olduğum feci haksızlığı bile muhabbeti şedidei vataniyem saikasıyla unutmaya çalışırdım. Fakat ibadullahın üzerimdeki hakkı azimi biy'atı Müesseseyi Mukaddeseyi Hilafetin ilgâsı teşebbüsüne karşı her ne mülahaza ile olursa olsun ihtiyarı tahammül ve sükût etmeme katiyyen mani ve bu içtihadı layet gayyirimi İstanbul'daki eyyamı ahirei ikametimde Büyük Millet Meclisi Riyasetine gönderdiğim iki vesikayı müdelleleyi itiraziye tarihen müsbittir.

İşte bu sebeplerle aleml İslâm'a karşı vazifeyi hitap ve irşadımı elhamdülillah ifaya muvaffak oldum. Bundan sonra meseleyi hilafetin Hükümeti Cumhuriyeyi ladinîye ile artık bir alakası kalmamıştır.

Binaenaleyh aslen Makamı Hilafeti İslâmiyeye ve elyevm necip ve dindar milletimize mevdu ve başlıca Hırkayı Saadet daireyi fahiresinde mahfuz bulunan emanatı Mübareke'nin, fer'an da hukuku aileviye ve şahsiyemin mutalibe ve mudaffasından başka Hükümeti Cumhuriye ile meşgul olmamaklığım tabiidir.

Fakat millet ve memleketime karşı bütün hayat ve meslekimle zahir ve sabit olan merbutiyeti kalbiye ifedakaranem elbet son nefesime kadar devam edecek, ruhum da aşyanı vatani tavaftan bir an hâli kalmayacaktır.

Cenabı Kadiri Mutlaktan kemali tazarru'la niyaz ederim ki Halîfe sıfatıyla memleketimde vatandaşlarıma karşı ibraz etmeme müsaade edilmeyen hizmeti dinîye ve irşadiyeyi velev ki vatan cüda olarak inşaallahı teala ifaya muvaffak olabileyim.

Uğruna fedayı canı kendime minnet bildiğim çok sevgili vatan ve milletimi sıyaneti samadaniyeye emanet ve dalalette kalanlarımızın mazharı hidayet olmasına âmakı ruhumdan dualar ederim. Amin, Bihürmeti Seyidülmürselin ve elhamdülillahi Rabbülalemin.

20 Şabanülmüazzam 1342

Rabbülalemîn
Resulû
Halîfe
ABDÜLMECİT

Kaynak: Kâzım Öztürk. (1993). *Türk Parlamento Tarihi TBMM-II. Dönem 1923-1927*. Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları: Ankara. I. Cilt, s. 351-359.

اصلاح مدارس نظامنامه سنك اسباب موجبہ لایحہ سی

« مرکز قسمی »

تاج معالی سلطنت سنیہ عثمانیہ جوہر بی نظیر خلافت کبری اسلامیہ ایلہ شعشعہ پاش کمال اولدیغنه وذات شوکتسمات حضرت پادشاهی خلافت مبعجله لری حسیدله دین مبین اسلامک حامی عال العالی بولندیغنه نظراً علوم شرعیہ نك مفیض کالاتی اولان مدارس اسلامیہ نك قلمرو دولت عثمانیہ ده هر درلو تکملاته مظهر و ممالک سائرہ مؤسسات علمیہ سنہ من کل الوجوه غبطه آور اولمسی لازمه دن ایکن مدارس مذکورہ نك مع التأسف بر آره لوق دوچار اولدیغی اہمال و لاقیدی احتیاجات حال و زمانہ کورہ ترقیلرینی تأمیندن قطع نظر حین تأسیس لرندہ کی انتظامک بیلہ پی در پی ضیاعی انتاج ایلدیکی غیر قابل انکار حقایق الیمہ دندر. بحسب الخلافہ حکومت سنیہ نك دائماً پرورده همت و عاطفتی اولوق لازم کلن مدارس اسلامیہ یتشددیردیکی ارباب فضیلتک تہذیب اخلاق و تنویر افکار ملت و معاملات عمومیہ و احوال اجتماعیہ مملکتہ ایتدکاری و ایده جککاری خدمت اعتباریلہ ده نظر دقت و اہمیتدن بر لحظہ آیرلماق مقتضای حکمت حکومت اولوب فی الحقیقہ درت سنہ دن بری مدارسک اصلاحی و طلبہ علومک ترفیہ احوالی ضمنندہ حکومت و ملتجه بعض تدابیر اتخاذ و مهمما امکان فدا کارلق ابراز اولنمش ایسہ ده موضوعک وسعت و علوتی پیش امعانہ آلتنجه دہا

برخی چالش‌های محتاجی رونما اولمقده در. بناءً عليه مدارس علمیه‌ك الطاق جلیله صمدانیه دن مستعدا بولنان ترقیات و تکملاتنه مدار اوله بیله جك بعض اساساتی محتوی و مطالعات و ملاحظات آتی به مبتنی اولمق اوزره ملفوف نظامنامه لایحه‌سی قلمه آلمشدر .

سلاطین عظام و سائر واقفین کرام طرفلرندن استانبولک محال مختلفه‌سند و وجوده کتیرلمش مدرسه بنالری ایچنده قیمت تاریخیه و معماریه‌بی و اوصاف مطلوبه و شرائط مقتضیه‌بی حائز اولانلر بولندیکی کبی تعدیلات و تعمیرات جزئیه نتیجه‌سند طلبه‌ك رفاه و حضور ایله اقامت‌لرینه مساعد بولنانلرده اولدیغندن بولنلرک تقریقی و وحدت اداره‌ك مجرب اولان منافع عدیله‌سی حسیده‌سی کافیه‌سی عین اصول و قواعدك فیض اداریسندن صورت متساویه‌ده مستفید اوله بیامک اوزره هیئت مجموعه‌سنگ بر مدرسه عد و اعتباری و شو صورتله وجود بولان طلبه‌ك حامی دین مبین و خازن علم یقین اولان خلافت معظمه اسلامیة‌ك مقرر مسعودنده بولنمسی حیثیتیه « دارالخلافة‌العلیه مدرسه‌سی » نام بمن اوریله توسیمی تنسیب ایدلمش و علوم آلیه و عالیه‌ك اون ایکی سنه‌ده بحق تحصیل قابل اوله بیله جکی تجربه ثابت اولمسنه بناءً مدرسه مذکوره ایچون مدت تحصیل اون ایکی سنه اوله رق قبول ایدیلوب هم علوم و فنونک انواع و درجاتی اعتباریه تقسیمه‌مدار اولمق هم‌ده مدت کامله‌بی اتمام ایله دن مدرسه دن مفارقت ایده جکلرک درجه تحصیللری تعیینه و مکتوبات علمیه‌لری مرتبه‌سند نائل فیوضات اولملری تأمینه اساس اوله بیلمک اوزره بو مدتک اوچ دوره‌یه و بناءً علیه مدرسه‌ك اوچ قسمه تقریقی و بولنره « تالی قسم اول » ، « تالی قسم ثانی » و « عالی » اسملری‌ك اعطاسی و وحدت اداره ایله برابر برقات‌دها انتظامی تأمین ایچون‌ده هر قسمک بر مدیر عمومی اداره‌سنه تودییه مناسب کورلمشدر .

بر مؤسسه علمیه‌ك اداره‌ حالیه و آتی‌سنی بحق تنظیم و تأمین ایده بیلمک ایچون زیر جناح تحصیلنده بولندیره جفی طلبه مقدارینک تعیین و تحدیدی واجبه‌دن و دارالخلافة‌العلیه مدرسه‌سی عدد طالبینتی تقدیر خصوصنده الیوم استانبولده کی مدارسده مقید طلبه علوم مقدارینک نظر دقتدن دور طوتنامسی لازمه‌دن اولسیله مدرسه‌یه قبول ایدیلجک طلبه‌ك مقدار اعظمیسی اکا کوره تعیین و بو مقدارده مناسبی و جهله صنوفه تقسیم ایدلمش و تقسیم مذکوره نظراً تالی صنفلری ایکی یوز آلمش و عالی صنفلری ایکیشریوز طلبه‌دن تشکیل ایده جکی جهتله هم تدریساتک حقیله اجرا ایدیله بیلمسی هم‌ده ترتیباتک مبانی ایله متناسب اوله بیلمسی ایچون صنفلرده دردر شعبه‌یه تقریقی اولمش و هر صنف و شعبه‌ك اداره

فرعی سی دخی بر مأمور مخصوصه تودیع ایدلمک و اداره ایله موظف بولنلر علی الدرجات یکدیگره مربوط و منفرداً و مشترکاً مکلف و مسئول بولنمق و محصله اداره درس و کالتنده تجلی ایلک موافق کوریلهرک هر قسمک صنف و شعبه لرنده برر مدیر بولنه جنی و شعبه مدیرلری صنف مدیرلرینه و صنف مدیرلری مدیر عمومیلره و مدیر عمومیلر درس و کالتنه مربوط اوله جنی کوسترلشدر .

علوم و فنونک کافه سنده احراز کمال اوله رق زلال فیضندن سیراب نصاب اولمق ایستیلن هر هانکی علم و فنه حصر مساعی و جوبی درکار و هر بری بر فضاء لایتناهی اولان علوم شرعیه حقنده بو و جوب دها قطعی بر صورتده بیدار اولدیغنه و دارالحدیث و دارالقراء کبی عنوانلر اسلاف عظامک قیمت اختصاصی بحق تقدیر ایلدکلرینک برهان بلیغ الیانی اولوب دارالخلافه العلیه مدرسه سنده اکیال تحصیل ایدن ویا بودرجه ده قدرت علمیه یه مالک بولندیگی بالامتحن ثابت اولانلردن علوم شرعیه نیک شعباتنده کسب اختصاص امنیه سنده بولنه جقلره منشأ اولمق و ایجاب ایدن شعبه لرلی محتوی بولنمق اوزره « مدرسه المتخصصین » نامیله دارالخلافه العلیه مدرسه سنک بر قسم مخصوصی بولنمی و بونک ده دیگر قسملر کبی بر مدیر عمومی اداره سنه تودیع اولنمی و انجق خصوصیتی اعتباریله تفرعات اداره سنک تعالیماً نامیه مخصوص ایله تعیین و مدرسه مذکوره طلبه سنه سلطان سلیم جامع شریفی حریمنده کی مدرسه جدیده بناسنک تخصیص ایدلمسی تنسیب اولنمشدر .

دارالخلافه العلیه مدرسه سنک بعنایة الله تعالی یتشدره چکی ارباب فضیلت علوم شرعیه یی تحصیل ایتمش اولقله برابر ملت و مملکت ایچون کندیلرندن بکلنیلن خدماتک ساحه شمولته و احراز ایلیه جکلری موقع اجتماعینک ایجاباتنه کوره فنون لازمه دن بهره دار بولنلرنده کی اهمیت درکار و تدریساتک بر قدرت اختصاص ایله اجرا سندن معلمین و متعلمین ایچون حصوله کله جک حظ روحی و نفع معنوی و ازسته تذکاردر . بناءً علیه دروس موجوده یه فنون لازمه علاوه ایدلمش و درسلرک تودیع و توزیمنده مدرسین و معلمین حاضرهنک اهلیت و اختصاصلری نظر دفته آلتوب بعض درسلرده دیگر ارباب وقوف و اختصاصک عهده لرینه تفویض اولنمش و صنف و شعبه مدیرلکلرینه ده مدرسیندن اوصاف لازمه یی حائز کوریلنلر انتخاب و تعیین قلنمشدر .

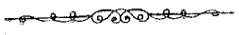
مخصصاتی اولان و عهده لرینه دارالخلافه العلیه مدرسه سنده وظیفه تودیع ایدیلن مدرسینک مخصصات حالیه سنه مدرسه مذکوره تشکیلاتی خارجنده قالان مدرسین تخصیصاتندن

وقوع بوله جق منحلان دن ضما تم اجرا قلنه جق و وظیفه مودوعه بی ایفادن استسکاف ای دنلرک
مخصصاتی بالضروره قطع ای دیله جکدر .

سنه لرحه نشر فیوضات ایله سنلری رسیده کال اولان مدرسین کرامک کلفت تدریسی
حلقه تدریس لرنده یتشدد کردکاری ارباب فضیله تودیع ایله مساعی جمیله سالفه لری نیک
مکفاته معنویه سی جمله سندن اوله رق آنلرک موفقیتانی مشاهده ایله مسرور و مباهی اولملری
ملاحظه سنه وسنین و فیره دن بری دوام ایدن متاعب تدریسک ایجابات طبیعیه سندن اوله رق
محتاج بولندقلری حضور و راحتک تأمین مقصدینه بناء مخصصات حالیه لری کما فی السابق
اعطا اولتمق اوزره کلفت تدریسدن وارسته طو تلمری جهتی اختیار اولندی بی کبی تشکیلات
مزبوره خارجنده قالان و سنلری مساعد بولنان مدرسین ساژرده انشاالله تعالی اهلیت
و کفایتلری له متناسب صورتده پی در پی توظیف اولنه جق و او زمانه قدر آرزولری وجهله
اجرای تدریسانده مأذون اولقله برابر مخصصات حاضره لری کما کان تسویه ای دیله جکدر .

دارالخلافه العلیه مدرسه سی مدیر عمومیلرینک اداره لری نه متعلق خصوصانده محتاج
مذاکره کوره جککری موادی تدقیق ایتک و مقررات لازمه بی اتخاذ ایتک اوزره بر
هیئته احتیاج بدیمی اولوب هیئت مذکوره میاننده بالذات مدیر عمومیلرک ده بولنمی
تنویر مسائله خبلی خدمت ایله جککنه و مدیر عمومیلر درس و کالتنه مربوط اولدینی کبی
بالعموم مدارسک معاملات اداریه و امور تدریسیه سنه نظارت ده و کالت مشار ایله عا ند
بولندیغنه و مؤسسات اسلامی نیک تأمین اداره و ترقیاتی امرنده وظائف مخصوصه
ایله مکلف اولان اوقاف هایون نظارتک مدارسه متعلق خصوصانده درس و کالتی
ایله تشریک مساعی ایلمی و بونک ایچونده نظارت مشار ایله مؤسسات علمییه مدیرینک
درس و کالتی معاونلکنی حائز بولنمی وجوه عیدیه ایله موجب محسنات اوله جغنه بناء
درس و کالتنک ریایتی تحتنده دارالخلافه العلیه مدیر عمومیلری ایله درس و کیلی معاونی
صفتی حائز اوله رق اوقاف نظارتی مؤسسات علمییه مدیریندن مرکباً بر هیئت تشکیل
ایدلمی وشو صورتله وجود بوله جق و مدارسه عا ند خصوصانده معلومات مخصوصه یه
مالک بولنه جق اولان هیئتک بالعموم مدارسه و طلبه علومه متعلق امورک تدویرنده صلاحیت
لازمه بی حائز بولنمی مناسب کورلمش و بناء علیه مجلس مصالح طلبه نیک شکل حاضرندن
استغنا حاصل اولدینی کبی درس و کالتنه مربوط تشکیلاتک هیئت تحریریه دن ماعداسنی
ادامه یه ده محل قالماشدر .

دها بشقه خدمات ایفاشده مساعد بوانه جغه کوره قسم تالینک دوره لرنده تحصیللری
 بیتیرلره بو دوره لر ایچون شهادتنامه و قسم عالی پی ده اکمال ایلینلره بشقه جه اجازتنامه
 اعطاسی و اجازتنامه اخذ ایدنلر مدرس عنوانی حائز و استانبول رؤس هایوننه نائل
 اولملری و بوندن بشقه هر برینه عاُد فیوضاتک بر تعلیماتنامه ایله تعیین و توضیحی تنسیب
 ایدلمش و معلوم اولدینی اوزره اجازتنامه لره اعطای اجازت ایلان مدرسینک اسامیسی ایله
 آنلرک اخذ اجازت ایلدیکی مدرسلرک بروجه تسلسل درجی معتاد اولوب شاهراه
 تحصیلده افنای وجود ایدنلر ایچون وسیله رحمت و اجازتنامه صاحبلی ایچونده موجب
 مفخرت اولان بو اصول مرغوبک ادامه سی مستلزم محسنات اوله جنی و دارالخلافه العلیه
 مدرسسه سی طلبه سی طرز تدریساته کوره متعدد مدرسیندن استفاضه ایلیه چکی جهته
 مدرسسه مذکوره قسم عالیسندن نشأت ایده چکله و یریه چک اجازتنامه لرده قسم تالی
 و عالیده تدرس ایتدکاری مدرسینک و آنلرک مدرسلرینک بروجه تسلسل درج اولنسی
 و اجازتنامه لر درس و کالتجه بمدالتدقیق مقام مشیختدن تصدیق ایدلمسی موافق کورلمشدر.
 بر مؤسسه نه قدر ایی اساسلره ابنا ایدیلورسه ایدیلسون مراقبه و تفتیشدن محروم
 قاله جق اولورسه مطلوب اولان انتظامی کمالیه ارانه ایده میه چکی و نتیجه تفتیشانده توجه
 ایده چک تفتیدک پک بیوک بر انتباهی تأمین ایلیه چکی درکار بولنسیله دارالخلافه العلیه
 مدرسسه سنک ده کرک معاملات اداریه سی کرک امور تدریسیه سی صورت دائمده تحت تفتیشده
 بولندیرلق و نتایجنه کوره تدابیر لازمه اتخاذ اولنق جهتی التزام ایدلمش و هیئت تفتیشیه
 حاضره بو ظاییه وصول ایچون غیر کافی کورلمسیله یکیدن اساسلی بر صورتده هیئت
 تفتیشیه وجوده کتیرملک اوزره هیئت سابقه الغا اولنمش و لواج تفتیشیه نک مندرجاتیه
 علاقه دار اولان دوائر اوغرامقسزین مرجع اجرایه و صولته مدار اولنق اوزره
 طوغریدن طوغریه یه مقام مشیخته اعطاسی مناسب اوله جنی مطالعه قلمش و هم مفتشلرک
 قدرت تفتیشیه سنه بر معیار وجوده کتیرمک همده ایجاب ایدن خصوصانده استعمال ایدلمک
 اوزره وسائط مؤتمنه ایله بشقه جه اجرای تفتیش صلاحیتی دخی درمیان ایدلمشدر .
 بمنه الکریم اشبو نظامنامه ایله استانبولده بولنان مدارسک اصلاح و تنسیقی امرنده اولدجه
 مهم بر خطوه آتلمش اولوب بلاد سائر عثمانیه ده کی مدارسک ده پی درپی اصلاح و تنسیقنه
 و مدارس مذکوره نک دارالخلافه العلیه مدرسسه سنک وحدت شامله سی ساحه سنه ایصالنه
 موفقیت عنایت جلیله ربانیه دن متمنا بولنمشدر .

Kaynak: İslâh-ı Medâris Nizâmnâmesi'nin Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası, (1330-1333/1914-1917). " ". Dâru 'l-Hilâfeti 'l-Âliye Medresesi. Matbaayı Ahmed Kâmil: İstanbul, s. 3-9.

EK-3

İŞLÂH-I MEDÂRİS NİZÂMNÂMESİ'NİN ESBÂB-I MÛCİBE LÂYİHASI

(Orijinal Metnin Latinizesi)

Bâb-1 Fetvâ
Daire-i Meşîhat

İşlâh-ı Medâris Nizâmnâmesi'nin Esbâb-ı Mûcibe Lâyihâsı

Tâc-ı muallâ-yı Saltanat-ı Seniyye-i Osmaniyye cevher-i bî-nazîr-i hilâfet-i kübrâ-yı İslâmiyye ile şa'şâ'a-pâş-ı kemâl olduğuna ve zât-ı şevket-simât-ı hazret-i Pâdişahî hilâfet-i mübeccelerine hasebiyle din-i mübîn-i İslâmın hâmî-i âlü'l-âli bulunduğuna nazaran ulûm-ı şer'îyenin mukîz-i kemâlâtı olan medâris-i İslâmiye'nin kalem ve Devlet-i Osmaniyye'de her türlü tekemmülâta mazhar ve memâlik-i saire müessesât-ı İlmiyesine minküllî'l-vücûh gıpta-âver olması lâzımeden iken medâris-i mezkûrenin maa't-teessûf bir aralık dûçâr olduğu ihmal ve lâ-kaydî ihtiyacât-ı hâl ve zamana göre terakkîlerini te'minden kat'-ı nazar hîn-i te'sislerindeki intizamın bile peyderpey ziyâ'ını intâc eylediği gayr-i kâbil-i inkâr hakâyık-ı elîmedendir. Bi-hasebi'l-hilâfe Hükûmet-i Seniyye'nin daima perverde-i himmet ve âtîfeti olmak lâzım gelen medâris-i İslâmiye yetiştirdiği erbâb-ı faziletin tehzîb-i ahlâk ve tenvîr-i efkâr-ı millet ve muamelât-ı umumiye ve ahvâl-i ictimâiye-i memlekete etdikleri ve edecekleri hizmet itibarıyla da nazar-ı dikkat ve ehemmiyetden bir lahza ayrılmamak muktezâ-yı hikmet-i hükûmet olup fi'l-hakika dört beş seneden beri medârisin işlâhı ve talebe-i ulûmun terfîh-i ahvâli zımnında hükûmet ve milletce bazı tedâbir ittihâz ve mehmâ emken fedakârlık ibrâz olunmuş ise de mevzû'un vüs'at ve ulviyeti pîş-i im'âna alınınca veya bir hayli çalışmak ihtiyacı rûnümâ olmaktadır. Binâenaleyh medâris-i İlmiyenin eltâf-ı celîle-i samedâniyeden müsted'â bulunan terakkiyât ve tekemmülâtına medâr olabilecek bazı esasâtı muhtevî ve mütâlaât ve mülâhazât-ı âtîyeye mübtenî olmak üzere melfuf Nizâmnâme Lâyihâsı kaleme alınmıştır.

Selâfîn-i a'zâm ve sair vâkıfîn-i kirâm taraflarından İstanbul'un mahall-i muhtelifesinde vücuda getirilmiş medrese binaları içinde kıymet-i tarihiye ve imariyeyi ve evsâf-ı matlûbe ve şerâit-i mukteziyeyi haiz olanlar bulunduğu gibi ta'dîlât ve tamirât-ı cüz'îye neticesinde talebenin refah ve huzur ile ikametlerine müsaid bulunanlar da olduğundan bunların tefriki ve vahdet-i idarenin mücerreb olan menâfi'-i adîdesi hasebiyle kâffesi aynı usul ve kavâ'idin feyz-i idaresinden sûret-i mütesâviyede müstefîd olabilmek üzere hey'et-i mecmû'asının bir medrese add ve itibarı ve şu sûretle vücûd bulan külliyyenin hâmî-i din-i mübîn ve hâzin-i ilm-i yakîn olan hilâfet-i muazzama-i İslâmiyyenin makarr-ı mesudunda bulunması haysiyetiyle Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi nâm-ı yümnâ veriyle tevsîmi tensîb edilmiş ve ulûm-ı âliye ve 'âliyenin on iki senede bi-hakkın tahsili kâbil olabileceği tecribeten sâbit olmasına binâen medrese-i mezkûre için müddet-i tahsil on iki sene olarak kabul edilip hem ulûm ve fûnûnun envâ' ve derecâtı itibarıyla taksimine medâr olmak hem de müddet-i kâmileyi itmâm eylemeden medreseden müfârekât edeceklerin derece-i tahsillerini tayine ve uktesebât-ı İlmiyeleri mertebesinde nâil-i füyûzât olmalarını te'mine esas olabilmek üzere bu müddetin üç devreye ve binâenaleyh medresenin üç kısma tefriki ve bunlara tâlî kısım-ı evvel, tâlî kısım-ı sâni ve âli isimlerinin i'tâsı ve vahdet-i idare ile beraber bir kat daha intizamı te'min için de her kısmın bir müdür-i umumî idaresine tevdi'i münasib görülmüştür.

Bir müessese-i İlmiyenin idare-i hâliye ve âtiyesini bi-hakkın tanzim ve te'min edebilmek için zîr-i cenâh-ı tahsilinde bulunduracağı talebe mikdarının tayin ve tahdidi vâcibeden ve Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi add ve tâlibînini takdir hususunda elyevm İstanbul'daki medârisde mukayyed talebe-i ulûm mikdarının nazar-ı dikkatdendûr tutulmaması lâzımeden olmasıyla medreseye kabul edilecek talebenin mikdar-ı azâmîsi ona göre tayin ve bu mikdarda münasibi veçhile sunûfa taksim edilmiş ve taksim-i mezkûra nazaran tâliye sınıfları iki yüz altmışar ve 'âliye sınıfları ikişer yüz talebeden teşekkül edeceği cihetle hem tadrîsâtın hakkıyla icra edilebilmesi hem de tertibâtın mebânî ile mütenâsib olabilmesi için sınıflar da dörder şubeye tefrîk olunmuş ve her sınıf ve şubenin idare-i fer'iyyesi dahi bir memur-ı mahsusa tevdi' edilmek ve idare ile muvazzaf bulunanlar ale'd-derecât yek digere merbût ve münferiden ve müştereken mükellef ve mes'ul bulunmak ve muhassala-i idare Ders Vekâleti'nde tecelli eylemek muvâfık görülerek her kısmın sınıf ve şubelerinde birer müdür bulunacağı ve şube müdürleri sınıf müdürlerine ve sınıf müdürleri müdür-i umumîlere ve müdür-i umumîler Ders Vekâleti'ne merbût olacağı gösterilmiştir.

Ulûm ve fûnûnun kâffesinde ihrâz-ı kemâl-i mahal olarak zülâl-i feyzinden sîrâb-ı nisâb olmak istenilen herhangi bir ilim ve fenne hasr-ı mesâî vücûbu derkâr ve her biri bir kazayı lâ-yetenâhî olan ulûm-ı şer'îye hakkında bu vücûb daha kat'î bir sûretde be dîdâr olduğuna ve Dârülhadîs ve Dârülkırâe gibi unvanlar eslâf-ı izâmın kıymet-i ihtisâsı bi hakkın takdir eylediklerinin bürhân-ı belîğü'l-beyânı olup Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nde ikmâl-i tahsil eden veya bu derecede kudret-i İlmiyeye mâlik bulunduğu bi'l-ımtihan sâbit olanlardan ulûm-ı şer'îyenin şu'abâtında kesb-i ihtisâs ümniyyesinde bulunacaklara menşe' olmak ve icab eden şubeleri muhtevî bulunmak üzere Medresetü'l-Mütehassisîn nâmıyla Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin bir kısm-ı mahsusu bulunması ve bunun da diğer kısımlar gibi bir müdür-i umumî idaresine tevdi' olunması ve ancak hususiyeti itibarıyla teferruât-ı idariyesinin talimâtnâme-i mahsus ile tayin ve medrese-i mezkûre talebesine Sultan Selim Cami'-i Şerifi harîmindeki medrese-i cedîde binasının tahsis edilmesi tensîb olunmuştur.

Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin bii nâyetillâhi Teâlâ yetiştireceği erbâb-ı fazilet ulûm-ı şer'îyeyi tahsil etmiş olmakla beraber millet ve memleket için kendilerinden beklenen hidemâtın sâha-i şümûlüne ve ihrâz eyleyecekleri mevki'-i ictimâînin icabâtına göre fûnûn-ı lâzımeden behre-vâr bulunmalarındaki ehemmiyet derkâr ve tadrîsâtın bir kudret-i ihtisâs ile icrasından muallimîn ve müteallimîn için huşûle gelecek hazz-ı ruhî ve nefh-i manevî vâreste-i tezkârdır. Binâenaleyh dürûs-ı mevcudeye fûnûn-ı lâzıme ilâve edilmiş ve derslerin tevdi' ve tevzî'inde müderrisîn ve muallimîn-i hâzırânın ehliyet ve ihtisâsları nazar-ı dikkate alınıp bazı derslerde diğer erbâb-ı vukûf ve ihtisâsın uhdelerine tefvîz olunmuş ve sınıf ve şube müdürlüklerine de müderrisinden evsâf-ı lâzımeyi haiz görülenler intihâb ve tayin kılınmıştır. Muhassasâtı olan ve uhdelerine Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nde vazife tevdi' edilen müderrisinin muhassasât-ı hâliyesine medrese-i mezkûre teşkilâtı haricinde kalan müderrisîn tahsisâtından vuku bulacak münhalâtdan zamâim icra kılınacak ve vazife-i mevdu'ayı ifadan istinkâf edenlerin muhassasâtı bi'z-zarûre kat' edileceğinden senelerce neşr-i füyûzât ile sinleri resîde-i kemâl olan müderrisîn-i kirâmın külfet-i tadrîsi halka-i tadrîslerinde yetiştirdikleri erbâb-ı fazilete tevdi' ile mesâî-i cemîle-i sâlifelerinin mükâfât-ı maneviyesi cümlesinden olarak onların muvaffakiyatını müşahede ile mesrûr ve mübâhî olmaları mülâhazasına ve sinîn-i vâfirenden beri devam eden metâ'ib-i tadrîsin icabât-ı tabîiyyesinden olarak muhtaç buldukları huzur ve rahatın te'mini maksadına binâen muhassasât-ı hâliyeleri kemâfi'ssâbık i'tâ olunmak üzere külfet-i tadrîsden vâreste tutulmaları ciheti ihtiyar bulunduğu gibi teşkilât-ı mezbûre haricinde kalan ve sinleri müsaid bulunan müderrisîn-i sairede

inşâallâhu Teâlâ ehliyet ve kifayetleriyle mütenâsib sûrette peyderpey tavzîf olunacak ve o zamana kadar arzuları vehile icra-yı tedrîsâtta me'zûn olmakla beraber muhassasât-ı hâzıraları kemakân tesviye edilecektir.

Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi müdür-i umumîlerinin idarelerine müte'allik hususâtdan muhtac-ı müzâkere görecekleri mevâddı tedkik etmek ve mukarrerât-ı lâzimeyi ittihâz eylemek üzere bir hey'ete ihtiyaç bedîhî olup hey'et-i mezkûremi yanında bizzat müdür-i umumîlerin de bulunması tenvîr-i mesâile hayli hizmet eyleyeceğine ve müdür-i umumîler Ders Vekâleti'ne merbût olduğu gibi bilumum medârisin muamelât-ı idariye ve umûr-ı tedrîsiyesine nezâret de vekâlet-i müşârun ileyhâya aid bulunduğuna ve müessesât-ı İslâmiyenin te'min-i idare ve terakkiyâtı emrinde vezâif-i mahsusa ile mükellef olan Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nin medârise müte'allik hususâtda Ders Vekâletiyle teşrik-i mesâil eylemesi ve bunun için de nezâret-i müşârunileyhâ Müessesât-ı 'İlmiye müdürünün Ders Vekâleti muâvinliğini haiz bulunması vücûh-ı adîde ile mûcib-i muhassenât olacağına binâen Ders Vekâleti'nin riyâseti tahtında Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi müdür-i umumîleriyle ders vekili muâvini sıfatını haiz olarak Evkâf Nezâreti Müessesât-ı 'İlmiye müdüründen mürekkeben bir hey'et teşkil edilmesi ve şu sûretle vücûd bulacak ve medârise aid hususâtda malumât-ı mahsusaya mâlik bulunacak olan hey'etin bilumum medârise ve talebe-i ulûma müte'allik umûrun tedvirinde salâhiyet-i lâzimeyi haiz bulunması münasib görülmüş ve binâenaleyh Meclîs-i mesâlih-i talebenin şekl-i hazırandan istignâ hâsıl olduğu gibi Ders Vekâleti'ne merbût teşkilâtın hey'et-i tahrîriyyeden mâadâsını idâmeye mahal kalmamıştır.

Bâlâda dahi işaret olduğu üzere Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin talebesini teşkil hususunda elyevm İstanbul'daki medârisemukayyed talebe-i ulûm esas ittihâz olunmuş ve talebe-i mûmâileyhiminkat'iyenma'duriyetlerine mahal kalmamak ve Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nde seviye-i irfanlarıyla mütenâsib sınıfa dahil olarak Tedrîsât-ı âtiyeyi kemâl-i muvaffakiyetle takib edebilmelerini te'min eylemek üzere geçen seneki imtihanında ibrâz eyledikleri ehliyeti mutazammınvesâik-i resmiye sûret-i mahsusadedkiktedirilerek tebeyyün eden derece-i iktidarlarına göre sınıflara tevzî' edilmiş ve geçen sene imtihana giremeyenler de mahrum edilmemek üzere teshîlât-ı mahsusa irâeolunmuştur.

Tarîk-i tahsilde bulunanların bütün mevcudiyetleriyle derslerine hasr-ı mesâil edebilmeleri kayd-ı maişetden vâreste bulunmalarıyla kâbil olabileceği müstağnî-i izah olup halbuki talebe-i ulûm maa't-teessüf endişe-i maişetden hemen hiçbir zaman tamamıyla kurtulamamış ve âhiren verilen ve yetmiş kuruşdan ibaret bulunan tahsisât-ı şehriye-i cüz'iyenin dahi terfihlerine gayr-ı kâfi olduğu ve her hâlde yiyip içeceklerini ve giyeceklerini tedarik kaygusundan tahlîsleri lâzımeden bulunduğu tebeyyün etmiş olmasına mebnî her türlü ihtiyacdan âzâde kalarak selâmet-i fikr ü kalb ile derslerine sarf-ı mesâil eylemelerini te'min zımında it'âm ve iksâları ve medâris-i mürettebeye mücâveret itibarıyla Üsküdar ve Nuruosmaniye ve Şehzâde ve Fatih'de ta'âmhâneler ihzârı tensîb edilmiş ve it'âmın sûret-i icrasıyla verilecek elbise ve çamaşırın mikdar ve eşkâlini mübeyyin bir talimâtname tertibi mukarrer bulunmuştur. Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi talebesine bervech-i muharrer i'tâ edilecek ta'âm ve elbise için karşılığa ihtiyaç derkâr olup medrese-i mezkûre talebesinin İstanbul'daki medârisde mukayyed talebe-i ulûmdan teşkil olunacağına nazaran Dersâadet talebe-i ulûmuna verilen tahsisâtın sûret-i sarfını tahvîl ile sâlifü'z-zikr it'âm ve iksâ masraflarına karşılık ittihâzı zarurî ve medrese-i mezkûre talebesi haricinde kalanlara bir şey verilemeyeceği tabîdir. (Albayrak-Şeker, 2014: 290).

Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin taksimâtında takib edilen esaslardan biri bâlâda dahi beyân olduğu üzere müddet-i kâmileyi itmâm eylemeden medreseden ayrılacakların müktesebât-ı ilmiyelerine göre mazhar-ı füyûzât edilebilmeleri olduğuna ve fi'l-hakika medrese-i mezkûre kısm-ı tâlisinin devre-i ûlûsını ikmâl edenlerin vatan ve millete az çok hizmet edebilecek bir bıza'a-i ilmiyeyi iktisâb eyleyecekleri derkâr bulunduğu gibi devre-i sâniyeyi de itmâm eyleyenlerin seviye-i ilmiyeleri daha başka hidemât ifasına da müsaid bulunacağına göre kısm-ı sâlisin devrelerinde tahsillerini bitirenlere bu devreler için şehâdetnâme ve kısm-ı âlîyi de ikmâl eyleyenlere başkaca icâzetnâme i'tâsı ve icâzetnâme ahz edenler müderris unvanını haiz ve İstanbul rûûs-ı hümâyûnuna nâil olmaları ve bundan başka her birine aid füyûzâtın bir talimâtname ile tayin ve tavzihi tensîb edilmiş ve malum olduğu üzere icâzetnâmelere i'tâyı icâzet eyleyen müderrisinin esâmîsiyle onların ahz-ı icâzet eylediği müderrislerin bervech-i teselsül derci mu'tâd olup şâh-râh-ı tahsilde ifnâ-yı vücûd edenler için vesile-i rahmet ve icâzetnâme sahibleri için de mûcib-i mefharet olan bu usul-i mergûbun idâmesi müstelzim-i muhassenât olacağı ve Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi talebesi tarz-ı Tedrîsâta göre müte'addid müderrisinden istifâza eyleyeceği cihetle medrese-i mezkûre kısm-ı âlîsinden neş'et edeceklere verilecek icâzetnâmelerde kısm-ı tâlî ve âlîde tederrüs etdikleri müderrisnin ve onların müderrislerinin bervech-i teselsül derc olunması ve icâzetnâmeler Ders Vekâletince ba'de't-tedkik makam-ı Meşîhat'den tasdik edilmesi muvafık görülmüştür.

Bir müessese ne kadar iyi esaslara ibtinâ' edilirse edilsin murâkabe ve teftişden mahrum kalacak olursa matlûb olan intizamı kemâliyle irâe edemeyeceği ve netice-i teftişâtda teveccüh edecek tenkidin pek büyük bir intibâhi te'min eyleyeceği derkâr bulunmasıyla Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin de gerek muamelât-ı idariyesi gerek umûr-ı tedrîsiyesi sûret-i dâimede taht-ı teftişde bulundurulmak ve netâyicine göre tedâbir-i lâzıme ittihâz olunmak ciheti iltizâm edilmiş ve hey'et-i teftişiyeye-i hâzıra bu gayeye vuşûl için gayr-ı kâfi görülmesiyle yeniden esaslı bir sûretdehey'et-i teftişiyeye vücuda getirilmek üzere hey'et-i sâbika ilgâ olunmuş ve levâyh-i teftişiyenin mündericâtıyla alâkadar olan devâire uğramaksızın merci'-i icraya vuşûlüne medâr olmak üzere doğrudan doğruya makam-ı Meşîhat'e i'tâsı münasib olacağı mütâlâa kılınmış ve hem müfettişlerin kudret-i teftişiyesine bir mi'yâr vücuda getirmek hem de icab eden hususâtda isti'mâl edilmek üzere vesâit-i mü'temine ile başkaca icra-yı teftiş salâhiyeti dahi dermiyân edilmiştir.

Bi mennihil Kerîm işbu Nizâmnâme ile İstanbul'da bulunan medârisin ıslâh ve tensîki emrinde oldukça mühim bir hatve atılmış olup bilâd-ı saire-i Osmaniyye'deki medârisin de peyderpey ıslâh ve tensîkine ve medâris-i mezkûrenin Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin vahdet-i şâmilesi sahasına îsâline muvaffakiyet inâyet-i celîle-i rabbâniyeden mütemennâ bulunmuştur.

Kaynak: DÜİT, 19/28; Albayrak, M.-Şeker, K. (2014). *Arşiv belgelerine göre Osmanlı eğitiminde Modernleşme, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 134*. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları: Ankara, s. 288-293.

İŞLÂH-I MEDÂRİS NİZÂMNÂMESİ

(Orijinal Metin)

اصلاح مدارس نظامنامه سی

« مرکزہ عائد قسم »

ماده : ۱ مرکز سلطنت سنیہ دہ کی مدارس علمیہ دن مربوط بر نومرولی جدولہ محرر بولنانر « دارالخلافة العلیہ مدرسہ سی » نامیلہ بر مدرسہ اعتبار ایدلمشدر . شو قدر کہ اشبو جدولہ ایجابنہ کورہ مدارسک وسعت ومعموریتی و مراکز تدریسیہ یہ جواریت وقربیتی نظره التمیق صورتیلہ طرف مشیختدن تعدیلات مقتضیہ اجرا اولنہ بیلور .

ماده : ۲ دارالخلافة العلیہ مدرسہ سی تالی قسم اول ، تالی قسم ثانی وطالی اولمیق اوزرہ اوچ قسمہ آیرلمشدر . هر قسمک مدت تدریسیہ سی درت سنہ در . هر قسم دردر صنفی و صنفلر دردر شعبہ بی محتویدر .

ماده : ۳ تالی قسملرہ ایکی بیک سکسان طالب قبول اولنور . صنفلر ایکی یوز التمشر ، شعبلر التمش بشر طالبدن تشکل ایدر .

ماده : ۴ قسم عالی یہ سکز یوز طالب قبول اولنور . صنفلر ایکیشر یوز ، شعبلر الیشر طالبدن تشکل ایدر .

ماده : ۵ دارالخلافة العلیہ مدرسہ سنک هر قسمندہ برر مدیر عمومی و صنف وشعبہ لرندہ برر مدیر بولنور . شعبہ مدیرلری صنف مدیرلرینہ ، صنف مدیرلری مدیر عمومیلرہ ، مدیر عمومیلر درس وکالتنہ مربوطدر .

ماده : ۶ دارالخلافة العلیہ مدرسہ سنندہ اوقونہ جق درسلر اشبو نظامنامہ یہ مذیل جدولہ محرردر .

ماده : ۷ اشبو جدولہ توسیعاً ویا تبدیلاً اجراسنہ لزوم کوریلہ جک تعدیلات درس وکیلنک تحت ریاستندہ اعضاسی مدرسہ مدیر و معلملرندن اولہرق جانب مشیختدن تفریق وتعیین اولنہ جق لااقل او توز ذاتدن مرکب برانجمن مخصوص طرفندن ایفا اولنور .

مدرسین

ماده : ۸ مدرسین موجودہ دن اشبو مدرسہ نک امور تعلیمیہ و اداره سنہ مأمور اولان مدرسارلہ فنون درساری ایچون خارجدن آلنان معلمینک اسامیسی اشبو نظامنامہ نک مربوطاتندن اولان ایکی نومرولی جدولہ محرردر . عہدہ لرینہ تودیع اولنان وظائفی ایفادن استتکاف ایدن مدرسین مستعفی عد اولنہرق تخصیصاتلری قطع ایدیلور و درس وکالتنجه یرلرینہ مناسبلری اتخاب اولنور .

ماده : ۹ دارالخلافه العلیه مدرسه سنده بالفعل تدریس و اداره یه مامور مدرسین شمذیلک معاش حالیریله ایفسای وظیفه ایده جککر و اشبو تشکیلات خارجنده وقوع بوله جق منحلان دن مقام مشیخته جه قدم و اهلیتیرینه کوره معاشیرینه ضمائم اجرا اولنه جقدر . مدرسین ساژدنک حالاً آلمقده اولدققری مخصصات مقام مشیخته تکلیف اولنه جق خدماتی ایفادن امتناع ایتمدکجه کماکان اعطا ایدیله جکدر . مدرسلاک تخصیاتی اولمیان معلمینه هر ساعت تدریسیه ایچون مناسب مقدار تخصیصات ویریلور .

طلبه

ماده : ۱۰ در سعادتده کی مدارسده مقید اولوب تخصیصات آلمقده اولان طلبه علوم صوک امتحانلرنده اکتساب ایلدککاری نومرولر اساس انخاذا اولنه رق مربوط اوج نومرولی جدولده کی اشارت وجهله دارالخلافه مدرسه سنه قبول اولنشلردر . سنه آتی تدریسیه دن اعتباراً مدرسه نك تالی قسم اولی برنجی صنفنه آانه جق طلبه درس وکیلنک تحت ریاستنده اولمق اوزره اعضاسی مقام مشیخته انتخاب اولنه جق بر انجمن طرفدن التی سنه نك تحصیل ابتدائی کورمش طالبین میانندن تقریق ایدیلور . صنفلر ایچون معین عدددن فضلله طالب ظهورنده اشبو هیئتجه اجرا قلنه جق مسابقه امتحاننده اکتساب موفقیت ایدنلر قبول اولنور . تالیه نك برنجی دن ماعدا هر ایکی قسمنک هر هانکی بر صنفنه وکذا عالیه صنفلرندن برینه داخل اولمق ایستیانلر کیره جککاری صنفندن اولکی صنفلرک هر بری ایچون اوصنفه عاند ترفیع امتحاتی ویره کله مکلفدرلر . اشبو نظامنامه نك نشرندن مقدم امتحانلرینی برر صورتله ا کاله براقش اولان طلبه علوم اصولی دائره سنده ویره جککاری امتحانلرده احراز ایده جککاری نومرولره کوره امثالنک داخل اولدینی صنفه قید و قبول اولنه جقدردر .

ماده : ۱۱ دارالخلافه العلیه مدرسه سنه داخل اولمیانلر مدارس معینه ده اقامت ایدمز و مخصصات آلاماز .

ماده : ۱۲ مخصصات ؛ طلبه یه تقدماً ویرلمز ، اعاشه و الباسلرینه صرف اولنور .

ماده : ۱۳ دارالخلافه العلیه مدرسه سنک تالیه طلبه سنه دردر سنه نك قسملر ایچون شهادتنامه ، عالیه طلبه سنه اجازتنامه ویریلور . بونلردن هر برینک فیوضاتی ایریجه بر نظامه ایله تعیین اولنه جقدر . اجازتنامه طلبه نك تالی و عالی مدرسه لرده تدرس ایتدکاری ذوات ایله بونلرک بوجه تسلسل مدرسیرینک اسامیسنی احتوا ایدر ودرس

وكانتجه بعدالتدقيق مقام مشيختدن تصديق ايديلور. اجازتنامه آلا نلر مدرسلك عنواني احراز ايدرك استانبول رؤس هايوننه نائل اولورلر .

صورت اداره

ماده : ۱۴ طلبه علومك امور ومصالح عموميه سي درس وكيملك تحت رياستده دارالخلافه العليه مدرسه سنك مدير عموميلري ايله وكالت مشار اليهايه معاونتله مكلف اوقاف هايون نظارتي مؤسسات علميه مديرندن تشكيل ايدن مجلس مصالح طلبه طرفدن تدوير ايديلور . هفته ده لا اقل ايكي دفعه اجتماع ايدجك اولان بو مجلسده مدارسك اداره سنه ، تدريساتنه متعلق خصوصيات ومدير عموميلر جانبندن اداره لرينه عائد اوله رق محتاج مذاكره كوريلوب هيئته عرض اولنه جق مواد حقه نده مقررات مقتضيه اتخاذ اولنور .

ماده : ۱۵ هيئت تحريريه سنندن ماعدا درس وكالتنه مربوط تشكيلات ومجلس مصالح طلبه نك شكل حاضري ملغادر .

ماده : ۱۶ مدرسه نك اداره سنه متعلق خصوصيات ايله طرز تدريساتي تدقيق وقتيش ايدملك اوزره لزومي قدر مفتش تعيين اولنه جقدر . مفتشلا لايحه لريني طوغريدن طوغري يه مقام مشيخته اعطا ايليه جكاردر . اشبو لايحه لر اوزرينه اقتضاي حال مقام مشيخته تعيين و اجرا اولنه جق وعندا لايجاب صورت مخصوصه ده وسائط وؤئمنه سائره ايله ده تفتيشات اجرا ايديله جقدر .

ماده : ۱۷ مدرسه نك صورت اداره سي و طرز تدريساتي و طلبه نك كيفيت اطعام واكسايي والبسه لر ينك طرز وشكلي تعليماتنامه ايله معيندر .

ماده : ۱۸ مدارس مرتبه خارجنده قالان مدرسه لرك صورت اداره سي آيروجه تنظيم ايديله جك تعليماتنامه احكامنه تابعدر .

ماده : ۱۹ دارالخلافه العليه مدرسه سنك علوم وقنونده متخصص يتشدير مك ومدت تدريسيه سي ايكي سنه دن عبارت اولمق اوزره مدرسه نك قسم عالي سي فوقنده «مدرسه المتخصصين» ناميله بر قسم مخصوصي واردر . بو قسم موضوعات علومه كوره شعبات عديده بي احتوا ايدجك ومقام مشيخته لزوم كوريلن شعبه لر بي دربي كشاد اولنه جقدر .

ماده : ۲۰ صنفلري قرق طالبدن تشكيل ايليه جك اولان مدرسه المتخصصينك بر مدير عموميسي واردر . صورت اداره سي تعليماتنامه ايله معيندر .

ماده : ۲۱ مدرسه المتخصصينه مدرسه عاليه دن مجاز اولان ويا مدرسه نك بتون

صنفارینه عائد امتحانلری ماده سابقهده معین طرزده ویره رک مدرسه عالیهمأذونی درجه سنی احراز ایلیان ذوات قبول اولنور . عدد معیندن فضله ظهور ایدن طالبین آریجه مسابقه امتحاننه تابع اولور . مسابقه امتحانی تحریری و شفاهی اوله رق درس و کیمتک تحت ریاستنده مقام مشیختجه انتخاب اولنه جق هیئت مخصوصه امتحانیه حضورنده اجرا قنور .
ماده : ۲۲ اشبو نظامنامهده معین اساسلره مخالف اولان احکام و مقررات نظامیه مفسوخدر .

ماده : ۲۳ اشبو نظامنامه تاریخ نشرندن اعتباراً مرعیدر .

ماده : ۲۴ اشبو نظامنامه نك اجرای احکامنه مقام مشیخت و اوقاف ناظری مأموردر .

*
* *

دارالخلافة العلیه مدرسه سنك قسم عالیسنده تدریس اولنه جق
علوم و فنونی حاوی جدولدر :

تفسیر شریف ،
حدیث شریف ، اصول حدیث ایله برابر
علم فقه ، تاریخ علم فقه ایله برابر
اصول فقه ، خلافت ،
علم کلام ، تاریخ علم کلام ایله برابر
فلسفه ، روح ، اخلاق ، مابعدالطبیعه ، تاریخ فلسفه ، فلسفه اسلامی
ادبیات عربیه ،
حقوق و قوانین .

*
* *

دارالخلافة العلیه مدرسه سنك اقسام تالیه سنده تدریس اولنه جق
علوم و فنونی حاوی جدول :

قرآن کریم ، تجوید تطبیقاتی و بعض سورک حفظیه برابر
تفسیر شریف ، حدیث شریف ، علم فقه ، اصول فقه ، علم کلام ، صرف و لنت ، نحو ،
منطق ، بلاغت عربیه ، وضع ، آداب ، مکمله و تطبیقات و کتابت عربیه ، سیر نبی ،
تاریخ ادبیا و اسلام ، تاریخ دین اسلام و ادیان ، تاریخ عمومی و عثمانی ،
فلسفه ،

تورکجه : قرائت ، املا ، قواعد ، کتابت ، ادبیات
فارسی ، عمومی و عثمانی جغرافیا ،
ریاضیات : حساب عملی و نظری ، هندسه ، جبر ، مثلثات ، میخانیک ، ہیئت ، اصول دفتری
طبیعیات : مواید ثلثه ، معلومات زراعیه ، حکمت ، کیمیا
معلومات فنیه و اخلاقیه و اجتماعیه و قانونیه ،
حفظ الصحه ،
علم اجتماع ،
علم تربیه ،
علم اقتصاد و مالی ،
خطابت و موعظه ،
خطوط ،
السنه ،
تربیه بدنیه .

اشبو نظامنامه نك موقع مرعیتہ وضعی و نظامات دولته علاوہ سنی اراده ایلدم ،
۱۰ ذی القعدہ ۱۳۳۲ ۱۸ ایلول ۱۳۳۰

محمد رشاد

داخلیه ناظری	حربیہ ناظری	شیخ الاسلام و اوقاف هایون ناظری	صدر اعظم و خارجیہ ناظری
طلعت	انور	خیری	محمد سعید
نافعه ناظری	مالیہ ناظری	بحریہ ناظری	عدلیہ ناظری و شورای دولت رئیس و کیلی
محمد	جاویدبک*	جال پاشا*	ابراہیم
پوستہ و تلغراف و تلفون ناظری	معارف ناظری	تجارت و زراعت ناظری	سلیمان البستانی
اوسقان	احمد شکری		

* بولنه مدی ،

EK-5
İŞLÂH-I MEDÂRİS NİZÂMNÂMESİ
(Orijinal Metnin Latinizesi)

Daire-i Meşîhat-i İslâmiye
Tahrirât Kalemî
Aded
1811

İŞLÂH-I MEDÂRİS NİZÂMNÂMESİ
MERKEZE AİD KISIM

Birinci Madde: Merkez-i Saltanat-ı Seniyye'deki medâris-i ilmiyeden merbût bir numaralı cedvelde muharrer bulunanlar Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi nâmıyla bir medrese itibar edilmiştir. Şu kadar ki işbu cedvelde icabına göre medârisin vüs'at ve ma'mûriyeti ve merâkiz-i Tedrîsiyeye civar ve kurbiyeti nazara alınmak sûretiyle taraf-ı Meşîhat'den ta'dîlât-ı mukteziye icra olunabilir.

İkinci Madde: Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi tâlî kısım-ı evvel tâlî kısım-ı sâni ve âli olmak üzere üç kısma ayrılmıştır. Her kısmın müddet-i tedrîsiyesi dört senedir. Her kısım dörder sınıfı ve sınıflar dörder şubeyi muhtevîdir.

Üçüncü Madde: Tâlî kısımlara iki bin seksen tâlib kabul olunur. Sınıflar iki yüz altmışar, şubeler altmış beşer tâlibden teşekkül eder.

Dördüncü Madde: Kısım-ı âliye sekiz yüz tâlib kabul olunur. Sınıflar ikişer yüz, şubeler ikişer tâlibden teşekkül eder.

Beşinci Madde: Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin her kısmında birer müdür-i umumî ve sınıf ve şubelerinde birer müdür bulunur. Şube müdürleri sınıf müdürlerine, sınıf müdürleri müdür-i umumîlere, müdür-i umumîler Ders Vekâleti'ne merbûtdur.

Altıncı Madde: Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nde okunacak dersler işbu Nizâmnâmeye müzeyyel cedvelde muharrerdir.

Yedinci Madde: İşbu cedvelde tevsî'an veya tebdilen icrasına lüzum görülecek ta'dîlât ders vekilinin taht-ı riyâsetinde azâsı medrese müdür ve muallimlerinden olarak cânib-i Meşîhat'den tefrîk ve tayin olunacak lâ-ekal otuz zâtdan mürekkebe bir encümen-i mahsus tarafından ifa olunur.

MÜDERRİSİN

Sekizinci Madde: Müderrisîn-i mevcudeden işbu medresenin umûr-ı talimiye ve idaresine memur olan müderrislerle fûnûn dersleri için haricden alınan muallimînine sâmişi işbu Nizâmnâmenin merbûtâtından olan (iki) numaralı cedvelde muharrerdir. Uhdelerine tevdi' olunan vezâifi ifadan istinkâf eden müderrisîn müsta'fi addolunarak tahsisâtları kat' edilir ve Ders Vekâletince yerlerine münasibleri intihâb olunur.

Dokuzuncu Madde: Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nde bi'l-fi'l tedris ve idareye memur müderrisîn şimdilik maaş-ı hâlîleriyle ifa-yı vazife edecekler ve işbu teşkilât haricinde vuku bulacak münhalâtdan makam-ı Meşîhatce kıdem ve ehliyetlerine göre maaşlarına zamâim icra olunacaktır. Müderrisîn-i sairenin hâlen almakda oldukları muhassasât makam-ı Meşîhatce teklif olunacak hidemâtı ifadan imtinâ' etmedikçe kemâ-

kân i'tâ edilecektir. Müderrislik tahsisâtı olmayan muallimîne her saat-i Tadrîsiye için münasib mikdar tahsisât verilir.

TALEBE

Onuncu Madde: Dersâdet'deki medârisde mukayyed olup tahsisât almakda olan talebe-i ulûm son imtihanlarında iktisâb eyledikleri numaralar esas ittihâz olunarak merbût (üç) numaralı cetveldeki işaret veçhile Dârü'l-Hilâfe Medresesi'ne kabul olunmuşlardır. Sene-i âtiye-i tadrîsiyeden itibaren medresenin tâlî kısm-ı evveli birinci sınıfına alınacak talebe ders vekilinin taht-ı riyâsetinde olmak üzere azâsı makam-ı Meşîhatce intihâb olunacak bir encümen tarafından altı senelik tahsil-i ibtidâîyi görmüş tâlibîn miyânından tefrik edilir. Sınıflar için muayyen adedden fazla tâlib zuhurunda işbu hey'etce icra kılınacak müsabaka imtihanında iktisâb-ı muvaffakiyet edenler kabul olunur. Tâliyenin birinciden mâadâ her iki kısmının herhangi bir sınıfına ve kezâ âliye sınıflarından birine dâhil olmak isteyenler girecekleri sınıfdan evvelki sınıfların her biri için o sınıfa aid terfî' imtihanını vermekle mükellefdirler. İşbu Nizâm-nâmenin neşrinden mukaddem imtihanlarını birer sûretle ikmâle bırakmış olan talebe-i ulûm usûl dairesinde verecekleri imtihanlarda ihrâz edecekleri numaralara göre emsâlinin dâhil olduğu sınıfa kayd ve kabul olunacaklardır.

On Birinci Madde: Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'ne dahil olmayanlar medâris-i muayyenede ikamet edemez ve muhassasât alamaz.

On İkinci Madde: Muhassasât talebeye nakden verilmez. İâşe ve ilbâslarına sarf olunur.

On Üçüncü Madde: Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin tâliye talebesine dörder senelik kısımlar için şehâdetnâme, âliye talebesine icâzetnâme verilir. Bunlardan her birinin füyûzâtı ayrıca bir Nizâm-nâme ile tayin olunacaktır. İcâzetnâme talebenin tâlî ve âlî medreselerde tederrüs ettikleri zevât ile bunların bervech-i teselsül müderrislerinin esâmîsini ihtivâ eder. Ve Ders Vekâletince ba'de't-tedkik makam-ı Meşîhat'den tasdik edilir. İcâzetnâme alanlar müderrislik unvanını ihrâz ederek İstanbul Rûûs-ı Hümâyûnu'na nâil olurlar.

SÛRET-İ İDÂRE

On Dördüncü Madde: Talebe-i ulûmun umûr ve mesâlih-i umumiyesi ders vekilinin taht-ı riyâsetinde Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin müdür-i umumîleri ile vekâlet-i müşârun ileyhâya muâvenetle mükellef Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti Müessesât-ı ilmiye müdüründen teşekkül eden Meclîs-i mesâlih-i talebe tarafından tedvîr edilir. Haftada lâ-ekal iki defa ictimâ edecek olan bu Meclîsde medârisin idaresine, Tadrîsâtına müte'allik hususât ve müdür-i umumîler cânibinden idarelerine aid olarak muhtac-ı müzâkere görülüp hey'ete arz olunacak mevâd hakkında mukarrerât-ı mukteziye ittihâz olunur.

On Beşinci Madde: Hey'et-i tahrîriyyesinden mâadâ Ders Vekâleti'nemerbût teşkilât ve Meclîs-i Mesâlih-i Talebe'ninşekl-i hâzırımülgâdır.

On Altıncı Madde: Medresenin idaresine müte'allikhususât ile tarz-ı Tadrîsâtı tedkik ve teftiş eylemek üzere lüzumu kadar müfettiş tayin olunacaktır. Müfettişler lâyiğalarını doğrudan doğruya makam-ı Meşîhat'e i'tâ eyleyeceklerdir. İşbu lâyiğalar üzerine iktizâ-yı hâl Makam-ı Meşîhatce tayin ve icra olunacak ve inde'l-icab sûret-i mahsusada vesâit-i mü'temine-i saire ile de teftişât icra edilecektir.

On Yedinci Madde: Medresesinin sûret-i idaresi ve tarz-ı Tadrîsâtı ve talebenin keyffiyet-i it'âm ve iksâsı ve elbiselerinin tarz ve şekli talimât-nâme ile muayyendir.

On Sekizinci Madde: Medâris-i mürettebe haricinde kalan medreselerin sûret-i idaresi ayrıca tanzim edilecek talimâtnâme ahkâmına tâbidir.

MEDRESETÜ'L-MÜTEHASSİSİN

On Dokuzuncu Madde: Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin ulûm ve fûnûnda mütehasıs yetişdirmek ve müddet-i Tedrîsiyesi iki seneden ibaret olmak üzere medresenin kısm-ı âlisi fevkinde Medresetü'l-Mutehassisîn nâmıyla bir kısm-ı mahsusî vardır. Bu kısım mevzû'ât-ı ulûma göre şu'abât-ı adîdeyi ihtivâ edecek ve makam-ı Meşîhatce lüzum görülen şubeler peyderpey küşad olunacaktır.

Yirminci Madde: Sınıfları kırkar tâlibden teşekkül eyleyecek olan Medresetü'l-Mütehasısîn'in bir müdür-i umumîsi vardır. Sûret-i idaresi talimâtnâme ile muayyendir.

Yirmi Birinci Madde: Medresetü'l-Mütehasısîn'e medrese-i âliyeden mücaz olan veya medresenin bütün sınıflarına aid imtihanları madde-i sâbıkada muayyen tarzda vererek medrese-i âliye me'zûnu derecesini ihrâz eyleyen zevât kabul olunur. Ad ve muayyenden fazla zuhur eden tâlibîn ayrıca müsabaka imtihanına tâbi olur. Müsabaka imtihanı tahrîfî ve şifahî olarak ders vekilinin taht-ı riyâsetinde makam-ı Meşîhatce intihâb olunacak hey'et-i mahsusa-i imtihaniye huzurunda icra kılınır.

Yirmi İkinci Madde: İşbu Nizâmnâmede muayyen esaslara muhalif olan ahkâm ve mukarrerât-ı nizâmiye mefsûhdur.

Yirmi Üçüncü Madde: İşbu Nizâmnâme tarih-i neşrinden itibaren mer'îdir.

Yirmi Dördüncü Madde: İşbu Nizâmnâmenin icra-yı ahkâmına makam-ı Meşîhat ve Evkâf nâzırı memurdur.

İşbu Nizâmnâmeninmevki'-i mer'iyete vaz'ını ve nizâmât-ı devlete ilâvesini irâde eyledim.
Fî 10 Zilkade sene [1]332 / fî 18 Eylül sene [1]330

Meclîs-i Vükelâ Azâlarının İmzaları

Kaynak: DÜİT, 19/28; Albayrak, M.-Şeker, K. (2014). *Arşiv belgelerine göre Osmanlı eğitiminde Modernleşme, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 134*. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları: Ankara, s. 288-293.

DÂRU'L-HILÂFETİ'L-ÂLIYYE MEDRESESİ DERS CETVELİ ORİJİNAL
METNİ

دارالخلافة العلية مدرسه سی درس جدولی

تالی قسم اول							
هفته دوساعت	برنجی صنف	هفته دوساعت	ایکنجی صنف	هفته دوساعت	اوچنجی صنف	هفته دوساعت	دردنجی صنف
۲	ترتیل قرآن کریم	۲	ترتیل قرآن کریم	۱	ترتیل قرآن کریم	۱	حدیث شریف [اخلاقیات واجتماعیاته عائد]
۲	فقہ [عبادات]	۴	فقہ [عبادات]	۱	حدیث شریف [اخلاقیات واجتماعیاته عائد]	۴	فقہ [نکاح، طلاق، فرائض]
۴	صرف و لغت	۴	صرف و لغت	۴	فقہ [نکاح و طلاق]	۴	نحو
۱	مکالمه و تطبیقات عربیه	۱	مکالمه و تطبیقات عربیه	۴	نحو	۱	مکالمه و کتابت عربیه
۲	تاریخ انبیا و اسلام	۲	تاریخ انبیا و اسلام	۱	مکالمه و تطبیقات عربیه	۱	خطابه و موعظه
۴	[املا، قرائت، قواعد] تورکجه	۳	[املا، قرائت، قواعد] تورکجه	۲	[تطبیقات و کتابت] تورکجه	۲	[تطبیقات و کتابت] تورکجه
۲	فارسی	۲	فارسی	۲	مختصر تاریخ عمومی و تورک تاریخی	۲	مختصر تاریخ عثمانی
۲	حساب [عملی]	۲	حساب [عملی]	۲	جغرافیا [عمومی]	۱	حساب [نظری]
۲	جغرافیا [عمومی]	۲	جغرافیا [عثمانی]	۲	جبر	۱	جبر
۲	معلومات فنیه	۱	معلومات اخلاقیه واجتماعیه	۱	هندسه	۱	اصول دفتری
۱	خطوط	۱	خطوط	۳	موالید ثلثه و معلومات زراعیه	۱	هندسه
				۱	حفظ الصحه	۱	موالید ثلثه و معلومات زراعیه
						۲	مختصر حکمت طبیعیه و کیمیا
						۲	معلومات قانونیه
۲۴		۲۴		۲۴		۲۴	

دارالخلافة العلیه مدرسه سی درس جدولی

تالی قسم ثانی						
ہفتہ دہ ساعات	بشنجی صنف	ہفتہ دہ ساعات	المنجی صنف	ہفتہ دہ ساعات	یدنجی صنف	ہفتہ دہ ساعات
۲	حدیث شریف	۲	حدیث شریف	۲	تفسیر شریف	۲
۳	فقہ [معاملات]	۳	فقہ [معاملات]	۳	فقہ [عقوبات]	۳
۴	نحو	۳	بلاغت	۴	اصول فقہ	۲
۳	بلاغت	۱	مکالمہ و کتابت عربیہ	۴	علم کلام	۴
۱	وضع	۴	منطق	۲	سیرنجی	۳
۱	مکالمہ و کتابت عربیہ	۱	آداب	۱	تاریخ دین اسلام و ادیان	۱
۲	تورجہ [ادبیات]	۲	تورجہ [ادبیات]	۳	بلاغت	۱
۲	تاریخ عثمانی	۲	تاریخ عثمانی	۱	مکالمہ و کتابت عربیہ	۳
۱	حساب [نظری]	۱	میخانیک	۲	علم اقتصاد و مالی	۱
۱	ہندسہ	۱	مثلثات	۱	حفظ الصحہ	۲
۲	حکمت طبیعیہ	۱	حکمت طبیعیہ	۱	علم اجتماع	۱
۲	کیمیا	۱	کیمیا	۱	علم تربیہ	۱
		۲	ہیئت			
۲۴		۲۴		۲۴		۲۴

دارالخلافة العلية مدرسة سي درس جدولی

قسم عالی							
در درجی صنف	ساعات	اوچنجی صنف	ساعات	ایکنجی صنف	ساعات	برنجی صنف	ساعات
تفسیر شریف	۴	تفسیر شریف	۴	تفسیر شریف	۴	تفسیر شریف	۴
حدیث شریف	۳	حدیث شریف	۳	حدیث شریف	۳	حدیث شریف	۳
علم فقه	۴	علم فقه	۴	علم فقه	۴	اصول حدیث	۱
اصول فقه	۳	اصول فقه	۳	اصول فقه	۴	علم فقه	۳
خلاقیات	۲	خلاقیات	۲	علم کلام	۲	تاریخ علم فقه	۱
علم کلام	۴	علم کلام	۳	تاریخ علم کلام	۱	اصول فقه	۴
فلسفه	۱	فلسفه	۱	فلسفه	۱	علم کلام	۲
حقوق وقوانین	۱	حقوق وقوانین	۱	حقوق وقوانین	۲	تاریخ علم کلام	۱
ادبیات عربیه	۲	ادبیات عربیه	۳	ادبیات عربیه	۲	فلسفه	۱
						حقوق وقوانین	۲
						ادبیات عربیه	۳
	۲۴		۲۴		۲۴		۲۴

Kaynak: Dâru'l-Hilâfeti'l-Âliyye Medresesi Ders Cetveli, (1330-1333/1914-1917).
Dâru'l-Hilâfeti'l-Âliyye Medresesi. Matbaayı Ahmed Kâmil: İstanbul, s. 14-16.

BEŞ SENELİK TAŞRA MEDRESELERİ TEDRİSAT CETVELİ

٦٦٨

بش سنه لك طشره مدارسى تدريسات جدولى				
دروس				
سنه ٥	سنه ٤	سنه ٣	سنه ٢	سنه ١
				[قرآن كريم]*
٠	١	١	١	اخلاق قرآنيه
٢	٢	٠	٠	تفسير شريف
٢	٢	٠	٠	حديث شريف
٢	٢	٢	٢	فقه
٢	٢	٠	٠	علم توحيد
٠	٠	٠	٥	عربى صرف و لغت
٢	٤	٥	٠	عربى نحو و مكاله
٢	٢	٤	٥	توركيه صرف و نحو و تطبيقات و كتابت
١	١	١	١	تاريخ اسلام
١	٢	٢	١	مختصر تاريخ عمومى و عثمانى و تورك تاريخى
٠	٠	٢	١	جغرافياى عمومى و عثمانى
٠	٠	٠	٣	حساب
٠	٠	١	١	هندسه
١	٠	٠	٠	جبر
١	٠	٠	٠	مختصر علم هيئت
٢	٢	٣	٠	علوم طبيعیه [فيزيك، كيمياء، حيوانات، نباتات، معادن و طبقات]
٢	٠	٠	٠	حفظ الصحه و تداوى ابتدائى
٠	٠	١	١	زراعت
٢	٠	٠	٠	معلومات قانونيه و اقتصاديه و ماليه
٢	٢	٠	٠	اصول تربيه و تعليم
٠	٠	١	١	أل ايشلرى
٠	٠	١	١	خطوط
٠	٠	١	١	رسم خطى
				تربيه بدنيه (هفته ده اوچ كون ويا هر كون ياريمش ساعت عموم صنفله كوستريله جكدور .)
				السى (" " " " " " " " " ")
				[*] ماده سبجى مشاقب ويا يوندن بشته تمسب اوله جق زمانلرده برسانندن اشاعى اولماق شرطيله هر كون تعليم ايديله جكدور.

Kaynak: "İşlâh-ı Medâris Nizâm-nâmesi'nin Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası". (1334/1918). İlmîye Şalnâmesi Birinci defa, s. 668.

SELAHATTİN EYYÜBİ KÜLLİYEYİ İSLAMİSİ TEDRİSAT CETVELİ

صلاح الدين ايوبى كليه					
درديجي صنف	اوجديجي صنف	ايكنديجي صنف	برنجي صنف	اسامى دروس	هفته ده مجموع درس
۲	۰۰	۰۰	۰۰	تفسير شريف	۲۰
۲ مصطلح ۱ حديث	۰۰	۰۰	۰۰	حديث شريف	۱۵
۲ نكاح و طلاق	۲ عبادات	۲ عبادات	۲ عبادات	علم فقه	۲۸
۰۰	۰۰	۰۰	۰۰	اصول فقه	۱۴
۰۰	۰۰	۰۰	۰۰	علم كلام	۱۳
۰۰	۰۰	۰۰	۰۰	علم تصوف	۴
۰۰	۰۰	۰۰	۰۰	علوم فلسفيه	۱۵
۰۰	۰۰	۰۰	۰۰	علوم جغرافيه	۲۲
۰۰	۰۰	۰۰	۰۰	علم اقتصاد و مالى	۴
۲ صرف و نحو ۲ منطق	۴ صرف و نحو قرائت و انشاد	۴ صرف و نحو لغت و قرائت	۴ صرف و نحو لغت و قرائت	لسان عربى	۲۷

اسلامیہ سی تدریسات جدولی

بشنجی صنف	آلتنجی صنف	یدنجی صنف	سکزنجی صنف	طفوزنجی صنف	اوتنجی صنف
۲	۲	۲	۴	۴	۴
۲	۲	۲	۲	۲	۲
۲ نکاح و طلاق ۲ فرائض	۳ معاملات	۴ معاملات	۳ معاملات ۱ تاریخ علم فقہ	۲ عقوبات	۳ علم خلاف
۰۰	۰۰	۳	۳	۳	۳
۰۰	۰۰	۳	۳ علم کلام ۱ تاریخ علم کلام	۲	۳
۰۰	۰۰	۰۰	۰۰	۲	۲
۰۰	۲ علم تربیہ ۱ علم اجتماع	۳ علم روح	۲ علم منطق ۱ علم اخلاق	۲ علم اخلاق ۱ تاریخ فلسفہ	۱ علم ما بعد الطبیعہ ۱ تاریخ فلسفہ
۰۰	۰۰	۰۰	۲ حقوق اساسیہ ۱ واداریہ ۲ حقوق دول ۲ جزا قانونی	۱ مجلہ احکام عدلیہ ۱ احکام اوقاف ۱ حقوق اساسیہ ۱ واداریہ ۲ اصول جزائیہ ۲ اصول حقوقیہ ۱ تجارت بریہ	۱ مجلہ احکام عدلیہ ۱ اراضی قانونی ۱ اصول حقوقیہ ۱ تجارت بریہ ۱ تجارت بحریہ ۱ اجرا قانونی ۱ مکشروعی وعدلی
۰۰	۲ اقتصاد	۲ مالہ	۰۰	۰۰	۰۰
۴ بلاغت وانشاد	۲ بلاغت ۲ ادبیات	۳ ادبیات	۰۰	۰۰	۰۰

هفته‌ده مجموع دروس	اسامی دروس	برنجی صنف	ایکنجی صنف	اوجنجی صنف	دردنجی صنف
۱۷	لسان ترکی	۴ صرف نحو و قرائت	۴ صرف ونحو و قرائت وانشاد	۳ قرائت وانشاد کتابت	۲ کتابت
۲۱	تاریخ	۲ سیرنجی ۲ عمومی تاریخ	۲ سیرنجی ۲ عمومی تاریخ	۲ عمومی تاریخ	۲ اسلام و عرب تاریخی
۹	جغرافیا و فلکیات	۲ عمومی جغرافیا	۲ عمومی جغرافیا	۳ اسلام و عثمانلی جغرافیاسی	..
۲۲	علوم ریاضیه	۴ عملی حساب	۳ عملی حساب ۱ هندسه	۲ هندسه ۲ جبر ۱ اصول دقتی	۱ هندسه ۲ جبر
۱۹	علوم طبیعی	۱ عملی زراعت	۱ عملی زراعت	۲ حکمت طبیعی ۱ کیمیا ۱ حیوانات ۱ عملی زراعت	۲ حکمت طبیعی ۱ کیمیا ۱ حیوانات ۱ عملی زراعت
۴	خط و رسم	۱ خط ۱ رسم	۱ خط ۱ رسم
۱۲	السنة شرقیه : فارسی ، اردو ، تاتار ، لسانبری	۲	۲	۲	۲
۱۶	السنة غربیه : آلمانیجه ، فرانسیزجه ، انکلیزجه ، روسجه	۳	۳	۳	۳

- اخطار: ۱- تجوید و ترتیلده اختصاصی اولان امام کلیه ویا معلم مخصوص طرفندن صباح ویا تسو
۲- هر کون صباح واقشام یارمیش ساعت تربیه بدنیه یابدیربله جقدور .
۳- یومی بش ویا لکن پنجشنبه کونلری اوچ درس ویریلیر . بعدالظهر پنجشنبه تعطیلرلرنده
۴- برعلمه مخصوص ساعات تدریسک مجموعنه خلل کله مک واداره به معلومات ویرمک اوزره
قسمته مرتب درت ساعت غیر کافی وعبادات قسمته مرتب التي ویا معاملات قسمنده کی
ساعاتدن لزومی قدرینک نکاح وطلاقه تفریق و تخصیصی جائزدر .
۵- السنة شرقیه وغربیه نك تحصیل اختیاریدر .

بشجى صنف	آلتجى صنف	يدنجى صنف	سكزنجى صنف	طقوزنجى صنف	اوتجى صنف
۲ ادبيات	۲ ادبيات	۰۰	۰۰	۰۰	۰۰
۱ اسلام و عرب تاريخى ۲ تورك عثمانلى تاريخى	۱ تورك و عثمانلى تاريخى	۲ عصر حاضر تاريخ سياسيسى	۱ تاريخ اديان [اديان سالفه]	۱ تاريخ اديان [اديان ساويه]	۱ تاريخ اديان [دين اسلام]
۰۰	۲ فلکيات -	۰۰	۰۰	۰۰	۰۰
۲ نظرى حساب ۲ مثلثات	۲ ميخانيك	۰۰	۰۰	۰۰	۰۰
۱ حكمت طبيعیه ۱ حيوانات ۱ نباتات	۱ حيوانات ۲ معادن و طبقات	۲ حفظ الصحه وتداوى ابتدائى	۰۰	۰۰	۰۰
۰۰	۰۰	۰۰	۰۰	۰۰	۰۰
۲	۱	۱	۰۰	۰۰	۰۰
۲	۱	۱	۰۰	۰۰	۰۰

تأملرني متعاقب عموم طلبه به قرآن كريم تعليم ايديله جكدر .

تزه و اراضى اوزرنده درس تطبيقاتى ياپيلير .
مباحث واقسام علمه كوزه توزيمنده مدرسينك حق تصرفى واردر . مثلا علم قههدن نكاح و طلاق
طقوز ساعت فضله كلديكي تقديرده اوچنجى صنفده عباداته و يا خود التنجى صنفده معاملاتنه مخصوص

۱۰ جمادی الاخره ۱۳۳۵ — ۲۳ نیسان ۱۳۳۳ تاریخی

مدارس قانونی صورتیدر

- برنجی ماده — ممالک عثمانیه ده بولنان بالجمله مدارس مقام مشیخته مربوطدر .
ایجاب ایدن محللرده یکیدن مدارس کشادی مقام مشارالیه عاقددر .
ایکنجی ماده — استانبول شهری داخنده بولنان مدارس علمیه «دارالخلافه
العلیه مدرسه سی» نامی آلتنده برلشدیرلمشدر .
اوچنجی ماده — دارالخلافه العلیه مدرسه سی ابتداء خارج ابتداء داخل و سخن
ناملریله اوچ درجه مدارس ایله بونلرک فوقنده برده مدرسه سلیمانیه بی محتویدر .
دردنجی ماده — درجات ثلثه مدارسنک مدت تحصیلیه لری اوچر سنه اولوب
پروغراملری مقام مشیخته تعیین ایدیله جکدر .
بشنجی ماده — طشره مدارسنک درجات مذکوره اوزره ترتیب وتنظیمی
مقام مشیخته عاقددر .
آلتنجی ماده — درجات ثلثه مدرسه سی لیلی طلبه سنک عددی ۱۳۳۳-۱۳۳۴
سنه درسیه سنده بیک اوچیوزاللی بی تجاوز ایتیه جکدر . ایلریده کی سنه لرنه کوریله جک
احتیاج اوزرینه طلبه عددی حد کفایه ابلاغ اولنه بیلیر . موجودی اللی طلبه بی
تجاوز ایدن صنفلر ایجاب حاله کوره درسخانه لره تقسیم ایدیلیر .
یدنجی ماده — مدرسه سلیمانیه نک مدت تحصیلیه سی اوچ سنه اولوب تفسیر
وحدیث شعبه سی فقه شعبه سی کلام و حکمت شعبه سی ادبیات شعبه سی ناملریله درت
شعبه بی حاویدر . مقام مشیخته لزوم کورلدیکی تقدیرده بشقه شعبه لرده آچیلور .
هرشعبه قبول ایدیله جک طلبه نک عددی آلتشی تجاوز ایتیه جکدر .
سکزنجی ماده — مدرسه سلیمانیه مدرس لرندن مأموریت رسمیه سی اولمیانلره
ایکی بیک بشیوزدن بش بیک غروشه قدر معاش ویریلور . مأموریندن اولانلره

هر درس ساعتی ایچون اعظمی ایکیوز غروش اجرت اعطا اولنور . وشوقدرکه
بواجرت هر بر مدرس ایچون شهری ایکی بیک بشیوز غروشی تجاوز ایتیه جکدر .
مدرسه مخنیه مدرس لرندن مأموریت رسمیه سی اولیانلره بیک بشیوزدن ایکی بیک
بش یوز غروشه قدر معاش ویریلور . مأموریندن اولانلره هر درس ساعتی ایچون
اعظمی یوز غروش اجرت اعطا اولنور . شوقدرکه بواجرت هر بر مدرس ایچون
شهری بیک بشیوز غروشی تجاوز ایده میه جکدر . ابتداء داخل مدرس لرندن
مأموریت رسمیه سی اولیانلره بیکدن بیک بشیوز غروشه قدر وابتداء خارج
مدرس لرندن كذلك مأموریت رسمیه سی اولیانلره آلتی یوزدن بیک غروشه قدر
معاش ویریلور . مأموریندن اولانلره هر درس ساعتی ایچون اعظمی اوله رق ابتداء
داخل ایچون یتمش بش وابتداء خارج ایچون الی غروش اجرت اعطا اولنور .
شوقدرکه بواجرت هر بر مدرس ایچون ابتداء داخلده شهری بیک وابتداء خارجه
شهری آلتی یوز غروشی تجاوز ایتیه جکدر .

طقوزنجی ماده — درسام ترتیندن معاشی اولان مدرس لرك فقرات سابقه
موجبجه حساب اولنه حق استحقاقلری درساملق معاشی مخصصندن فضله اولمازسه
یالکیز درساملق معاشی وفضله اولور ایسه درساملق معاشنه ضمیمه فضله استحقاقلری
ویریله جکدر .

اونجی ماده — دارالخلافه العلیه مدرسه سنده ویا طشره مدرسه لرنده تکلیف
ایدیلن مدرس لک ویا مدیر لک کبی بر مأموریتی معذرت مشروعه سی یوق ایکن قبولدن
استکفاف ایدنلر ضم معاشدن محروم ایدیلر .

اون برنجی ماده — دارالخلافه العلیه مدرسه سی طلبه سنک طعامی خزینئه واقفیه
وکسودسی خزینئه مالیه جه نظامنامه مخصوصلری موجبجه اعطا اولنمغله برابر مدرسه
سلیمانیه طلبه سنه خزینئه مالیه دن آریجه شهری یوز الیشیر غروش ویریله جکدر .
اون ایکنجی ماده — مدرسه سلیمانیه دن مأذون اولانلره اجازتنامه ایله
استانبول رؤس هایونی مدرسه مخنیه دن مأذون اولانلره اهلیتنامه ایله طشره
رؤس هایونی و مدرسه ابتدائیه نك ابتداء خارج وابتداء داخلدن مأذون اولانلره
یالکیز درجه سنه کوره اهلیتنامه ویریلور .

اون اوچنجی ماده — ماده سابقه موجبنجه استانبول رؤس هایونته نائل اولانلره مدرس عنوانی ویریلور. وکندیلرینه درسعالمق ترتیندن درتیوز غروش معاش تخصیص اولنور. اشبو معاشک تزییدی اصول قدیمه سنه تابعدر. درسعالمق تخصیصاتی آلانلر برخدمته تعیین ایدیلهجه یه قدر معاونلک خدمتنده بولنورلر .
اون دردنجی ماده — کرک دارالخلافه العلیه مدارسنگ و کرک طشره مدارسنگ اداره تشکیلاتی و مأذونینک فیوضاتی و اشبو قانونک صور تطبیقیه سی آریجه نظامنامه لر ایله تعیین ایدیله جکدر .
اون بشنجی ماده — اشبو قانون تاریخ نشرینی تعقیب ایدن سنه تدریسیه ابستداسندن اعتباراً مرعی الاجرادر .

ماده موقته

اشبو قانون موجبنجه ویریله جک معاش و اجوراته قارشولق اولمق اوزره بیک اوچیوز اوتوز اوچ سنه سی علمیه بودجه سنک اوچنجی فصلنک برنجی ماده سنه برملیون درت یوز بیک غروش علاوه اولمشدر .
اون آلتنجی ماده — اشبو قانونک اجرایی احکامنه شیخ الاسلام و مالیه ناظری مأموردر .
مجلس اعیان و مبعوثانجه قبول اولنان اشبو لایحه نک قانونیتی و قوانین دولته علاوه سنی اراده ایلدم . محمد رشاد

صدراعظم
محمد طلعت

شیخ الاسلام
موسی کاظم

مالیه ناظری
جاوید

MEDRESE-İ SÜLEYMANIYE, ŞAHN, İBTİDAİ DAHİL, İBTİDAİ HARİÇ VE
İHZARİ DERS PROGRAMI
(Orijinal Metin)

مدرسه سلیمانیه درس پروگرامیدر .

« تفسیر و حدیث شعبه سی »

اسامی دروس	برنجی صنف هفته ده ساعت	ایکنجی صنف هفته ده ساعت	اوچنجی صنف هفته ده ساعت
تفسیر شریف	۴	۴	۴
حدیث شریف	۴	۴	۴
اصول حدیث و تقدیرال	۲	۲	۲
طبقات قرا و مفسرین	۲	۲	۲
	۱۲	۱۲	۱۲

« فقه و اصول فقه شعبه سی »

اسامی دروس	برنجی صنف هفته ده ساعت	ایکنجی صنف هفته ده ساعت	اوچنجی صنف هفته ده ساعت
فقه حنفی	۵	۵	۵
« شافعی	۲	۲	۲
« مالکی	۱	۱	۱
« حنبلی	۱	۱	۱
اصول فقه	۵	۵	۵
خلافیات	۲	۲	۲
تاریخ فقه	۲	۲	۲
	۱۸	۱۸	۱۸

« کلام و حکمت شعبہ سی »

اسامیٰ دروس	برنجی صنف ہفتہ دہ ساعت	ایکسجی صنف ہفتہ دہ ساعت	اوجنچی صنف ہفتہ دہ ساعت
علم کلام	۴	۴	۴
تصوف	۲	۲	۲
فلسفہ اسلامیہ تاریخی	۲	۲	۲
حکمت الہیہ	۲	۲	۲
منطق	۲	۲	۲
علم نفس و اخلاق	۲	۲	۲
فلسفہ عمومیہ تاریخی	۲	۲	۲
تاریخ ادیان و دین اسلام	۲	۲	۲
	۱۸	۱۸	۱۸

صحن

درس پروگرامیڈر

اسامیٰ دروس	برنجی صنف ہفتہ دہ ساعت	ایکسجی صنف ہفتہ دہ ساعت	اوجنچی صنف ہفتہ دہ ساعت
تفسیر شریف	۲	۲	۲
احادیث الاحکام (اصول حدیث ایلہ برابر)	۰	۰	۲
کلام	۳	۳	۲
فقہ	۰	۰	۲
اصول فقہ	۳	۳	۰
بلاغت عربیہ	۴	۲	۲
ادبیات عربیہ	۰	۱	۲

اسامیٰ دروس	برنجی صنف ہفتہ دہ ساعت	ایکسٹی صنف ہفتہ دہ ساعت	اوجنچی صنف ہفتہ دہ ساعت
منطق	۳	۴	۰
حفظ الصحیحہ	۰	۰	۲
طبیعیات	حکمت طبیعیہ کیما موالید	۱	۰
		۲	۰
		۰	۲
حکمت عتیقہ و جدیدہ	۰	۰	۲
	۱۸	۱۸	۱۸

ابتداء داخل

درس پروگرامیدر

اسامیٰ دروس	برنجی صنف ہفتہ دہ ساعت	ایکسٹی صنف ہفتہ دہ ساعت	اوجنچی صنف ہفتہ دہ ساعت
عقائد	۰	۰	۳
فقہ	۴	۳	۰
اصول فقہ	۰	۲	۳
نحو عربی	۶	۵	۰
بلاغت عربیہ	۰	۲ معانی	۵ معانی
وضع و عروض	۰	۲	۰
منطق	۰	۲	۱
آداب و مناظرہ	۰	۰	۱
فرائض و انتقال قانونی	۰	۰	۲
علم اجتماع	۲	۰	۰
سیر نبوی	۲	۱	۱

اسامیٰ دروس	برنجی صنف ہفتہ دہ ساعت	ایکسٹی صنف ہفتہ دہ ساعت	اوپر صنف ہفتہ دہ ساعت
ادبیات ترکیہ	۲	۰	۰
ریاضیات { جبر مثلثات ہیئت	۲	۰	۰
	۰	۲	۰
	۰	۰	۳
السنة اجنبیہ { فرانسزجہ انگلزجہ	۲	۲	۲
	۲	۲	۲
	<u>۲۰</u>	<u>۲۱</u>	<u>۲۱</u>

تدریسات یومی اوچر ساعتدر . آنجق سیر والسنة اجنبیہ درساری ایچون
ہفتہ نك بعض کونلرنده دردر ساعتدر .

ابتداء خارج

درس پروغرامیدر

اسامیٰ دروس	برنجی صنف ہفتہ دہ ساعت	ایکسٹی صنف ہفتہ دہ ساعت	اوپر صنف ہفتہ دہ ساعت
قرآن کریم (تطبیقات تجویدیہ)	۱	۱	۱
فقہ	۳	۴	۴
صرف عربی	۴	۴	۰
نحو عربی	۲	۲	۶
ریاضیات { هندسہ حساب جبر	۱	۱	۲
	۲	۲	۰
	۰	۰	۱
ترکجہ	۲	۲	۲
فارسی	۲	۲	۲

اوچنجی صنف هفته ده ساعت	ایکنجی صنف هفته ده ساعت	برنجی صنف هفته ده ساعت	اسامی دروس
۱	۱	۲	تاریخ عثمانی
۲	۲	۲	فرانسوزجه انگلایزجه
۲۱	۲۱	۲۱	

تدریسات یومی اوچر ساعتدر آنجق قرآن کریم والسنة اجنبیه درسلی ایچون هفته نك بعض کونلری دردر ساعتدر .

احضاری

درس پروغرامیدر

اوچنجی صنف هفته ده ساعت	ایکنجی صنف هفته ده ساعت	برنجی صنف هفته ده ساعت	اسامی دروس
۴ [مع تجوید]	۴ [مع تجوید]	۴	قرآن کریم
۲	۳	۳	علم حال
۵	۵	۵	عربی
۴	۴	۴	ترکجه
۲	۲	۲	حساب
۲	۲	۲	تاریخ اسلام
۲	۲	۲	جغرافیا
۱	۰	۰	هندسه
۱	۱	۱	حسن خط
۲۳	۲۳	۲۳	

Kaynak: Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi Ders Programlarıyla Müderrisîn Kadrosu ve Medâris Kānûnu ve Nizāmnâmesi. (1338-1340/1922-1924). İstanbul, Evkaf-ı İslamiye Matbaası, s. 5-9.

DARÜ'L-HİLÂFE MEDRESESIYLE TAŞRA MEDARİSİ HAKKINDA

NİZAMNAME

(Orijinal Metin)

دارالخلافة العلية مدرسه سييله طشره مدارسى حقنده نظامنامه

[تقويم وقايع ايله نشرى تاريخى ۲ محرم سنه ۱۳۳۶ و ۱۹ تشرين اول سنه ۱۳۳۳ - نومروسى : ۳۰۳۴]

برنجى باب

درسعادت تشكىلاتى

برنجى فصل

اداره تشكىلاتى

برنجى ماده دارالخلافة العلية مدرسه سنك احتوا ايلديكى ابتداء خارج وابتداء داخل و صحن درجه لرینك هر برنده و مدرسه سلیمانیه ده برر مدیر عمومی و مدرسه سلیمانیه شعبه لرینك هر برى ايله درجات ثلثه صنف لرینك هر برنده برر مدیر واردور. ايكنجى ماده بر صنفك متعدد درس خانه سى اولدينى تقدیرده هر درس خانه اچون بر مدیر معاونى بولندیريلير .

اوجنجى ماده مدیر معاونلرى مدیرلره و مدیرلر مدیر عمومیلره و مدیر عمومیلر درس و کالته مربوطدرلر .
درديجى ماده مدیر عمومیلرک معینده لزومى قدر داخلیه مأمورلری ايله کتبه و خدمه بولنورلر .

بشنجى ماده مدیر عمومیلر درس و کالتهك انهاسیله مقام مشیختهجه انتخاب و اراده سنیه ايله تعیین اولنورلر .

آلتنجى ماده مدارسك معاملات اداریه سیله خصوصات تدریسیه سنى تفتیش و نتایجنى مقام مشیخته بیان ایتك اوزره درت مفتش عمومی واردور. مفتش عمومیلر درس عاملردن مقام مشیختهجه انتخاب و با اراده سنیه تعیین اولنورلر .

یدنجى ماده درس وکیلنك تحت ریاستده اولمق اوزره درت مفتش عمومی

ایله مدرسه سلیمانیه شعباتندن هر بری ایچون مدرسه مذکوره مجلس مدرسینی طرفندن و درجات ثلثه مدارس ایچون هیأت تدریسیه لرینک هر بری طرفندن و کندی مدرسری میانندن انتخاب ایدیله جک برزاعضادن متشکل بر مجلس مصالح طلبه وارددر. سکونجی ماده مجلس مصالح طلبه ناک وظیفه سی درجات ثلثه مدارسینک اصلاح و ترقیسنه خادم تدابیره دائر تکلیفانده بولنق و درجات ثلثه مدارس ایچون مدرسریینک نصب و عزلنه و بونلرک درس پروغراملرنده اجرا قلنه جق تعدیلاته و درجات ثلثه مدارس ایچون اداره لرینجه محتاج استشاره کوریلان مسائله و مقام مشیختدن تودیع ایدیله جک خصوصاته دائر بیان مطالعه ایتکدر.

طقوزنجی ماده مجلس مصالح طلبیه انتخاب ایدیله جک اعضانک مأموریت رسمیه سی اولماق شرطدر. مدت انتخابیه لری برسنه در تکرار انتخابیه لری جائزدر.

ایکنجی فصل

مدرسین

اونجی ماده درجات ثلثه مدارسنده مدرس اوله بیلیمک ایچون درسام اولمق ویا مکاتب عالیهدن مأذون ویاخود تدریس ایده جکی علمده متخصص بولنق شرطدر. مدرسه سلیمانیه مدرسکی ایچون بو شرطه برابر کالات علمیه سیله متمیز اولمق دخی لازمدر.

اون برنجی ماده مدرسه سلیمانیه بر مدرسلاک انحلال ایتدیکی زمان مجلس مدرسین طرفندن اوچ نامزد انتخاب اولنهرق بو بایده تنظیم ایدیله جک مضبطه درس وکالته اعطا قلنور. درس وکالتجه بونلردن هانکیسنک شایان ترجیح اولدینی حقنده بیان مطالعه ایدیله رک مضبطه مقام مشیخته تودیع و مقام مشیخته نامزدلردن بری بالترجیح علی الاصول اراده سنیه استحصالیله مأموریتی اجرا قلنور. مدرسه سلیمانیه مدرسریینک عزللری کذلک مجلس مدرسینک قراری اوزرینه اراده سنیه استحصالیله اجرا ایدیلیر.

اون ايکنجی ماده درجات ثلاثه مدرسلرینک نصب و عزللاری مجلس مصالح طلبه نك قراری اوزرینه مقام مشیختجه اجرا اولنور .

اوجنجی فصل

مدرسه سلیمانیه مجلس مدرسینی

اون اوجنجی ماده مدرسه سلیمانیه نك بالعموم مدرسلرندن متشکل بر مجلس مدرسینی واردور. بومجلس لاقیل آیده بردفعه اجتماع ایدراعضاسی ایچلرندن برسنه مدتله بر رئیس وبر کاتب انتخاب ایلرلر وبونلرک تکرار اتخبلری جائزدر .
اون دردنجی ماده مدرسه سلیمانیه مجلس مدرسینی درس پروگراملرنده وکرسیلرده اجراسی لازم کان اصلاحات وتعدیلاته ومدرسه سلیمانیه کتبخانه سنک تنظیمیه محتویاتنک تکثیرینه وطلبه نك کتبخانه دن اعظمی استفاده سنی تأمینه وکتب ورسائل علمیه تألیف ایدنلر ایچون تقدیر اولنه حق مکافانه ومدرسه نك صلاح وترقیسی ایچون اتخادی مقتضی تدابیرایله مدرسه سلیمانیه حقنده کی قوانین ونظامات لایحه لرینه ومقام مشیختدن ویا مدیریت عمومیه دن تودیع اولنان مسأله دائر بیان مطالعہ ایدر .

اون بشنجی ماده مدرسه سلیمانیه مدرسلری متخصص اولدقلری شعبات علومه دائر کتب ورسائل تألیفنه اهتمام ایده جکلردر .

ایکنجی باب

طشیره .مدارسى تشکیلاتى

اون آلتنجی ماده تشکیلاتی اجرا ایدیان طشیره مدارسنک هر درجه سنده برر مدیر ودرسخانه لر تعدد ایتدیکی حالده هر درسخانه ده برمدیر معاونی بولنور.
اون یدنجی ماده طشیره ده درجات ثلاثه مدارسى تشکیلاتنک نره لرده اجراسی لازم کله چکی مجلس مصالح طلبه جه وقوع بوله حق تدقیقات وتحقیقات اوزرینه مقام مشیختجه تقدیر وتعیین اولنور .

اون سکزنجی ماده درجات ثلاثه مدارسى تشکيلاتى اجرا اولنان محللرده
مفق بلده نك ریاستى آلتنده مدرسه مدیریله محلی اوقاف مأمور لرندن تامه نك حرمت
واعتادینه مظهر مدرسین محلیه میاننده بررسنه مدته مجلس اداره جه انتخاب ایدیله جك
ایكى ذاتدن مرکب برانجمن علمى تشکیل اولنه جقدر .

اون طقوزنجی ماده انجمن علمینك، وظیفه سى تشکيلاتى اجرا ایدیلن مدارسك
امور تدریسیه واداریه سنى اصلاح و تنظیمه و هر سنه امتحانلرك ختامنى متعاقب
تدریساتك نتایجنه دائر مطالعاتى حاوی مضبطه تنظیم ایدرك مقام مشیخته کوندر مکدر .

اوچنجی باب

احضاری صنفلر

یکرمنجی ماده دارالخلافه العلیه مدرسه سنه وطشره ده درجات ثلاثه تشکيلاتى
اجرا قلنان مدارسه لزومى اولان طلبیه بی اعداد ایچون ایكى سنه لك احضاری صنفلری
وارددر . بوصنفلر استانبولده ابتداء خارج مدرسه سى مدیریت عمومیه سنه وطشره ده
محللری مدرسه لری مدیریتلرینه مربوطدر .

دردنجی باب

شرائط دخول

یکرمى برنجی ماده دارالخلافه العلیه وطشره مدارسنك هر هانكى قسم و صنفنه
کیره بیلمك ایچون امراض ساریه ایله مشتهر بولنماق شرطدر .
یکرمى ایکنجی ماده ابتداء خارج برنجی صنفنه سنلری اون اوچدن دون اون
سکزدن افزون اولماق اوزره مکاتب ابتدائیه مآذونلریله صنوف احضاریه مآذونلری
قبول اولنورلر مآذونلرك عددی کافی کلمزه مذکور حدسن داخلنده دیکر طالبلردن
صنوف احضاریه ده تدریس اولونان درسلردن بالامتتحان ابراز اهلیت ایدنلر آلنورلر .
یکرمى اوچنجی ماده ابتداء خارج مآذونلری ابتداء داخله و ابتداء داخل

مأذونتری مدرسه صحنه آلنور لر . مدرسه سخن مأذونلرندن مدرسه سلیمانیه به دخواه
طالب اولانلر بالامتحان ابراز اهلیت ایتدکلی تقدیرده قبول اولتورلر .
یکرمی دردنجی ماده خارجدن درجات ثلثه مدارسنگ هر هانکی برصنقنه
کیرمک مادونی صنف ودرجه لوده کی درس لک کافه سندن امتحان ویرمک متوققدر .
یکرمی بشنجی ماده درجات ثلثه مدارسنه هر سنه قبول ایدیله جک لیلی ونهاری
طلبه نک عددی مقام مشیختجه تعیین وتحدید اولتور .
یکرمی آلتنجی ماده مدرسه سلیمانیه ایله درجات ثلثه مدارسنه نهاری طلبه
ومدرسه سلیمانیه سامعین قبولی جائزدر .

بشنجی باب

یکرمی یدنجی ماده مدرسه سلیمانیه کرسیلری بوجه آتیدر .

تفسیر و حدیث شعبه سی		فقہ شعبه سی	
عدد کرسی		عدد کرسی	
۳	تفسیر شریف	۳	فقہ حنفی
۳	حدیث شریف	۱	فقہ شافعی
۱	اصول حدیث ونقد رجال	۹	فقہ مالکی
۱	طبقات قرا ومفسرین	۱	فقہ حنبلی
		۳	اصول فقہ
		۱	خلافیات
		۱	تاریخ فقہ
کلام وحکمت شعبه سی		ادبیات شعبه سی	
عدد کرسی		عدد کرسی	
۳	کلام	۳	ادبیات عربیه
۱	تصوف	۱	ادبیات ترکیه
۱	فلسفه اسلامیہ تاریخی	۱	ادبیات فارسیه
۱	حکمت الهیه	۱	ادبیات غربیه
۱	منطق		

عدد کرسی

۱	علم نفس و اخلاق
۱	فلسفہ عمومیہ تاریخی
۱	تاریخ ادیان و دین اسلام

مدرسہ سخن

تفسیر شریف ، حدیث شریف ، اصول فقہ ، فقہ حنفی ، کلام ، بلاغت و ادبیات عربیہ ، ادبیات ترکیہ ، منطق ، فلسفہ ، علم اجتماع ، معلومات حقوقیہ ، المانجہ فرانسیزجہ و انکلیزجہ و روسجہ (بولسا نلردن برینک تحصیل مجبوریدر .)

— ابتداء داخل —

ترتیل قرآن کریم ، حدیث شریف ، فقہ ، کلام ، لسان عربی ، منطق ، انشا و ادبیات ترکیہ ، تاریخ اسلام و عثمانی و عمومی ، معلومات حقوقیہ ، علوم ریاضیہ (ہندسہ جبر ، ہیئت) طبیعیات (کیمیا ، حکمت طبیعیہ ، تاریخ طبیعی) حفظ الصحہ (تربیہ بدنیہ ، المانجہ و فرانسیزجہ و انکلیزجہ و روسجہ) بولسا نلردن برینک تحصیل مجبوریدر .)

— ابتداء خارج —

ترتیل قرآن کریم ، صرف عربی ، لغات و اشتقاق عربی ، نحو عربی ، علوم دینیہ ، ترکیہ ، فارسی ، تاریخ اسلام و عثمانی ، ریاضیات (حساب و ہندسہ) معلومات طبیعیہ و صحیہ ، جغرافیا ، حسن خط ، معلومات مدنیہ و حقوقیہ ، تربیہ بدنیہ ، المانجہ و فرانسیزجہ و انکلیزجہ و روسجہ (بولسا نلردن برینک تحصیل مجبوریدر .)

احضاری صنفلرک درسلری بروجہ آتیدر :

قرآن کریم ، علوم دینیہ ، لغات عربیہ ، لغات فارسیہ ، ترکیہ ، حساب ، حسن خط ، تاریخ عثمانی ، جغرافیا ، علم اشیا و الہمی ، تربیہ بدنیہ

التنجي باب

اجازتنامه واهليتنامه ووثيقه لر

يكرمي سگزنجي ماده مدرسه سلمايه ماذونلرينه اجازتنامه ودرجات ثلثه مدارسي ماذونلرينه اهليتنامه ومدرسه سلمايه يه سامعين صفتيله دوام ايتمش اولانلره ووثيقه ويريلور .

يكرمي طقوزنجي ماده اجازتنامه لره ماذونينك مدرسه سلمايه ده تالقى علم ايتدكاري مدرسين ايله بونلرك بروجه تسلسل مدرسلرينك اساميسي يازيلور وبو اجازتنامه لر درس وكالتنجه بعدالتدقيق مقام مشيختجه تصديق اولنور .

اوتوزنجي ماده اجازتنامه اخذى طالبك صوك صنف امتحاننى ويرمكله برابر منسوب اولدينى شعبه نك مدرسلرى طرفندن تعيين ايديله جك موضوع حقتده ينه آنلر طرفندن بالتدقيق شايان قبول كوريله جك برساله تحرير ايتمسه متوقفدر اوتوز برنجي ماده اهليتنامه لره ماذونينك تالقى علم ايتدكاري مدرسلرك اساميسي يازيلور وبو اهليتنامه لردن درسعاتد درجات ثلثه مدارسندن ويريله جك اولانلر درس وكالتنجه وطشمره درجات ثلثه مدارسندن ويريله جك اولانلر اولو محاملرى انجمن علميلرنجه وثانياً درس وكالتنجه بعدالتدقيق مقام مشيختجه تصديق اولنور .

اوتوز ايكنجى ماده مدرسه سلمايه يه سامعين صفتيله دوام ايدنلره ويريله جك ووثيقه يه يالكتر كيفيت دواملرى درج ايديليز .

يدنجي باب

فيوضات

اوتوز اوچنجى ماده مدرسه سلمايه ماذونلرى درجه اختصاصلرينه كوره

دارالخلافة العلیه مدرسه سی مدرسہ لکریہ مدیر لکریہ و مدیر معاون لکریہ و مفتی لکریہ
و سخن تشکیلاتی یابیلاں طشرہ مدارس سی مدیر و مدرسہ لکریہ و مکاتب عمومیہ علوم
دینیہ و عربیہ معلم لکریہ و فتوا خانہ مسود لکریہ و کرسی شیخ لکریہ و سفارت
امامت لکریہ و الای امامت لکریہ و بونلرہ معادل مأموریت لکریہ تعیین اول نورلر .

اوتوز دردیجی ماده مدرسہ سخن مآذونلری مشیخت و اوقاف اقلامی
مأموریت لکریہ و مفتی مسود لکریہ و ابتداء خارج و ابتداء داخل تشکیلاتی یابیلاں
طشرہ مدارس سی مدیر و مدیر معاون لکریہ و معلم لکریہ و تشکیلاتی یابیلیمان
محللرک مرکز مدرسہ لکریہ و طابور امامت لکریہ و بونلرہ معادل مأموریت لکریہ تعیین
اول نورلر .

اوتوز بشنجی ماده ابتداء داخل مآذونلری حافظ کتب لکریہ و محلات جوامع
شریفه سی امامت و خطابت لکریہ و ابتدائی و نمونہ مکتب لری علوم دینیہ معلم لکریہ
و بونلرہ معادل مأموریت لکریہ تعیین اول نورلر .

وتوز آلتنجی ماده ابتداء خارج مآذونلری قری جوامع شریفه سی امامت
و خطابت لریہ و معلم لکریہ و بونلرہ معادل مأموریت لکریہ تعیین اول نورلر .

ماده موقته

اوتوز یدنجی ماده درجات ثلثه مدارس تشکیلاتی یابیلیمان محللرده کی
مدرسین و طلبه نیک حقوقی کماکان محفوظدر . اشبو مدارسک تدویر اموری محلی
مفتیسنک ریاستی آلتندہ تعلیمات نامہ مخصوصنه توفیقاً متشکل انجمن علمیلرہ تاندر .
اوتوز سکنزنجی ماده اشبو نظام نامه یوم نشرینک فرداسندن اعتباراً
مرعی الاجرادر .

اوتوز طقوزنجی ماده اشبو نظام نامه نیک اجراسته شیخ الاسلام و اوقاف هایون
و حربیہ و خارجیہ و معارف ناظر لری مأموردر

اشبو نظامنامه نك موقع مرعيتہ وضعنى ونظامات دولته علاوہسنى اراده ايہدم
فى ۱۶ ذى الحجہ سنہ ۱۳۳۵ و ۴ تشرين اول سنہ ۱۳۳۳

محمد رشاد

صدر اعظم	شيخ الاسلام و اوقاف	حربيه ناظرى و بحريه	خارجيه	عدليه ناظرى و شورى
وداخلية ناظرى	هايون ناظر و كيلى	ناظر و كيلى	ناظرى	دولت رئيسى
محمد طلعت	موسى كاظم	انور	احمد نسيمى	خليل
	ماليه ناظرى	معارف ناظرى	نافعه ناظرى	
	جاويد	احمد شكرى	على منيف	
تجارت و زراعت ناظرى			پوسته و تلغراف و تلفون ناظرى	
مصطفى شرف			حسين هاشم	

Kaynak: *Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi Ders Programlarıyla Müderrisîn Kadrosu ve Medâris Kânûnu ve Nizâmnâmesi*. (1338-1340/1922-1924). İstanbul, Evkaf-ı İslamiye Matbaası, s. 22-30.

EK-12

DARÜ'L-HİLÂFE MEDRESESİYLE TAŞRA MEDARİSİ HAKKINDA

NİZAMNAME

(Orijinal Metnin Latinizesi)

Bâb-1 Âlî
Meclîs-i Mahsus
123

Şûrâ-yı Devlet Tanzimât Dairesi'nden tanzim ve hey'et-i umumiyesinden tezyîl edilip melfûfu ile meclis-i acizânemizde mütâlaa olunan 8 Zilhicce sene [1]335 ve 26 Eylül sene [1]333 tarih ve 400 numaralı mazbatada muharrer olduğu vechile Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesiyle taşra medârisi hakkında kaleme alınan lâyiha-i nizâmiyenin mündericâtı münasib ve şûrâ-yı müşârunileyhâca icra edilen ta'dîlât ve tashihât icab-ı hâle muvâfık görüldüğünden mevki'-i mer'iyete vaz'ı bi't-tezekkür mezkûr mazbata lâyiha-i mebhûsü'n-anhâ ile arz ve takdim olunmakla kâtibe-i ahvâlde emr u fermân hazret-i veliyyü'l-emr efendimizindir. Fî 8 Zilhicce sene [1]335 / fî 26 Eylül sene [1]333

Meclîs-i Vükelâ Azâlarının İmzaları

Şûrâyı Devlet
Tanzimât Dairesi
Aded
123

DÂRÜ'L-HİLÂFETİ'L-ALİYYE MEDRESESİYLE TAŞRA MEDÂRİSİ HAKKINDA NİZÂMNÂME

BİRİNCİ BÂB

DERSAÂDET TEŞKİLÂTI

BİRİNCİ FASIL

İDARE TEŞKİLÂTI

Birinci Madde: Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin ihtivâ eylediği İbtidâ-i Haric ve İbtidâ-i Dahil ve Sahn derecelerinin her birinde ve Medrese-i Süleymaniye'de birer müdür-i umumî ve medrese-i Süleymaniye şubelerinin her biri ile derecât-ı selâse sınıflarının her birinde birer müdür vardır.

İkinci Madde: Bir sınıfın müteaddid dershânesi olduğu takdirde her dershâne için bir müdür muâvini bulundurulur.

Üçüncü Madde: Müdür muâvinleri müdürlere ve müdürler müdür-i umumîlere ve müdür-i umumîler Ders Vekâleti'ne merbûtdurlar.

Dördüncü Madde: Müdür-i umumîlerin maiyyetinde lüzumu kadar dahiliye memurları ile ketebe ve hademe bulunur.

Beşinci Madde: Müdür-i umumîler Ders Vekâleti'nin inhâsıyla makam-ı Meşihatce intihâb ve irâde-i seniyye ile tayin olunurlar.

Altıncı Madde: Medârisin muamelât-ı idariyesiyle hususât-ı tedrisiyesini teftiş ve netâyicini makam-ı Meşihat'e beyân etmek üzere dört müfettiş-i umumî vardır. Müfettiş-i umumîler dersiâmlardan makam-ı Meşihatce intihâb ve bâ-irâde-i seniyye tayin olunurlar.

Yedinci Madde: Ders vekilinin taht-ı riyâsetinde olmak üzere dört müfettiş-i umumî ile medrese-i Süleymaniye şû'abâtından her biri için medrese-i mezkûre meclis-i müderrisîni tarafından ve derecât-ı selâse medârisi için hey'et-i tedrisiyelerinin her biri tarafından ve kendi müderrisleri miyânından intihâb edilecek birer azâdan müteşekkil bir meclis-i mesâlih-i talebe vardır.

Sekizinci Madde: Meclis-i mesâlih-i talebenin vazifesi derecât-ı selâse medârisinin ıslâh ve terakkîsine hâdim tedâbîre dair teklifâtta bulunmak ve derecât-ı selâse medârisi müderrislerinin nasb ve azline ve bunların ders programlarında icra kılınacak ta'dîlâta ve derecât-ı selâse medârisi idarelerince muhtac-ı istişare görülen mesâile ve makam-ı Meşihat'den tevdî' edilecek hususâta dair beyân-ı mütâlâa etmektedir.

Dokuzuncu Madde: Meclis-i mesâlih-i talebeye intihâb edilecek azânının memuriyet-i resmiyesi olmamak şarttır. Müddet-i intihâbiyeleri bir senedir. Tekrar intihâbları caizdir.

İKİNCİ FASIL

MÜDERRİSİN

Onuncu Madde: Derecât-ı selâse medârisinde müderris olabilmek için dersiâm olmak veya mekâtib-i âliyeden me'zûn veyahud tedris edeceği ilimde mütehasıs bulunmak şarttır. Medrese-i Süleymaniye müderrisliği için bu şartla beraber kemâlât-ı ilmiyesiyle mütemeyyiz olmak dahi lâzımdır.

On Birinci Madde: Medrese-i Süleymaniye'de bir müderrislik inhilâl ettiği zaman meclis-i müderrisîn tarafından üç namzed intihâb olunarak bu bâbda tanzim edilecek mazbata Ders Vekâleti'ne i'tâ kılınır. Ders Vekâletince bunlardan hangisinin şâyân-ı tercih olduğu hakkında beyân-ı mütâlâa edilerek mazbata makam-ı Meşihat'e tevdî' ve Makam-ı Meşihatce namzetlerden biri bi't-tercih ale'l-usul irâde-i seniyye istihsâliyle memuriyeti icra kılınır. Medrese-i Süleymaniye müderrislerinin azilleri kezâlik meclis-i müderrisînin kararı üzerine irâde-i seniyye istihsâliyle icra edilir.

On İkinci Madde: Derecât-ı selâse müderrislerinin nasb ve azilleri meclis-i mesâlih-i talebenin kararı üzerine makam-ı Meşihatce icra olunur.

ÜÇÜNCÜ FASIL

MEDRESE-İ SÜLEYMANİYE MECLİS-İ MÜDERRİSİNİ

On Üçüncü Madde: Medrese-i Süleymaniye'nin bilumum müderrislerinden müteşekkil bir meclis-i müderrisîni vardır. Bu meclis lâ-ekal ayda bir defa ictimâ eder. Azâsı içlerinden bir sene müddetle bir reis ve bir kâtib intihâb eylerler. Bunların tekrar intihâbları caizdir.

On Dördüncü Madde: Medrese-i Süleymaniye meclis-i müderrisîni ders programlarında ve kürsilerde icrası lâzım gelen ıslâhât ve ta'dîlâta ve Medrese-i Süleymaniye Kütübhânesi'nin tanzimiyle muhteviyâtının teksîrine ve talebenin kütübhânedeki a'zamî istifadesini te'mine ve kütüb ve resâil-i ilmiye te'lif edenler için takdir olunacak mükâfâta ve medresenin salâh ve terakkîsi için ittihâzı muktezî tedâbîr ile Medrese-i Süleymaniye hakkındaki kavânîn ve nizâmât lâyhalarına ve makam-ı Meşihat'den veya müdüriyet-i umûmiyeden tevdî' olunan mesâile dair beyân-ı mütâlâa eder.

On Beşinci Madde: Medrese-i Süleymaniye müderrisleri mütehasıs olmadıkları şû'abât-ı ulûma dair kütüb ve resâil te'lifine ihtimâm edeceklerdir.

İKİNCİ BÂB TAŞRA MEDÂRİSİ TEŞKİLÂTI

On Altıncı Madde: Teşkilâtı icra edilen taşra medârisinin her derecesinde birer müdür ve dershâneler taaddüd ettiği hâlde her dershâne bir müdür muâvini bulunur.

On Yedinci Madde: Taşrada derecât-ı selâse medârisi teşkilâtının nerelerde icrası lâzım geleceği Meclis-i Mesâlih-i Talebece vuku bulacak tedkikât ve tahkikât üzerine makam-ı Meşihatce takdir ve tayin olunur.

On Sekizinci Madde: Derecât-ı selâse medârisi teşkilâtı icra olunan mahallerde müfti-i beldenin riyâseti altında medrese müdürüyle mahallî evkâf memurundan âmmenin hürmet ve itimadına mazhar müderrisîn-i mahalliye miyânında birer sene müddetle meclis-i idarece intihâb edilecek iki zâtdan mürekkeb bir encümen-i ilmî teşkil olunacaktır.

On Dokuzuncu Madde: Encümen-i ilmînin vazifesi teşkilâtı icra edilen medârisin umûr-ı tedrisiye ve idariyesini ıslâh ve tanzimine ve her sene imtihanların hitâmını müteâkib tedrisâtın netâyicine dair mütâlaâtı mazbata tanzim ederek makam-ı Meşihat'e göndermekdir.

ÜÇÜNCÜ BÂB İHZÂRÎ SINIFLAR

Yirminci Madde: Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'ne ve taşrada derecât-ı selâse teşkilâtı icra kılınan medârise lüzumu olan talebeyi i' dâd için iki senelik ihzârî sınıflar vardır. Bu sınıflar İstanbul'da İbtidâ-i Haric Medresesi müdüriyet-i umumiyesine ve taşrada mahalleri medreseleri müdüriyetlerine merbûtdur.

DÖRDÜNCÜ BÂB ŞERÂİT-İ DUHÛL

Yirmi Birinci Madde: Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye ve taşra medârisinin herhangi kısım ve sınıfına girebilmek için emrâz-ı sâriye ile ma'lûl ve cinayet veya muhill-i namus cünha ile mahkûm ve sû'-i hâl ile müştehir bulunmamak şartdır.

Yirmi İkinci Madde: İbtidâ'-i haric birinci sınıfına sinleri on üçden dîn ve on sekizden efzûn olmamak üzere mekâtib-i ibtidâiye me'zûnlarıyla sunûf-ı ihzâriye me'zûnları kabul olunurlar. Me'zûnların adedi kâfi gelmezse mezkûr hadd-i sin dahilinde diğer tâliblerden sunûf-ı ihzâriyede tedris olunan derslerden bi'l-ımtihan ibrâz-ı ehliyet edenler alınurlar. Yirmi Üçüncü Madde: İbtidâ'-i haric me'zûnları ibtidâ-i dahile ve ibtidâ-i dahil me'zûnları medrese-i sahna alınurlar. Medrese-i sahn mezûnlarından medrese-i Süleymaniye'ye duhûle tâlib olanlar bi'l-ımtihan ibrâz-ı ehliyet ettikleri takdirde kabul olunurlar.

Yirmi Dördüncü Madde: Haricden derecât-ı selâse medârisinin herhangi bir sınıfına girmek mâ-dûnu sınıf ve derecelerdeki derslerin kâffesinden imtihan vermeğe mutavakkıftır.

Yirmi Beşinci Madde: Derecât-ı selâse medârisine her sene kabul edilecek leylî ve nehârî talebenin adedi makam-ı Meşihatce tayin ve tahdid olunur.

Yirmi Altıncı Madde: Medrese-i Süleymaniye ile derecât-ı selâse medârisine nehârî talebe ve Medrese-i Süleymaniye'ye sâmi'în kabulü caizdir.

BEŞİNCİ BÂB
TEDRİSÂT

Yirmi Yedinci Madde: Medrese-i Süleymâniye kürsileri bervech-i âtîdir:

Tefsir ve Hadîs Şubesi

Aded-i Kürsi	
Tefsir-i şerif	3
Hadîs-i şerif	3
Usul-i hadîs ve nakd-i ricâl	1
Tabakât-ı kur'a ve müfessirîn	1

Fıkıh Şubesi

Aded-i Kürsi	
Fıkıh-ı Hanefî	3
Fıkıh-ı Şâfi'	1
Fıkıh-ı Mâlikî	1
Fıkıh-ı Hanbelî	1
Usul-i Fıkıh	3
Hilâfiyât	1
Tarih-i Fıkıh	1

Kelâm ve Hikmet Şubesi

Aded-i Kürsi	
Kelâm	3
Tasavvuf	1
Felsefe-i İslâmiye tarihi	1
Hikmet-i İlâhiye	1
Mantık	1
İlm-i nefis ve ahlâk	1
Felsefe-i Lilevfika tarihi	1
Tarih-i edyân ve din-i İslâm	1

Edebiyat Şubesi

Aded-i Kürsi	
Edebiyat-ı Arabiye	3
Edebiyat-ı Türkiye	1
Edebiyat-ı Fârisiye	1
Edebiyat-ı Garbiye	1

DERECÂT-I SELÂSE MEDÂRİSİ DERSLERİ BER VECH-İ ÂTÎDİR

Medrese-i Şahn: Tefsir-i şerif, hadîs-i şerif, usul-i fıkıh, fıkıh-ı Hanefî, kelâm, belâgat ve edebiyat-ı Arabiye, edebiyat-ı Türkiye, mantık, felsefe, ilm-i ictimâmalumât-ı hukukiye, Almanca ve Fransızca ve İngilizce ve Rusca (bu lisanlardan birinin tahsili mecburîdir)

İbtidâ'-i Dâhil: Tertîl-i Kur'an-ı Kerîm, hadîs-i şerif, fıkıh, kelâm, lisan-ı Arabî, mantık, inşa ve edebiyat-ı Türkiye, tarih-i İslâm ve Osmanî ve umumî, malumât-ı hukukiye, ulûm-ı riyyâziye (hendese, cebir, hey'et), tabiiyât (kimya, hikmet-i tabiiyye, tarih-i tabiiyye),

hıfzıssıhha, terbiye-i bedeniye, Almanca ve Fransızca ve İngilizce ve Rusca (bu lisanlardan birinin tahsili mecburîdir)

İbtidâ-i Haric: Tertîl-i Kur'an-ı Kerîm, sarf-ı Arabî, lügat ve iştikâk-ı Arabî, nahiv-i Arabî, ulûm-ı dinîye, Türkçe, Fârisî, tarih-i İslâm ve Osmanî, riyâziyât (hesab ve hendese), malumât-ı tabiiyye ve sıhhiye, coğrafya, hüsn-i hat, malumât-ı medeniye ve hukukiye, terbiye-i bedeniye, Almanca ve Fransızca ve İngilizce ve Rusca (bu lisanlardan birinin tahsili mecburîdir)

İhzârî sınıfların dersleri bervech-i âtîdir

Kur'an-ı Kerîm, ulûm-ı dinîye, lügat-ı Arabiye, lügat-ı Fârisiye, Türkçe, hesap, hüsn-i hat, tarih-i Osmanî, coğrafya, ilm-i eşya, ilâhiye, terbiye-i bedeniye.

ALTINCI BÂB

İCÂZETNÂME VE EHLİYETNÂME VE VESİKALAR

Yirmi Sekizinci Madde: Medrese-i Süleymaniye me'zûnlarına icâzetnâme ve derecât-ı selâse medârisi me'zûnlarına ehliyetnâme ve Medrese-i Süleymaniye'ye sâmi'în sıfatıyla devam etmiş olanlara vesika verilir.

Yirmi Dokuzuncu Madde: İcazetnâmelere me'zûnînin Medrese-i Süleymaniye'de telakki-i ilm etdikleri müderrisîn ile bunların ber vech-i teselsül müderrislerinin esâmîsi yazılır ve bu icâzetnâmeler Ders Vekâletince ba'de't-tedkik makam-ı Meşihatce tasdik olunur. Otuzuncu Madde: İcazetnâme ahzı tâlibin son sınıf imtihanını vermekle beraber mensub olduğu şubenin müderrisleri tarafından tayin edilecek mevzû hakkında yine onlar tarafından bi't-tedkik şâyân-ı kabul görülecek bir risâle tahrîr etmesine mutavakkıfdir.

Otuz Birinci Madde: Ehliyetnâmelere me'zûnînin telakki-i ilm etdikleri müderrislerin esâmîsi yazılır ve bu ehliyetnâmelerden Dersaâdet derecât-ı selâse medârisinden verilecek olanlar Ders Vekâletince ve taşra derecât-ı selâse medârisinden verilecek olanlar evvelâ mahalleri encümen-i ilmîlerince ve sâniyen Ders Vekâletince ba'de't-tedkik Makam-ı Meşihat'ten tasdik olunur.

Otuz İkinci Madde: Medrese-i Süleymaniye'ye sâmi'în sıfatıyla devam edenlere verilecek vesikaya yalnız keyfiyet-i devamları derc edilir.

YEDİNCİ BÂB

FÜYÛZÂT

Otuz Üçüncü Madde: Medrese-i Süleymaniye me'zûnları derece-i ihtisâslarına göre Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi müderrislikleriyle müdürlüklerine ve müdür muâvinliklerine ve müftülüklere ve sahn teşkilâtı yapılan taşra medârisi müdür ve müderrisliklerine ve mekâtib-i umûmiye ulûm-ı diniye ve Arabiye muallimliklerine ve Fetvâhâne müsevvidlikle rine ve kürsü şeyhliklerine ve sefâret imametlerine ve alay imametlerine ve bunlara muâdil memuriyetlere tayin olunurlar.

Otuz Dördüncü Madde: Medrese-i sahn mezûnları Meşihat ve Evkâf aklâmı memuriyetlerine ve müftü müsevvidliklerine ve ibtidâ-i haric ve ibtidâ-i dahil teşkilâtı yapılan taşra medârisi müdür ve müdür muâvinliklerine ve muallimliklerine ve teşkilâtı yapılmayan mahallerin merkez müderrisliklerine ve tabur imametlerine ve bunlara muâdil memuriyetlere tayin olunurlar.

Otuz Beşinci Madde: İbtidâ'-i dahil mezûnları hâfız-ı kütüblüklere ve mahallât cevâmî'î şerifesi imamet ve hitâbetlerine ve ibtidâî ve numune mektepleri ulûm-ı diniye muallimliklerine ve bunlara muâdil memuriyetlere tayin olunurlar.

Otuz Altıncı Madde: İbtidâ'-i haric me'zûnları kurâ cevâmî'î şerifesi imamet ve hitâbetleriyle muallimliklerine ve bunlara muâdil memuriyetlere tayin olunurlar.

MADDE-İ MUVAKKATE

Otuz Yedinci Madde: Derecât-ı selâse medârisi teşkilâtı yapılmayan mahallerdeki müderrisîn ve talebenin hukuku kemâ-kân mahfûzdur. İşbu medârisin tedvîr-i umûru mahalli müfettişinin riyâseti altında talimât-nâme-i mahsusuna tevfikân müteşekkil encümen-i ilmîlere aiddir. Otuz Sekizinci Madde: İşbu nizâm-nâme yevm-i neşrinin ferdâsından itibaren meriyyü'l-icradır. Otuz Dokuzuncu Madde: İşbu nizâm-nâmenin icrasına Şeyhülislâm ve Evkâf-ı Hümâyûn ve Harbiye ve Hariciye ve Maârif nâzırları memurdur. İşbu nizâm-nâmenin mevki-i meriyete vaz'ını ve nizâmât-ı devlete ilâvesini irâde eyledim. Fî 16 Zilhicce sene 1335 / fî 4 Teşrîn-i Evvel sene 1333

Meclîs-i Vükelâ Azâlarının İmzaları

Kaynak: DÜİT, 19/29; Albayrak, M.-Şeker, K. (2014). *Arşiv belgelerine göre Osmanlı eğitiminde Modernleşme, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 134*. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları: Ankara, s. 326-330.

TBMM'CE KABUL EDİLEN MEDARİS-İ İLMİYE NİZAMNAMESİ (ORİJİNAL METİN)

ج ۱۹ عدد ۱۸۱

(سولار نك)

صيفه ۱۳۵

مدارس عليه نظامنامهسى

مدارس عليه تشكيلاتى :

ماده ۱ — مدرسه لر ايكي نوعدر . بى دارالخلافه مدرسه لرى ، ديكرى مدارس عتيقه نك اصلاحندن حاصل اولان مدارس علميه در . دارالخلافه مدرسه لر نك تشكيلات و صورت اداره سى بشقه جبر تاملپناه تابع اولديغىدن اشبو نظامنامه مدارس علميه په عاندر .
ماده ۲ — مدارس علميه دخى دارالخلافه مدرسه لرى كى شرعيه و كلك حليله سته مربوط اولديغىدن و كالت مشارالها نك تسيب ايدمچكى محقرده لزمه كوره برون متعود مدرسه علميه آجيلير .
ماده ۳ — مدارس علميه نك مدت تحصليه سى اون ايكي سنه اولوب بو ايكي دوره په آيرلشدر . ايلك آلى سنه سى قسم اول ، ديكر آلى سنه سى قسم ثابدر . قسم اولده يوميه اوچر ، قسم ثابده اينيشير درس اوقونور . هفته ده تحصيل آلى كون اولوب تعطيل يلكر جبه كونلرينه منحصر در .
صورت اداره :

ماده ۴ — هر موقى بولان عجلده بر مدرسه علميه انجمنى بولنور . مدارس علميه انجمنى مفتنك رياستى آلتده اوقاف ماموريله منتخب اوچ زاندىن عبارت اولق اوزره بش زاندىن تشكيل ايدر . انجمن علميه نك منتخب اعضاسى عجلده بالفعل تدريس ايله مشغول اولمش لملها طرفندن انتخاب ايديلير . بو صورت انتخاب برنجى دوره هان اولوب بوندى صوكرا كى انتخاب درمزلنده مدرسه ده تدريس ايله مشغول اولان بالجله مدرس و ملما طرفندن پايلير . انجمن علميه نك بدق برسنه در .
ماده ۵ — انجمن علميه نك وظيفه سى مدارس علميه نك تفتيش و مراقبه ، ماده نواقضى اكاله سى و هر فك اوقونه جنى هر فك بولونه جنى عملى و هانكى ذاتك هانكى علم و فنى اوقوده جنى تعين بولنوك اساميسى برى تصديق اهم احوال په برابر شرعيه و كالته عرض ايتك و مدرسه په قبول انا جنى طلبه نك كنيه دفترى طرفتقدر .

مدرسه لرك وظائفى :

ماده ۶ — مدرسین عهد لرینه توجه ايدلان دوروسى مفردات پروضراى موجبجه بر انتظام تحتده تدریس ایدمچکلردر .
ماده ۷ — کنديستندن درس اوقوسون اوقوماسون هر مدرس دائره سى داخلنده بولنان طلبه نك احوالنه نظارت ايدمچك و طلبه نك وظائفنه دائر اولان موادك خلافتده حر كنلرينى كورورسه لازم كلان نصايحي اجرا ولدى الاقتضا مشاهداتنى انجمن علميه بيلديره چك و دائره سى داخلنده كى طلبه نك كنيه دفترى طرفه جق و بر نسخهنى انجمن علميه ويره چكدر .

ماده ۸ — هر هانكى بر فنى اوقودان مدرس درسندن اول طلبه نك موجودىنى بوقلايه جق و گلبن و ارسه اسم لرى حداسنه اشارت ايدمچكدر

و بوقلامه دفتر نك خلاسه سى هر اوچ آى نهايتده انجمن علميه

بيلديره چكدر .

طلبه نك قيد و قبول :

ماده ۹ — مدرسه نك برنجى صنفه قيد ايدمچك طلبه نك سنى اون ايكي دن دون و اون ييدىن افزون اولماق شرطدر . سنى اون ييدىن فضله اولانلر بالامتحان اباقتلرينه كوره برنجى صنفك فوقده كى صنفله قبول ايديلير . ان ايكي دن سنى دون اولان طلبه نك مدرسه ذ ارباستندن كيسه و ارسه انك ياننده قيد ايدمچك سزى بتوك ايتسه و حفظه چالشايسنه ، كنه ده ام ايتسه مساعده ايدمدر .

ماده ۱۰ — برنجى صنفه قيد ايدمچك طلبه نك تركه فراتت و قرآن كريم او فويه بيله چك و نور كجه گلدرن كوچك جملهر يازه بيله چك درجه ده معلومتى اولق شرطدر .

ماده ۱۱ — مدرسه په قيد ايجون انجمن علمى رئيسه مراجعت

اولنور .

طلبه نك وظائفى :

ماده ۱۲ — طلاه بر معذرت مشروعه په مستند اولمه دجه درسى ترك ايتمه چك ،
ماده ۱۳ — اقسام لرى يانسو نمازندن صوكرا مدرسه نك قه سى قانه جقدن ليالى تطليله مستتا اولق اوزره مدرسه ده بيتوت ايدن طلبه كچه لرى طشاريه چي قمايه چقدر . فوق العاده احوال سهقه سيه چيتمق ايجاب ايدرسه مدرسه نك انضباطيله علاقه دار اولان زانه معلومت ويره چكدر .

ماده ۱۴ — طلبه فرائض دينيه نى ايا ايدمچك و هر برده اوورسه اولسون آداب اسلاميه به مقايير حر كانه بولونه جق و محل تيمت اولان يرله يتمه چكدر .

ماده ۱۵ — طلبه عرف و عادات قديمه مدارس ه تماميله رهاستكار اولمچقدر .

ماده ۱۶ — طلبه نك مدرسین و مامورينه قارشى خلافت ادا حر كت و حيثيت كسانه و سر كشانه معامله ده بولونمى و او اسر و تعليلاته رعایت سزك و مدرسه داخلنده كورولتو ايدرك سكوتى اخلاق ايتمى و كسوة علميه نك غيرى ركسوه نى لابس بولونمى ممنوعدر .

ماده ۱۷ — طلبه يكديگرينه قاعده اخوت ره ايدمچك و حرمت متقابلده بولنه جق و يكديگرينى رنجيده ايتمه چكدر .

ماده ۱۸ — مدرس مدرسه نك انضباطى يالذات كنديسى تأمين ايدر و يا خود امين اولدينى برذاته توديع ايلر .

ماده ۱۹ — طلبه حقتده ترتيب و تطبيق ايدمچك . مجازات اوچدره قنيه ، تكدير ، طرد .

ماده ۲۰ — طلبه مكلف اولدينى وظائفندن بريسى ترك ايدرسه

درس اصول حدیث ، ایک درس مذہب اسلامیہ تاریخی .
 اون برنجی سنہ : بش درس تفسیر وحدیث ، بش درس اصول
 فقہ ، ایک درس مجلہ .
 اون ایکنچی سنہ : بش درس تفسیر وحدیث ، بش درس دررک
 معاملات قسمی ، ایک درس شفا .

تعمیل :

ماہ ۲۵ — مدت تحصیل سکڑ آء اولوب تموز ، اغستوس
 اپلول آپارلہ ہانکی موسمہ تضادف ایدرسہ ایستون رمضان شریف
 تعدایدر .

ماہ ۲۶ — اشبو نظامناہک تطبیقہ شرعیہ ، کبلی مأموردر .
 ۸ مایس ۳۳۷

عدلیہ وکالتی وکیلی شرعیہ وکیلی اجرا وکباری ہیئتی رئیس
 مجید فہمی مدافہ ملیہ ریالی فوزی
 داخلیہ وکیلی خارجیہ وکیلی مالیہ وکیلی معارف وکیلی مانیہ
 محمدعطا بکر سامی فرید دوقور رفیق
 نافہ وکیلی اقتصاد وکیلی صحیحہ و معاونت ارکان جریہ عمومیہ
 عمرلطیف محمود جلال اجتماعہ وکیلی وکالتی کبلی
 دوقور رفیق فوزی
 تورکیا بونوک ملت مجلسی رئیس
 مصطفی کمال

اسلام اختلالنک باشی

۲۷ تاریخلی (ذی نیرایست) غزہ قسسی ، (شرق قریب مسئلہ سنک
 اہمیت حقیقیہ سی) ناملہ (لوندہ) ندہ (انی بر آوریالی) مضای
 مستعارلہ انتشار ایدن مهم برانردن آئیدہ کی فقرہ بی اہمیتہ مبنی اقتباس
 ایتمکدہ در بوقرہ دہ دنیلبورکہ :

«سیاست عالمنده طوغری ، یا کلکی بیامک ، بر طرفدن (ونزہ لوس)ک
 مزایای تقدر ، دیگر طرفدن تورکاری بارہ اولقلہ اہام انک بر مسئلہ
 دکلدہ اصل موضوع بحث اولان قوتلرک قیمتقن تقدر واخلال اولونان
 منافقہ ویا سیاستہ کورہ اونتری تألیف ایتمکدر . برچوق مملکتلرہ
 علم سیاستک بواساسات ابتدائیہ سی اونوتولدی . سیاست (غلا دستون)
 طرفدارلرینک (قرآن) دن ممنون اولوب اولمادقلری تی تدقیق ایتمہ دیک
 کی تورکلرک باربار ویامدی اولوب اولمادقلرہ دہ مشغول اولماز .
 سیاستک مشغول اولہ جنی مسئلہ بوباربار اولمادقلری ادعا اولونان تورکلرک ،
 بوتون جہانک نظر اعتبارہ آلہ جنی بر قدرت سیاسیہ بی حاز اولوب
 اولمادقلری ، آوریایہ قارشی زہرلری بوسکوروب بوسکورمیہ جکلری ،

تفرکتک درجہ سنہ و اہمیتہ کورہ مدرس طرفدن تیبہ وی تکدر
 جزالی وریلیر . مکرراً اجرا ایدیلان تکدردن متنہ اولمان طلبہ
 انجمن علمی قریبہ موقاً طرد اولتور . اوج موقت طرد طرفدن قطعی بی
 انتاج اندر .

مادہ ۲۱ — آلتی آی حبسہ محکوم ایدیلان طلبہ انجمن علمی
 قزازیہ قداماً طرد اولتور .

مادہ ۲۲ — امتحانلر آریجہ تعینات احکامناہک تابع اولہ جقدر .
 مدارس عالیہ ندیزس ایدیلہ ک علوم و فنون :

مادہ ۲۳ — مدارس علمیہ تدویس اولہ حق علوم و فنونک
 نوع و مقاری و کتابلری شرعیہ وکالنجہ تعین ایدیلیر .

مادہ ۲۴ — مدارس علمیہ بہ شمڈیک قبول ایدیلان علوم و فنون
 بروجہ زبرددر :

(قسم اول)

برنجی سنہ : ہفتہ دہ بش درس صرف ، درت درس ترتیل قرآن ،
 اوج درس لغت عربیہ ، ایک درس املا و قرائت ، ایک درس حساب ،
 ایک درس خط .

ایرہ چی سنہ : بش درس عوامل و اظہار ، ایک درس املا و قرائت ،
 ایک درس حساب ، ایک درس خط ، درت درس حلی . بر درس عربی ،
 ایک درس لغت عربیہ .

وچچی سنہ : بش درس ملاحمی ، ایک درس سراج ، ایک درس
 قواعد عمایہ ، ایک درس حساب ، ایک درس جغرافیہ ، درت درس
 حلی ، بر درس قرائت عربیہ .

برنجی سنہ : بش درس حلی ، بش درس قسوری ، ایک درس
 قواعد و کتابت ، بکی درس ہمدسہ ، ایک درس جغرافیہ ، ایک درس
 ایساغہ چی و علاقہ .

بشنجی سنہ : بش درس منطق ، بش درس ملتق ویا افانہ الطالین ،
 بر درس وضع ، ایک درس فارسی ، ایک درس کتابت و ادبیات ترکیہ ،
 ایک درس تاریخ عثمانی ، بر درس قرآن .

آلنجی سنہ : بش درس منطق ، بش درس ملتق ، ایک درس آداب ،
 اوج درس تاریخ اسلام ، ایک درس کاستان ، بر درس تونیہ .

(قسم ثانی)

بدنجی سنہ : بش درس کلام ، بش درس مختصر معانی ، ایک
 درس فرائض ، بر درس حفظ الصحہ .

سکڑنجی سنہ : بش درس کلام ، بش درس معانی ، ایک درس
 ادبیات عربیہ ، ایک درس تاریخ عمومی .

طقوزنجی سنہ : بش درس کلام ، بش درس اصول فقہ ، ایک
 درس اخلاق ، ایک درس تاریخ عمومی .

اونجی سنہ : بش درس کلام ، بش درس اصول فقہ ، ایک

NÜVVÂB HAKKINDA NİZAMNAME
(Oriġinal Metin)

﴿ ۳۳۱ ﴾

(نواب حقنڊه نظامنامه)

(صورت خط همايون)

(موجبنجه عمل اولنه)

برنجي بند امور نيابت شرعيه ده استخدام اولنان نواب افتديلر اهليت ورتبه وحيثتلي اعتباريله اصناف خسه اوزرينه ترتيب اولنوب هر بر صنف ايچون حال ورتبه سنه مناسب يلاذ وقضاها تخصيص اولنه رقي بوندن بويله هر بر صنف کندويه مخصوص اولان قضا نيايتلرينه بالتعيين صنف آخره مخصوص اولان قضا نيايتلرينه تعيين اولنجه جقدر وبوصورته بر صنف داخلنده بولنان نوابك فوقلنده اولان صنفه مخصوص نيابت طلبنه صلاحتي اوليه جفندن وبخصوصنه حفظا للنظام هيچ بر طرفدن رجا والتماس وقوع بوليه جق وقبول اولنجه جقدر

ايكيجي بند بالاستخدام وجوهله درايت واستحقاقلري بميان اولان موالى فخام وكبار مدرسين كرام صنف اول وبجسب الاهليه بونلرك مادوني بولنان موالى دوريه ومدرسين ايله من كل الوجوه استحقاق معروف ومشهور اولان اشراف قضاة صنف ثاني وخدمات شرعيه ده استخداملري مسبق اوليوب بودفعه لى الامتحان قابليت واستعدادلري ظاهر اوله جق موالى ومدرسين ايله صنف ثاين معدود اولان اشراف قضاتك من جهة الاهليه مادوني اولنلر صنف ثالث وبولنره استعدادجه قريب بولنلر صنف رابع وبونلرك دخی دوتنده اولنلر ايله آتى الذكر اون ايکيجي بنده بيان اولنديغى موال اوزره بعد الامتحان سلك نوابه سلوك ايدن ذوات صنف خامس اعتبار اولنه جقدر

اوچنجي بند صنوف اربعة مرقومده بولنان افتديلردن برى مأمور اولديغى قضالرده على التوالى حسن سلوك ايله كرك احكام شرعيه اجرا سنه وكرك خدمات سنه ايفاسنده بركونه قصور وتكاسلى واهالى حقنڊه تعدى وارنكابه دائر برحركتى ظهور ايتيوبله بالاستعفا يامدت معينه سنى اتمام ايله انفصالى وقوع بولور ايسه حسب النظام يعنى اون برنجي بنده

محرر مجاس شهادتی و معرفتی ایله بواندیغی صنفک فوقنده اولان صنفه
رتبه سنک مساعده سنه توفیقا نقل اولنسنه استحقاقی اوله جقدر

دردنجی بند مقرولاة عظام وجسامته انلره شبیه اولان مداین و بلاد
نیابت شرعیله صنف اوله وقائمقاملق اولان قضار ایله مماثلیری بولنان
قضار صنف ثانی به ومن جهة الجسامه قریبیری اولان قضار ایله غایت
مسافه بعیدهده بولنان قائممقاملق قضار صنف ثالثه ودها دونیری صنف
رابعه وادناری صنف خامسه حصر و تخصیص قلنه جقدر

بشجی بند صنوف خسهده بولنان قضاردن برینک نایبنی تبدیل
لازم کلدکده اول قضاراده سنه بولنان نواب رضت ایتمز ایسه مادونی
اولان راده صنفک تمیز و منخبیلریدن بریسی تعیین اولنوب فقط راده سنک
فوقنده بولنان قضایه مأموریتندن کندوسنک اول راده نوابنه اتحاق
لازم کلوب مافوقنه ترفیع انجق اوچنجی بندهده محرر اولان شروطنک
استکمالنه منوط و متوقف اوله جقدر

التنجی بند بالفعل کندو منصبه کتمکه طالب اولان قضاة صنوفه داخل
اولش مقولهدن و منصبیری کندورینک بولندقلیری صنفه یاخود فوقنده کی
صنفه تخصیص قلنان قضار راده سنه اولوبده قضاء مزبور نایبک
انفصالی لازم کلور ایسه بالفعل کندو منصبک ضبطنه مساعده اولنه جقدر
صنوفه داخل اولماش ذواتدن اولوبده اداره به اقتداری تین و استحقاقی
تحقق ایلدیکی صورته کذلک منصبه مساعده اولنه جقدر

یدنجی بند بعد مسافه سی اولیان بلاد و قضار نایبیرنه اون سکرماه
و بعید المسافه اولانلره یکریمی درت ماه مدت تعیین اولنهرق مدت مذکوره
مرورنده عزلیله برینه آخری نصب اولنوب و مدت مذکوره منقضیه
اولدن استعفا و یاخود عزلیتی موجب اشتکا وقوع بولدیجه عزانه مساعده
اولنیه جقدر

سکرنجی بند حکومت شرعیلهده خلاف شرع شریف حکمی و مغایر
قانون منیف ارتکاب و ارتشا و سارسوه حرکتی متحقق اولان نواب نیابندن
﴿ بالعزل ﴾

بالعزل جنهٔ واقعہ سنہ کورہ جزا قانوننامہٴ ہمایونی موجبہ مجازاتہ مستحق اولہ جقدر

طقوزنجی بند مدیریہ ادارہ اولنان قضا اہالیسنک حاکرندن اشتکاری وقوعندہ قائم مقام مجلس طرفندن اطرافیلہ بعدالتحقیق حقیقت حال والی ایاتہ بامضبطہ افادہ وبعده مجلس ایاتندہ بالتدقیق صورت اشتکاری صحیحہ مقرون وواقعہ مطابق ایسہ وقوعی اوزرہ مجلس ایاتندن كذلك محل قائمہ قامیدہ بولنان نواب عندالاشکا ایالت مجلسندہ کندوسی حقیقتیلہ بالتحقیق بامضبطہ عرض وانہا وکرسی ایالت نائبنک سوہ حرکتی وقوعندہ مجلس ایاتندن علی وقوعہ عرض و بیان اولنہ جقدر

اوننجی بند حکام شرع طرفندن تعدیات نامشروعہ ظہورندہ ولایہ ومامورین واعضاء مجلس طرفلندن ستر واخفا وتصاحب ایلہ اہالی ورعیایہ غدز وقوعندہ سکوت ایلدکلی حالذہ مؤاخذہ اولنہ جقدری مثلوارباب نیابت اوزرلینہ اشکا وقوعندہ عزو اولنان سوہ حرکاتندن بری الذمہ اولدقلمی ظاہر اولدیغی تقدیردہ حکام شرعہ افترا ونفسانیت ایلہ ایصال ضرر قصد ایدن کیسہ لدخی جزا قانوننامہٴ ہمایونی موجبہٴ مفتری جزاسنہ مستحق ومظہر اولہ جقدر

اون برنجی بند درعلیہدہ بولنان نوابک ذی رتبہ اولوب اہلیتی معلوم اولنلردن ماعداسنک دائرہ فتوایناہیدہ اعضاسی بالانتخاب ترتیب اولنہ جق مجلس معرفتی ایلہ مسبق الامتحان اولنلرک یوقلمہ اصولی واولیانلرک امتحانلری بالاجرا مراتب اہلیت واستحقاقلری ظاہرہ اخراج اولنہرق قننی صنفہ مستحق اولدیغی تبین ایدر ایسہ یدلزندہ اولان تذکرہ لینہ ومجددا ویریلان تذکرہ لہ شرح ویریلوب بعدالتمہیر تنظیم اولنہ جق ذفتردہ اسمی قید اولنہ جقنی مثللو طشرودہ بولنانلر دخی بالانفصال درعلیہیہ ورود ایتدیجہ یوقلملری اجرا اولنہرق كذلك تذکرہ لینہ شرح ویریلوب تمہیر واسمی قید اولنہ جقدر وصنوفہ داخل اولغہ اصلا استحقاقی اولیہرق برتقریب تذکرہ یہ نائل اولنلر بولنود ایسہ اومثللو تذکرہ لہ اعتبار اولنہ جقدر

﴿ ۳۲۴ ﴾

اون ایکیجی بند درعلیه اولان محاکم شرعیه طریق نیابته سلوک
ایدنلر ایچون مکتب حکمنده حد و اعتبار اولنهرق اومقوله نیابته کتمک
داعیه سنده بولنان ارباب استعداد اول امرده محکمه رک بزینه دوام ایله
اصول حکومت و کاتبک عملیسنی دخی تعلم و آکسابه سعی و غیرت
ایدوب دوام ایندیکی محکمه نك حاکندن مدت دوامی تصریحجه قابلیت
وحسن سلوک و استقامتی مبین مهور علم و خبر اخذ ایدرک مقام فتوایه
تقدیم هر ضحکال ایله مجلس امتحانه دخولری قبول اولته جقدر و بویله
اولیانلرک بلا علم و خبر امتحانه دخولری تجویز اولنجه جقدر

فی رجب ۱۷ سنه ۱۲۷۱

﴿ صورت ﴾

Kaynak: Nüvvâb Hakkında Nizamnâme 17 Recep 1271, (1289/1872). *Düstûr 1. Tertip*, 1
(1), s. 321-324.

EK-15

MEDRESETÜ'L KUDĀT (KUZĀT) NIZĀMNĀMESİ

(Orijinal Metin)

مدرسة القصاة نظامنامه سی

۱۰ صفر ۱۳۳۲ و ۲۷ کانون اول سنه ۳۲۹ تاریخ و ۱۶۹۳ عددلی
تفویم وقایع جریده سیله نشر و اعلان ایدلمشدر

شهرزاده باشی : اوقاف اسلامیہ . مطبعہ سی .
۱۳۳۸ — ۱۳۴۰

مدرسة القضاة نظامنامه سى

برنجى فصل

امور اداره

ماده : ۱ مقام مشيخت اسلاميه به مربوط و حكام شرعه و منشا و طلبه مسلميه به مخصوص اولان مدرسة القضاة با اراده سنيه حضرت بادشاهى منصوب بر مدير ايله اداره اولنور .

مديرک معيتمده بر معاون و بر کاتب و لزومى قدر مبصر و او طه جى بولنور .
ماده : ۲ مديرک و وظائفى مدرسه نك انضباط و انتظام داخلينه و طلبه نك حسن حال و اطوارينه دقت و درس لرينه نظارت ايتمک و او چنجى فصلده بيان اولنه جنى و جهله مدرسه يه آله جق طلبه نك اولبايده تنظيم قلنه جق تعليمات دائره سنده امتحان معاملاتنى ايفا و اكمال ايتمکدر .

ماده : ۳ طلبه نك اوقات معينه ده مدرسه ده موجود اولسنى تا مين ايجون هر آيه مخصوص اولمق اوزره يوميه دوام جدوللرى تنظيم و مبصر لر واسطه سيله يوقلمه ايديله رك طلبه نك موجود و نا موجودلرى اشارت اولدق دن صکره اون برنجى ماده يه توفيق معامله ايديلير .

ايکنجى فصل

هيئت تعليميه

ماده : ۴ معلملر مأمورين علميه انتخاب انجمن نك تنسييله مقام مشيخت اسلاميه جه تعيين اولنه جقدر .

ماده : ۵ معلملر مديريت طرفدن ترتيب اولنه جق درس جدوللرنده

کوستریلان اوقانده مدرسه ده حاضر اولوب اجرای تدریسات وائناهی تدریسه ده خلاف نظام و آداب حرکته بولان طلبه یه نصیحت و مستحق تکدیر و توبیخ اولانلر حقنده مدیریته مراجعت و اونجی و اون دردیجی ماده لرده محرر اولدیغی اوزره دخول و صنف امتحانلری اجرا ایله مکلفدرلر .

ماده : ۶ بلا عذر دوام ایتمیان معلملرک معاشلرندن مدیریجه قسطالیوم اجرا اولنه جنی کبی برآیده ایکی کره قسطالیومه دوچار اولانلر مستعفی عد ایدیه رک پرلرینه انجمن اتخاچه دیگر معلملر تعیین اولنور .

اوچنجی فصل

مدرسه یه قبول ایدیه کج طلبه نک شرائط و اوصاف و وظائف

ماده : ۷ مدرسه یه داخل اولق ایستیانلرک سنی یکر میدن دون و اوتوز بشدن افزون، بولنماق و اونجی ماده ده محرر قتلردن اثبات اهلیت ایتک و حسن حال اصحابندن اولوب جنایت و یا مخل ناموس جنحه ایله محکوم علیه اولماق شرطدر .

ماده : ۸ مدرسه یه کیرمک ایستیانلر مدیریته بالمراجعه نفوس تذکره لری و یا هویت ورقه لری و آشی شهادتنامه لری ابراز و ماده آنقه ده محرر اولان اوصاف و شرائطی حائز اولدقلری اثبات ایلدکلری حالده معامله قیدی لری ایضا ایدیلور و بولردن اونجی ماده ده محرر دخول امتحاننده تمام نومرونک نصفندن زیاده سنی احراز ایدنلر مدرسه یه قبول اولنورلر. یدنجی ماده ده محرر شروطی حائز اولدقلری بالا خره تبین ایدنلرک قیدلری ترقین ایدیلور .

ماده موقته

حکام شرع قانون جدیدینک اون یدنجی ماده سنی تعقیب ایدن فقره موقته موجبنجه صنوف خمسه مستخدمیندن اولوب هنوز امتحانلری اجرا قانمش اولمیان نواب مدرسه یه دوام ایچون دخول امتحانندن معفودرلر . بولر مدرسه ده اوقوتان درسلرک عمومندن بر دفعه یه مخصوص اولق اوزره مأذونیت امتحانی ائناسنده طلبه

ایله برابر امتحانه دخی گیره بیلیرلر ، اثبات اهلیت ایلدکلری تقدیرده درجه امتحانلرینه کوره مدرسه مذکوره مآذونلری حکمنده طوتیلورلر .

ماده : ۹ مدرسه هر سنه شوال شریفک اون بشنده کشاد ایدیلهرک درساره مباشرت و جمادی الآخره غره سنده درسار تعطیل ایدیلهرک دخول و صنف و مآذونیت امتحانلرینه بدأ اولنه جق و نهایت شعبان اون بشنده جمله سی اکال ایدیلهر جقدر .

ماده : ۱۰ دخول امتحاننک زمان اجرایی غزته لرله اعلان ایدیلهر جک بوردس و کیلنک ریاستنده هیئت تعلیمیه دن انتخاب اولنه جق ذوات طرفندن اولباده تنظیم قلنه جق تعلیمات دائره سننده صرف و نحو و وضع و منطق و بلاغت و اصول فقه و عقائد و کلام فتلریله حسن خط و کتابت و تاریخ اسلام و عثمانی و جغرافیای عثمانی و حساب درسارندن تحریری اولهرق اجرا قلنه جقدر .

ماده : ۱۱ مدت تدریسیه ده طلبه دن بری برآی طرفنده معذرت مشروعه یه مستند اولمقسزین درسده اوچ دفعه بولنماز ایسه برنجی آیده مدیر طرفندن تنبیه ، ایکنجی آیده توبیخ ، اوچنجی آیده اوسنه امتحانه قبول ایدلیوب بولندی صنفده ایقا اولنه جقدر . مدرسه داخلنده آداب و نظامنامه مندرجانته مغایر و خارجه محل وقار و حیثیت حالانه جرأت ایدن طلبه یه کذا برنجی دفعه سننده مدیر طرفندن اخطارات و نصایح مقتضیه اجرا و تکرری حالنده توبیخ و اوچنجی دفعه تکرر ایدرسه مدیر طرفندن اعطا اولنه جق تقریر اوزرینه با اشارت مشیختنهای قیدی ترقین اولنه جقدر .

در دنجی فصل

درسارک انواعی و امتحانلرک صورت اجرایی

ماده : ۱۲ مدرسه القضااتک مدت تدریسیه سی درت سنه دن عبارت اولوب او قونه جق دروس شرعیه و قانونیه تعلیمات مخصوصه سنه تابع اوله جقدر .

ماده : ۱۳ سنه تدریسیه نهایتنده هر صنفک طلبه سی بولندقلری صنفلرده او قودقلری دروسدن امتحان ایدیلهر جقدر .

ماده : ١٤ امتحانلر علنی اوله رق هر درسك معلمی ومدير طرفندن انتخاب اولنه جق ارباب اختصاصدن ایکی ممیز طرفندن تعلیمات مخصوصه سنده محرر اولدینی وجهله شفاهاً وتحریراً اجرا اولنور .

ماده : ١٥ امتحانلرده هر درس ایچون بشر سؤال ترتیب وفوراً طلبه یه ایراد ایدیله جقدر . هر درسك تمام نومروسی اوندر .

ماده : ١٦ امتحان ویرمکه مکلف اولدینی درسلردن آلدینی نومرولرک وسطیسی آلتی نومرویه بالغ اولمیان ویا وسطیسی آلتی نومرویه بالغ اولوبده بردن زیاده درسدن درتدن آشاغی نومرو آلان طالب ترفیع صنف ایدمهز .

ماده : ١٧ امتحانلرده کتابه ودفتره باقق ویا اوزرنده درسه متعلق اوراق بولندیرمق ویا یکدیگرندن استنساخ ایتمک ویا بربریله مذاکره ومکالمه ایلک ممنوعدر . بوکی حرکته بولنانلر درحال امتحان محندن اخراج ایدیله جکلری کی ایام معینه سنده بلا عذر وضروره امتحانه کیرمیانلر دخی صنفلرنده ایقا اولنه جقدر .

ماده : ١٨ مجموع دروس اعتباریله بربری اوزرینه آلتیشر نومرو احراز ایدوبده یالکیز بردرسدن درتدن آشاغی نومرو آلانلرایله معذرت مشروعه شخصییه سنه وید اختیارنده اولمیان اسباب مجبره ضروریه یه مبنی امتحانه کیره میانلر اکیال امتحانه کیره بیلورلر .

ماده : ١٩ اکیال امتحانی سنه آتیئه تدریسیه نیک ایلک آینه وبر دفعه یه منحصر اولمق ومعذرت شخصییه واسباب مجبره قبول ایدلامک اوزره مدیر طرفندن تعیین واعلان اولنه جق ایامده اجرا اولنور . اشبو ایام معینه ده اکیال امتحانه کیرمیانلر صنفلرنده ایقا اولنورلر .

ماده معده : ٢٠ صوک صنف طلبه سی صوک سنده اوقودقلری درسلردن امتحان اولندقدن صکره اشبو درسلرده قزانقلری نومرولر دردنجه سنده اوقونمیوب برنجی وایکنجی واونجی سنه لرده اوقونمش اولان درسلرک صوک امتحاننده قزانمش اولدقلری نومرولر ایله برلشدیریلهرک درر ومجله وفرائض وصک شرعی درسلردن اوست اوسته طقوزر ودیکر درسلردن کذا اوست اوسته طقوزر

نومرو احراز ایدنلره ثالث ودرر ومجله وفرائض وصك شرعى درسلىندن اوسته اوسته سگزر وديكر درسلىندن كذا اوست اوسته سگزر نومرو احراز ایدنلره رابع ودرر ومجله وفرائض وصك شرعى درسلىندن اوست اوسته یديشر وديكر درسلىندن كذا اوست اوسته یديشر نومرو احراز ایدنلره خامس درجه ده مأذونیت رؤسى اعطا اولتور . ذكر اولسان یديشر نومروى احراز ایده میانلر ویا صوك صنفده كى درسلك يالكز برندن بیله درتدن آشاعى نومرو اولانلر صنفلرنده ابقا اولتورلر. احراز ایتدكلرى نومرولره كوره اخذ ایده بیله جكلرى مأذونیت رؤسك درجه سنى اعلا ایتك ایستیانلردن حد وسطى به اساس اولان درر، مجله، صك شرعى، فرائض درسلىنك يالكز برندن آلتیدن آشاعى نومرو آلمش اولانلرك يالكز بو درسدن تكرار امتحانى جائز اولوب سالف الذكر درسلك برندن فضله سندن ویا ینه وسطى بی تشكىل ایدن ديكر درسلك يالكز برندن آلتیدن آشاعى نومرو آلمش بولنانلر مذكور رؤسندن فارغ اولمق شرطیله كندیلرندن صكره كى صنف طلبه سیله برلكده دردنجه صنف درسلىنك كافه سندن امتحان ویرمكه مجبوردرلر. امتحان اخير نومرولرینه قارشو اولكى امتحان نومرولرینك بركونا حكم وتأثيرى قالماز .

ماده : ۲۱ مدرسه القضاة اوست اوسته ایكى سنه دوام ایتیمان ویا خود بر صنفده بربرى اوسته ایكى سنه قالان ویا برنجی دفعه مأذونیت امتحاننده واکالنده موفق اولاماملرندن طولانى سنه آتیه مأذونیت امتحان واکالنه کیروب ینه موفق اوله میان طلبه نك قیدلری ترقین اولتور .

ماده : ۲۲ مأذونیت رؤسنه مستحق اولانلرك درجه لرینى مبین تنظیم اولنه جق رؤسلىر مدیر وهیئت تعلیمیه طرفندن تختم وانجمن انتخاب مأمورین علمیه جه قید وتصدیق وطرف شیخ الاسلامیدن بالقبول تحلیفلى اجرا قلندقدن. صكره صاحبلىرینه اعطا اولتور .

ماده : ۲۳ اشبو نظامنامه نشرى تاریخندن معتبر اولوب اجرای احكامیه مقام مشیخت علیایه مفوضدر .

اشبو لایحه نظامیه نك موقع مرعیتہ وضعی ونظامات دولته علاوہ سنی اراده

ایدرم .

۵ صفر ۱۳۳۲ ۲۱ کانون اول ۱۳۲۹

محمد رشاد

صدر اعظم و خارجیہ ناظری محمد سعید	شیخ الاسلام اسعد	حربیہ ناظری احمد عزت	شورای دولت رئیس خلیل
عدلیہ ناظری ابراہیم	داخلیہ ناظری و مالیہ ناظری و کیلی طاعت	بحریہ ناظری محمد	معارف ناظری احمد شکری
نافعہ ناظری و کیلی احمد جمال	تجارت و زراعت ناظری	پوسٹہ و تلغراف و تلفون ناظری اوسمان	اوقاف ہایون ناظری خیری

EK-16

MEDRESETÜ'L KUZÂT (KUZÂT) NİZÂMNÂMESİ

(Orijinal Metnin Latinizesi)

5 Sefer 1332/21 Kanûn-i evvel 1329 (3 Ocak 1914), numara: 66", (Takvim-i vekâyi ile neşr ve ilân: 10 Sefer 1332/27 Kanûn-i evvel 1329-Numara: 1693) (Takvim-i vekâyi ile neşr ve ilâm :10 Sefer 1332/27 Kanûn-i evvel 1329-Numara: 1693)

BİRİNCİ FASIL

UMÛR-İ İDÂRE

Madde: 1 Makâm-ı Meşhât-i İslâmiyyeye merbût ve hükkâm-ı şer'î menşei ve talebe-i müslimeye mahsûs olan Medreset-ül Kuzât bâ irâde-i seniyye-i hazreti Pâdişahı mensûb bir müdür ile idare olunur. Müdürün mâiyyetinde bir muâin ve bir kâtib ve nüzûmu kadar mubassır ve odacı bulunur.

Madde: 2 Müdürün vezâifi medresenin inzibât ve intizâm dahiliyyesine ve talebenin hüsn-i hâl ve etvârına dikkat ve derslerine nezâret etmek ve üçüncü fasılda beyân olunacağı vecihle medreseye alınacak talebenin ol babda tanzîm kılınacak ta'lîmât dâiresinde imtihân muâmelâtını ifâ ve ikmâl etmektir.

Madde: 3 Talebenin evkât-ı mu'ayyenede medresede mevcûd olmasını te'min için her aya mahsus olmak üzere yevmiye devâm cetvelleri tanzîm ve mubassırlar vâsıtasıyla yoklama edilerek talebenin mevcuduna mevcutları işâret olunduktan sonra on beşinci maddeye tevfik-i muâmele edilir.

İKİNCİ FASIL

HEYET-İ TÂLİMİYYE

Madde: 4 Mu'alimler memûrîni ilmiyye intihâb encümeni tensibiyle Makâm-ı Meşhât-ı İslâmiyye'ce ta'yîn olunacaktır.

Madde: 5 Muallimler müdürîyet tarafından tertîb olunacak ders cetvellerinde gösterilen evkâtta medresede hâzır olup icrâ-yı tedrisât ve isnâ-yı tedrîste hilâf nizâm ve âdâb-ı harekette bulunan talebeye nasîhat ve müstehak tekdîr ve tenbîh olanlar hakkında müdürîyete mürâcaât ve onuncu ve on dördüncü maddelerde muharrir olduğu üzere duhûl ve sınıf imtihanlarını icrâ ile mükellefdirler.

Madde: 6 Bilâ-özr devâm etmeyen muallimlerin maaşlarından müdürîyetçe kıst-ül-yevm icrâ olunacağı gibi bir ayda iki kere kıst-ül-yevme dûçâr olanlar müstefîât edilerek yerlerine encümen-i intihâbca diğeri muallimler ta'yîn olunur.

ÜÇÜNCÜ FASIL

MEDRESEYE KABÛL EDİLECEK TALABENİN ŞERÂİT VE EVSÂF VE VEZÂİFİ

Madde: 7 Medreseye dâhil olmak isteyenlerin sinnî yirmiden dûn ve otuz beşten efzûn bulunmak ve onuncu maddede muharrir fenlerden isbât- ı ehliyet etmek ve hüsn-i hal eshâbindan olup cinâyet veya muhal namus cunaha ile mahkûm aleyhi olmamak şarttır.

Madde: 8 Medreseye girmek isteyenler müdürîyete bi-l-mûraca'a nüfûs tezkirelerini veya hüviyet verakalarını ve âşî şehâdetnâmelerini ibrâz ve madde-i ânifede muharrir olan evsâf ve şerâidi hâiz olduklarını isbat eyledikleri halde muâmele-i kaydiyyeleri ifâ edilir ve bunlardan onuncu maddede muharrir duhûl imtihanında tamam numaranun nisfindan

ziyadesini ihrâz edenler medreseye kabul olunurlar. Yedinci maddede muharrir şurûti hâiz olmadıkları bilâhare tebeyyün edenlerin kaytları terkin edilir.

MADDE-İ MUVAKKATE

Hükkâm şer'î kanûn-i cedîdinîn on yedinci maddesini tâkîp eden fıkra-ı muvakkate mucibince sunûf-u hamse müstahdimîninden olup henüz imtihanları icrâ kılınmış olmayan nûvvab-ı medreseye devam için dühûl imtihanından ma'fûdurlar. Bunlar medresede okunan derslerin umûmundan bir defâya mahsûs olmak üzere mezunları imtihânı esnâsında talebe ile beraber imtihana dahî girebilirler. İsbât-ı ehliyet eyledikleri takdirde derece-i imtihânlarına göre medrese-i mezkûre mezûnları hükmünde tuttular.

Madde: 9 Medresede her sene Şevval-i şerîfin on beşinde küşâd edilerek derslere mübaşeret cemâdi'l-âhira guresinde dersler tatil edilerek dühûl ve sınıf ve mezûniyyet imtihanlarına bed' olunacak ve nihâyet şâbân on beşinde cümlesi ikmâl edilecektir.

Madde: 10 Dühûl imtihanlarının zaman icrâsı gazetelerde ilân edilecek ve ders vekilinin riyâsetinde heyet-i tâlîmiyyeden intihâb olunacak zevât tarafından ol bâbda tanzîm kılınacak ta'lîmât dâiresinde sarf ve nahiv ve vaz' ve mantık ve belagat ve uşûl-i fıkıh ve akâid ve kelim fenleriyle hüsn-i hat ve kitâbet ve tarih-i İslâm ve Osmânî ve coğrafya-yı Osmânî ve hesâb derslerinden tahrîrî olarak icrâ kılınacaktır.

Madde: 11 Müddet-i tadrîsiyyede talebeden biri bir ay zarfında mâzeret-i meşrû'aya müstenid olmaksızın derste üç defa bulunmaz ise birinci ayda müdür tarafından tenbih ikinci ayda tevbih, üçüncü ayda o sene imtihana kabûl edilmeyip bulunduğu sınıfta ibkâ olunacaktır. Medrese dâhilinde âdâba ve Nizâmname münderecatına mugayyir ve hâriçte muhal vakâr ve haysiyet-i hâlâte cüret eden talabeye keza birinci defasında müdür tarafından ihdârât ve nesâyah-i mükteziyye icrâ ve tekerrürî hâlinde tevbih ve üçüncü defâ tekerrür ederse müdür tarafından i'tâ olunacak takrir üzerine bâ işâret meşihatpenâhı kaydı terkîn olunacaktır.

DÖRDÜNCÜ FASIL

DERSLERİN ENVÂ'İ VE İMTİHANLARIN SÛRET-İ İCRÂSİ

Madde: 12 Medredet-ül-Ğuzât'ın müddet-i tadrîsiyyesi dört seneden ibâret olup okunacak dürûs-u şer'îyye ve kânûniyye tâlîmat-ı mahsûsâsına tâbi olunacaktır.

Madde: 13 Sene-i tadrîsiyye nihâyetinde her sınıfın talebesi buldukları sınıflarda okudukları dersten imtihân edilecektir.

Madde: 14 İmtihânlar alenî olarak her dersin muallimi ve müdür tarafından intihâb olunacak erbâb-ı ihtîsasdan iki mümeyyiz tarafından tâlîmât-ı mahsûsasında muharrir olduğu veçhile şifâhen ve tahrîren icrâ olunur.

Madde: 15 İmtihânlarda her ders için beşer suâl tertîb ve fevran talebeye îrâd edilecektir. Her dersin tamam numarası ondur.

Madde: 16 İmtihan vermekle mükellef olduğu derslerden aldığı numaraların vasatîsî altı numaraya bâliğ olmayan veya vasatîsî altı numaraya bâliğ olupda, birden ziyade dersten dörtten aşâğı numara alan talebe terfi-i sınıf edemez.

Madde: 17 İmtihânlarda kitâba ve deftere bakmak veya üzerinde derse müte'allik evrâk bulundurmamak veya yekdiğerinden istinsâh etmek veya birbirleriyle müzâkere ve mükâleme eylemek memnû'dur. Bu gibi harekette bulunanlar derhâl imtihan mahallinden ihrâc edilecekleri gibi eyyâm-ı mu'ayyenesinde bilâ özr ve zaruretin imtihâna girmeyenler dâhi sınıflarında ibkâ olunacaklardır.

Madde: 18 Mecdû-i dÛrÛş itibârîyle birbiri Ûzerine altışar numara ihrâz edip de yalnız bir dersten dÛrtten aŖađı numara alanlar ile mâzeret-i meşrûa-i şahsiyyesine ve yedi ihtiyârında olmayan esbâb-ı mücbire-i zarûiyyeye mebni imtihâna girmeyenler ikbâl imtihânına girmeyenler ikmal imtihanına girebilirler.

Madde: 19 İkbâl imtihânı sene-i âtiyye-i tadrîsiyyenin ilk ayına ve bir defâya mÛnhasır olmak ve mâzeret-i şahsiyye ve esbâb-ı mücbire kabÛl edilmemek Ûzere mÛdÛr tarafından tâyin olunacak eyyamda icra olunur. İŖbu eyyama muayyenede ikmâl imtihânına girmeyenler sınıflarında ibgâ olunurlar.

Madde: 20 Son sınıf talebesi son senede okudukları derslerden imtihan olduktan sonra işbu derslerden kazandıkları numaralar ile dÛrdÛncÛ senede okunmayıp birinci ve ikinci ve ÛçÛncÛ senelerde okunmuş olan derslerin son imtihânında kazanmış oldukları numerular ile birleŖtirilerek “DÛrer” ve “Mecelle” ve “Ferâiz” ve “Son Ŗer’î” derslerinden dokuzar ve diğer derslerden Ûst Ûste dokuzar numara ihrâz edenler “aliyyÛ-l-a’lâ” ve “DÛrer” ve “Mecelle” ve “Ferâiz” ve “Son Ŗer’î” derslerinden sekizer ve diğer derslerden Ûst Ûste sekizer numara ihrâz edenlere “a’lâ” ve “DÛrer” ve “Mecelle” ve “Ferâiz” ve “Son Ŗer’î” derslerinden altışar ve diğer derslerden Ûst Ûste altışar numara ihrâz edenlere “karîb-i a’lâ” derecede mezuniyet ruÛsÛ i’tâ olunur. Mezûniyyet imtihânına giren talabeden “DÛrer” ve “Mecelle” ve “Ferâiz” ve “Son Ŗer’î” derslerinin yalnız birinden altıdan aŖađı veyâhut diğer derslerin yalnız birinden dÛrtten aŖađıya numara alanlar ikmâl imtihânına girebilirler.

Madde: 21 Medret-Ûl-Ŗuzât’a Ûst Ûste iki sene devâm etmeyen veyâhut bir sınıfta birbiri ÛstÛne iki sene kalan veyâ birinci defa mezûniyyet imtihânında ve ikmâlinde muvaffak olamamalarından dolayı sene-i âtiyye mezûniyyet imtihân ve ikmâlîne girip de yine muvaffak olamayan talebenin kaydları terkîn olunur.

Madde: 22 Mezûniyyet ruÛsuna mÛstehak olanların derecelerini mÛbeyyin tanzîm olunacak ruÛsler mÛdÛr ve heyet-i tâlîmiyye tarafından tahtîm ve encÛmen-i intihâb-ı memÛrîn-i ilmiyye kayd ve tasdik ve tarafı Ŗeyhulislâmдан bi-l-kabÛl tahlîfleri icra kılındıktan sonra sâhiplerine i’tâ olunur.

Madde: 23 İŖbu Nizâmname neŖri tarihinden mu’teber olup icrâ-yı ağkâmı makam-ı meŖîhat-i ulyâya mÛfavvazdır.

İŖbu Lâyiğai nizamnâmenin mevki-i meriyyete vaz’ını ve nizâmat-ı devlete ilâvesini irâde ederim.

5 Sefer 1332 21 KanÛn-i evvel 1329

Mehmet ReŖat

ŖÛrâyı Devlet Reisi	Harbiye nâzırı	Ŗehhulislâm	Sadrâzam ve Hariciye Nâzırı
Halîl	Ahmet İzzet	Esad	Muhamed Sa’it
Bahriyye Nâzırı	Dâhiliye Nâzırı ve Mâliye Nâzırı	Vekîli	Adliye Nâzırı
MahmÛd	Talât		İbrahim
Ma’ârif Nâzırı	Ticâret ve Zirâat Nâzırı		Nâfi’a nâzırı vekili
Ahmed ŖÛkrÛ			Ahmed Cemâl
Posta ve Telgraf ve Telefon Nâzırı			Evkâf-ı HÛmâyÛn Nâzırı
Öskan			Hayrî

Kaynak: DÛstÛr 2. Tertip, 14 Zilhicce 1331-24 Zilhicce 1332/1 TeŖrin-i sâni 1329-13 TeŖrin-i evvel 1330/14 Kasım 1913- 26 Kasım 1913: 6/146-150.

۵ صفر سنه ۱۳۳۳ تاریخی مدرسه القضاة
نظامنامه سنه ۱۳۳۳

برنجی ماده محاکم شرعیہ تک خصوصیات تحریریہ و اداریه سندہ استخدام اولہ حق مأمورینہ منشأ اولی و مدت تدریسیہ سی شمذیلک برسندہ عبارت اولوب لزوم کورلدیکنده ایکی سنه یه ابلاغ ایدلک اوزره درسعادته مدرسه القضاة نہاری برصنف مخصوص-کشاد اولمشدر .

ایکنجی ماده هر سنه اشبو صنف مخصوصه نواحی وقضا نیابتلرنده خدمتلی مسبوق ذوات و بولندقلری دائره لرك معاملاتى خللدار اولماق اوزره مقام مشیخت مشتشارلیقه هر طالبك منسوب اولدینی دائره مدیرینجه مشترکاً تنسیب وتفريق اولنه حق دوائر علمیه مستخدمین حاضرہ سی ومکاتب اعدادیه و یامکاتب اعدادیه درجه سندہ بولنان مکتبلرك سنلری یکرمدن دون و اوتوزدن افزون اولیان مأذونلری بلا امتحان النور. و دیگر طالبلرك سنلری یکر می ایلہ یکر می بش آره سندہ اولق شرطیلہ ماده آتیہه معین درسردن مسابقه امتحاننده احراز موقیعت ایدنلری قبول اولنور .

اوپنجی ماده دخول امتحانی مقام مشیختجه امتحانه تابع اولیان طالبلرك مقداری نظره آلنه رق تعیین اولنه حق عدده کوره مسابقه صورتیلہ عربی [صرف، نحو، منطق] تاریخ، جغرافیا، حساب کتابت وحسن خطدن اجرا اولنور .

در دنجی ماده صنف مخصوصه تدریسات اشبو نظامنامه یه مذیل جدولہ تابعدر .

بشنجی ماده صنف مخصوصک امور اداره سی مدرسه القضاة مدیرینته محول وامور تعلیمیہ سی جانب مشیختدن تعیین اولنه حق معلمینہ مفوضدر .

آلتنجی ماده صنف مخصوص طلبہ سی درس لر ایچون معین زماندن ماعدا ساعات تحصیلہ لرنده باب فتوی سجل مدیرینجه ارانہ اولنه حق محاکم شرعیہ و دوائر علمیه ده بالفعل ایفای وظیفه ایلہ تطبیقاتده حائر ملکه و رسوخ اولغه چالیشه جقلر و هر کون مداوم بولندقلری محاکم و دواثرک دوام جدولریخی امضا ایدرک تطبیقات

امتحانی ایچون تقدیر اولنهجق نومروه اساس اولق اوزره درجهٔ عمارتله لری حقنده رؤسای دواثرک تصدیق لری محتوی سنه نپاینده وثائق مخصوصه ابراز ایلله جکدر.

یدنجی ماده تدریسات ودوام و امتحانلر حقنده کی احکام متفرعه تعلیماتنامه ایلله معیندر .

سکزنجی ماده صنف مخصوص مآذونلری امتحانلرده احراز ایلدکلری درجات ارالزنده اساس ترجیح اولق اوزره محاکم شرعیه کتابت لریله اموال ایتم مدیر ومأموریتلرینه وسائر طالبلره ترجیحاً بلا امتحان دائرة علمیه اقلامنه قبول اولتور. محاکم شرعیه اقلامنده انحلال ایدهجک مأموریتلره صنف مخصوص مآذونلرندن طالب واریکن خارجدن کیسه تعیین اولنه ماز .

طقوزنجی ماده اشبو نظامنامه تاریخ نشرندن اعتباراً مرعیدر .

اوتنجی ماده اشبو نظامنامه نك اجرای احکامنه مقام مشیخت مأموردر .

صنف مخصوص تدریسات جدولی

فرائض و وصایا
صک شرعی
نکاح ، طلاق ، حضانه ، نفقه
احکام اوقاف
دفتر قسام
اصول محاکمه شرعیه
(تطبیق بر صورتده)
معلومات قانونیه
خرج و تمنا قانونلری
کتابت
حساب
اصول دفتری
حسن خط تعلیق

اشبه نظامنامه نك موقع مرعبته وضعی و نظامات دولته علاوه سنی اراده ایلدم .
فی ۱۲ شوال سنه ۱۳۳۲ و فی ۲۱ آغستوس سنه ۱۳۳۰

محمد رشاد

حربیہ ناظری شیخ الاسلام و اوقاف ہایون ناظری صدراعظم و خارجیہ ناظری
انور خیری محمد سعید
مالیہ ناظری و داخلیہ ناظر و کیلی بحریہ ناظری عدلیہ ناظری و شورای دولت رئیس و کیلی
جاوید احمد جمال ابراہیم
پوستہ و تلغراف و تلفون ناظری معارف ناظری تجارت و زراعت ناظری نافعہ ناظری
احمد شکری سلیمان البستانی محمود

*
*

۵ صفر ۱۳۳۲ تاریخلی مدرسۃ القضاۃ نظامنامہ سنک

یلمرنجی مادہ سنی معدل مواد نظم میہ

برنجی مادہ مدرسۃ القضاۃ نظامنامہ سنک یلمرنجی مادہ سی مقامنہ قائم اولق اوزرہ
مادہ آتیہ قلمہ آلمشدر .

مادہ : ۲۰ صوک صنف طلبہ سی صوک سنہ ۱۳۳۲ او قودققری درسلدن امتحان
اولدقدن صوکرہ اشبو درسلدن قزاندققری نومرولر دردنجی سنہ ۱۳۳۲ او قونیموب برنجی
و ایکنجی و اوچنجی سنہ ۱۳۳۲ او قونیموب اولان درسلرک صوک امتحانندہ قزاندققری
اولدققری نومرولر ایله برلشدیریلرک درر و مجله و فرائض و صک شرعی درسلدن
اوست اوستہ طقوزر و دیگر درسلدن کذا اوست اوستہ طقوزر نومرولر احراز
ایدنلرہ ثالث و درر و مجله و فرائض و صک شرعی درسلدن اوست اوستہ سکزر
و دیگر درسلدن کذا اوست اوستہ سکزر نومرولر احراز ایدنلرہ رابع و درر
و مجله و فرائض و صک شرعی درسلدن اوست اوستہ یدیشر و دیگر درسلدن کذا
اوست اوستہ یدیشر نومرولر احراز ایدنلرہ خامس درجہ ۱۳۳۲ ماذونیت رؤسی اعطا

اولنور. ذکر اولنان بدیشر نومرویی احراز ایده میانلرو یا صوک صنفده کی درس لک یالکز برندن بیله درندن آشاغی نومرو اولانلر صنفلرنده ایقا اولنوزلر. احراز ایندکلی نومرولره کوره اخذ ایده بیله جکلری مأذونیت و رؤسناک درجه سنی اعلا ایتمک ایستیانلردن حد وسطی به اساس اولان درر مجله صک شرعی فرائض درس لک یالکز برندن آلتیدن آشاغی نومرو اولنلرک یالکز بودرسدن تکرار امتحانی جائز اولوب سالفالد کدرس لک بردن فضلہ سندن و یاینه وسطی تشکیل ایدن دیگر درس لک یالکز برندن آلتیدن آشاغی نومرو اولنلر مذکور رؤسندن فارغ اولوق شرطیله کندولرندن صوکره کی صنف طلبه سیله برلکده دردنچی صنف درس لک کافه سندن امتحان و برمهکه مجبوردر. امتحان اخیر نومرولرینه قارشو اولکی امتحان نومرولرینک برکونا حکم و تأثیری قالماز.

ایکنجی ماده اشبو ماده نظامیه تاریخ نشرندن معتبردر.

اوپنجی ماده اشبو ماده نظامیه تک اجرا سته مقام مشیخت مأمورددر.

اشبو نظامنامه تک موقع صرعیتیه وضعی و نظامات دولته علاوه سنی اراده ایلدم.

۴ جمادی الآخره سنه ۱۳۳۳ ۶ نیسان سنه ۱۳۳۱

محمد رشاد

صدر اعظم و خارجیه ناظری محمد سعید	شیخ الاسلام واقف هایون ناظری خیری	حریبه ناظری و بحریه ناظری و کیلی انور
داخلیه ناظری و مالیه ناظر و کیلی طلعت	عدلیه ناظری و شورای دولت رئیس و کیلی ابراهیم	نافعه ناظری عباس
معارف ناظری و پوسته وتلغراف و تلفون ناظر و کیلی احمد شکری	تجارت و زراعت ناظری احمد نسیمی	

*
**

MEDRESETÜ'L-ĞUZĀT NİZĀMNĀMESİNE MÜZEYYEL NİZĀMNĀME
(Orijinal Metnin Latinizesi)

12 Şevvâl 1332 21 Ağustos 1330 (3 Eylül 1914), numara: 519”, (Takvim-i vekâyi ile neşr ve ilân: 10 Sefer 1332/27 Kanûn-i evvel 1329-Numara: 1693) (Takvim-i vekâyi ile neşr ve ilân : 17 Şevvâl 1332/26 Ağustos 1330 –Numara: 1929

Madde: 1 Maĥâkim-i şer’iyyenin husûsat-ı tahrîri ve idâresinde istihdâm olunacak memûrîne menşe olmak ve müddet-i tadrîsiyyesi şimdilik bir seneden ibâret olup lüzûm görüldüğünde iki seneye iblâğ edilmek üzere Dersaadette Medreset’ül-Ğuzât’ta nehâri bir sınıfı mahsus küşâd olunmuştur.

Madde: 2 Her sene işbu sınıf mahsusa nevâhî ve kazâ niyâbetlerinde hidmetleri mesbûk zevât ve buldukları dâirelerin muâmelâtı helaldâr olmamak üzere makâm-ı meşihat müsteşarlığıyla her talebenin mensûb olduğu dâire müdüriyetince müştereken tensîb ve tefrîk olunacak devâir-i ilmiyye ve müstahdimin hâzırası ve “Mekâtib-i İ’ dâdiyye” veya “Mekâtib-i İ’ dâdiye” derecesinde bulunan mekteplerin sinleri yimiden dûn ve otuzdan ezfûn olmayan mezunları bilâ imtihân alınır ve diğere talebelerin sinleri yirmi ile yirmi beş arasında olmak şartıyla madde-i âtiyede muayyen derslerden müsâbaka imtihânında ihrâz-ı muvaffakiyet edenleri kabûl olunur.

Madde: 3 Dühûl imtihânı makâm-ı meşihatçe imtihâna tâbi olmayan talebelerin miktârı nazara alınarak ta’yîn olunacak adede göre müsâbaka sûreti ile arabî (Sarf, Nahiv, Mantık) “Târih”, “Coğrafya”, “Hesâb”, “Kitâbet” ve “Hüsn-i Hat”tan icrâ olunur.

Madde: 4 Sınıf-ı mahsûsada tadrîsât işbu Nizâmnâmeye müzeyyel cetvele tâbi’dir.

Madde: 5 Sınıf-ı mahsusun umûr idâresi Medreset’ül-Ğuzât Müdüriyetine muhavvil ve umûr-u tâlimiyyesi cânib-i meşihattan ta’yîn olunacak muallimine mefvûzdur.

Madde: 6 Sınıf-ı mahsûsa talebesi dersler için muayyen zamanda mâ’adâ sâatı tahsiliyyelerinden bâb-ı fetvâ sicil müdüriyetince irâe olunacak makâm-ı şer’iyye ve devâir-i ilmiyyede bil-fi’il ifâyı vazife ile tatbikatta hâiz meleke ve rusûh olmaya çalışacaklar ve her gün müdâvim buldukları mahâkim ve devâirin-i devam cetvellerini imzâ ederek tatbikât imtihânı için takdîr olunacak numaraya esâs olmak üzere derece-i mümareseleri hakkında ruesâyı devâirin tasdiklerini muhtevî sene nihâyetinde vesâik-i mahsusa ibrâz eyleyeceklerdir.

Madde: 7 Tadrîsât ve devâm ve imtihânlar hakkındaki ahkâm-ı müteferri’a tâlimatnâme ile mûayyendir.

Madde: 8 Sınıf-ı mahsusa mezunları imtihânlarda ihrâz edildikleri derecâtı aralarında esâs tercih olmak üzere mahâkim-i şer’iyye kitabeleriyle emvâl-i eytâm ve memuriyetlerine vesâir talebelere tercihen bilâ imtihân dâire-i ilmiyye aklâmına kabûl olunurlar. Mahâkim-i şer’iyye aklâmında inhilâl edecek memuriyetlere sınıf-ı mahsusa mezûnlarından talebe var iken hâriçten kimse ta’yîn olunmaz.

Madde: 9 İşbu Nizâmnâme tarih neşrinden i’tibâren mer’îdir

Madde: 10 İşbu Nizâmnâmenin icrâyı ahkâmına makâm-ı meşihât memûrdur.

Sınıf-ı Mahsûsa Tedrîsât cetveli

Ferâiz ve Veşâyâ;

Son Şer'î

Nikâh, Talâk, Hîdâne, Nafaqa

Ahkâm, Evkâf

Defter-i Kaşşâm

Uşûl-ü Muḥâkeme-i Şer'îyye (tatbîki bir sûrette)

Ma'lûmat-ı Kânûniyye

Ḥarâc ve Damga Kânûnları

Kitâbet

Uşûl Defteti

Ḥüsn-i Ḥat ve Ta'lîk

İşbu Nizâmnamenin mevki-i mer'îyyete vaz'ını ve nizâmât-ı devlete ilâvesini irâde eyledim.

Mehmet Reşat

Harbiye Nâzırı

Şeyhulislâm ve Evkâf-ı Hümâyûn Nâzırı

Sadrâzam ve Hâriciye Nâzırı

Enver

Hayrî

Muhammed Said

Mâliye Nâzırı ve Dâhiliye Nâzırı Vekîli

Bahriye Nâzırı

Adliye Nâzırı ve Şûrâyı Devlet Reîsi Vekîli

Câvit

Ahmed Cemâl

İbrahim

Posta ve Telgraf ve Telefon Nâzırı

Maârif Nâzırı

Ticâret ve Zirâat Nâzırı

Nâfi'a Nâzırı

Ahmed Şükrî

Süleyman Elbistani

Mahmud

Kaynak: "5 Safer 1332 tarihli Medreset-ül-Kuzât Nizâmnamesine Müzeyyel Nizâmname" Düstûr 2. Tertip, (1332/1914). 6 (519), 1255-1256.

MEDRESETÜ'L-ĞUZĀT'TA TEDRİS OLUNACAK DERS CETVELİDİR

(Ojinal Metin)

٦٨٧

مدرسۃ القضاء تدريس اولئہ حق درس جدولیدر					
بهر هفته ساعات تدريس					
ملاحظات	دردیجی	اوچنچی	ایکینچی	برنجی	اسامی دروس
	صنف	صنف	صنف	صنف	
	ساعت	ساعت	ساعت	ساعت	
	٥	٥	٥	٥	درس
	٣	٣	٣	٣	عجلہ
	٠	٠	١	٢	فرائض
	١	٠	٠	٠	تطبیقات شرعیہ
	٢	١	١	١	صک شرعی
	٠	١	٠	٠	دفتر قسام
	٢	٠	٠	٠	احکام و نظامات اوقاف
	٠	١	١	٠	اراضی قانونی
	٠	٢	٠	٠	تجارت برہہ قانونی
	١	٠	٠	٠	تجارت بحریہ »
	١	٠	٠	٠	اجرا »
	٠	٠	٠	٢	جزا »
	٠	١	٢	٠	اصول محاکمہ حقوقیہ
	١	٠	٠	٠	تطبیقات حقوقیہ و جزائیہ و تجاریہ
	٠	١	٠	٠	تنظیم اعلامات حقوقیہ
	٠	١	١	٠	اصول محاکمات جزائیہ و صلح
	٠	١	٠	٠	تنظیم اعلامات جزائیہ
	٠	٠	٠	١	مدخل علم حقوق
	٠	١	١	١	حقوق دول
	٢	٠	٠	٠	حقوق اداره
	٠	٠	١	١	اقتصاد
	٠	٠	١	١	کتابت رسمیہ
	٠	٠	١	١	حسن خط تعلیق
	١٨	١٨	١٨	١٨	

Kaynak: 5 Safer 1332 tarihli Medreset-ül-Ğuzāt Nizāmnāmesine Müzeyyel Nizāmnāme, 1332/1914: 6/1255-1256.

EK-20

MEDRESETÜ'L-VÂİZİN NİZÂMNÂMESİ

23 Rebûl-ı-evvel 1332/6 Şubat 1329 (19 Şubat 1914) numara: 116", (Takvim-i vekâyi ile neşr ve ilân: 10 Sefer 1332/27 Kanûn-i evvel 1329-Numara: 1693) (Takvim-i vekâyi ile neşr ve ilânı: 28 Rebûl-ı-evvel 1332 11 Şubat 1329-Numara1738

Mevâd-ı Esâsiyye

Madde: 1 Ahkâm Âliyye-i Kur'âniyye ve Sünen-i Seniyye-i Nebeviyye dâiresinde mekârim-i ahlâkiyyeyi ve Dîn-i Mübîn-i İslâmın terakkiyât-ı medeniyyeye hâdim hükmü celîle ve mevâ'iz-ı hasene-i ictimâiyyesini neşr ve ta'mîm edecek erbâb-ı irşâd ve duât yetiştirmek maksadıyla evkâf-ı hümayun nezâreti müessesât-ı ilmiyye müdiriyyetine merbût olmak üzere Medresetü'l-Vâ'izin nâmıyla bir Dâr'ül-Ulûm-i Âlî tesîs olunmuştur.

Madde: 2 Medresetü'l-Vâ'izin âtiyen leylîye kalb edilmek üzere şimdilik nehârî olup müddet-i tahsîliyyesi dört senedir. Her sene müsâbaka imtihanıyla âzâmi kırk talabe kabûl olunur.

Madde: 3 Medresetü'l-Vâ'izin talabesi tahsîl müddetince şâir "Mekâtib-i Âliye" talabesinin mazhar oldukları hukuk ve müsâdâttan müstefid olacaktır.

Madde: 4 Medresetü'l-Vâ'izin'de tedris ve imtihan ve ruûs vesâire harcı alınmaz. Medrese nehâri buldukça talabeye hazînei-i evkâftan şehri yüz elli kuruş ve eyyâm-ı dersiyye ve imtihanîyyede öğle taâmı muhassastır. Medresenin leylîye kalbî halinde talabenin ihtiyâcât-ı mukteziyyesi temin olunacaktır.

Madde: 5 Medresetü'l-Vâ'izin'de tedris olunacak ulûm ve fûnûn işbu Nizâmname zeylinde cetvele tâbi'dir.

UMÛR-U İDÂRE-İ TÂLİMİYYE

Madde: 6 Medresetü'l-Vâ'izin'in idâresi Evkâf Nezâretince mensûb bir müdüre muhavvel olup mâiyyetinde lüzûmî kadar kâtib ve memûr ve hademe bulunacaktır.

Madde: 7 Medresenin umûr-i tâlimiyyenin Evkâf Nezâretince mütehasıs mualimmîne tefvîz olunur.

Madde: 8 Heyet-i idâre ve tâlimiyyenin vezâifî ve talebenin tedrisât ve devâm ve imtihanlar ve inzibât husûsâtında tâbi olacağı ahkâm tâlîmatnâme ile ta'yîn olunacaktır.

ŞERÂİT-İ KABUL

Madde: 9 Medresetü'l-Vâ'izin'e dühule tâlib olanların şerâit-i âtiyeyi hâiz olmaları muktezîdir:

- 1- Lüknet (dilde olan pelteklik) ve rekâket-i lisâniyyesi ve azâsından noksânı bulunmamak;
- 2- Sinnî yirmiden dûn ve otuzundan efvûn olmamak;
- 3- Emrâz-ı sâriye ile malûl ve günaha ve cinayetle mahkûm ve sû-i hal ile müştehir bulunmamak;

4- Medreseden mezûn olduktan sonra tâlîmatnâme ahkâmına tevfiken Evkâf Nezâretinin tensîb ve teklîf edeceği hidemeti dört sene îfâ edeceğini müteahhid bulunmak;

5- Tâlîmatnâmede musarrâh duhûl imtihanlarında bil-müsâbaka ihrâzı ehliyet etmek

Madde: 10 Aktâr-ı İslâmiyyeden her sene âzâmi on talebe tâlîmatnâme ahkâmına tevfiken kabûl olunabilir.

FÜYÛZÂT

Madde: 11 Medresetü'l-Vâ'izin'in mezûniyet sınıfı imtihanlarında Meşihat-i Celîle-i İslâmiyye ve Harbiye Nezâretinden muntehâb ikişer mümeyyiz dahî hâzır bulunduğu halde isbât-ı ehliyet ile ruûsu istihsâl edenler zeyl meşihatî ve berrî ve bahrî kitaât-ı askeriyye imâmeti ve vâizlik gibi vezâif ve cihât-ı ilmiyyeye bilâ-imtihan ta'yîn olunurlar.

İnhilâl edecek zeyl meşîhatleriyle berrî ve bahrî kıtaât-ı askeriyye imâmetine medresenin mezûnîn mevcûdesi bulunmadığı takdirde Evkâf Nezâretinden vukû bulunacak iş'âr üzerine Makâm-ı Meşîhat-ı Ulyâ Ders Vekâleti'nce teâmülî vecihle hariçten tâlib olanların icrâyı imtihanları mucâz ise de vezâif-i mezkûre Medresetü'l-Vâ'izin mezurları bulunduğu halde mezûnîn mûmâ ileyhime hasr ve tahsîs olunacaktır.

Madde: 12 İşbu Nizâmnamenin icrasına Evkâf Nâzırı memûrdur.

MEDRESETÜ-L-VÂ'İZİNDE TEDRÎS OLUNACAK ULÛM VE FUNÛNÎ
HÂVÎ CETVEL

- 1- Tefsîr-i Şerîf
- 2- Hadîs-i Şerîf (Uşûl-i Hadis dahi gösterilecektir.)
- 3- İlm-i Kelâm (Târîh-i İlm-i Kelâm dahi gösterilecektir.)
- 4- İlm-i Fıkıh
- 5- İlm-i Uşûl-i Fıkıh
- 6- Ferâiz (İntikâlât Kânûnu dahî gösterecektir.)
- 7- Siyer-i Nebî
- 8- Târîh (Târîh-i İslâm Osmanlı ve Türk Târîh-i, Târîh-i Medeniyyet, Târîh-i Edyân)
- 9- Coğrafya (Bilhassa Osmanlı ve İslam Coğrafyası)
- 10- Edebiyât-ı Osmâniyye
- 11- Edebiyât-ı Arabiyye
- 12- Edebiyât-ı Fârisiyye
- 13- Riyâziyyât (Hesap, Hendese, Cebir)
- 14- İlmi Heyet (Amelî sûrette)
- 15- Tabîat (Hikmet, Kimyâ, Mevâlid-i Şelâse)
- 16- Felsefe (İlm-i Mantık, İlm-i Ahvâli Ruh, İlm-i Ahlâk, İlm-i Mâba'd'et-Tabî'iyye, Târîh-i Felsefe ve bilhâssa Felsefe-i İslâmiyye)
- 17- İctimâ ve Terbiye
- 18- Ma'lûmat-ı Hukûkiye (Muhtaşâr Nazariyyât, Kavânîn ve Nizâmât-ı Hukûkiye ve Cezâiyye ve Vakfiye ve Cemâat-ı İslâmiyye Teşkilâtı vesâire)
- 19- İlm-i İktisât ve Mâliye (Kavânîn ve Nizâmât-ı Mâliye dahi mücmelen gösterilecektir.)
- 20- Hıfz'üş-Sıhha (İlmî surette Medâvât-ı İbtidaiyye dahî gösterilecektir.)
- 21- Hitâbet ve Mev'ıza (Nazar-î ve 'amelî)
- 22- Terbiye-i Bedeniyye

Bu Lâyiha-i Nizâmiyyenin mevki icraya vaz'ını ve nizâmât-ı devlete ilavesini irâde ederim.

23 Rebîu-l evvel 1332/6 Şubat 1329 19 Şubat 1014

Mehmet Reşat

Sadrâzam ve Hâriciye Nâzırı	Nâfi'a Nâzırı Vekîli	Mâliye Nâzırı	Adliye Nâzırı
Muhammet Said	Ahmet Cemal	Rifat	İbrahim
Şûrâyı Devlet Reîsi	Posta ve Telgraf Nâzırı	Efkâf-ı Hümayûn Nâzırı	
Halîl	Öskan	Hayri	
Ma'ârif Nâzırı	Ticâret ve Zirâat Nâzırı		
Ahmet Şükrü	Süleyman Elbistânî		

Kaynak: Düstûr 2. Tertip, 14 Zilhicce 1331/24 Zilhicce 1332-1 Teşrin-i sâni 1329/13 Teşrin-i evvel 1330/14 Kasım 1913- 26 Kasım 1913: 6/212-215.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

İsim SOYİSİM :
Doğum Yeri :
Doğum Tarihi :

EĞİTİM DURUMU

Lisans Öğrenimi :
Yüksek Lisans Öğrenimi :
Doktora Öğrenimi :
Doktora Öğrenimi :
Bildiği Yabancı Diller :

BİLİMSEL FAALİYETLERİ

a) Yayınlar

1) Kitap & Kitap Bölümleri